

KERUEN

M.O. ÁÝEZOV
ATYNDAGY ÁDEBIET
JÁNE ÓNER
INSTITYTYNYŇ

HABARSHYSY

M.O. AUEZOV INSTITUTE
OF LITERATURE AND ART

HERALD

ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ
И ИСКУССТВА ИМЕНИ
М.О.АУЭЗОВА

ВЕСТНИК

№2, 83-ТОМ

2024

ISSN 2078-8134

М.О.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

КЕРУЕН

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

2005 жылы құрылған

№2, 83-ТОМ
2024

ISSN 2078-8134

ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА
ИМ. М.О.АУЭЗОВА

КЕРУЕН

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

основан в 2005 году

№2, том 83
2024

ISSN 2078-8134

**M.O.AUEZOV INSTITUTE OF
LITERATURE AND ART**

KERUEN

SCIENTIFIC JOURNAL

founded in 2005

№2, 83 vol
2024

Ғылыми журнал

Ғылыми журнал 2005
жылдан бері шығады.

Құрылтайшысы және
баспагері:

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет
және өнер институты

Редакция мен баспагер
мекен жайы:

Заңды мекен-жайы: Қазақстан,
Алматы қ. Шевченко к-сі, 28,
050010,

Нақты мекен-жайы: Қазақстан,
Алматы қ. Құрманғазы к-сі, 29,
2-қабат, 050010,

Тел.: +7 (727) 272-74-11,
+7 (727) 300-32-45.

Электрондық пошта:
keruenjournal@mail.ru,
info@litart.kz.

ISSN 2078-8134

Жылына 4 рет жарық көреді.

Журнал 2005 жылғы
24 наурызда Қазақстан
Республикасының Мәдениет,
ақпарат және спорт
министрлігі, Ақпарат және
мұрағат комитетінде тіркелген.
Тіркеу куәлігі: 2005 жылғы 24
наурыздағы №5844-Ж.

«КЕРУЕН»

№2, 83-том, 2024

Бас редактор:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Ісләмжанұлы,
филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА
корреспондент мүшесі, М.О. Әуезов атындағы
Әдебиет және өнер институтының бас директоры
(Алматы, Қазақстан)

Бас редактордың орынбасарлары:

Ғылыми редактор:

ҚАЛИЕВА Альмира Қайыртайқызы, фило-
логия ғылымдарының кандидаты, М.О. Әуезов
атындағы Әдебиет және өнер институты бас
директорының ғылым жөніндегі орынбасары
(Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

САРСЕНБАЕВА Жансұлу Баденқызы,
магистр, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және
өнер институтының ғылыми қызметкері
(Алматы, Қазақстан)

Техникалық редактор:

МАҒАЗБЕКОВ Нұр Жандосұлы, магистр,
М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер
институтының ғылыми қызметкері, (Алматы,
Қазақстан)

Научный журнал

Журнал издается с 2005
года.

Учредитель и издатель:

Институт литературы и
искусства
им. М.О. Ауэзова.

Адрес редакции и издателя:

Юридический адрес:
Казахстан, г. Алматы, ул.
Шевченко 28, 050010,
Фактический адрес: Казахстан,
г. Алматы, ул. Курмангазы 29,
2 этаж. 050010,
Тел.: +7 (727) 272-74-11,
+7 (727) 300-32-45.
Email: keruenjournal@mail.ru,
info@litart.kz.

ISSN 2078-8134

Выходит 4 раза в год

Журнал зарегистрирован

24 марта 2005 года в
Комитете информации
и архивов Министерства
культуры, информации и
спорта

Республики Казахстан.

Свидетельство о регистрации:

24 марта 2005 г. №5844-Ж.

«КЕРУЕН»

№2, том 83, 2024

Главный редактор:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович,
доктор филологических наук, член-корреспон-
дент НАН РК, генеральный директор Института
литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы,
Казахстан)

Заместители главного редактора:

Научный редактор:

КАЛИЕВА Альмира Кайыртаевна, кандидат
филологических наук, заместитель по науке
генерального директора Института литературы
и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан).

Ответственный редактор:

САРСЕНБАЕВА Жансулу Баденовна, магистр,
научный сотрудник Института литературы и
искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан).

Технический редактор:

Магазбеков Нур Жандосулы, магистр,
научный сотрудник Института литературы и
искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Scientific journal

The journal has been
published
since 2005

Constitutor and publisher:

M.O. Auezov Institute of
Literature and Art

**Address of the editorial and
publishing office:**

28, Shevchenko str., Almaty,
050010, Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 272-74-11,
+7 (727) 300-32-45.

E-mail: keruenjournal@mail.ru,
info@litart.kz.

ISSN 2078-8134

Published 4 times a year

**The journal was registered
on March 24, 2005 in the
Committee of Information and
Archives of the Ministry of
Culture, Information and Sports
of the Republic of Kazakhstan.
Registration certificate: March
24, 2005 No. 5844-Zh.**

«KERUEN»

№2, 83 vol, 2024

Editor-in-Chief:

MATYZHANOV Kenzhekhan Islamzhanovich,
Doctor of Philology, Corresponding Member of
the National Academy of Sciences of the Republic
of Kazakhstan, Director General of the Institute of
Literature and Art named after MO Auezov (Almaty,
Kazakhstan)

Deputy Editors-in-Chiefs:

Scientific Editor:

KALIEVA Almira Kairtayevna, Candidate of
Philological Sciences, Deputy Director General for
Science of the M.O. Auezov Institute of Literature and
Art (Almaty, Kazakhstan)

Responsible Editor:

SARSENBAYEVA Zhansulu Badenovna, Master's
degree, researcher at the M.O. Auezov Institute of
Literature and Art (Almaty, Kazakhstan).

Technical Editor:

Magazbekov Nur Zhandosuly, Master's degree,
researcher at the M.O. Auezov Institute of Literature
and Art (Almaty, Kazakhstan)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

БАС РЕДАКТОР:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Исламжанұлы, филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216628445>

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫНЫҢ МҮШЕЛЕРІ:

ОМАРОВ Бауыржан Жұмаханұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан Республикасы Президентінің кеңесшісі (Астана, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216859605>

БАЗАРБАЕВА Зейнеп Мүслімқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195378100>

ЖОЛДАСБЕКОВА Баян Өмірбекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ филология факультетінің деканы (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203201994>

НЕГИМОВ Серік Нығметоллаұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=NEGIMOV&st2=Serik&origin=search&authorlookup>

ТЕМІРБОЛАТ Алуа Берікбайқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының меңгерушісі (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56148996000>

НҰРҒАЛИ Қадияша Рүстембековна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің орыс филологиясы кафедрасы меңгерушісі (Астана, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55915843100>

ОРДА Гүлжахан Жұмабердіқызы, филология ғылымдарының докторы, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192676955>

ҚАЛИЕВА Альмира Қайыртайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты бас директорының ғылым жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160949>

АНАНЬЕВА Светлана Викторовна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=ANANYEVA&st2=Svetlana&origin=search&authorlookup>

ҚЫДЫР Төрәлі Еділбайұы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216896393>

ШӘРІПОВА Диляра Сафарғалиқызы, өнертану кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192097133>

ОМАРОВА Ақлима Қайырденқызы, өнертану кандидаты, доцент, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210747041>

ҚАЗТУҒАНОВА Айнұр Жасанбергенқызы, өнертану кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210749637>

ТҰРМАҒАМБЕТОВА Бақыт Жолдыбайқызы, өнертану кандидаты, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің доценті (Атырау, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212550200>

СҰЛТАН Ертай, PhD, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216705450>

ЖҮНДІБАЕВА Арай Қананияқызы, PhD, қауымдастырылған профессор, Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық Білім Академиясының Қазақ тілі, Қазақ әдебиеті, Қазақстан тарихы зертханасының меңгерушісі (Астана, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55912694100>

ДАУТОВА Гүлназ Рахымқызы, PhD, қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының оқытушысы (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192094749>

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:
БАГНО Всеволод Евгеньевич, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі (Санкт-Петербург, Ресей)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55788979100>

КЕНДІРБАЙ Гүлнар Турабекқызы, тарих ғылымдарының докторы, Колумбия университетінің профессоры (Нью-Йорк, АҚШ)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=25226509300>

СНАМОРРО Antonio Chicharro, ғылым докторы, философия және қолжазба факультетінің профессоры (Гранада, Испания) H = 2

КРАСОВСКАЯ Аксиния, филология ғылымдарының докторы, профессор, Бухарест Университеті (Бухарест, Румыния) H = 1

НИКОЛАС Мари, филология ғылымдарының докторы, профессор, Лихай Университеті (Пенсильвания, АҚШ) H = 1

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович, доктор филологических наук, член-корреспондент НАН РК, генеральный директор Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216628445>

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160949>

ОМАРОВ Бауыржан Жумаханович, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, советник Президента Республики Казахстан (Астана, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216859605>

БАЗАРБАЕВА Зейнеп Муслимовна, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, главный научный сотрудник Института языкознания имени Ахмета Байтурсынова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195378100>

ЖОЛДАСБЕКОВА Баян Омирбековна, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК, декан филологического факультета КазНУ им. Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203201994>

НЕГИМОВ Серик Ныгметоллаевич, доктор филологических наук, профессор кафедры казахской литературы Евразийского Национального университета им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=NEGIMOV&st2=Serik&origin=search&authorlookup>

ТЕМИРБОЛАТ Алуа Берикбаевна, доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой казахской литературы и теории литературы КазНУ им. Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56148996000>

НУРГАЛИ Кадиша Рустембековна, доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой русской филологии Евразийского Национального университета им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55915843100>

ОРДА Гүлжәхан Жумабердыевна, доктор филологических наук, доцент, главный научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192676955>

КАЛИЕВА Альмира Кайыртаевна, кандидат филологических наук, заместитель по науке генерального директора Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160949>

АНАНЬЕВА Светлана Викторовна, кандидат филологических наук, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=ANANYEVA&st2=Svetlana&origin=search&authorlookup>

КЫДЫР Торали Едилбай, кандидат филологических наук, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216896393>

ШАРИПОВА Дилъра Сафаралиевна, кандидат искусствоведения, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192097133>

ОМАРОВА Акlima Каирденовна, кандидат искусствоведения, доцент Казахской национальной консерватории имени Курмангазы (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210747041>

КАЗТУГАНОВА Айнур Жасанбергеневна, кандидат искусствоведения, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210749637>

ТУРМАГАМБЕТОВА Бахыт Жолдыбаевна, кандидат искусствоведения, музыковед, доцент кафедры музыки и искусства Атырау Университет им. Х.Досмухамедова (Атырау, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212550200>

СУЛТАН Ертай, PhD, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216705450>

ЖУНДИБАЕВА Арай Кананиевна, PhD, ассоциированный профессор, заведующий лабораторией казахского языка, казахской литературы, истории Казахстана Национальной академии образования имени И. Алтынсарина Астана, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55912694100>

ДАУТОВА Гульназ Рахимовна, PhD, преподаватель кафедры казахской литературы и теории литературы (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192094749>

МЕЖДУНАРОДНЫЙ РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

БАГНО Всеволод Евгеньевич, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент Российской академии наук (Санкт-Петербург, Россия)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55788979100>

КЕНДИРБАЙ Гульнар Турабековна, доктор исторических наук, профессор Колумбийского университета (Нью-Йорк, США)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=25226509300>

CHAMORRO Antonio Chicharro, доктор наук, профессор Гранадского университета, заведующий факультета философии и рукописи (Гранада, Испания) H = 2

КРАСОВСКАЯ Аксинья, доктор филологических наук, профессор, Бухарестский университет (Бухарест, Румыния) H = 1

НИКОЛАС Мари, доктор филологических наук, профессор, Университет Лихай (Пенсильвания, США) H = 1

EDITORIAL BOARD

EDITOR-IN-CHIEF:

MATYZZHANOV Kenzhekhan Slyamzhanovich, Doctor of Philology, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General director of the M.O.Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57216628445>

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

OMAROV Bauyrzhan Zhumakhanovich, Doctor of Philology, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, President's advisor of the Republic of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57216859605>

BAZARBAYEVA Zeynep Muslimovna, Doctor of Philology, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Chief Researcher of the Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=56195378100>

ZHOLDASBEKOVA Bayan Omirbekovna, Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Dean of the Philological Faculty of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57203201994>

NEGIMOV Serik Nygmetollayevich, Doctor of Philology, Professor of the Department of Kazakh Literature of L.Gumilev Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=NEGIMOV&st2=Serik&origin=searchauthorlookup>

TEMIRBOLAT Alua Berikbayevna, Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Kazakh Literature and Literary Theory of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=56148996000>

NURGALI Kadisha Rustembekovna, Doctor of Philological Sciences, Professor, Head of the Department of Russian Philology L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=55915843100>

ORDA Gulzhakhan Zhumaberdyevna, Doctor of Philology, Associate Professor, Chief Researcher of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57192676955>

KALIYEVA Almira Kairtayevna, Candidate of Philological Sciences, Deputy Director General for Science of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57213160949>

ANANYEVA Svetlana Viktorovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Leading Researcher of the M.O.Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=ANANYEVA&st2=Svetlana&origin=searchauthorlookup>

KYDYR Torali Edilbay, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Chief Researcher of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)

Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57216896393>

SHARIPOVA Dilyara Safargalievna, Candidate of Art History, Associate Professor, Leading Researcher at the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57192097133>

OMAROVA Aklima Kairdenovna, Candidate of Art History, Associate Professor, Kurmangazy Kazakh National Conservatory (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57210747041>

KAZTUGANOVA Ainur Zhasanbergenovna, Candidate of Art History, Associate Professor, Leading Researcher of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57210749637>

TURMAGAMBETOVA Bakhyt Zholdybayevna, Candidate of Art History, Senior lecturer at the Department of Music and Art of H.Dosmukhamedov Atyrau University (Atyrau, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57212550200>

SULTAN Yertay, Ph.D., Leading Researcher Literature of M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57216705450>

ZHUNDIBAYEVA Arai Kanapiyevna, PhD, Associate Professor, Head of the Laboratory of the Kazakh language, Kazakh Literature, History of Kazakhstan of the I. Altynsarin National Academy of Education (Astana, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=55912694100>

DAUTOVA Gulnaz Rakhimovna, PhD, Lecturer, Department of Kazakh Literature and Literary Theory (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=57192094749>

INTERNATIONAL EDITORIAL COUNCIL:

BAGNO Vsevolod, Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences (Saint Petersburg, Russia)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=55788979100>

KENDIRBAY Gulnar Turabekovna, Doctor of Historical Sciences, Professor of Columbia University (New York, USA)
Profile link: <https://www.scopus.com/authorId/detail.uri?authorId=25226509300>

CHAMORRO Antonio Chicharro, Doctor of Sciences, Professor of Granada University, Head of the Faculty of Philosophy and Manuscript (Granada, Spain)
H = 2

KRASOVSKAYA Aksinia, Doctor of Philology, Professor, Bucharest University (Bucharest, Romania)
H = 1

NIKOLAS Mary, Doctor of Philology, Professor, Lehigh University (Pennsylvania, USA)
H = 1

МАЗМҰНЫ

<i>Бас редактордың алғы сөзі</i>	14
Әдебиеттану	
<i>Матыжанов К.С., Азан С., Мұхан А.Ж.</i> Қазақтың үйлену ғұрып фольклорының этнографиялық бастаулары.....	17
<i>Набиолла Н., Қасқабасов С.А., Сейітжанов З.Н.</i> Хикаят және қоғамдық сана.....	27
<i>Абишева О.Т., Ержанова Ф.М., Ерлан А.</i> Ертегі терапиясындағы интегративті тәсіл.....	43
<i>Хамраев А.Т., Қалиасқарова А.Т.</i> Орыс ақыны Н.М. Чернованың шығармашылығындағы қазақ тақырыбы.....	59
<i>Орда Г.Ж., Мансурова Э.</i> Қазақ повестеріндегі мазмұндық, түрлік ізденістер.....	73
<i>Маишақова А.Қ., Хабутдинова М.М.</i> Әдеби өзара байланыстар және көркемдік шеберлік.....	87
<i>Рақыш Ж., Сәрсек Н., Ақан А.</i> Қазақ постфольклорындағы шағын жанрлардың трансформациясы.....	101
<i>Қыдыр Т.Е., Таджиев Х.Х.</i> Қиссаси Әр-Рағұзи және қазақ жазба әдебиетінде пайғамбарлардың көркем бейнесі.....	110
<i>Дүйсенов Б.Д., Назыр Х., Құрманбаева К.С.</i> Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «білім алу» жолы.....	119
<i>Едренова Н.Т., Баянбаева Ж.А., Галай К.Н.</i> И. Бунин шығармаларындағы зооморфтық бейнелер.....	137
<i>Насипов И.С., Шакирова К.М.</i> Сөз портреті кейіпкер мінезін ашу құралы ретінде: салыстырмалы аспект.....	149
<i>Түсіпова А.Қ., Смагулова А.С., Жалалова А.М.</i> Көркем мәтінді аудармалық түсіндірудегі лингвомәдениет парадигмалары.....	159
<i>Жанбершиева Ұ., Оралова Г.С., Төлебаева А.Т.</i> Фирдоуси «Шаһнамасы» және Тұрмағамбет.....	174
<i>Хуатбекұлы Е. Б.</i> Бабажанұлы поэзиясындағы эстетикалық өлшемдер.....	184
<i>Мурсал А., Абдықадырова А.Р., Мырзаханова Г.К.</i> Қажықұмар Шабданұлының «Пана» романындағы шешендік дискурс.....	199
<i>Демесинова А.А., Қажыбаева Г.К., Тлеубердина Г.Т.</i> Қазақ фэнтези жанрындағы көркемдік ізденістер.....	214
<i>Асқарова Г.С., Айтбаева А.Е., Құрмамбаева Қ.С.</i> Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі жылқы мен адам тағдыры.....	225
<i>Келгембаева Б.Б.</i> Шәкәрім Құдайбердіұлының «Ар» ілімі мен Адам болмысы туралы толғамдары.....	236
<i>Олжабаев Б.К., Сойлемез О.</i> Қазақ фольклорындағы «Туған жер» концепті және концептілік өрісі.....	249
<i>Саметова Ж.Ш., Даутқұлова А.К.</i> Қазіргі балалар поэзиясындағы тақырыптық ерекшеліктер (Серік Қалиев шығармаларының негізінде).....	260
<i>Усенова Н.Е., Дүйсенбай Г., Жеменей И.А.</i> Зәһиреддин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнама» еңбегіндегі психологиялық көзқарастары.....	270
ӨНЕРТАНУ	
<i>Асымова Д.Б., Кенжебаев Г.К.</i> Отбасының күнделікті өмірін көрсетудің визуалды тәсілдері: өнердің жаңа құбылысы ретінде.....	285
<i>Аспандиярқызы Г., Жұмасейітова Г.Т.</i> Кинематографиялық кадр – кино мағынасын білдіру құралы ретінде.....	297
<i>Гавриленко И, Нусупова А.С.</i> Қазақстан органдарын жіктеу мәселесі.....	308
<i>Кенджақұлова А.Б., Кайынбаева Ж.С.</i> Қазіргі заманғы өнер және оның әлеуметтік мәдениеттегі орны.....	333
<i>Сепп М.Я., Амирова Д.Ж., Олексенко И.В.</i> Қазақстанның музыкалық мәдениеті контекстіндегі фортепиано өнері.....	345
<i>Карамолдаева Д.О., Кажынабиева Б.А., Ермекова К.Б.</i> Сахналық бейне сомдаудың өзекті мәселелері.....	360
<i>Жаманбашинов Е.Е.</i> Шығыс Қазақстан күйшілік дәстүрінің зерттелу тарихы.....	374

СОДЕРЖАНИЕ

Обращение главного редактора.....15

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

<i>Матыжанов К.С., Азан С., Мухан А.Ж.</i> Этнографические начало казахского брачного фольклора.....	17
<i>Набиолла Н., Каскабасов С.А., Сейтжанов З.Н.</i> Легенда и общественное сознание.....	27
<i>Абишева О.Т., Ержанова Ф.М., Ерлан А.</i> Интегративный подход в сказкотерапии.....	43
<i>Хамраев А.Т., Калиаскарова А.Т.</i> Казахская тема в творчестве русской поэтессы Н.М. Черновой.....	59
<i>Орда Г.Ж., Мансурова Э.</i> Содержательные, видовые поиски в казахских повестях.....	73
<i>Машакова А.К., Хабутдинова М.М.</i> Литературные взаимосвязи и художественное мастерство.....	87
<i>Рақыш Ж., Сарсек Н., Акан А.</i> Трансформация малых жанров в казахском постфольклоре.....	101
<i>Кыдыр Т.Е., Таджиев Х.Х.</i> Киссаси ар-Рагбузи и художественный образ пророков в казахской письменной литературе.....	110
<i>Дюсенов Б.Д., Назыр Х., Курманбаева К.С.</i> Путь «получения образования» Машхура Жусупа Копейулы.....	119
<i>Едренова Н.Т., Баянбаева Ж.А., Галай К.Н.</i> Зооморфные образы в произведениях И.Бунина.....	137
<i>Насипов И.С., Шакирова К.М.</i> Речевой портрет как средство раскрытия характера героя: сопоставительный аспект.....	149
<i>Тусупова А.К., Смагулова А.С., Жалалова А.М.</i> Парадигмы лингвокультурум в переводческой интерпретации художественного текста.....	159
<i>Жанбердиева У., Оралова Г.С., Тулебаева А.Т.</i> «Шахнама» Фирдоуси и Турмагамбет.....	174
<i>Хуатбекулы Е.</i> Эстетические измерения в поэзии Б. Бабажанулы.....	184
<i>Мурсал А., Абдыкадырова А.Р., Мырзаханова Г.К.</i> Ораторический дискурс в романе Кажыкумар Шабданулы «Пана (Бежество)».....	199
<i>Демесинова А.А., Кажыбаева Г.К., Тлеубердина Г.Т.</i> Художественные поиски в жанре казахского фэнтези.....	214
<i>Аскарова Г.С., Айтбаева А.Е., Курмамбаева К.С.</i> Судьба коня и человека в современных казахских рассказах.....	225
<i>Келгембаева Б.Б.</i> Учение о «совести» и человеческое бытие Шакарима Кудайбердиулы.....	236
<i>Олжабаев Б.К., Соyleмез О.</i> Концепт и концептуальное поле «Родная земля» в казахском фольклоре.....	249
<i>Саметова Ж.Ш., Дауткулова А.К.</i> Тематические особенности в современной детской поэзии (По произведениям Серика Калиева).....	260
<i>Усенова Н.Е., Дүйсенбай Г., Жеменей И.А.</i> Психологические перспективы Захиреддина Мухаммада Бабура в произведении «Бабур-наме».....	270

ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

<i>Асымова Д.Б., Кенжебаев Г.К.</i> Визуальные способы представления повседневной жизни семьи: как новое явление искусства.....	285
<i>Аспандиярқызы Г., Жумасеитова Г.Т.</i> Кинематографический кадр как инструмент выражения смысла в кино.....	297
<i>Гавриленко И., Нусупова А.С.</i> К вопросу классификации органов Казахстана.....	308
<i>Кенджакулова А.Б., Кайнбаева Ж.С.</i> Современное искусство и его место в общественной культуре.....	333
<i>Сепп М.Я., Амирова Д.Ж., Олексенко И.В.</i> Фортепианное искусство в контексте музыкальной культуры Казахстана.....	345
<i>Карамолдаева Д.О., Кажнабиева Б.А., Ермакова К.Б.</i> Актуальные проблемы создания сценического образа.....	360
<i>Жаманбалинов Е.Е.</i> История изучения кюевой традиции Восточного Казахстан.....	374

CONTENT

Editor-in-chief's address.....16

LITERARY STUDIES

<i>Matyzhanov K.S., Azap S., Mukhan A.Zh.</i> Ethnographic origins of kazakh marriage folklore.....	17
<i>Nabiolla N., Kaskabassov S.A., Seyitzhanov Z.N.</i> Legend and social consciousness.....	27
<i>Abisheva O.T., Erzhanova F.M., Erlan A.</i> An integrative approach in fairy tale therapy.....	43
<i>Khamraev A.T., Kaliaskarova A.T.</i> The kazakh theme in the works of the russian poetess N.M. Chernova.....	59
<i>Orda G.Zh., Mansurova E.</i> Substantive, specific searches in kazakh stories.....	73
<i>Mashakova A.K., Khabutdinova M.M.</i> Literary interrelations and artistic skill.....	87
<i>Rakyszh Zh., Sarsek N., Aqan A.</i> Transformation of minor genres in kazakh postfolklore.....	101
<i>Kydyr T.E., Tadzhiyev Kh.Kh.</i> Qissasi Ar-Rabguzi and the artistic image of the prophets in Kazakh written literature.....	110
<i>Dyussenov B.D., Nazir H., Kurmanbayeva K.S.</i> The path of «getting an education» by Mashkhur Zhusip Kopeiuly.....	119
<i>Edrenova N.T., Bayanbaeva Zh.A., Galay K.N.</i> Zoomorphic images in the works of I.Bunin.....	137
<i>Nasipov I.S., Shakirova K.M.</i> Speech portrait as means of revealing the character of the hero: a comparative aspect.....	149
<i>Tusupova A.K., Smagulova A.S., Zhalalova A.M.</i> Paradigms of linguocultures in the translation interpretation of a literary text.....	159
<i>Zhanbershiyeva U., Oralova G.S., Tulebayeva A.T.</i> «Shahnama» Firdousi and Turmagambet.....	174
<i>Khuatbekuly Y.</i> Aesthetic dimensions in the poetry of B. Babazhanuly.....	184
<i>Mursal A., Abdykadyrova A.R., Myrzakhanova G.K.</i> The oratorical discourse in the novel «Pana» (the Refuge) by Qazhyqumar Shabdanuly.....	199
<i>Demessinova A.A., Kazhibaeva G.K., Tleuberdina G.T.</i> Artistic searches in the kazakh fantasy genre.....	214
<i>Askarova G.S., Aitbaeva A.E., Kurmambayeva K.S.</i> The fate of horse and man in modern kazakh stories.....	225
<i>Kelgembayeva B.B.</i> The teaching of «conscience» and human existence of Shakarim Kudaiberdiuly.....	236
<i>Oltzhabayev B.K., Soylemez O.</i> The concept and conceptual field of «Homeland» in kazakh folklore.....	249
<i>Sametova Zh.Sh., Dautkulova A.K.</i> Thematic features in modern children's poetry (Based on the works of Serik Kaliev).....	260
<i>Usenova N.E., Duisenbay G., Zhemenev I.A.</i> Psychological perspectives of Zahireddin Muhammad Babur in the work «Baburname».....	270

ART STUDIES

<i>Asymova D.B., Kenzhebaev G.K.</i> Visual ways of representing the daily life of the family: as a new phenomenon of art.....	285
<i>Aspandiarkyzy G., Jumasseitova G.T.</i> Film fame as a tool for expressing meaning in film.....	297
<i>Gavrilenko I., Nussupova A.</i> On the issue of classification of organs of Kazakhstan.....	308
<i>Kenjakulova A.B., Kaynbaeva Zh.S.</i> Contemporary art and its place in public culture.....	333
<i>Sepp M.Ya., Amirova D.Zh., Oleksenko I.V.</i> Piano art in the context of musical culture of Kazakhstan.....	345
<i>Karamoldaeva D.O., Kazhnbayeva B.A., Yermekova K.B.</i> Current problems of creating the stage image.....	360
<i>Zhamanbalin Y.Y.</i> The history of study of the East Kazakhstan kuy tradition.....	374

Құрметті оқырмандар, әріптестер, достар!

Сіз «Керуен» ғылыми журналының кезекті санын ашып отырсыз.

Журнал мақалалары CrossRef дерекқорында тіркеледі және әр автордың мақаласына DOI - электронды құжаттарға сілтеме жасау үшін пайдаланылатын цифрлық объект идентификаторы беріледі. Журнал «Ұлттық ғылыми-техникалық сараптама орталығы» акционерлік қоғамның (NCSTE) Қазақстандық дәйексөздер базасында (KazBC) индекстеледі. Алдағы уақыттарда авторларды Web of Science және Scopus халықаралық дәйексөздер базасына енгізілген басылымдарда қабылданған стандарттарға сәйкес жарияланымдар дайындауға бағдарлай бастаймыз. Бұған дейін аннотация мен кілт сөздердің көлеміне қойылатын талаптар реттелген.

Журналдың редакциялық алқасына қазақстандық және шетелдік жетекші ғалымдар кіреді. Журнал авторлардың жарияланымдарының ақпараттық ашықтығы мен қолжетімділігі саясатын ұстанады; мақалалар журналдың веб-сайтында үш тілде толық мәтінді қол жетімділікпен орналастырылған.

Журналдың мақсаты- гуманитарлық ғылымдар саласындағы жаңа жетістіктердің нәтижесі бойынша ақпарат беру.

Журналдың міндеттері:

Бұрын жарияланбаған және басқа журналда жариялау үшін ұсынылмаған түпнұсқа жоғары сапалы ғылыми мақалаларды қабылдау.

Авторлық құқыққа қатысты Қазақстан Республикасы заңнамасының талаптарына және жариялау этикасы бойынша әлемдік тәжірибеде жалпы қабылданған ережелерге сүйену.

Келесі гуманитарлық ғылымдар саласындағы жаңа зерттеулерді қамту:

1. Әдебиеттану
2. Өнертану

Құрметпен, «Керуен» журналының бас редакторы, филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан) МАТЫДЖАНОВ Кенжесхан Ісләмжанұлы

Уважаемые читатели, коллеги, единомышленники, друзья!

Перед вами очередной номер научного журнала «Керуен».

Статьи журнала регистрируются в БД CrossRef и к каждой авторской статье обязательно присваивается DOI – цифровой идентификатор объекта, который используется для обеспечения цитирования, ссылки и выхода на электронные документы. Журнал индексируется Казахстанской базой цитирования (КазБЦ) АО «Национальный центр государственной научно-технической экспертизы» (НЦГНТЭ). Постепенно мы начинаем ориентировать авторов на подготовку публикаций по стандартам, принятым в изданиях, входящих в международные базы цитирований Web of Science и Scopus. Ранее уже были скорректированы требования к объему аннотации и ключевым словам.

В составе редакционной коллегии журнала представлены ведущие казахстанские и зарубежные ученые. Журнал следует политике информационной открытости и доступности публикаций авторов, статьи размещаются на сайте журнала на трех языках в полнотекстовом доступе.

Целью журнала является распространение научной информации и привлечение новых авторов. Журнал инициирует дискуссии по результатам новых достижений в области гуманитарных наук.

Задачи журнала:

Принимать оригинальные высококачественные научные статьи, ранее не опубликованные и не представленные для публикации в другом журнале.

Опирается на требования законодательства Республики Казахстан в отношении авторского права и общепринятые в мировой практике положения по публикационной этике.

Ориентироваться на охват публикаций по следующим специальностям в области гуманитарных наук.

1. Литературоведение
2. Искусствоведение

С уважением и надеждой на сотрудничество, главный редактор «Керуен», доктор филологических наук, член-корреспондент НАН РК, генеральный директор Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович.

Dear readers, colleagues, associates, friends!

Here is the next issue of the scientific journal "Keruen".

Journal articles are registered in the CrossRef database and a DOI is necessarily assigned to each author's article - a digital object identifier that is used to provide citation, reference and output to electronic documents. The journal is indexed by the Kazakhstan Citation Database (KazCD) of the National Center for State Scientific and Technical Expertise JSC (NCSTE). Gradually, we begin to orient the authors to the preparation of publications according to the standards adopted in the editions included in the international citation databases Web of Science and Scopus. Previously, the requirements for the volume of the annotation and keywords have already been adjusted.

The editorial board of the journal includes leading Kazakhstani and foreign scientists. The journal follows the policy of information openness and accessibility of authors' publications; articles are posted on the journal's website in three languages in full-text access.

The purpose of the journal is to disseminate scientific information and attract new authors. The journal initiates discussions on the outcome of new advances in the humanities.

The tasks of the journal:

Accept original high quality scientific articles that have not been previously published or submitted for publication in another journal.

Rely on the requirements of the legislation of the Republic of Kazakhstan in relation to copyright and generally accepted in world practice provisions on publication ethics.

Focus on the coverage of publications in the following specialties: humanitarian sciences

1. Literary studies
2. Art studies

With respect and hope for cooperation, Editor-in-chief of "Keruen", Doctor of Philology, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art MATYZHANOV Kenzhekhan Slyamzhanovich.

K.S. Matyzhanov¹, S. Azap², A.Zh. Mukhan^{3*}

¹M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

²Kastamonu University, Kastamonu, Turkey

³K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

E-mail: ¹kmatyzhanov@gmail.com, ²sametazap@hotmail.com, ³aktoty051182@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-7016-0304, ²0000-0002-4047-1443, ³0000-0003-3398-0108

ETHNOGRAPHIC ORIGINS OF KAZAKH MARRIAGE FOLKLORE

Abstract. Throughout human history, marriage and families have played a significant role. The establishment of marriage and the family was prompted by the early social era of human reason's need for togetherness in order to survive. Naturally, the ancient knowledge and ways of life of the people were linked to and reflected in this route of growth. According to folklore, the complex of ritual ceremonies that take into account family values at the scientific level were first developed during the Soviet era and continued to grow during the independence era. One of the most important of them is Kazakh family traditions. Each of the traditions related to the creation of a family, which is considered to be the basis of the whole society, had its own deep meaning. But this was covered by the policy of «establishing the Soviet way of life» and caused the development of common international traditions. After gaining independence, family rites, including wedding rites and rites related to the meeting of the groom with the bride, received a new life, previously silenced aspects were scientifically substantiated, and their national significance was revived. That is why the revival of the educational and upbringing side of wedding rites is an urgent and important issue. The article deals with the historiography of Kazakh wedding ritual. Collected in it poetic, musical essence, history of family values, rich heritage of folk pedagogy and psychology together with the history of world cognition of the whole people represented a comprehensive value. The paper studies the ways of development of folklore as a science of research of family rituals, including wedding rituals, in different historical periods of Kazakh people's life.

Keywords: folklore, history, ritual, marriage, family, tradition, ceremony, ethnography

К.С. Матыжанов¹, С.Азан², А.Ж. Мұхан^{3*}

¹М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

²Кастамону университеті, Кастамону, Түркия

³Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

E-mail: ¹kmatyzhanov@gmail.com, ²sametazap@hotmail.com, ³aktoty051182@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-7016-0304, ²0000-0002-4047-1443, ³0000-0003-3398-0108

Қазақтың үйлену ғұрып фольклорының этнографиялық бастаулары

Аңдатпа. Адамзат баласының даму тарихында отбасы мен некенің мәні зор болды. Адам санасының бала кезіндегі алғашқы қауымдық дәуірде өмір сүру үшін бірігу әрекеттерінің қажеттілігі дами келе адам баласының неке мен отбасы институтының дамуына алып келді. Әрине, осы даму жолы халықтың ежелгі таным-түсінік салттарымен сабақтасып, өрнектеліп отырды. Фольклортану ғылымында отбасылық құндылықтарды ғұрыптық рәсімдер кешенінде қарастыру кеңестік дәуірден бастау алып, тәуелсіздік кезеңінде онан әрі тереңдей даму үстінде. Кеңестік дәуірдегі ұлттық құндылықтарды бұрмалау саясаты бірқатар халықтық игі дәстүрлердің мәнін көмескіледі. Солардың бірі әрі маңыздысы – қазақтың отбасылық салт дәстүрлері. Бүкіл қоғамның іргетасы болып саналатын отбасын құруға қатысты салт-дәстүрлердің әрқайсысының өзінің терең мән-мағынасы болды. Бірақ бұл «советтік өмір салтын

орнықтыру» саясатымен көмкеріліп, жалпыға ортақ интернационалдық салт-дәстүрлердің дамуын туғызды. Соңғы жылдардағы тәуелсіздік жылдарында отбасылық ғұрыптыңсоның ішінде үйлену ғұрпы мен қыз ұзату салтының жаңа тынысы ашылып, бұрын бүркемеленген тұстары ғылыми нысанаға ілікті, ұлттық мән-маңызы қайта түледі. Сондықтан да үйлену ғұрпының тағылымдық-тәрбиелік тұстарын қайта жандандырып, тынысын ашу кезек күттірмейтін маңызды мәселе. Мақалада қазақтың үйлену ғұрпының зерттелу тарихнамасы қарастырылды. Ондағы жинақталған тұтас бір халықтың дүние таным тарихымен бірге поэтикалық, музыкалық болмысы, отбасылық құндылықтарының тарихы, халықтық педагогика мен психологиясының мол мұрасы жан-жақты сөз болды. Қазақ фольклортану ғылымының тарихындағы отбасылық ғұрып фольклорын, соның ішінде үйлену ғұрпын түрлі тарихи кезендерде зерттеудің даму жолдары зерделенді.

Кілт сөздер: фольклор, тарих, ғұрып, неке, отбасы, салт, рәсім, этнография

К.С. Матыжанов¹, С. Азан², А.Ж. Мухан^{3*}

¹Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

²Университет Кастамону, Кастамону, Турция

³Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актюбе, Казхстан

E-mail: ¹kmatyzhanov@gmail.com, ²sametazap@hotmail.com, ³aktoty051182@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-7016-0304, ²0000-0002-4047-1443, ³0000-0003-3398-0108

Этнографические начало казахского брачного фольклора

Аннотация. В истории развития человечества семья и брак имели огромное значение. Потребность в единстве для выживания в раннюю общественную эпоху человеческого разума привела к развитию института брака и семьи. Разумеется, этот путь развития был связан и выражен в древних традициях познания и жизни народа. В фольклоре рассмотрение семейных ценностей на уровне науки в комплексе ритуальных обрядов началось еще в советское время и получает дальнейшее развитие в период независимости. Политика искажения национальных ценностей в советское время затмила смысл ряда добрых народных традиций. Одна из важнейших из них – казахские семейные традиции. Каждая из традиций, связанных с созданием семьи, которая считается основой всего общества, имела свой глубокий смысл. Но это прикрывалось политикой «установления советского образа жизни» и вызывало развитие общих интернациональных традиций. После обретения независимости семейные обряды, в том числе свадебные обряды и обряды, связанные со встречей жениха у невесты, получили новую жизнь, ранее замалчиваемые аспекты были научно обоснованы, возродилось их национальное значение. Именно поэтому актуальным и важным вопросом является возрождение образовательной и воспитательной стороны свадебного обряда. В статье рассматривается историография казахского свадебного обряда. Собранные в ней поэтическая, музыкальная сущность, история семейных ценностей, богатое наследие народной педагогики и психологии вместе с историей миропознания целого народа представляли собой всеобъемлющее значение. В работе изучены пути развития фольклора как науки исследования семейных обрядов, в том числе свадебных, в разные исторические периоды жизни казахского народа.

Ключевые слова: фольклор, история, ритуал, брак, семья, традиция, обряд, этнография

1. Introduction

In an article entitled “Course towards the future: modernization of Kazakhstan’s identity”, the first president of the Republic of Kazakhstan specifies that the new modernization should not, as before, arrogantly look at historical experience and traditions. On the contrary, it should make the best traditions a prerequisite, an important condition for the success of modernization. Rather it must build on the best traditions and make them important pillars for future success. The modernization process will remain undefined

in the absence of national and cultural foundations (Nazarbayev, 2018). According to the article, modernizing the best aspects of Kazakh family traditions is the most important problem in today's globalization.

The fundamental content of ethno-cultural changes currently consists of the processes of tradition transition, the dissolution of previously integral universal cultural systems that dominated local communities, and the elimination of specific aspects that were part of them.

Marriage and the family have played a significant role in the evolution of humanity. In order for human marriage and the family institution to emerge, action was required in the first community of people to reside in the first community of childhood. Naturally, the population's older cognitive component has been impacted by this evolution. The Soviet era gave rise to a deeper focus of family values in the science of folklore variants during the independence era.

The Soviet era's policy of perverting national ideals obscured the significance of several national customs. Kazakh family customs are among the most significant. The profound significance of traditions lies in each family's customs, which form the cornerstone of the entire community. But it was related to the policy of "Soviet way of life" and developed the development of universal traditions of interinnovation. The family has revealed a new hereditary and conjugal breath throughout the recent years of freedom, and it has previously illuminated the scientific purpose, so the national significance is warranted.

2. Research methods and materials

2.1 Research methods

Public culture in the Soviet Union was shared by all for a very long period. Serious alterations occurred in social psychology and social mores. New cultural forms of mass character were created and woven into the traditional fabric. These developments had an impact on the everyday life and cultural aspects of ethnic societies as well as the attitude toward the national spiritual culture, which had lost some of its identity and significance. The path that the government fostered for interethnic integration and people-to-people rapprochement on the basis of shared values was not insignificant in this process.

Studies on the importance of family transformation in Kazakhstan have been known since the nineteenth century. Compassion of the Russian kingdom, showing the efforts of the nation to show values based on their own traditions. Kazakh folklore experts have been working for generations to determine the scientific significance of our national values, despite the pressures of the Soviet era.

When creating the scientific work, the author employed historical-typological, scientific categorization, comparison, and systematization techniques. Every one of these techniques had a part to play in achieving the objectives and tasks of our work. The comparative examination of the epic masterpieces of many globe nations was conducted using the comparative method.

2.2 Material description

Research on the meaning of family customs in Kazakhstan has been known since the nineteenth century. It seems that sympathetic nations, sensing the imperial policy of the Russian kingdom, made an attempt to familiarize foreign researchers with the

values underlying Kazakh traditions. The writings of B. Daulbaev, Y. Altynsarin, and Sh. Ulikhanov can be mentioned in this regard. Additionally, one can observe an effort to demonstrate to others that Kazakh family values are upheld in the nation's customs, folklore, and associated poetry in the writings of Alash intellectuals from the early 20th century. The works of A. Baitursynov, M. Auezov, S. Seyfulin and others highlight the daily life and everyday life of Kazakh people of that period, reflect the originality of the Kazakh family and the originality of the traditions corresponding to it.

Following the fall of the Soviet Union, maintaining tradition becomes the most pressing issue. The historical customs are fading from memory, and it appears that studying them will get more difficult annually. The initial depiction of the Kazakh people's cultural status has been altered by the layering of late cultural forms and innovations; the boundary between traditional and innovative influences is no longer evident but is yet easily discernible.

The main source that served as a multifaceted study of traditional wedding rituals was the works of folklore researchers. S. Kaskabasov wrote about the role of family traditions in the genre of fairy tales, about mythical notions and Ye. Tursynov researched, wealth, B. Uakatov on the peculiarities of the way of life, and A. Margulan in close connection with the general way of life and ethnography tried to show their research. Also of great importance are the work of H. Argynbaev "Family and Marriage in the Kazakh people", who linked the importance of the family in society with the stages of development of society and the family, as well as the works of A. T. Toleubaev, who considered the Kazakh family and marriage laws and related traditions and rituals within the framework of universal values.

Family folklore started to spread and be studied in the history of Kazakh folkloristics, which was founded on the experience of Russian folkloristics during the Soviet era. This allowed for the historical analysis of the genesis of each ritual procedure as well as the steps involved in its subsequent integration into a given complex system.

3. Discussion

According to Kazakh family folklore, humankind is made up of both contemporary, evolving value patterns that have evolved from earlier ancestral and tribal periods as well as old conceptions of human evolution. Within the framework of tradition, the rules of properties instilled in families for years were realized in the nomadic field culture. These laws included respect for the individual, reverence for elders, allegiance to the lineage of generations, and inner strength. It has maintained its core message even during times of intense political polarization. Consequently, the history of the marriage ceremony, which forms the foundation of the family, which forms the foundation of society, as well as the history of its study, has extremely ancient roots. The problem of preserving and strengthening the family's foundation based on national values predominates in the globalization period at the intersection of many cultures, which makes a unique discussion of this topic crucial. In other words, this subject is still relevant today.

Kazakh wedding rites are an important part of a complex system of family rituals. It contains not only the history of the people's outlook and worldview, but also poetic and musical talent, the history of marriage and family, folk pedagogy and psychology. For example, scientific conclusions about the protection and preservation of the family, marriage have been established and confirmed in Kazakh folklore works. The features of

the heroic marriage motive in Turkic epics especially in Kazakh were researched. The epic tradition of Kazakh, Kyrgyz, Karakalpak, Nogai, and Bashkir was analyzed using a comparative approach by P. Ussipbayeva, S. Ibrayev, K. Kenzhalin, A. Shaldarbekova, and N. Zhumay (Ussipbayeva, Ibrayev, Kenzhalin, Shaldarbekova & Zhumay, 2020:568).

Since the last century, the wedding ceremony has been considered as a socio-legal, socio-economic and religious-magical act. Later, a sample of folk drama showing the relationship between two clans of two families was taken as an object of study. Family folklore is very relevant and in demand today. For example, customs and traditions related to wedding rites are being revived in the new era. Forms and patterns forgotten in Soviet times are returning here, old texts are performed in a new way, and new ones are added to the texts. Therefore, the ritual tradition connected with wedding rites is revived and new traditions arise. And the funeral rites formed in ancient times were closely intertwined with the principles, tenets and requirements of the Islamic religion. As a result, a single typological burial custom has been formed in the country (of course, there are regional peculiarities). In other words, it is noticeable that the society is significantly detached from the traditional folklore consciousness, the folklore sphere is narrowing, and the status of folklore is decreasing.

At the same time, various genres of our family folklore even today serve society, that is, they are an integral part of modern life, life of the country, modern culture, and samples of artistic genres are highly valued as the wisdom of our ancestors, as spiritual heritage, as the highest peak of Kazakh verbal art, as classical heritage.

The ancient goal of marriage, which was to produce children for the husband's family and a new labor force, influenced centuries-old customs surrounding the choice of brides. The participants in the wedding ceremony also had an important role, and the precise sequence in which they performed it had historical significance. The historical growth of the wedding's structure (composition), the details of wedding poetry, the range of genres, and its own image system changed. Since the 18th century, researchers have been drawn to the marriage process because of its rich history and intricate structure. The intriguing image of marriage is depicted in numerous ways in the trip guides written by scientists-tourists who researched the earliest steppes of Kazakhstan. Z. Kassymova notes that wedding processes evolve over time, undergo changes associated with the development of socio-economic, political, religious and cultural conditions (Kassymova, 2016: 145). Prof. S.A. Kuzmbayeva also rightly notes that national artistic traditions, which arose from the sophisticated practice of many generations, are most clearly manifested in wedding and ritual folklore (Kuzmbayeva, 2006: 104).

In the history of the study of Kazakh family traditions, the impact of the rapid development of the sphere of education within Russia was special. It can be said that the emergence in the 18th century among travelers and researchers of ideas about the importance of knowing the history and customs of the people was a new historical step. This process was clearly manifested in the first half of the 19th century, and the historical and ethnographic character of studies of Kazakh folklore prevailed. Russian scientists and travelers, who set foot on any Kazakh land, considered the life and customs of the unknown people in unity. It can be said that the path of research went through several stages. Specifically, books

and articles written before the 1930s served primarily as factual and informative sources of ethnographic and folklore knowledge. For example, G.I. Spassky, F.Nazarov and A. Yanushkevich describe various Kazakh traditions and artistic competitions in their travel stories. Materials concerning folklore, customs and everyday life of the Kazakh people in the voluminous work of A.I. Levshin, published in the first half of the XIX century, the author collected mainly in the first half of the XIX century.

In the 90s of the XIX century, samples of Kazakh oral literature began to appear in separate collections. Earlier in the collections of N. Ilminsky, V. Radlov, I. Berezin, and Y. Lyutsch, special attention was paid to customs and traditions. Gradually works devoted to ritual verses separately began to appear.

Most of the traditions and customs described in the article "On the Forms of Kazakh Folk Poetry" by the Kazakh scholar Sh.Sh.Ualikhanov, who gave the first opinion on Kazakh family folklore, including wedding customs, are still preserved, and the majority of the population adheres to these traditions, for example: marrying a son, worshiping ghosts (ancestor cult), worshiping the moon (sky worship), praying to a tree grown with one's own hands (world tree motif), etc. Also in the scientist's article "Traces of Shamanism among Kazakhs" he considers Kazakh customs and traditions in unity with their ancient beliefs (Valikhanov, 1985: 280-286).

Folk traditions are included in the third volume of V. V. Radlov's ten-volume work "Samples of folk literature of Turkic tribes of South Siberia and Dzungarian steppes" and "From Siberia. A Diary pages". The sections of the monograph «From Siberia. Pages of the diary», devoted to the history, language, folklore, ethnography, ethnomentality of the Kazakh people (Radlov, 1870).

In the history of national folkloristics the research article of Ibraj Altynsarin, devoted to folk ethnography, "Sketch of traditions of Kazakhs of the Orenburg department on marriage, matchmaking, giving away a daughter in marriage" and articles "Sketch of traditions of Kazakhs of the Orenburg department on burial and commemoration of the deceased" are very important (Altynsarin, 2003: 125). Y. Altynsarin reflected with special care all the rituals and rites performed during the matchmaking period from betrothal of a girl to becoming a bride. That is, by emphasizing that in the modern image of marriage prolongation and marriage is not a one-day affair, but a complex, comprehensive system consisting of several stages, each of which is formalized by peculiar ritual traditions, she deeply reflected on the social significance of Kazakh traditions of marriage up to seven generations and traditions of procuration.

Y. Altynsarin's research on the example of Orynbor district alone is very valuable as the first step in the study of folk folklore and ethnography in the regional aspect in the history of folkloristics.

In the history of the study of marriage style, A.Divayev's research point of view to collect and publish both the traditions themselves from birth to death of a person and the poems related to it is important. Many of them coincide with modern scientific ideas. The materials collected and published by the researcher regarding marriage and funeral rites are valuable in that they describe and reveal the essence of the projects with the procedures forgotten today.

Not a few works have been published on wedding rites of the brotherly people of Karakalpak. Numerous historical and ethnographic sources drawn from epic works are cited in the work of Karakalpak scholars Kh. Yesbergenov and Zh. Khoshniyazov. Many historical and ethnographic sources drawn from epic works are used in the work. B.K. Bekzhanova studies the problems of early forms of family-marital relations based on the data of Karakalpak epics (Bekzhanova, 2017:53).

Chaptykova Y.I. studying wedding and ritual traditions in the Khakass heroic epic reveals that the ritual «sas toy» (braiding the bride's braid before the wedding), «charas» («reconciliation of the sides of the bride and groom»), where they agree on the upcoming wedding, which takes place first on the side of the groom, then the bride has survived until today (Chaptykova, 2021).

4. Results

In general, the history of classification of ritual folklore is dominated by the conclusions of A. Baitursynov, who attaches special importance to fundamental, labor, folklore national symbols, ethnographic basis, historical character, ethnolinguistic significance, published in 1926 (Baitursynov, 1989: 115-120). The scholar divides the "Second Branch of Folk Oral Literature" into the following three chapters: 1) *ritual words*, 2) *traditional words* and 3) *pattern words*. This systematization, called "ritual folklore" in modern folkloristic science, is connected with the definition of its three types. 1) Ritual family folklore; 2) Seasonal ritual folklore; 3) Folklore of religious beliefs. It is known that such systematization, of course, took into account the ritual nature of the folklore subgenre.

In M. Auezov's work "History of Kazakh Literature" the main attention is paid to the genre features of the wedding rite and the specifics of the texts related to it. In the first part of the work, the scholar grouped and analyzed folklore genres (the total number of genres is ten) 1) Poetic poems related to the customs of a wide country. 2) Poems originating from religious tradition and concepts of religion. 3) Ritual poems related to the bride's send-off are internally divided into three types.

The main principle of M. Auezov's work is a deep analysis of folk ethnography and world outlook of the society, moods of the general public and individuals, inner feelings and secrets, conditions of performance and recitation of traditional poems and their meaning and educational value (Auezov, 2001: 5-236).

Interesting and deep thoughts about the wedding rite were formulated by the scientist A. Margulan, who studied the development of folklore since ancient times. The scholar D. Zhakan claims that A. Margulan, deepening Ch. Valikhanov's views on divine religion, pointed to a very close connection between the divine religion of the Huns and the Kazakhs. The tradition of bride price in the wedding ritual, the custom of levirate, giving dowry to the bride, singing "Betashar" (a song accompanying the ceremony of removing the veil from the bride's face) upon the bride's arrival at the groom's house, pouring oil on the fire by the bride before the threshold, honoring the ancestor's spirit in the funeral ritual, tombstones and mausoleums, traditions of mourning songs for the deceased all these similarities the scientist proves by examples.

O.M. Zholdybaev, K.S. Matyzhanov, A. Habibulla consider the similarity of wedding rituals, including the rite of Toibastar at wedding ceremonies in Turkic peoples, weddings

of young men and girls (Zholdybaev, Matyzhanov, Habibulla, 2023:20). Scholars have arrived at scientific conclusions regarding the contemporary incarnations of the Kazakh holiday, as well as the evolution and modification of rituals and traditions.

M. Gabdullin examined the history of family customs at the textbook level and at the monograph level in Ukhatov's foundational work. Naturally, as society advances, all of its customs are resurrected and modified to suit the requirements and preferences of the times. From this vantage point, the history of the Kazakh wedding custom has become more complex, its significance has been shown from several angles, and it is now the subject of contemporary study.

The main innovation of the researcher K. Matyzhanov's work "Kazakh Family Folklore" is that he considered the folklore of family rituals to be related to the customs performed by the stages of human life from birth to death, rooted in knowledge and understanding. As a result, distinctive characteristics were identified and the shared ancestry of the traditions, customs, and rituals that comprise the intricate system of family rituals was disclosed. In order to properly bring the many textual elements together, the researcher drew heavily on ethnographic studies written in the second half of the 20th century, when traditional family values in Kazakh society were still highly valued.

D. Zhakan examines the ritual games that are performed out within the context of family ceremonies that have been developed over ages and represent the happy times in human life. These rituals include seeing off the bride and giving away a daughter in marriage. In this sense, the scientist clarifies what makes ritual games unique among family ceremonies and explains the significance of ritual laughing in the context of the game (Zhakan, 2021: 1-10).

When examining traditional wedding rites, some academics place special emphasis on the symbolism and semantics of ceremonial parts. The wedding ceremony is viewed as a structured exchange of messages with the outside world, in which the participants' stereotyped conduct is predetermined by the tradition. One should take note of A.K. Baiburin's study on the semantics of wedding rites after the fall of the Soviet Union, which is based on the examination of East Slavic material. The act of transforming the "alien" into the "own" is what the scientist notices gives the ceremony its importance and meaning; this process is fundamental to the mechanism of culture (Baiburin, 1997:181). This approach of A.K. Baiburin to some extent reflects the theory of rites of passage of A. van. This approach of A.K. Baiburin reflects to some extent the theory of transition rites of passage of A. van Gennep, the essence of which is reduced to the fact that "any change in the position of a person entails the interaction of secular and sacred. It requires regulation and observance of ritual. Each phenomenon of transition is accompanied by ceremonies, which have the same goal to provide a person with a transition from one to the other" (Gennep, 1999:104).

5. Conclusion

Starting with an analysis of how traditional wedding rituals are structured in the works of scholars, particularly those from Kazakhstan, we find that there is no one scientific method for defining the steps of the ritual. Conditionally, all available studies can be divided into 3 categories, depending on the number of allocated parts of the wedding rite. Traditional wedding ceremonies are divided into three sections: pre-wedding, wedding, and post-wedding.

1. To pre-wedding rites include collusion "kyz aityru", matchmaking "kuda tusu", putting on gold earrings to the bride "syrga salu" (means some unspoken agreement between the parties on the further marriage of the newlyweds), setting wedding dates. However, other academics maintain that the wedding ceremony should be structured as follows: discussions about marriage and its requirements (engagement, collusion, matchmaking, and seeings).

Along with the actual wedding and the marriage ceremony (which takes place at the bride's home "kyz uzatu", at her husband's home, and during the celebrations at the groom's home), which legalizes the union. To post-wedding rites researchers include mutual visits of the young and parents, as well as prohibitions and avoidances that apply to the bride and groom for a certain period of time after the wedding.

2. The traditional wedding ceremony is divided into four sections: matching, getting ready for the wedding, the actual wedding, and the post-wedding phase.

3. The research in this area does not provide a clear framework for the traditional wedding ceremony; instead, it describes certain customs and rituals in a straightforward manner, outlining a specific sequence of realization that scientists refer to as phases.

Based on the analysis of contemporary wedding rituals, we can conclude that interethnic interaction and changes in the system of rituals are evident at every stage of contemporary weddings. This, in our opinion, is related to the disappearance of some traditional rituals and the transformation of others. Economic factors also have an impact on the lengthening of weddings, and they play a significant part in the system of wedding customs (Akashkin, 2020:76).

In general, Kazakhstan is enduring the conditions of living at the nexus of diverse civilizations in the twenty-first century. We must pay particular attention to family values to make sure that our traditional values which have not lost their fundamental meaning during earlier periods of social and social transformation are not subsumed by the humanist concept. Actually these customs have been our forefathers' way of passing on their wisdom to their offspring for millennia. It refreshed and changed what it could not keep up with by adjusting to life. Thus, it is pertinent and significant to address the subject of the resuscitation of the educational and enlightening aspects of Kazakh family customs, including marriage rites.

References:

1. Akashkin M.M. (2020). Interethnic interaction in the system of traditional and modern wedding rituals on the territory of the Republic of Mordovia. Manuscript, 1(13). pp. 75-78. <https://doi.org/10.30853/manuscript.2020.1.15> (in Russ)
2. Altynsarin Y. (2003). Kazakh anthology. Almaty: Education. – 166 p. (in Kaz)
3. Auezov M.O. (2001). History of literature. Fifty-volume complete collection of his works. Volume 4. Studies, textbooks, literary versions. 1924-1930. Almaty. – 440 p. (in Kaz)
4. Baitursynov A. (1989). Works: poems, translations, studies. Compilation: A. Sharipov, S. Davitov. Almaty: Zhazushy. – 385 p. (in Kaz)
5. Bayburin A.K. (1993). Ritual in traditional culture. St. Petersburg: Nauka. – 240 p. (in Russ)
6. Bekzhanova B.K. (2017). Analysis of wedding remarks in epic tales of Karakalpak People. Vestnik of the North-Eastern Federal University named after M. K. Ammosov: Epic Studies Series, 4 (8). pp. 47-55. <https://doi.org/10.25587/SVFU.2017.4.8695> (in Russ)

7. Chapytkova Yu.I. (2021). Wedding and ritual traditions in a heroic epic of the Khakas. *International Scientific Research Journal*, № 7 (109), pp. 70-76. DOI: <https://doi.org/10.23670/IRJ.2021.109.7.083> (in Eng)
8. Геннеп А. (1999). Rites of Passage. Systematic study of rituals. Moscow: Publishing house. Eastern Literary Company. – 198 p. (in Rus)
9. Kassymova Z. (2016). The wedding and the ceremonial folklore of Turkic peoples. *Turkology*, No. 3, pp. 141-148. (in Rus)
10. Kuzembaeva S.A. (2006). National artistic traditions and their convergence in the genre of Kazakh opera. *Almaty: Unique service*. – 380 p. (in Russ)
11. Nazarbayev N.A. (2017). Course towards the future: modernization of Kazakhstan's identity. <http://www.akorda.kz/kz/events/akorda> (in Eng)
12. Radlov V.V. (1870). Examples of folk literature of the Turkic tribes living in Southern Siberia and the Dzungar steppe. P. 3. *Kyrgyz dialect*. St.P. – 409 p. (in Russ)
13. Shaldarbekova A., Zhumay N. (2020). Image of the heroic marriage motive in the Turkic peoples epos. *Opción*, 36 (91). pp. 568-581. <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/31867> (in Eng)
14. Valikhanov Ch.Ch. (1984). *Collected works in five volumes*. T.1. Alma-Ata. – 416 p. (in Rus)
15. Zholdybaev O., Matyzyhanov K., Khabibulla, A. (2023). Semantics and features of the toibastar rite. *The Scientific Journal «Keruen»* 78(1). pp. 17-23. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-01> (in Eng)

Әдебиеттер:

1. Акашкин М.М. Межэтническое взаимодействие в системе традиционных и современных свадебных обрядов на территории Республики Мордовия. *Манускрипт*, 1(13) 2020. С. 75-78. <https://doi.org/10.30853/manuscript.2020.1.15>
2. Алтынсарин Ы. Қазақ хрестоматиясы. – Алматы: Білім, 2003. – 166 б.
3. Әуезов М.О. Әдебиет тарихы // Мұхтар Әуезов. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 4-том. Зерттеулер, оқулықтар, әдеби нұсқалар. 1924-1930. – Алматы, 2001. – 440 б.
4. Байтұрсынов А. Шығармалары: өлеңдер, аудармалар, зерттеулер // Құраст: Ә. Шәріпов, С. Дәуітов. – Алматы: Жазушы, 1989. – 385 б.
5. Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. – СПб.: Наука, 1993. – 240 с.
6. Бекжанова Б.К. Анализ свадебных ремарк в эпических сказках каракалпацкого народа. *Вестник Северо-Восточного федерального университета имени М. К. Аммосова: Серия эпических исследований*, № 4 (08) 2017. С. 47-55 <https://doi.org/10.25587/SVFU.2017.4.8695>
7. Chapytkova Yu.I. (2021). Wedding and ritual traditions in a heroic epic of the Khakas. *International Scientific Research Journal*, № 7 (109), pp. 70-76. DOI: <https://doi.org/10.23670/IRJ.2021.109.7.083> (in Eng)
8. Геннеп А. Обряды перехода. систематическое изучение обрядов. – М.: Изд. фирма Восточная литература, 1999. – 198 с.
9. Касымова З. Свадьба и обрядовый фольклор тюркских народов. *Тюркология*, № 3, 2016. С. 141-148.
10. Кузембаева С.А. Национальные художественные традиции и их конвергентность в жанре казахской оперы. – Алматы: Unique service, 2006. – 380 с.
11. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру». <http://www.akorda.kz/kz/events/akorda>
12. Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи. Ч. 3. *Киргизское наречие*. – СПб., 1870. – 409 с.
13. Shaldarbekova A., Zhumay N. (2020). Image of the heroic marriage motive in the Turkic peoples epos. *Opción*, 36(91). pp. 568-581. <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/31867>
14. Валиханов Ч.Ч. *Собр.соч. в пяти томах*. Т.1. – Алма-Ата, 1984. – 416 с.
15. Zholdybaev O., Matyzyhanov K., Khabibulla, A. (2023). Semantics and features of the toibastar rite. *The Scientific Journal «Keruen»* 78(1). pp. 17-23. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-01> (in Eng)

Н. Набиолла^{1*}, С.А. Қасқабасов², З.Н. Сейітжанов³

*^{1,3}Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
²М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан
E-mail:¹nasihat_83@mail.ru, ²seit.kaskabassov1940@mail.ru, ³Asegizbayeva_84@mail.ru
ORCID: ¹0000-0001-9832-8028, ²0000-0003-2299-6729, ³0000-0002-9834-5503*

ХИКАЯТ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ САНА

Аңдатпа. Мақалада қазақ фольклорының прозалық жанрларының бірі хикаят мәтіндеріне сараптаулар жасалып, негізінен пайғамбарлар өміріне байланысты туған хикаяттарға басымдық беріледі. Зерттеуде хикаят жанрының жиналуы мен жүйеленуі, жариялануы мен зерттелуі туралы еңбектері жан-жақты қарастырылады. Бұған дейінгі хикаят жанрына байланысты жазылған еңбектер арнайы назарға алынып, оларға сілтемелер жасалады. Зерттеуге алынған мәтіндер фольклортанудың ғылыми жетістіктері аясында сараланады. Зерттеу барысында эпсана-хикаяттың ғибраттық, танымдық қырларына тоқталып, негізінен «Бабалар сөзі» жұзтомдығында жарық көрген хикаят мәтіндеріне талдау жүргізіледі. Елімізде тараған хикаяттардың негізі – ертедегі «Қиссасул-әнбия» кітабы екеніне барлау жасалады. Онда Адам-Ата мен Хауа-Анадан бастап, Мұхаммед пайғамбарға дейінгі пайғамбарлардың дүниеге келуі мен олардың өнегелі өмірі туралы баяндалған мәтіндерге сарапталады. Сонымен бірге діни жоралғылардың қалай орындалатыны туралы да алғаш рет сонда айтылғаны туралы ой тұжырымдалады. Пайғамбарлар мен әулиелердің өмірлері туралы айтылған ғибратты әңгімелері назарға алынып, жан-жақты талдаулар жасалады. Сол тұлғалардың адалдық пен ізгілік, адамгершілік жолында қандай да бір қиындық кездесіп жатса, оны жеңе білудің жол-жобасын көрсететін мәтіндерге назар аударылады. Қоғамдық қарым-қатынаста, мемлекеттік мәселелерде, тіпті отбасындағы ерлі-зайыпты адамдар мен бала-шаға арасындағы жағдайларға байланысты түсінік танытып, шығар жол көрсете білуіне тоқталады. Бұларды жинақтай келгенде хикаяттағы кездесетін образдар ізгі және мағыналы өмір сүруге ұмтылатын, өздеріне сенушілердің таным-түсінігіне сілкініс тудыратын даналық пен басшылықты ұсына отырып, діни дәстүрлерде шешуші рөл атқаратыны сараланады. Өздерінің ілімдері мен үлгілері арқылы адамгершілік қағидаттары жеке адамдарды, ізгі қасиеттерді тәрбиелеуге ықпал ететіні талданады.

Алғыс: Мақала BR18574216 «Уақыт пен кеністіктегі мәдени құндылықтар транзиті» (2023-2024) жобасы аясында дайындалды.

Кілт сөздер: фольклор, хикаят, мәтін, жанр, қоғамдық сана, тұлға, халық мұрасы

N. Nabiolla^{1*}, S.A. Kaskabassov², Z.N. Seyitzhanov³

*^{1,3}Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
²M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan
E-mail:¹nasihat_83@mail.ru, ²seit.kaskabassov1940@mail.ru, ³Asegizbayeva_84@mail.ru
ORCID: ¹0000-0001-9832-8028, ²0000-0003-2299-6729, ³0000-0002-9834-5503*

Legend and social consciousness

Abstract. The article examines the texts of legends, one of the prose genres of Kazakh folklore, giving priority to stories related to the lives of the prophets. This study comprehensively examines the work on collecting, systematising, publishing, and researching the legend genre. Particular attention is paid to previous works belonging to the genre of legend, and references are made to them. The texts under study were analysed within

the framework of the scientific achievements of folkloristics. During the study, the educational and cognitive aspects of the legend will be considered, mainly the texts of the stories published in the hundred-volume book "The Word of the Ancestors." It was revealed that the basis of the stories widespread in our country is the ancient book "Qissasul-anbiya." As part of the study, an analysis of texts describing the birth of the prophets and their moral lives, from Adam-Ata and Eve to the Prophet Muhammad, was carried out. At the same time, scientific conclusions are drawn that, in this work, the performance of religious rituals is mentioned for the first time. Taking into account the instructive accounts of the lives of prophets and saints, a comprehensive analysis is carried out. It focuses on texts that show the way for these individuals to overcome any difficulties on the path of honesty, kindness, and humanity. It emphasises the peculiarities of these individuals in social relations, in state matters, and even in connection with the circumstances between spouses and children in the family. To summarise, the images found in these stories play a crucial role in religious traditions, offering wisdom and guidance that shakes the minds of those who believe in them and strive to live a good and meaningful life. Moral models are analysed to contribute to the education of personality and virtues through their teaching and example.

Acknowledgments: Article was prepared according to the project BR18574216 "Transit of cultural values in time and space".

Keywords: folklore, legend, text, genre, social consciousness, personality, folk heritage.

Н. Набиолла^{1*}, С.А. Каскабасов², З.Н. Сейтжанов³

^{1,3}Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹nasihat_83@mail.ru, ²seit.kaskabassov1940@mail.ru, ³Asegizbayeva_84@mail.ru,

ORCID: ¹0000-0001-9832-8028, ²0000-0003-2299-6729, ³0000-0002-9834-5503

Легенда и общественное сознание

Аннотация. В статье исследуются тексты легенд – одного из прозаических жанров казахского фольклора, отдавая приоритет рассказам, связанных с жизнью пророков. В этом исследовании комплексно рассмотрены работы по сбору и систематизации, публикации и исследованию жанра легенды. Особое внимание уделено предыдущим произведениям, относящимся к жанру легенды, и были сделаны ссылки на них. Исследуемые тексты были проанализированы в рамках научных достижений фольклористики. В ходе исследования будут рассмотрены образовательные, познавательные аспекты легенды, в основном анализируются тексты рассказов, опубликованных в стотомнике «Слово предков». Было выявлено что, основой рассказов, распространенных в нашей стране, является древняя книга «Киссасул-анбия». В рамках исследования проведен анализ текстов, описывающие рождение пророков и их нравственную жизнь, от Адам-Ата и Евы до пророка Мухаммеда. При этом делаются научные выводы о том что в этом труде впервые упоминаются о совершении религиозных обрядов. Учитывая во внимание поучительные рассказы о жизни пророков и святых, проводится всесторонний анализ. В нем основное внимание уделяется текстам, показывающим путь к тому, чтобы эти личности могли преодолеть любые трудности на пути честности, добра, человечности. В нем подчеркивается особенность этих лиц в общественных отношениях, в государственных вопросах и даже в связи с обстоятельствами между супругами и детьми в семье. Подводя итог, можно отметить, что образы, встречающиеся в этих историях, играют решающую роль в религиозных традициях, предлагая мудрость и руководство, которые потрясают умы тех, кто верит в них, кто стремится прожить хорошую и осмысленную жизнь. Анализируется, что моральные модели способствуют воспитанию личности и добродетелей через их учение и пример.

Благодарность: Статья подготовлена по проекту BR18574216 «Транзит культурных ценностей во времени и пространстве».

Ключевые слова: фольклор, легенда, текст, жанр, общественное сознание, личность, народное наследие.

1. Кіріспе

Фольклор – біздің дәуірімізге дейін бірнеше мың жылдықты артта қалдырып, қоғамдық сананың бір түрі ретінде осы күнге жетіп отыр. Әр дәуір, әр қоғамның талап-тілектеріне орай, өзгерістер мен толықтыруларға түсіп, формасын өзгертіп кейінге, дәуірден дәуірге көшіп отырған. Бүгінгі күнге жеткен мол фольклорлық дүниелердің бойында әр дәуірдің өз таңбасы қалып отырғаны да сонан болса керекті. Солардың бірі – «фольклордың миф пен хикаядан көркем, ертегіден көркемдік қуаты әлсіз, алайда танымдық, ғиبراتтық, тәрбиелік қуаты жағынан ешбірінен кем түспейтін әпсана-хикаят жанры» (Қасқабасов, 1984: 151) екені белгілі.

Әпсана-хикаятты зерттеген ғалымдар оны жанрлық ерекшелігіне байланысты өзіне тән өзгешелігін ашып көрсеткен болатын. Айталық, «әпсана – дінмен қатыссыз, көне дәуірден келе жатқан фольклорлық ұғым-түсінікпен астасып жатса, ал, хикаят негізінен дінмен байланысты екенін, көп құдайлық және бір құдайлық дін пайда болғаннан кейін, атап айтқанда Зәбур, Тәурат, Інжіл, Құран хикаялары негізінде тараған дүниелер екенін айтады. Бүгінге жеткен сол «хикаяттарда әңгімеленетін оқиғалар тыңдаушылар арасында сенімсіздік тудырмайды, өйткені, олар пайғамбарлар мен әулиелердің іс-әрекеті немесе басынан кешкен оқиғалары болып баяндалады» (Қасқабасов, 2002: 163а).

Елімізде тараған, бүгінгі күндері хатқа түскен хикаят мәтіндерінен қарағанда көбінде Атам Атадан бастап, Мұхаммед пайғамбарға дейінгі, Құранда аты айтылатын 25 пайғамбардың, Мұхамед пайғамбардан кейінгі халифтер мен сахабаларының, ғалымдар мен әулиелердің, ұлы тұлғалардың есімімен байланысты айтылатынына көзіміз жетіп отыр.

Хикаят жанрының ішіндегі діни хикаяттың басым бөлігі негізінен Қазақстанда, қазақ халқының арасында ислам дінінің таралуымен байланысты қалыптасқаны көрінеді. Еліміздегі діни хикаяттардың таралуын бірнеше сатыда қарауға болады. Әуелгісі – біртұтас түркі халықтары кезеңі, атап айтқанда X-XIV ғасыр аралығындағы кезең. Қазіргі зерттеулерге қарағанда ислам діні алғаш түркі даласына Қарахан мемлекеті тұсында тараған, Алтын Орда кезеңіндегі Берке ханның билігі тұсында толыққанды орныққан деген пікір қалыптасқан. Онан кейінгісі – Қазақ хандығының құрылуы мен орыс патшалығына бодан болған кезең (XV-XIX ғасыр), үшіншісі – Кеңес кезеңі болса, төртіншісі – еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдар. Әрине, кеңес кезеңінде діни тақырыптарға шектеу қойғандығы себепті хикаяттардың жиналуы мен зерттелуінде қиындықтар болды. Алайда ішінара іргелі зерттеулерде жан-жақтылы қарастырылды.

«X-XII ғасырлар түрік халықтарының қоғамдық-мәдени дамуында Оянушылық дәуірі болды. Ғылым, мәдениет, әдебиет саласындағы туындылар жергілікті түркі халықтарының тілінде жазыла бастады. X–XII ғасырлардағы ислам дәуіріндегі әдебиеттің негізгі тақырыптары: Құран сюжеттері, ислам дінінің негізін салған Мұхаммед пайғамбар, оның сахабалары, әулие-әнбиелер туралы болды» (Мәтбек <https://www.kaznu.kz>). Назиралық жолмен келген сол әдебиеттердің негізінде ел арасында хикаяттар да көптеп тарады. Бірақ та сол хикаяттардың ішінде көне таным-түсініктің де араласып жеткенін ғалымдарымыз дәлелдеп жазған болатын.

Ислам дінінің кең көлемде қанат жаю кезеңі Алтын Орда тұсына тура келеді. Алтын Орда кезеңі деп айтатынымыз – сол кезеңнің әдеби жәдігерлері саналатын біраз шығармаларда діни тақырып, пайғамбарлардың өмірбаяны мен бастан кешкен оқиғалары туралы аңыз-әңгімелер көптеп кездесуінде жатса керек. Бүгіндері сол құнды дүниелер біздің фольклорлық мұраларымыздың бір парасына айналып үлгірген. Оны көне дәуірді зерттеген Алма Қыраубаеваның еңбегінен де көре аламыз. «А.Қыраубаева Жошы Ұлысы тұсындағы әдебиетті екі арнада қарастырады. Әуелгісі, аударма-назиралық жолмен таралған шығармалар дейді де, оған Құтыбтың «Хұсырау уа Шырыны», Сайып Сарайдың «Гүлістаны», Әлидің «Қисса Жүсібі», Рабғұзидың «Қисас и Рабғузи», Махмұт ибн Әлидің «Жұмаққа апарар жол» қатарлы туындыларды атайды (Алтын Орда әдебиеті, 2022: 9). Бұл туралы Т.Қыдырдың да зерттеулерінен кездестіреміз. Онда: «Түркі жазба тілінде пайғамбар өмір жолын тұтас қамтыған алғашқы шығарма Алтын Орда тұсында дүниеге келді. Араб тарихшысы Әбулхасан ибн Хишамның «Сияри нәбәуи» деген еңбегі 1388 жылы Мұстафа ибн Жүсіп тарапынан көркем тәржімаланып, сол заман билеушісі Барқұққа сыйға тартылды. Содан ХХ-шы ғасырдың басында Шәді Жәңгірұлы «Сияр шәріп» дейтін шығарма жазып, әдеби дәстүрді қайта жалғады», – дейді (Қыдыр, 2016: 242). Әрине бұл шығармалар назиралық жолмен тарағандықтан оған көнеден келе жатқан мифтік таным-түсініктің де араласып жүретіні заңдылық. Хикаят жанры туралы С.Қасқабасов: «Хикаят таза мұсылмандық мифологияға ғана негізделмейді, онда архаикалық мифтің де, әпсана мен аңыздың да, тіпті, ертегінің де қасиеттері ұшырасады. Сондықтан да бұл жанрдың пайда болу процесін ислам дәуірінен бұрынырақ деп түсіну керек, ал жанр ретінде толық қалыптасуы исламның қазақ еліне кең тараған кезіне сәйкес келеді», – дейді (Бабалар сөзі, 2013, Т.95). Осы мақаладағы мәтіндер негізінен «Бабалар сөзінің» 95 томынан алынғандықтан қайта-қайта сілтеме бере бермедік.

XIX ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында жарық көрген кітаптар мен баспасөздерде, газет-журналдарда жарияланған, белгілі шығыстанушы ғалымдар жинаған мәтіндерден басқа көп жарияланбаған. Кеңестік кезеңде бірнеше рет фольклорлық экспедиция ұйымдастырылғанымен онда да осы жанрдың көлемді түрде жиналмағаны байқалады. Ал тәуелсіздік жылдары тек «Бабалар сөзі» жүзтомдығында жариялауға мүмкіндік туды. Бұл жанр толыққанды жиналмаса да, ел арасында сақталып бүгінгі күнге жеткен.

2. Материалдар мен әдістер

Ғылыми зерттеу жұмысы «Уақыт пен кеңістіктегі мәдени құндылықтар транзиті» жобасы аясында қарастырылғандықтан бұнда негізінен хикаят жанрының адам санасына әсеріне баса назар аударылды. Тақырыпты зерттеудің негізгі өзегі, материалы ретінде «Бабалар сөзі» жүзтомдығының 95-томына енген материалдарға мәтінтанулық талдаулар жүргізілді. Пайғамбарлар мен әйгілі тұлғалардың өмір жолындағы ізгі істерінің кейінгі буынға жасаған әсері жан-жақты қарастырылды. Сондай-ақ, хикаят жанрының зерттелуі мен жариялануы туралы да шолу жасалды.

2.1. Зерттеу әдістері

Зерттеуде сипаттау, салыстырмалы талдау, ішінара мәтіндерге салыстыру жұмысы негізінде шағын көлемде сараптаулар жүргізілді. Хикаяттардың ішінен адам санасына

ізгілік, адамдық, адалдық қасиеттердің нұрын себетін мәтіндер сарапталып, сол негізде талдау жұмыстары жүргізілді.

2.2. Материалдарға сипаттама

Елімізде тараған хикаят жанрының тақырыбы мен сюжеттік оқиғасына қарағанда кітаби және діни оқиғалардың желісіне кең таралғаны аңғарылады. Хикаят жанрының елімізде тараған нұсқаларына назар салатын болсақ, негізінен пайғамбарлар мен әулие-әнбиелер тағдыры мен өміріне байланысты тараған әңгімелер мен ислам дінінің мифологиясына негізделіп, шындық пен қиялдың элементтері кіріктіріле отырып, тарихи тұлғалар, оқиғалар көркем әсіреленіп баяндалғаны байқалады.

«Шығыс елдерінде осы хикаят желісіндегі шығармалар аса мол сақталғандықтан, олар жинақталып, жүйеленіп әр кезеңдерде арнайы басылым көріп отырған. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап бұл үрдіс қазақ даласында да белең алып, халық шығармашылығына біртіндеп сіңісіп, төл туындыларындай қалыптасып кеткен хикаяттар әрқилы басылымдарда, жеке жинақтарда жарияланды. Әсіресе, қазақ оқырмандарын (тыңдармандарын) ерекше қызықтырған тақырыптар Адам атадан бергі пайғамбарлардың ғұмырнамалары, соңғы Пайғамбарымыз Мұхаммед алайһи саламның өмірі мен қызметі, оның серіктері – алғашқы халифтар Әбубәкірдің, Омардың, Оспанның, Әлидің, өзге де сахабалардың Ислам діні жолындағы күрестері, Лұқпан, Ескендір Зұлқарнайын, Қыдыр-Қызыр ата, Ғайып Ерен Қырық Шілтен, Баба Түкті Шашты Өзіз т.б. туралы шығармалар болды. Тіпті, XX ғасырдың басында «Қиссасул-әнбия», «Тариху Мұхамадия» сынды үлкен еңбектер қазақ тіліне аударылып, Қазан қаласында басылым көрді. Бұл ретте кітаптардың тәржімалануына, дайындалуына, басылуына мұрындық болған А.Жалмұхамедов, А.Білмұхаммедов секілді Алаштың зиялы азаматтарының есімдерін айрықша атап өткен орынды» (Бабалар сөзі, 2013, Т.95). Бір айта кететін дүние, Ескендір Зұлқарнайын туралы хикаяттарды отандық және шетелдік ғалымдар жан-жақты қарастырды (Edward, 2022: 51-74). Сондықтан бұл мақалада сілтеме берумен шектелеміз.

Елімізде кеңінен тарап, халықтың санасынан мықтап орын алған дүниелер «Қиссасул-әнбия» (1907), «Тариху Мұхамадия» (1907), М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғалымдары Е.Бісмайыловтың «Солтүстік Қазақстан» (1965), Б.Адамбаевтың «Батыс Қазақстан» (1957), М.Ахметовтың «Арал-Қызылорда» (1941), Қ.Саттаровтың «Қарақалпақстан, Өзбекстан» (1984), Е.Букетов атындағы Қарағанды Мемлекеттік университетінің студенттері фольклорлық экспедицияларының (1991) жинаған материалдары арқылы кейінге жетіп отырған. М.Ж.Көпеевтің, Ә.Диваевтың, Ш.Жәңгіровтың, Х.Имажановтың, Б.Қозыбақовтың, А.Нұралинның, Ә.Жұматаевтың, Н.Раманқұловтың, А.Дүйсенбінің, С.Ережеповтың қолжазба мұралары, «Дала уәлаятының газеті» (1888), «Тафсир баян» (1907), «Иман» (2008), «Мұсылман» (2009), «Хақ жолы» (2010) т.б. басылымдарда жарияланған Бұнда шыққан материалдардың дені «Бабалар сөзі» сериясының 95 томына жинақталып берілгені белгілі (Бабалар сөзі, 2013, Т.95).

Әпсана-хикаят жанрының тек жеке жиналып, кітап болып шығуы «Бабалар сөзі» жұзтомдығы аясында мүмкін болды. Бұған дейін көлемді жинақ ретінде жарық көрмеген. Қазақ фольклортану ғылымында осы жанрды арнайы анықтап,

жанрлық ерекшеліктерін атап, оның басқа фольклорлық жанрлармен арақатынасын, айырмашылығын ашып көрсетіп берген академик С.А.Қасқабасов болатын.

Ғалымның жіктеуі негізінде эпсана-хикаяттың гибраттық, танымдық қырларына тоқталамыз. Бұнда негізінен «Бабалар сөзінде» жарық көрген хикаят мәтіндеріне талдау жүргіземіз. Сонымен бірге «Бабалар сөзіне» енбей қалған алыс-жақын шетелдегі қазақтар арасында тараған мәтіндерге де шолу жасаймыз. «Бабалар сөзінің» 95-томына негізінен хикаят мәтіндері ғана топтастырылған. Онда мәтін шартты түрде үш тарауға бөлініп берілген. Бірінші тарауға «Қиссасул-әнбия» кітабы бойынша жеткен мәтіндер еңсе, екінші тарауға ел ішінде таралған қолжазба мұралар, кейбір басылымдар арқылы жеткен дүниелер топтастырылған. Ал үшінші тарауына хикаят негізінде, поэзия тілімен жеткен өлеңдер, хикаяттық жырлар топтастырылған.

3. Талқылануы

Елімізде тараған хикаяттардың бір негізі – ертедегі «Қиссасул-әнбия» кітабы. Онда Адам-Ата мен Хауа-Анадан бастап, Мұхаммед пайғамбарға дейінгі пайғамбарлардың дүниеге келуі мен олардың өнегелі өмірі туралы баяндалады. Сонымен бірге діни жоралғылардың қалай орындалатыны туралы да алғаш рет сонда айтылады. «Адам әлайһи саламның опатының баяны» атты хикаятта Адам өмірден өткенде оны қалай жерлеу керек екені туралы, періштелердің үйреткені айтылады. Адам баласын арулап жерлеу Адам Атадан басталады дегенді меңзейді. Осыған қарағанда діни хикаяттар ғасырлар бойы жеке адамдар мен қауымдастықтарға бағыт-бағдар беріп келе жатқан моральдық-этикалық негіздердің қайнар көздерінің бірі болып табылады. Әртүрлі сенім бойынша хикаяттар әдетте бірнеше маңызды мақсаттарға қызмет етеді деп айтуға болатын секілді. Оларды төмендегідей топтастырып қарастыруды жөн көрдік:

– Хикаят мәтіндерінде жанашырлық, батылдық, адалдық, жанқиярлық сияқты ізгі қасиеттерді бойына сіңірген тұлғалар бейнеленген. Ол жоғарыдағы мәтіндегі Адам атаға байланысты аңыздаулардан айқын көрінеді. Пайғамбарлар өзіне сенушілер мен иман келтірушілер үшін үлгі болып, олар осы ізгі қасиеттерді өз өмірлерінде де қайталауға шабыттандырады. Мысалы, христиандықтағы Иса Мәсіх, исламдағы Мұхаммед пайғамбар немесе буддизмдегі Гаутама Будда сияқты тұлғалар өнегелі ілімдері мен үлгілі өмірлері үшін құрметке ие.

– Хикаятта ашкөздікке, қызғанышқа, менмендікке және басқа да жаман әрекеттерге бой алдырған, олардың күйреуіне немесе азап шегуіне әкелетін адамдар туралы әңгімелер де бар. Бұл ескерту хикаятқа сенушілерді әдепсіз мінез-құлық салдары және моральдық принциптерді ұстанудың маңыздылығы туралы ескертеді. Мысалы, христиандық пен исламдағы Адам мен Хауа ананың тыйымға мойынсұнбауы туралы әңгімелер немесе грек мифологиясындағы Мидас патшаның ертегісі шамадан тыс құштарлық пен мақтаншақтық қаупінен сақтандырады. Құран хикаяттарындағы ағайынды Әбіл мен Қабылдың ортасындағы қызғаныш жағдайы да осы ұғымнан хабар беріп тұрғандай.

– Діни хикаяттар адамдық құндылықтарды нығайтуда маңызды рөл атқарады. Хикаяттарда әйгілі тұлғаларға (пайғамбарларға) сенушілердің ұжымдық болмысы мен мінез-құлқын қалыптастыратын белгілі бір сенім дәстүрінің негізгі принциптері мен нанымдарын бейнелейтін әңгімелер жүреді. Мысалы, «Рамаяна»

және «Махабхарата» сияқты үнділік эпостар индустар көп тұратын аймақтардағы қоғамдық нормаларға әсер ететін борыш, әділдік және өз әрекеттерінің салдары туралы адамгершілік сабақтарын береді. Сол сияқты Жүсіп пайғамбарға байланысты хикаяттарда адамгершілік қасиеттің биік деңгейге көтеріле баяндалғанын аңғарамыз.

– Діни аңыздарда кейіпкерлер мен олардың кейінгі таңдаулары кездесетін күрделі моральдық дилеммалар жиі кездеседі. Бұл әңгімелер этикалық шешім қабылдау процестері туралы түсінік береді және сенушілерді өз әрекеттерінің салдары туралы ойлауға шақырады. Осы әңгімелерде бейнеленген кездескен қиындықтармен күресу арқылы адамдар өздерінің сенімдерінің этикалық принциптерін және оларды нақты өмірлік жағдайларда қалай қолдану керектігін тереңірек түсінеді. Діни хикаяттарда моральдық және этикалық ілімдерді жеткізіп қана қоймай, сонымен бірге қауымдастық сезімін, жеке басын және бір дінге сенушілер арасында ортақ құндылықтарды қалыптастыратын негізгі мәтіндер ретінде қызмет етеді. Бұл әңгімелердегі мәңгілік даналық арқылы адамдар адам болмысының күрделілігін және ізгі өмірге ұмтылу үшін бағыт-бағдар табады. Сондықтан да ислам діні арқылы бізге тараған хикаяттардың адам санасынан мықтап орын алуы – жалпыадамзаттық құндылықтарды бойына сіңіргендігінде болса керек. Сондықтан да ол дүниелер біздің рухани өмірімізге сіңісіп кеткен.

Ел арасында тараған хикаяттардың бір парасы Жүсіп пайғамбарға байланысты айтылады. Жүсіп пайғамбар Құран хикаятында кездесетін маңызды тұлға және оның оқиғасы Жүсіп сүресінде егжей-тегжейлі баяндалған (Misnal Munir, 2023: 227-231). Оның әңгімесі адамгершілік тағылымдары мен адам болмысын түсінуге бай. Жүсіп пайғамбардың оқиғасына қатысты аңыздар имандылықтың, сабырлықтың, төзімділіктің, кешірімділіктің үлгісі ретінде қалғаны белгілі.

Хикаят негізінен пайғамбарлардың өмір жолын баяндаумен бірге олардың басынан өткізген уақиғаларын тілге тиек етеді. Ағаларының істеген опасыздығына кешіріммен қарап, оларға аштық кезінде көмек қолын созған Жүсіп пайғамбардың өмір жолы да бұл күндері ғибарат ретінде айтылып келеді. Онда Жүсіп пайғамбар түс көріп, оны ағалары мен атасына айтады. Атасы оған пайғамбарлықтың қонғанын түсініп, Жүсіпті бұрынғыдан да артық жақсы көреді. Алайда оның ағалары бұл түсті естіген соң, оған күншілдік жасай бастайды. (*Жақұп элайһи саламның пайғамбарлығының баяны*). Алайда бірге туғандарының осындай жауыздығын көре тұра Жүсіп пайғамбар Алла разылығы үшін оларды кешіріп, атасымен бірге өз қасына алады. Хикаятта осы арқылы сабырлық пен кешірімшілдіктің биік үлгісін көрсетеді. Өзімен бірге туғандары оған көп жамандық жасап, елден бездіруге дейін барса да, Жүсіп оларды кешіре білді және оны Алланың қалауы деп қабылдап, оған мойынсұнды. Іс жүзінде ағаларының оған жасаған жамандығы – Жүсіпке бақ болып қонды. Ол хандық деңгейіне дейін көтеріле алды. Тіпті, өзінен безіп, атасына өтірік айтқан ағаларын да өз панасына алып, аштықтан аман алып қалды. Оларға жақыннан жанашыр болып, қамқорлық танытты. Бұл мысалдан қазақ халқының «Таспен ұрғанды аспен ұр» деген даналығымен астасып жатқанын көреміз. Яғни бұл хикаят арқылы кешірімді, кең пейіл, сабырлы және қомқор, қайырымды болғанда ғана айналаңа шуақ шашып, досың түгіл дұшпаныңды да осы асыл қасиетініңмен тәнті ғылып,

мойынсұндырасың дегенді меңзейді. Қазіргі кезеңде осы хикаяттар электронды құрал-жабдықтар арқылы көшіріліп, интернет беттерінде тарап жүр. Тіпті қазіргі кезеңде мешіт-медреселерде Жүсіп пайғамбардың ізгі қасиеті туралы да «Құран хикаялары» деген атпен тарап, уағыз ретінде айтылып жүргенін көреміз. Хикаяттың ғибраттық рөлінің маңызды тұсы – өзіңмен жауласқан, дұшпансыған адамдарға ақ, адал ниетінді білдіріп, жаулығына достық қолыңды созып, құшағыңа тарта білсең, жер бетіндегі адамдардың бір-біріне деген қастандығы мен жауыздығына тосқауыл қоюға болады деген гуманистік ойды ортаға салады.

Пайғамбарлар мен әулиелердің өмірлері туралы айтылған ғибратты әңгімелері кім-кімге болса да ой салмай қоймайтыны белгілі. Адалдық пен ізгілік, адамгершілік жолында қандай да бір қиындық кездесіп жатса, оны жеңе білудің жол-жобасын көрсеткендей болады. Қоғамдық қарым-қатынаста, мемлекеттік мәселелерде, тіпті отбасындағы ерлі-зайыпты адамдар мен бала-шағалары арасындағы жағдайларға да байланысты түсінік танытып, шығар жол көрсете білуінде болса керек.

Жоғарыдағы мәтіндерден көргеніміздей діни хикаяттар шын мәнінде этикалық шешім қабылдау ретінде қызмет етеді. Бұл әңгімелер қиын таңдауларға және моральдық мінез-құлық сынақтарына қарсы тұратын кейіпкерлерді бейнелейді, өзіне сенушілерге этикалық мінез-құлық туралы құнды түсініктер береді және олардың әрекеттерінің салдары туралы ойлануға итермелейді. Мысалы, иудей-христиандық дәстүрдегі Ыбырайым мен Ысқақтың арасындағы оқиғасын қарастырайық (исламдық хикаяттарда Ыбырайым мен Ысмайылдың арасындағы). Ыбырайымнан Құдай оның сенімі мен мойынсұнғыштығын сынау үшін сүйікті ұлы Ысқақты (кейде Ысмайылды) құрбандыққа шалуды сұрайды. Бұл Ыбырайымды ауыр моральдық дилеммаға душар етеді: Құдайдың бұйрығына мойынсұну, немесе ұлының өмірі үшін Құдайдың еркіне қарсы шығу. Ыбырайым Құдайдың бұйрығын орындауға дайын болуы арқылы, тіпті өз іс-әрекеттерінің моральдық салдарымен күрессе де, терең сенім мен мойынсұнушылықты көрсетеді. Сол сияқты, үнді эпосы Махабхаратада Арджуна кейіпкері Курукшетра шайқас алаңында моральдық дағдарысқа тап болады. Ол өз туыстарына қарсы шайқасқа дайындалып жатқанда, Арджуна күдік пен моральдық азаппен күресіп, туыстарын өлтірудің әділдігіне күмән келтіреді. Лорд Кришнаның басшылығы арқылы Арджуна борыш, әділдік және тіпті моральдық екіұштылық пен жеке жанжал жағдайында да өз міндеттерін орындаудың маңыздылығы туралы біледі. Бұл әңгімелерге сенушілер борыш, құрбандық, жанашырлық және әділдік сияқты мәңгілік этикалық принциптерді зерттей алатын аллегориялық шеңберлер ретінде қызмет етеді. Осы аңыздардағы кейіпкерлер тап болған моральдық дилеммалармен айналыса отырып, адамдар этикалық шешім қабылдаудың күрделі мәселелерін ойлауға және өз өмірлеріндегі дұрыс әрекетті анықтауға шақырылады. Сонымен қатар, діни дәстүрлер осы оқиғалардан алынған этикалық нұсқаулар мен ілімдерді қамтамасыз етеді, сенушілерге күнделікті өміріндегі моральдық қиындықтар мен дилеммаларды шешуге практикалық түсінік береді. Осы әңгімелерді ой елегінен өткізу, зерделеу және талқылау арқылы адамдар өздерінің сенімдерінің этикалық өсиеттерін тереңірек түсінеді және адамгершілік парасаттылық пен саналы әрекетке қажетті ізгі қасиеттерді дамытады. Негізінде діни аңыздар адамгершілік

тәрбиесі мен рухани өсудің қуатты құралы ретінде қызмет етеді, оған сенушілерді адам табиғатының күрделілігімен, құдайдың еркі мен өмірімізді қалыптастыратын моральдық императивтермен күресуге шақырады. Осы әңгімелермен мұқият танысу арқылы адамдар өздерінің сенімін басшылыққа алатын және әлемдегі шешімдерін хабардар ететін этикалық принциптер туралы баға жетпес даналық пен түсінікке ие болады.

Хикаятқа негіз болған пайғамбарлардың өнегелі өмірі мен ақыл-ойы туралы айтылатын дүниелердің шоғыры ұшан-теңіз. Соның бірі – Айуб пайғамбардың басынан өткен оқиғалары арқылы баяндалады. Онда отбасы тірлігі мен жұбайлардың бір-біріне деген риясыз махаббаты, жанашыр жақындығы бастарына түскен қиындықты бірге көтере білген асыл қасиеттері әңгімеленеді. Қиын жағдайды қалай еңсеріп, жеңуге болатыны туралы Айуб пайғамбар мен оның жұбайы арасындағы терең сүйіспеншілік арқылы берілген. Адамдардың бір-бірімен қандай қарым-қатынаста болуы керек екенін, адамдықтың қандай деңгейдегі асыл қасиет екенін осы хикаяттан да жан-жақтылы, терең ұғуға болатын секілді. Хикаятта әйел заты үшін бұрымы қандай қасиетті саналса да, сол қасиетті затты жұбайының бір жұғым сусыны мен бір шайнам тамағына, атап айтқанда жұбайының тағдырына бола құрбандыққа шалғаны баяндалады. (*Айуб алайһи саламның Пайғамбарлығы баянында*).

Хикаяттың өзі айтып тұрғандай істің мән-жайын түсінбеген Айуб пайғамбар әйеліне қатты ашуланып, реніш білдіргенімен, сауыға сап, ол әйеліне ауыр жаза қолданбады. Қайта, істің анық-қанығына жету үшін оны тектеп-тексеріп, ақ-қарасын айырып алып, өзінің ісінің қате, әйелінің кінәсіз екеніне көзін жеткізген соң, берген антын орындау үшін жүз шыбықты бірге байлап, ұру әрекетін ғана жасап қояды. Пайғамбардың бұл іс-әрекеті де кейінгі қауымға үлгі боларлықтай мысал екені белгілі. Бұл да бүгінгі қоғамдағы алды-артын ойламай, бірден дүрсе қоя беріп, қарсы тараптарды жазықсыз кіналайтын ерлі-зайыптылар үшін үлкен ақылдың көзі секілді көрінеді. Белгілі бір іске тез тұжырым жасап, алдын ала кесіп-пішуге болмайтынын, тек істің анық-қанығына, ақиқатына көз жеткізгеннен кейін ғана іс қылудың маңыздылығын аңғартып тұрғандай. Сонымен бірге бұндағы назар аудартатын және бір жай – ерлі-зайыптылар арасындағы сыйластық пен бір-бірінің амандығы үшін неге болса да баруға дайын болатын жанқиярлығы. Әйел үшін бұрым – абыройдың, адалдықтың символы болса, сол масқаралыққа төзіп, ерінің амандығы үшін сол қадамға баруды ерлікке парапар дүние деп бағалауға болатынын аңғартады. Бұның өзі де бүгінгі қоғамдағы ерлі-зайыптылардың болмайтын кішкене іске бола араларына сызат түсіріп, бүлініп жатуының еш себебі жоқ, жай бір дүние екенін аңғартқандай сезіледі. Сондай-ақ, осы хикаят арқылы ерлі-зайыптылар арасындағы сыйластық пен адалдықты, бір-біріне шынайы берілудің қаншалықты маңызды екендігін, отбасы құндылығының мәнінің зор екенін ұқтырса керек. Хикаят мәтіндеріне назар салып қарасақ – барлығының да дәріптейтіні адалдық, тазалық, бір-біріне деген сенімділік, сондай-ақ, асқан сабырлық пен кішпейілдікті көрсету.

Адамдардың хақын жемеу, олардың адамдық тұрғыдан да, о дүниелік жағынан да сұрауы болатыны хикаяттарда баяндалады. Бірде Хазірет Омар (р.а.) халифа болып тұрған кезінде бір күні түнде халқына, еліне байланысты іспен шұғылданып жатады.

Сол кезде біреу жеке басының шаруасымен оның алдына кіріп, келген себебін айтады. Хазірет Омар (р.а.) шапшаң орнынан тұрып, сол жерде жанып тұрған майшамды сөндіріп, басқа майшам жағады. Бұдан ештеңе түсінбей қалған қонақ Омардан (р.а.):

– Екеуі де майшам. Қараптан-қарап біреуін сөндіріп, екіншісін жаққаныңыз не? – деп сұрайды. Хазірет Омар (р.а.) оған былай деп жауап береді:

– Сөндірген майшам мемлекеттікі. Сенімен жеке шаруа жайында әңгімелесу үшін мемлекеттің мүлкін қолдануға хақым жоқ. Сондықтан оны сөндірдім де, өз ақшама алған майшамды жақтым (*Адам хақы туралы*).

Жоғарыдағы шағын мәтін – қазақтың «судың да сұрауы бар» деген мақалын еске салады. Бір елдің халифасының мемлекеттік мүдде мен жеке мүдде арасына назар аударып, бір-біріне араластырмай жеке іс ретінде қарауы үлгі боларлық жағдай. Осы аңызды тындап өскен кез-келген ұрпақ санасында сілкініс болатыны белгілі.

Шынында да, айтулы тұлғалар дүние жүзіндегі діни дәстүрлерде маңызды рөл атқарады. Олар өзіне сенушілерге этикалық мінез-құлыққа және рухани өсуге бағыттайтын ізгілік шамдары ретінде қызмет етеді. Оны төмендегідей бірнеше басқышта атап өтуге болады:

– Хикаятта аты аталатын пайғамбарлар мен айтулы тұлғалар өздеріне сенушілерді сөздері, әрекеттері және ілімдері арқылы шабыттандырады. Олардың үлгілі өмірі жанашырлық, кешірімділік, кішіпейілділік және сүйіспеншілік сияқты ізгі қасиеттерді бойына сіңіру жолын көрсететін бағдаршам ретінде қызмет етеді.

– Діни аңыздар мен жазбалар пайғамбарлар мен әулинелердің, ел есінде қалған танымал тұлғалардың өмірін баяндайды, олар қиындықтарды қалай жеңгенін, ізгі қасиеттерді қолданып, сенімінде берік болғанын суреттейді. Бұл әңгімелер ізгі өмір сүруге ұмтылатын сенушілер үшін құнды сабақтар мен түсініктер береді.

– Хикаят кейіпкерлері (пайғамбарлар мен әулиелер) тек құрметтеліп қана қоймайды, сонымен қатар үлгі ретінде де қарастырылады. Оларға сенушілер мен соңынан ерушілер олардың ілімдері мен құндылықтарын өз өмірлеріне енгізе отырып, олардың ізімен жүруге ұмтылады. Оларды үлгі ету арқылы сенушілер ізгі қасиеттерді дамытып, олардың рухани байланысын тереңдетуді мақсат етеді.

Пайғамбарлар мен белгілі тұлғалар нақты діни дәстүрлердегі орталық тұлғалар болғанымен, олардың ілімдері көбінесе діни шекаралардан тыс резонанс тудырады. Олар көтерген жанашырлық, әділдік және мейірімділік сияқты жалпыға бірдей қағидалар кең тартымдылыққа ие және әртүрлі мәдени және діни ортадағы адамдармен бағаланады.

Лұқман Хаким, яғни Лұқман дана – ислам әдебиеті мен фольклорында жиі айтылатын тұлға. Ол пайғамбар болмаса да, Сүлеймен пайғамбардың кезінде өмір сүрген дана және әділ адам болған деп есептеледі. Оның хикметтері мен сөздері ислам мәдениетінде кеңінен танымал. Оның даналығы өмірдің түрлі аспектілеріне, соның ішінде этикаға, отбасылық қарым-қатынасқа және руханиятқа қатысты өнегелі нұсқаулар мен практикалық кеңестер беретін нақыл сөздер мен даналық сөздердің топтамасын қамтиды (Abdullah Katutu, Abur Hamdi Usman 2015: 175-180). Лұқман Хаким өмірінің ерекшеліктері ел арасында кеңінен таралып, аңызбен көмкерілген. Оның әңгімелері өмірдің қиындықтарын сеніммен, даналықпен және адалдықпен

басқаруға ұмтылатын адамдар үшін шабыт пен әсердің сарқылмас бұлақ көзі болып табылады. Оның мысалы төмендегі хикаят мәтінінен айқын көрінеді.

Лұқман Хакімге бір сопысымақ адам бір жиылыста айтты:

– Сіздің ауруға ем етуіңіз күнә-дүр. Құданың жіберген қаза-бәлесіне себеп табамын деген Құдайға қарсылықтан табылады деп білемін, – дейді. Лұқман айтты:

– Олай болса сол айтылған сөзіңіз жазылған кітапты келтіріңіз. Сенімді кітап болса біз тәубе айтып дәрігерлікті қоялық, – депті. Сопы бұл сөзді еш кітаптан көргені жоқ, кітап алып келемін деп қозғалмады. Жиылып отырған халық шулап қоя берді және де халық айтады:

– Әй, сопы, Лұқман Хакім жесірге байдай, жетімге аттай болып неше мұңлы бейшаралардың көзінің жасын тыйды. Сен бұл істі күнә деп білсең, кітабыңды көрсет, болмаса қазыға алып барып жазалаттырамыз, – деп. Істің бұлайша зорайып бара жатқанын көріп Лұқман халықтан өтініш айтып, тысқа шығарып, сопыны оңашаға қалдырып айтты:

– Алла разы болсын, молдам, білген шамаңызша бізді күнәдан тыю үшін ақыл айтқаныңызға, бірақ бізден де сізге бір ақыл айтылсын. Қашан да бір істі істегіңіз келсе, ол іске әуелі ақылыңызды, онан соң көзіңізді жұмсаңыз. Сонан соң ақылыңыз дұрыстаса, көзіңіз көріп, жөнін тауып мақұл көрсе, тіліңіз бен көңіліңізге сонда ерік беріңіз. Екінші – сіздің айтқан сөзіңізден оқып жетпегендік көрінді. Құдай тағала адамға әр түрлі дене берді, қол берді жұмыс қылмақ үшін, көз берді көрмек үшін, аяқ берді жүрмек үшін, құлақ берді естуге, ақыл берді жаман-жақсыны ойланып білуге. Сол берген денелерді тиісті орнына жұмсасаң, Құдай бұйрығына қарсылық болып табылмаса керек. Оның үшін жүрмей, тұрмай, отырмай, көрмей, естімей Құдайға құлшылық ету де болмайды. Сол рәуішті жансыз нәрселердің де керексіз жаратылғаны жоқ. Бір шөпті у етіп жаратты, екінші шөпті оған бастық етіп жаратты. Бұларды да танып біліп, бұйрықты орнына жұмсамасаң, күнәлі боласың. Тиісті орнына жұмсаудан күнә болмаса керек, – дейді.

Бұларды жинақтай келгенде хикаяттағы кездесетін образдар ізгі және мағыналы өмір сүруге ұмтылатын, өздеріне сенушілердің таным-түсінігіне сілкініс тудыратын мәңгілік даналық пен басшылықты ұсына отырып, діни дәстүрлерде шешуші рөл атқарады. Өздерінің ілімдері мен үлгілері арқылы жеке адамдарды, ізгі қасиеттерді тәрбиелеуге ықпал етеді.

Пайғамбарлар өмірінен алынған хикаяттарда тек адал кәсіп, таза жолмен өмір сүрудің маңыздылығын ескертіп отыратыны білінеді. Арамдықпен, біреуді алдап-арбап оның хақын жеумен еш нәтижеге, жақсылыққа жетудің мүмкін еместігін аңғартады. Пайғамбарлар өмірінен кейін, көбінде үлгі-өнеге ретінде ел есінде қалып, санасында жаңғырғаны, әулиелер мен оқымыстылардың, әйгілі ғалымдардың өмір жолы мен олардың кейінге жазып қалдырған ғибратты хикаяттарынан айқын көрінеді. «Құран тілімен айтқанда олардың бойында «усуәтул-хасана», яғни көркем үлгі-өнеге бар. Дінді жеткізіп түсіндіру Аллаһтың таңдаулы құлдарының басты мақсаты болғандықтан, олар адамдарға айтқанын алдымен өздері орындап, өзгелерге мінсіз үлгі-өнеге бола білген. Олар Хақ тағала мен адамдар арасындағы қарым-қатынастың қалай болу керектігін өнегелі өмірлерімен өзгелерге үйретті. Пайғамбарлардың

періште немесе басқа болмыстан емес, адамдардың өз арасынан тандалу сыры да осында. Періштелерде ішіп-жеу, құмар тарқату, үйлену секілді адамдарға тән сипаттар болмайды. Олардың өмір сүру шарттары мүлде бөлек. Періштелердің ішіп-жемейтіндігі, бас құрап үйленбейтіндігі ислам ілім-білімінде қашаннан белгілі» (Сейітұлы, 2010: 20-21). Ел арасында адамдарға дүниеқоңыздықтың, шектен асқан дүниеқорлық, тойымсыздықтың соңы неге апарып соғатыны туралы да ғибратты хикаяттар тараған. Ол «Құдайдың нақсүйер құлы» деген хикаятта анық байқалады. Бірде Мұса пайғамбар: – Ей, Құдай, менен сүйікті осы күні пенден бар ма? – деді.

– Сенен сүйікті пәлен өзеннің бойында бір жігіт бар, – деді.

Мұса пайғамбар ол жігітті іздеп барады. Барса, бай жігіттің үйінде шошқаның қабаны мен мегежіні жатады. Бұның не жағдай екенін сұрайды. Жігіт әкесі мен шешесі екенін айтады. Олардың мұндай күйге түсуі өздерінің пиғылынан деп түсіндіреді. Әке-шешесі болғандықтан оларды ренжітпей бағып-қағып отырғанын айтады. Алғашқыда әке-шешесі кедей болып, бір байдың малшысы болады. Баласы өмірге келеді. Күн суық болғандықтан байдан көмек сұрайды. Бай түйесін беріп, ең бірінші жолыққан ағаштан ары өтпей, соны отын ғып ал дейді. Орманға барса, бірінші жолыққан ағаш өте жуан болады да балтамен шаба алмай жылайды. Одан ары өтейін десе, байдан қорқып, Құдайға жалбарынады. Сол кезде ағашқа тіл бітіп, жылауының себебін айтады. Ағаш: «үйіңе қайта бер, отын дайын», – дейді. Үйіне келсе, есігінің алдында отын үйіліп жатады. Бұл жағдайды әйеліне айтады. Әйелі тамақ сұрап кел дейді, барып тамақ сұрайды. Қарыны тоятындай тамақ дайын болады. Одан кейін байлық сұра деп тағы жібереді. Байлық та береді. Патшалықты сұра дейді әйелі. Ол талабы да орындалып, патша болады. Бәріне қолы жеткен соң, әйелі жер мен көктің қожасы Тәңірлікті сұра дейді. Бұл сөзді естіген ағаш оларды қарғап, біреуін қабан, екіншісін мегежіңге айналдырады. Тойымсыздығынан әке-шешесінің осындай күйге түскенін айтады. Бұл хикаятта екі түрлі ой жатқаны байқалады. Әуелгісі шектен шыққан қанағатсыз, тойымсыздықтың соңы өз басын жұтатыны, барға қанағат, шүкірлік ету керек екенін ескертеді. Адамдардың тойымсыздығының шектен асқаны соншалық, тәңір, жаратушы болуды да қалайтынын, қанағатсыздығын ашып көрсетеді. Екінші бір ой – баласының әке-шешесін далаға тастамай, бағып-қағуы. Яғни қазақ түсінігіндегі «әке-шешен жынды болса байлап бақ» деген қанатты сөзімен ұштасып жатқанын көреміз. Қалай болғанда да әке-шешесінің бұндай күйіне шыдас беріп, оларды бағып қағып, ренжітпей отырған баласының бейнесі тәлім алатындай тәрбиеге толы екені аңғарылады. Бұл хикаятта миф пен ертегінің элементтері араласып жүргенін көреміз. Ағаштың адам бейнесінде тіл қатуы – ең алғашқы мифтік түсініктің әсерінен болса керек. Алайда бұл хикаяда жаратушының шеберлігінен болған дегенді меңзейді. Сонымен бірге бұл хикаят пайғамбар өмірімен байланысты айтылғандықтан сенімсіздік тудырмай, тыңдаушысын иландырғандай болады. Жоғарыдағы мәтін тек Мұса пайғамбар туралы ел арасында тараған бір хикаят қана. Ал Мұса пайғамбар туралы туралы жан-жақты зерттеуді Hendrik Bosman мақаласы арқылы танысуға болады (Hendrik Bosman, 2007: 326-333)

Әрине, бүгінгі біздің қоғамдағы кейбір келеңсіз жағдайлардың орын алуы, ата-анасын қараусыз қалдырып, қарттар үйіне өткізіп жіберуге бейім болуы, өзі жүріп

тұра алатын, он екі мүшесі сау, өзін өмірге әкелген аяулы жандарына жанашырлық танытпай, безбүйрек болып бара жатқан бүгінгі қоғамды тәрбиелеуде бұл хикаяттың да алатын орны айрықша. Тыңдаған адамға ой салады. Жағымсыз хайуанға айналып кеткен әке-шешесіне қамқорлық танытып, бағып-қағып отырған жетелі ұрпақтың бейнесі әрбір тыңдарман қауымға ой салатыны шындық.

4. Зерттеу нәтижесі

Хикаят мәтіндерінің бір шоғыры пайғамбарлар мен сахабалар және әйгілі адамдардың өмірімен сабақтаса баяндалатыны бар. Нұх пайғамбар мен оның қауымы жайлы, Нұхтың қауымына жаза ретінде келген топан су туралы да хикаяттар көп тараған. Бұл тақырып ғалымдардың зерттеулерінен де тыс қалмаған (Науати Аудин, 2020: 19-26)

Ел арасында Сүлеймен пайғамбарға байланысты хикаяттар көп тараған: «Су патшасы Сүлеймен», «Сүлеймен пайғамбар», «Тақ Сүлеймен», «Бала Сүлеймен тапқырлығы», «Сүлеймен патша мен байғыз», «Сүлеймен пайғамбар мен байғыз», «Сүлеймен мен Құмырсқа», «Хазірет Сүлеймен мәңгі суының хикаяты», «Тағы да Сүлеймен пайғамбар туралы», «Қарға баласын «аппағым» дер, кірпікшешен баласын «жұмсағым» дер» (Әкімова, 2020). Жоғарыдағы мәтіндердің біразы қазақ ертегілерінің құрамында қаралып жүр. Бұл хикаяттардың әртүрлі сипатта ғибраттық мәні айқын көрінеді. Бірінде тәкаппарлық, енді бірінде тергеп-тексермей, анық-қанығын білмей тұрып сөзге ерушілік, тағы бірінде әркімнің өз баласы өзіне күннен жылы, оттан ыстық, сүттен ақ екені туралы айтылады. Хикаяттардың денінде Сүлейменнің асығыс шешім қабылдауы мен артынан ол шешімдерінің дұрыс болмағандығына көзін жеткізіп барып, қателесуден өзін сақтап қалғаны туралы әңгімеленеді.

Сүлеймен пайғамбар туралы хикаят еврей және христиан мәтіндерінде де кездеседі. Сүлеймен исламдағы ұлы пайғамбарлардың бірі болып саналады, оның даналығымен, әділдігімен және жануарлармен байланысып, жындарды (рухтарды) басқару қабілетімен танымал. Сүлеймен пайғамбар туралы аңыздың негізгі аспектілері төмендегідей болып келеді: Сүлеймен әртүрлі әңгімелерінде, соның ішінде Сүлейменнің әділдік үшін көрсеткен ерекше даналығы атап өтіледі, онда ол бір баланың анасымын деп мәлімдеген екі әйел арасындағы дауды шешеді. Баланы екіге бөлуді ұсынып, осылайша шынайы ананың болмысын ашады. Осындай бала тағдырына шешім шығару, әділ билік айту мотиві Едіге биге байланысты аңыздарда да кездеседі. Оның бірінде жоғарыдағы мәтінмен ұқсас бір балаға таласқан екі әйелге шешім шығаруы болса, екінші бір аңызда екі түйеге тел емген ботаның кімдікі екеніне шешім шығаруымен сабақтасып жатқанын көреміз.

Сүлейменнің жан-жануарлармен, құстармен, тіпті жәндіктермен де тіл табыса алатын қасиеті болған. Құранда оның құстар мен құмырсқалардың тілін түсінгені айтылады. Сонымен қатар, Сүлеймен ислам сенімінде табиғаттан тыс жаратылыстарды, жындарды жеңуімен танымал. Сүлеймен пайғамбар туралы хикаяттар даналықтың, әділеттіліктің, кішіпейілділіктің, Аллаға құлшылықтың маңыздылығын көрсететін адамгершілік тағылымдарына бай. Ол исламдағы және басқа да Ыбырайымдық сенімдердегі діни және мәдени әңгімелердің образы болып келеді.

Хикаяттардың біразында тәубаға келу, шүкірлік ету, тәкаппарлықтың соңы неге әкеп соғатыны туралы да айтылып, тыңдарман қауымды ондай жаман мінез-құлықтан арылуға шақырады. Оның жарқын мысалы «Дәуіт пайғамбарға» байланысты айтылатын хикаяттардан анық көрінеді. Құдайдың өзі оған пайғамбарлық міндет жүктеп, сүйген құлының таңдаулыларының бірі екенін ескерткені ол туралы хикаяттардан белгілі. Алайда отыз ұлы бар Дәуіттің күпірлігі Құдайға жетіп, бір күнде отыз ұлынан айырылып қалуы арқылы тыңдарман қауымға үлкен ой салады. Осы арқылы күпірліктің, барға шүкір етпеудің зиянын түсіндіреді. Астамшылық, асқақтаудың адам баласына жат қылық екенін, оны жаратушының өзі ұнатпағанын айту арқылы ондай жат қылықтан ада болуға шақырады. Әрине, пайғамбарымыз Құдайдың қалап қойған елшісі болғандықтан, оның күпірлігінен қайтып, шүкірлік еткені үшін отыз ұлға татитын бір ұл бергені туралы да айтылады. Осы арқылы қара халыққа төмендегідей ой салады. Құдайдың сүйген құлы пайғамбарлардың өзін сондай қиын, ауыр сынақ қарсы алғанда, жай адамның күнәсіне тәуба етпесе баратын жері мен тартатын азабының не екенін іштей бағамдауына ой салғандай әсер етеді. Қазіргі күндері мешіт-медреселер мен адамдар жиналатын ас-нәзірлерде осы хикаяттар туралы айтылып, адамдарды адалдыққа, адамдыққа шақырып, жат қылықтың соңы неге апарып соғатынын хикаяттар арқылы баяндап жүргеніне де куә болып жүрміз.

Бір хикаятта Ұлықпан Дәуітке бірнеше ай жолдас болып, одан тәлім-тәрбие алады. Бір күні Дәуіт Ұлықпанды шақырып алып:

– Бір қойды сойып, екі жақсы мүшесін алып кел, – деп бұйырады.

Ұлықпан бір қойды сояды да, қойдың тілі мен жүрегін алып келеді. Дәуіт тағы бір күні Ұлықпанды шақырып алып:

– Бір қойды сойып, екі жаман мүшесін алып кел, – деп тапсырады. Ол бір қойды сойып, оның да тілі мен жүрегін алып келеді. Дәуіт:

– Мен екі жақсы мүшесін алып кел деп едім, тілі мен жүрегін әкелдің. Ал, екі жаман мүшесін әкел десем де тілі мен жүрегін әкелдің. Мұның себебі не? – деп сұрайды.

– Тіл мен жүрек – жақсылық пен жамандықтың қайнары. Бұл екеуі жақсы болса, адам жақсы болады да, бұл екеуі жаман болса, адам жаман болады. Өйткені, тіл – жүректің жаршысы. Жүрек нені ойласа, тіл соны сөйлейді, – деп жауап береді Ұлықпан (*Ұлықпан хакім әңгімелерінен*). Бұдан түйетін ой бізге жеткен хикаяттарда дерлік ізгілік, мейірімділік пен қайырымдылық, жақсы әрекет-амалдың маңыздығылы туралы айтылатынын көреміз.

5. Қорытынды

Жоғарыдағы мәтіндерге қарағанда діни хикаяттар адамдардың психикасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Оның адам санасына әсері күрделі және сан қырлы, таным, мінез-құлық, әлеуметтік құрылымдардың әртүрлі аспектілеріне әсер етеді. Діни хикаяттардың адам санасына әсер ету жолдарын төмендегідей тұжырымдауға болады:

- Адам болмысын қалыптастыруға әсер етіп, адамгершілікті және өмірдің мақсатын түсінуге негіз береді. Адамдар діни аңыздағы гуманистік ойларды іштей қабылдай алады;

- Діни хикаяттардан байқағанымыз тұлғаның қалыптасуына ықпал етеді. Хикаяттарда адамдардың өзін қалай ұстауы және басқалармен қарым-қатынас жасауы керектігі туралы нұсқаулар беретін моральдық және этикалық ілімдер жиі кездеседі.

- Діни хикаяттар психологиялық жайлылықты қамтамасыз ете алады және қиыншылық, белгісіздік немесе қайғы-қасірет кезінде күресу тетіктері ретінде қызмет ете алады. Олар қайғы-қасірет, өлім және адам жағдайын түсіндіреді. Ақырғы өмір немесе Құдайдың әділдігі туралы уәде адамдарға өмірдегі қиындықтарды жеңуге көмектесе отырып, жұбаныш пен мақсат сезімін береді. Құдайдың жазасынан қорқу немесе ақыреттегі сыйлар туралы уәде адамдар үшін қоғамдық нормаларды ұстануға күшті ынталандыру болуы мүмкін.

Дүниетанымның қалыптасуына да өзіндік әсері бар екені белгілі. Діни хикаяттар болмыс, жаратылыс және болмыстың табиғаты туралы күрделі сұрақтарға жауап беру арқылы жеке адамдардың дүниетанымын қалыптастырады.

Олар адамдардың табиғи әлемді, адамдар арасындағы қарым-қатынасты және өмірдің мақсатын қалай қабылдайтынына әсер етеді.

Діни аңыздардың адам санасына әсері жеке адамдар мен мәдениеттер арасында әртүрлі болуы мүмкін екенін атап өткен жөн. Кейбір адамдар діни әңгімелерден жұбаныш, басшылық және мақсат сезімін табады.

Діни әңгімелер мен аңыздар қоғам үшін моральдық және этикалық нұсқаулардың бағдаршамы ретінде ұзақ уақыт бойы қызмет етті. Ежелгі мифтер, діни мысалдар немесе заманауи әңгімелер арқылы болсын, бұл мәтіндер адам табиғаты, таңдауларымыздың салдары және әділ және ізгі өмірдің негізін құрайтын принциптер туралы түсінік береді.

Адамдардың моральдық және этикалық ұғым-түсініктер үшін әңгімелерге жүгінуінің негізгі себептерінің бірі – олардың күрделі идеяларды қол жетімді және салыстырмалы түрде жеткізу қабілеті. Кейіпкерлер мен сюжеттік желілер арқылы әңгімелер әртүрлі әрекеттердің салдарын суреттейді, батылдық, адалдық және жанашырлық сияқты ізгі қасиеттерді көрсетеді және этикалық дилеммалардың орайын қарастырады.

Сонымен қатар, пайғамбарлар мен белгілі тұлғалар жөніндегі хикаяттар эмоционалды деңгейде сілкініс жасайды. Кейіпкерлердің моральдық қиындықтармен күресіп жатқанын және олардың шешімдерінің нәтижелерінің куәсі бола отырып, оқырмандар мен тыңдаушылар моральдық дилеммаларды өздері бастан кешіріп, этикалық мәселелерге үлкен түсіністік пен эмпатияны дамытады.

Сайып келгенде, діни хикаяттар мен әңгімелер біздің ұжымдық санамызда адам жай-күйі және өмірдегі ізгілік пен мағынаға ұмтылу құралы ретінде ерекше орын алады.

Әдебиеттер:

1. Алтын Орда әдебиеті: генезис, жанрлық ерекшелік, дәстүр жалғастығы. Ұжымдық монография. – Алматы: Evo Press, 2022. – 320 б.
2. Abdullah Katutu1, Abur Hamdi Usman. Lukman Al Hakim Messages: A Theoretical Model on How to Teach In Modern Era // Mediterranean Journal of Social Sciences 6(6 S4) DOI:10.5901/mjss.2015.v6n6s4p175

3. Әкімова Т. Қазақ фольклорындағы хикаяттардың сюжеттік ерекшелігі. «Керуен» ғылыми журналы, 67(2), 2020. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2020.2-04>
4. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 95: Хикаяттар. – Астана: Фолиант, 2013. – 432 б
5. Edward M. Anson. Religion and Alexander the Great // Karanos. 2022. – №5. P. 51-74. <https://doi.org/10.5565/rev/karanos.94>
6. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.
7. Қасқабасов С. Жаназық. – Астана: Аударма, 2002. – 584 б.
8. Қыдыр Т. Мұхаммед пайғамбардың көркем бейнесінің әдебиетте жырлану ерекшеліктері // ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. №1 (76). 2016. 241-245-бб.
9. Мәтбек Н. «Бақырғани кітабындағы» Мұхаммед (с.а.с.) пайғамбар жайлы жыр-дастандар.<https://www.kaznu.kz>
10. Misnal Munir, Moses Glorino Rumambo Pandin. The Prophet Joseph on Qur'an and The Historical Philosophical Perspective and Its Relevance for Human Development // Qubahan Academic Journal (QAJ), Vol.3, No.4, 2023. P. 219-233 <https://doi.org/10.58429/qaj.v3n4a175>
11. Сейітұлы Қ. Пайғамбарларға иман. – Алматы: Көкжиек-Б, 2010. – 120 б.
12. Hendrik Bosman. Remembering Moses as a model of Israelite and early Jewish identity // Scriptura 96 (2007). P. 326-333. <https://journals.co.za/doi/pdf/10.10520/EJC100851>
13. Hayati Aydın. The Prophet Noah, the Flood Based on the Qur'anic Revelation, the History Accounts and Archaeological Excavations // Journal of Islamic Studies and Culture 2020, Vol. 8, No. 2. pp. 18-26 ISSN: 2333-5904 (Print), 2333-5912 (Online) URL: <https://doi.org/10.15640/jisc.v8n2a3>

References:

1. Abdullah Katutul, Abur Hamdi Usman. (2015) Lukman Al Hakim Messages: A Theoretical Model on How to Teach In Modern Era // Mediterranean Journal of Social Sciences 6(6 S4) DOI:10.5901/mjss.v6n6s4p175 (in Eng)
2. Akimova T. (2020) Topic features of hikayat in kazakh folklor. *The Scientific Journal "Keruen"*, 67(2). <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2020.2-04> (in Kaz)
3. Babalar sozy (2013): Hundred volumes. T. 95: Legends. - Astana: Foliant. – 432 p. (in Kaz)
4. Edward M. Anson. (2022) Religion and Alexander the Great // Karanos. – No 5. P. 51-74. <https://doi.org/10.5565/rev/karanos.94> (in Eng)
5. Hayati Aydın. (2020) The Prophet Noah, the Flood Based on the Qur'anic Revelation, the Historical Accounts and Archaeological Excavations // Journal of Islamic Studies and Culture December, Vol. 8, No. 2, pp. 18-26 ISSN: 2333-5904 (Print), 2333-5912 (Online) URL: <https://doi.org/10.15640/jisc.v8n2a3> (in Eng)
6. Hendrik Bosman. (2007) Remembering Moses as a model of Israelite and early Jewish identity // Scriptura 96 pp. 326-333. <https://journals.co.za/doi/pdf/10.10520/EJC100851> (in Eng)
7. Kaskabassov S. (1984) Kazakh folk prose. - Almaty: Gylym. – 272 p. (in Kaz)
8. Kaskabassov S. (2002) Zhanazyq. - Astana: Audarma. – 584 p. (in Kaz)
9. Kyydyr T. (2016). Peculiarities of singing of the image of Prophet Muhammad in literature // Bulletin of KazNU. Oriental Studies Series. #1 (76). pp. 241-245. (in Kaz)
10. Literature of the Golden Horde (2022): genesis, genre specificity, continuity of tradition. Collective monograph. - Almaty: Evo Press. – 320 p. (in Kaz)
11. Matbek N. Poems and epics about Prophet Muhammed (pbuh) from «Bakirgani book». <https://www.kazn> (in Kaz)
12. Misnal Munir (2023) Moses Glorino Rumambo Pandin. The Prophet Joseph on Qur'an and The Historical Philosophical Perspective and Its Relevance for Human Development // Qubahan Academic Journal (QAJ), Vol.3, No.4, P. 219-233 <https://doi.org/10.58429/qaj.v3n4a175> (in Eng)
13. Seyituly K.(2010) Faith in prophets. – Almaty: Kokzhiek-B. – 120 p. (in Kaz)

О.Т. Абишева¹, Ф.М. Ержанова^{2*}, А. Ерлан³

^{1,2}Қазақстан Республикасының педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

³Военно-инженерный институт радиоэлектроники и связи МО РК, Алматы, Казахстан

E-mail: artbura@gmail.com¹, ferusa@mail.ru², anel-erlanova@mail.ru³

ORCID: 0000-0002-9292-5515, 0000-0003-0283-8758, 0009-0000-5268-2478

ИНТЕГРАТИВНЫЙ ПОДХОД В СКАЗКОТЕРАПИИ

Аннотация. Отрицательное воздействие цифровизации на психику подрастающего поколения является реальностью сегодняшнего дня. С развитием цифровых технологий и распространением искусственного интеллекта дети и подростки сталкиваются с рядом отрицательных воздействий на свое сознание. В 2023 году ЮНИСЕФ при поддержке МИД РК исследовало негативное влияние на детей и подростков использования интернета. Согласно «Kazakhstan Kids Online» 60% детей от 9 до 10 лет и 66% исследуемых от 11 до 12 лет являются обладателями аккаунтов в социальных сетях и на игровых платформах. Н.Ж. Оспанова, председатель Комитета по охране прав детей Министерства просвещения Республики Казахстан, обращает внимание на безопасные основы пользования интернетом детьми: «Необходимо продолжать улучшать навыки цифровой безопасности детей, а также повышать осведомленность родителей об их роли в обеспечении безопасного использования интернета детьми с учетом возрастных особенностей детей, и мы будем проводить широкомасштабную кампанию по подключению родителей к таким приложениям как родительский контроль. Мы считаем, что важную роль играют родители, педагоги, ИКТ отрасль, а также СМИ». Сказкотерапия на сегодняшний день представляет собой инновационное направление в педагогической психологии. Несмотря на то, что этот метод стал применяться относительно недавно, истоки его берут начало в глубокой древности. Сам жанр, используемый в терапевтических целях, является одним из древнейших форм словесного творчества, в частности, устного народного сказительства. Ключевым элементом сказкотерапии является способность клиента взглянуть на свою жизнь с новой, часто более объективной перспективы. Сказочные персонажи и их приключения служат зеркалом для внутреннего мира клиента, открывая ему возможность понять свои собственные чувства и реакции.

Благодарность: Исследование выполнено в рамках научного проекта ИРН АР19679368 «Интегративный подход в сказкотерапии как инновационной технологии сохранения психологического здоровья подрастающего поколения в условиях цифровизации образования», грантового финансирования КН МНВО РК.

Ключевые слова: сказкотерапия, символы, сюжеты, сказка, сказочная метафора.

О.Т. Абишева¹, Ф.М. Ержанова^{2*}, А. Ерлан³

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

³ҚР ҚМ радиоэлектроника және байланыс-инженерлік институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: artbura@gmail.com¹, ferusa@mail.ru², anel-erlanova@mail.ru³

ORCID: 0000-0002-9292-5515, 0000-0003-0283-8758, 0009-0000-5268-2478

Ертегі терапиясындағы интегративті тәсіл

Аңдатпа. Цифрландырудың өскелең ұрпақтың психикасына тигізетін кері әсері бүгінгі күннің шындығы. Цифрлық технологиялардың дамуы және жасанды интеллекттің таралуы кезінде балалар мен жасөспірімдер олардың санасына бірқатар жағымсыз әсерлерге тап болуда. 2023 жылы ЮНИСЕФ

Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігінің қолдауымен Интернетті пайдаланудың балалар мен жасөспірімдерге кері әсерін зерттеді. «Kazakhstan Kids Online» мәліметтері бойынша, 9 бен 10 жас аралығындағы балалардың 60%-ының және 11-12 жас аралығындағы балалардың 66%-ының әлеуметтік желілер мен ойын платформаларында аккаунттары бар. Қазақстан Республикасы Білім министрлігі Балалардың құқықтарын қорғау комитетінің төрағасы Н.Ж.Оспанова балалардың интернетті пайдалануының қауіпсіз негізіне назар аударады: «Цифрлық технологияларды жетілдіруді жалғастыру қажет. Балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, балалардың Интернетті қауіпсіз пайдалануын қамтамасыз етудегі олардың рөлі туралы ата-аналардың хабардар болуын арттыру, сондай-ақ ата-аналарды осындай қосымшаларға қосу бойынша кең ауқымды акция өткіземіз, ата-ана бақылауы ретінде. Ата-аналар, мұғалімдер, АКТ индустриясы және БАҚ маңызды рөл атқарады деп санаймыз». Ертегі терапиясы бүгінгі таңда педагогикалық психологиядағы инновациялық бағыт болып табылады. Бұл әдіс салыстырмалы түрде жақында қолданыла бастағанына қарамастан, оның шығу тегі ежелгі дәуірден басталады. Терапевтік мақсатта қолданылатын жанрдың өзі ауызша шығармашылықтың, атап айтқанда, ауызша халық әңгімелерінің көне түрлерінің бірі болып табылады. Ертегі терапиясының негізгі элементі – клиенттің өз өміріне жаңа, көбінесе объективті көзқараспен қарау қабілеті. Ертегі кейіпкерлері мен олардың шытырман оқиғалары клиенттің ішкі әлемінің айнасы болып, оның өз сезімдері мен реакцияларын түсінуіне мүмкіндік береді.

Алғыс: Зерттеу ҚР ҒЖБМ ҒК «Білім беруді цифрландыру жағдайында өскелең ұрпақтың психологиялық денсаулығын сақтаудың инновациялық технологиясы ретінде ертегі терапиясындағы интегративті тәсіл» ИРН АР19679368 ғылыми жобасы аясында орындалды.

Кілт сөздер: ертегі терапиясы, символдар, сюжеттер, ертегі, ертегі метафорасы.

O.T. Abisheva¹, F.M. Erzhanova^{2*}, A. Erlan³

^{1,2}Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

³Military Engineering Institute of Radioelectronics and Communications, Almaty, Kazakhstan

E-mail: artbura@gmail.com¹, ferusa@mail.ru², anel-erlanova@mail.ru³

ORCID: 0000-0002-9292-5515, 0000-0003-0283-8758, 0009-0000-5268-2478

An integrative approach in fairy tale therapy

Abstract. The negative impact of digitalization on the psyche of the younger generation is a reality of today. With the development of digital technologies and the spread of artificial intelligence, children and adolescents are faced with a number of negative impacts on their consciousness. In 2023, UNICEF, with the support of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan, studied the negative impact of Internet use on children and adolescents. According to «Kazakhstan Kids Online», 60% of children aged 9 to 10 years and 66% of those studied from 11 to 12 years old have accounts on social networks and gaming platforms. N.Zh.Ospanova, Chairman of the Committee for the Protection of Children's Rights of the Ministry of Education of the Republic of Kazakhstan, draws attention to the safe basis of children's use of the Internet: «It is necessary to continue to improve the digital safety skills of children, as well as to raise awareness of parents about their role in ensuring the safe use of the Internet by children, taking into account age characteristics of children, and we will conduct a large-scale campaign to connect parents to applications such as parental controls. We believe that parents, teachers, the ICT industry, and the media play an important role». Fairytale therapy today is an innovative direction in educational psychology. Despite the fact that this method began to be used relatively recently, its origins date back to ancient times. The genre itself, used for therapeutic purposes, is one of the oldest forms of verbal creativity, in particular, oral folk storytelling. A key element of fairytale therapy is the client's ability to look at their life from a new, often more objective, perspective. Fairy-tale characters and their adventures serve as a mirror for the client's inner world, opening up the opportunity for him to understand his own feelings and reactions.

Acknowledgments: The study was carried out within the framework of the scientific project IRN АR19679368 «An integrative approach to fairy tale therapy as an innovative technology for preserving the

psychological health of the younger generation in the context of digitalization of education » grant funding from the CS MSHE RK

Keywords: fairy tale therapy, symbols, plots, fairy tale, fairy tale metaphor.

1. Введение

Сказка, как информация о мире знаков и символов, концентрируя в себе скрытые образы множества образов, знаков и функций, может быть рассмотрена как ценностный материал для раскрытия симптоматики, и как рецептура от тяжелых «болезней нашего времени». Современная сказка как симптоматика свидетельствует об изменениях ценностной шкалы и приоритетов. Как рецепт «болезней», она, приглашая в мир увлекательных чудесных сюжетов и мотивов, безусловно, содержит в себе «намеки», который следует извлечь, понять и осознать (Берн, 2008: 352). Человек, воспринимающий мир сказочных событий и сюжетов, с одной стороны, одновременно восполняет пробелы технологической цивилизации миром чудесных образов и персонажей, с другой, воссоздает себя как многомерное, гармоничное и целостное существо.

Исследование такого уникального явления как сказка заставляет прислушиваться к проблемам подрастающего поколения не только филологов, культурологов, педагогов, но и психологов, медиков, психиатров. Например, философия сказки, инвариантность сказочных сюжетов, тождественное решение для вымышленного героя, четкое деление на героев и антигероев, противостояние двух миров, добра и зла, взаимодействие реального и сказочного мира позволяет прийти к выводу о том, что сказка является, таким образом, самой устойчивой формой культурной трансляции, внедренной в ткань культуры во всех ее формах и видах.

Сказкотерапия может быть эффективным инструментом для уменьшения вредного влияния цифровой среды, особенно если цифровые технологии создают стресс, зависимость или другие проблемы в жизни человека.

2. Методы и материалы

2.1 Методы

Вот несколько идей, как использовать сказкотерапию для смягчения негативных эффектов цифровой среды.

1. *Негативные факторы цифровизации образования.*

Рассмотрим негативные факторы цифровой среды.

2. *Факторы отрицательного воздействия цифровизации на подрастающее поколение.*

Социальная изоляция и утрата эмпатии. Распространение социальных сетей приводит к тому, что живое общение становится одним из рудиментов общения. Самым простым и доступным средством межличностного общения на сегодняшний день стали мессенджеры, в частности, ватсапп, инстаграмм и др. Любое объединение людей превращается в группу пользователей. Отпала необходимость в очных встречах и тактильных ощущениях. Все заменяется на аудиосообщения, отправляемые ими, или видеочаты. Утрата личного контакта и реального общения приводит к тому, что возникает недостаток ощущений, чувств, которые могли бы сопровождать личное общение.

Молодёжь, углубившаяся в виртуальный мир, в том числе, в игровой, утрачивает эмпатию. Такие молодые люди, как правило, не любят разговаривать, их словарный запас беднеет, они не отзываются эмоционально на людей даже при личной встрече. Их круг общения сужен до пользователей соцсети, до компаньонов или противников по компьютерным играм и т.п. Такие молодые люди общаются сугубо с близкими родственниками, живущими на одной с ними территории ввиду невозможности (отсутствие средств, возраст и т.д.) сменить место жительства. Единственным желанием их становится одиночество. Они не нуждаются в разговорах, не делятся с родителями, братьями, сестрами своими проблемами, радостью или несчастьем. Типичный изолянт тщательно скрывает свои эмоции, что, как правило, накладывает отпечаток на его лицо. Оно становится бесстрастным. Молодые люди, изолированные от других – сверстников, соседей, родственников – неэмоциональны, бездушны. В них отсутствует привязанность к людям и животным. Если таковая имеется, то возможная их потеря воспринимается как невозможная потеря. Дети и подростки, изолированные от общения и не нашедшие поддержки в трагических ситуациях, чаще идут на суицид. Это происходит, прежде всего, в силу отсутствия широкого круга общения, что приводит к одиночеству. Социальная изолированность и гипотимпатичность приводят к нарушению социализации или полной ее отмене в одностороннем порядке самой личностью.

Экранная зависимость и физическая неактивность. Изолированные от общества сверстников ребенок или подросток, как правило, попадают в так называемую экранную зависимость. При отсутствии гаджета пользователь начинает испытывать физический и психологический дискомфорт. Например, у него могут возникнуть головные боли, головокружение или целый комплекс-симптом, состоящий из опустошенности, грусти, тоски. Постоянное времяпрепровождение у экранов гаджетов приводит к увеличению времени, проводимого в статическом положении, что, в свою очередь, способствует физической неактивности. Этот фактор может привести к проблемам со здоровьем, а также к психическим расстройствам, связанным с ограничением физической активности.

Информационная перегруженность. Бесперывный поток информации из цифровых источников может привести к перегруженности детей ненужной, неадекватной или опасной информацией. Чрезмерное получение информации может привести к стрессу и проблемам с концентрацией внимания и другим когнитивным нарушениям.

Онлайн-шантаж и кибербуллинг. Цифровые технологии могут способствовать также агрессии, направленной на детей, со стороны других пользователей. Так называемый хейтинг представляет собой кибербуллинг. Распространился тренд, согласно которому преступления в молодежной среде записывают на видео и выкладывают в сеть. К примеру, 2 марта 2023 года группа девушек избивала из-за личной неприязни девушку, сняла сцену избиения на видео и отправила ролик в Интернет (tengrinews.kz/kazakhstan_news/skandal-izbieniem-vko-rodnyie-postradavshey-asskazali-496398/).

Испытываемые детьми агрессивное и негативное воздействие со стороны сверстников в виртуальном пространстве может привести к серьезным проблемам

с психическим здоровьем. Примером такой опасности служит игра «Синий кит», которая распространилась в 10-х годах XXI века и массово склоняла подростков к суициду в игровой форме.

Снижение и краткосрочность внимания. Постоянный поток краткосрочных визуальных и звуковых стимулов в цифровом мире снижает уровень внимания и способности к глубокому анализу у подрастающего поколения. Это влияет на способность к обучению и усвоению информации в реальном мире.

2. Сказкотерапия как инновационный метод оздоровления сознания подрастающего поколения.

Одним из инновационных подходов, способствующих сохранению психического благополучия у детей и подростков, является сказкотерапия с использованием интегративного метода. Интегративный подход в сказкотерапии предполагает использование различных методов и техник из разных психотерапевтических направлений для максимального эффекта, не ограничиваясь простым повествованием или анализом сказок. Комплексный и интегрированный подход к психотерапевтической практике чрезвычайно важен.

2.2 Материалы

Факторы, приводящие к негативным последствиям влияния гаджетов на сознание детей и молодежи, заставляют педагогов и психологов искать и находить способы борьбы с психологическими отклонениями. В условиях образовательных практик психологическое здоровье подрастающего поколения становится приоритетной областью внимания многих специалистов.

Сказкотерапия – это форма психотерапии, в которой элементы сказок применяются для лечения и поддержки психического здоровья детей. Она позволяет детям и подросткам выражать свои эмоции, развивать креативное мышление и находить пути решения проблем. Сказкотерапевты могут создавать сказочные миры, специально адаптированные к потребностям каждого пациента, чтобы максимально эффективно учить его справляться с вызовами и проблемами.

Сказка имеет давние истоки. Главным предназначением сказки в древности была передача жизненного опыта от одного поколения другому. С начала девятнадцатого века сказки становятся объектом изучения (Гримм Э. и Я., 2014: 75).

Психологический потенциал сказок впервые исследован в работах К.Г. Юнга (Юнг, 1995: 125). Основой их стала теория архетипов. Психологическое предназначение сказок заключается в том, что через поиск архетипов внутренний конфликт находит положительный выход. Сказка, таким образом, является древним психотерапевтическим инструментом.

Т.Д. Зинкевич-Евтигнеева (Зинкевич, Евтигнеева, 2006: 147) определяет сказкотерапию как комплекс способов передачи знаний о духовной сути человека, отражающей настоящую суть человека. А. Гнездилов акцентирует внимание на воспитательной основе сказок, реконструируя изначальное предназначение этого литературного жанра (Гнездилов, 2019: 224).

Сказкотерапия также способствует развитию эмпатии и понимания как у самого терапевта, так и у пациента. Путем рассмотрения различных сюжетов и персонажей

сказки за двадцать жизни клиент может найти новые перспективы, освежая свое видение в привычных ситуациях.

Помимо последующих сеансов групповая сказкотерапия также может быть эффективным методом. Обсуждение сказочных сюжетов в группе создает атмосферу взаимной поддержки и понимания, позволяет участникам учиться на опыте друг друга и делиться своими историями.

3. Обсуждение

Сказкотерапия, таким образом, представляет собой глубокий и инновационный метод психотерапии, объединяющий традиционные методы с магией сказочного мира для достижения гармонии и внутреннего мира человека.

Обратимся к определениям термина. Его определяют как лечение сказками, процесс поиска смыслов, связь между сказочным и реальным поведением, активацию ресурсов, экологическое воспитание, способ реального взгляда на проблему, улучшение мира (Зинкевич, Евтигнеева, 2006: 147), комплекс способов трансляции знаний о духовном пути и как воспитательную систему, соответствующую духовной природе человека (И.В.Вачков, 2008), (Соколов, 2005).

К. Нартова-Бочавер была известным специалистом в области сказкотерапии и активно пропагандировала ее как эффективный метод психотерапии. Она считала, что сказки имеют особую силу воздействия на психическое состояние человека. В своих выступлениях и публикациях Нартова-Бочавер подчеркивала, что сказки могут стать инструментом самопознания, самораскрытия и личностного роста. Она говорила о том, что с помощью сказки люди могут исследовать свои эмоции, отраженные в героях и сюжетах и найти в них понимание и поддержку. Важным аспектом сказкотерапии, по мнению К. Нартовой-Бочавер, является символический язык, который позволяет обойти сознание и обратиться к более глубоким слоям подсознания. Сказки могут помочь вместить сложные эмоции и переживания, перенести их на персонажей и сюжеты и, тем самым, облегчить процесс их осознания и интеграции. Она признавала, что каждая сказка имеет свою уникальность, а каждый человек выбирает сюжет и героев, которые наиболее резонируют с его собственными переживаниями и темами. Поэтому в ходе сказкотерапевтической работы К. Нартова-Бочавер акцентировала внимание на индивидуальном подходе и подборе сказки, которая была бы наиболее значимой и актуальной для конкретного клиента.

Она уверяла, что сказкотерапия помогает осознать, принять и интегрировать различные аспекты личности, а также развивать творческое мышление и воображение. Кроме того, сказки могут быть использованы для работы с детьми, направленной на развитие эмоциональной интеллектуальности и укрепление самооценки.

Таким образом, К. Нартова-Бочавер уделяла большое внимание сказкотерапии как способу самоисследования, личностного роста и психологического преображения, а также воспитанию и развитию детей. К. Нартова-Бочавер анализирует конкретные сказки на предмет раскрытия смыслов и отмечает: «Основное содержание сказок, подобно содержанию снов, дано неявно, но эта неявность не ослабляет силы воздействия» (Нартова-Бочавер, 1996: 86).

Т.Д. Зинкевич-Евтигнеева выделяет следующие типы сказок: художественную, дидактическую, медитативную, психотерапевтическую, психокоррекционную.

Е.В. Улыбина разделяет тексты сказок на «правильные» и неправильные». К первым относятся те, которые несут позитивное начало, а вторые содержат сюжеты нарушения запретов. Оба типа текстов призваны защищать психику человека, привносить систему смыслов (Улыбина, 2001: 35).

И.В. Вачков отмечает следующие важные моменты сказкотерапии: сказки отражают древние ритуалы, осуществив которые герой переходит на качественно новый уровень жизни; сказки отображают глубинный уровень кризиса человека; сказка оставляет ребенка один на один со страхом в реальном мире. Сказочные образы воздействуют не только на сознательные, но и бессознательные уровни сознания. Для терапевтического эффекта необходимо совпадение семантического поля сказки и семантического поля души человека. Возникает потребность в учебе эстетической, художественной и этической. По мнению И.В. Вачкова, основа психотерапевтического потенциала сказки – метафора, позволяющая развить самосознание и через это развитие наладить отношения в социуме (Вачков, 2008).

Ряд исследований в области сказкотерапии связаны с терапевтическим воздействием на разные терапевтические группы. Так, М.С. Болотова, Т.Н. Казакова, Н.И. Полубояринова рассматривают сказкотерапию в детском саду. Они считают, что сказкотерапия среди дошкольников помогает быстрее адаптироваться в среде детского сада. К методам, используемым авторами, относятся создание иллюстраций, драматизация и другие. «Сказки – отличный способ победы над фобиями», – отмечают педагоги (Болотова, Казакова, Полубояринова, 2013)

Ю.В. Зуева, Ю.А. Майорова отмечают, что сказкотерапия может использоваться для развития речи. «Возможности сказкотерапии уникальны в коррекционной работе, поскольку никакой иной вид деятельности не может обеспечить такого комплексного воздействия на речевую сферу ребенка», – отмечают исследователи (Зуева, Майорова, 2016). Сказки, по их мнению, выполняют следующие функции: активизирующие, развивающие слуховую среду, становление речевой культуры в процессе драматизации; экспрессивную, развивая вербально-образный компонент речи; коммуникативную (способность к диалогу).

Исследователь также отмечает следующие аспекты использования сказкотерапии:

1. Сказочная метафора должна отображать внутреннюю жизнь.
2. Основная задача сказкотерапии – развитие по оптимальному социально-коммуникативному пути.

3. В процессе сказкотерапии осуществляется не только встреча с собой, но и встреча с другими, что помогает пациенту понять свои отношения с другими людьми.

Сказки всегда служили мостом между реальностью и волшебством, между повседневной жизнью и воображаемыми мирами. Однако, кроме того, что сказки развивают креативное мышление и способствуют формированию ценностных ориентиров, они также могут стать мощным инструментом в области психотерапии.

Далее мы рассмотрим введение в сказкотерапию и особенности интегративного подхода к этому методу лечения. Сказкотерапия – это уникальная форма психотерапии, где сказки служат ключом к пониманию себя, преодолению трудностей и восстановлению внутренней гармонии.

Сказки отражают культурные и исторические особенности различных народов и времен, что помогает лучше понять историю и традиции различных культур (Жакупов, Мейрамбекова, Аймухамбет, Ахметова, Еспекова, Сыздыкова, 2020). Сказки несут в себе мудрость веков, заложенную в форме загадочных персонажей и захватывающих сюжетов. Они являются зеркалом человеческой души, отражая радости, страхи, желания и борьбу. Сказкотерапия использует эту мудрость как инструмент для общения с подсознанием. В процессе сказкотерапии терапевт выступает в роли сказочного проводника, ведущего клиента по лабиринтам его собственных эмоций и переживаний. Задача терапевта – помочь пациенту прочесть свою личную историю в терминах сказки, расшифровать символы и найти ответы в мире воображения. Таким образом, сказка создает условия для встречи с самим собой.

Сказкотерапия предоставляет безопасное пространство для эмоционального выражения. Персонажи сказок становятся аллегориями чувств, и через них пациент может выразить свои радости и боль. Это освобождение эмоций способствует легкости и осознанности в отношениях с самим собой и окружающими.

Многие сказки повествуют о преодолении трудностей и испытаний. Литературные герои реальны во вторичном мире, поэтому не все из них кажутся реалистичными с точки зрения реальности первичного мира. Тем не менее, некоторые критики подчеркивают идею о том, что читателям все еще необходимо распознать в персонажах некоторые следы их собственной реальности (Мельнова, Нурманова, 2023). Аналогично, сказкотерапия помогает пациентам найти внутренние ресурсы для преодоления вызовов. Путешествие героя в сказке становится зеркалом собственного пути к самопознанию и исцелению. Каждая сказка уникальна, как уникален каждый человек. Именно поэтому сказкотерапия предоставляет индивидуализированный подход к каждому пациенту. Терапевт выбирает или создает сказку, которая наилучшим образом соответствует потребностям и контексту жизни клиента.

Сказкотерапия – это путешествие в мир волшебства, где каждая история несет в себе зерно исцеления. Она позволяет пересмотреть свою жизнь через призму волшебства и мудрости, обрести понимание и принятие себя, а также найти ресурсы для решения жизненных проблем. В мире сказкотерапии, где слова становятся заклинаниями, а персонажи – проводниками к глубинам души, каждая сказка становится купелью исцеления в бескрайнем океане человеческой психики.

Сказкотерапия представляет собой уникальную форму психотерапии, основанную на использовании сказочных элементов и мотивов для поддержки и лечения пациентов. Эта техника использует сказки как средство коммуникации, позволяя выразить эмоции, воспринять сложные ситуации и найти решения проблем. Сказкотерапия является весьма эффективным средством для решения эмоциональных и психологических проблем, так как она дает пациентам возможность наблюдать за своими собственными действиями через призму персонажей и сюжетов историй. В рамках сказкотерапии терапевт может создавать или адаптировать сказочные сценарии, чтобы они отражали различные аспекты жизни или проблемы конкретного человека.

Ключевой идеей сказкотерапии является применение символов, сюжетов и сказок для анализа эмоциональных переживаний. Например, персонаж, проходящий через

трудности и приближающийся к решению, может стать метафорой для большинства читателей, которые ищут пути преодоления своих страхов. Каким же образом реализуется терапевтический эффект сказкотерапии? Это происходит, прежде всего, благодаря встрече читателя с самим собой. Таким образом сказка становится отображением его внутреннего мира. Метафоричность сказки в то же время служит налаживанию контактов вне личности человека, на уровне межличностных отношений. Таким образом, сказкотерапия способствует социализации человека. Один из положительных моментов сказкотерапии – это то, что этот метод не включает в себя прямые инструкции, наставительность, навязанную извне. Терапевтический эффект идет как бы скрыто, неявно. Происходит процесс самоизлечения.

Преимущества сказкотерапии заключаются в том, что этот метод универсален как по отношению к людям с разным уровнем образования, социального положения, дохода, профессиональной принадлежности, пола и т.п., так как сказки – это тот контент, через который проходит человек в детстве. Сказочная атмосфера позволяет избежать официоза, регламентированности психотерапии. Кроме того, сказкотерапия позволяет интегрировать возможные эффективные психотерапевтические подходы.

Сказкотерапевт может предложить пациенту создать свою собственную сказку, где герой или героиня терпеливы, а события и развитие сюжета отражают их жизненный опыт. Этот процесс позволяет пациенту более глубоко понять свои чувства, осознать действия и найти способы решения проблем.

Сказкотерапия также способствует развитию творческого мышления, стимулирует воображение и помогает воспринимать жизнь в новом мире. Кроме того, ее можно результативно применять для работы с детьми, так как игрушки привлекают их внимание и стимулируют интерес. В целом, сказкотерапия представляет собой мощный инструмент для терапевтической работы, открывающий возможности для самовыражения, осознания и поиска путей к психологическому выздоровлению.

Основные принципы сказкотерапии:

1. **Метафорический язык:** Сказки предоставляют метафорический язык, который пациенты могут использовать для выражения своих чувств и переживаний без явного раскрытия личной информации.

2. **Воображаемые миры:** Сказочные персонажи и миры создают возможность для пациентов исследовать свои собственные переживания в контексте волшебных историй.

3. **Универсальность:** Сказки часто содержат универсальные темы и архетипы, которые могут быть легко адаптированы к различным ситуациям и проблемам.

Интегративный подход в сказкотерапии представляет собой комбинирование различных методов и техник разных школ психотерапии, включая элементы гештальт-терапии, когнитивно-поведенческой терапии, искусствотерапии и других направлений. Такой подход обогащает процесс сказкотерапии, делая его более гибким и адаптивным к индивидуальным потребностям каждого клиента.

Преимущества интегративного подхода:

1. **Комплексность воздействия:** интегративный подход позволяет объединить различные аспекты психотерапии, обеспечивая комплексное воздействие на пациента.

2. Адаптация к потребностям: используя элементы различных методик, терапевт может лучше адаптировать сеанс сказкотерапии к уникальным потребностям каждого клиента.

Интегративный подход поддерживает развитие творческого мышления и способствует новым, индивидуальным способам решения проблем.

Сказкотерапия – это захватывающая и эффективная форма психотерапии, использующая магию слов и волшебных историй для достижения исцеления. В основе метода лежат определенные принципы, которые направляют процесс и обеспечивают пациенту путь к пониманию себя и преодолению жизненных трудностей.

Сказкотерапия использует метафорический язык сказок, чтобы создать безопасное и непрямое пространство для обсуждения сложных эмоциональных и личностных вопросов. Слова становятся мостом между реальностью и волшебством, позволяя пациенту выразить свои чувства в символической форме.

Каждый человек уникален, и принцип индивидуализированного подхода лежит в основе сказкотерапии. Терапевт выбирает или создает сказку, которая соответствует индивидуальным потребностям и контексту жизни пациента. Это обеспечивает глубокое и персонализированное воздействие. Сюжеты сказок часто отражают различные аспекты личности и конфликты, с которыми она сталкивается. Сказкотерапия позволяет исследовать собственные проблемы каждого, его внутреннюю борьбу и искать способы преодоления трудностей. Через идентификацию с героями сказки пациент может пережить свои собственные переживания и найти исцеление. Эмпатия к сказочным персонажам может сделать психотерапевтический процесс более глубоким и эффективным.

Сказкотерапия способствует развитию символического мышления, что помогает пациенту находить альтернативные способы восприятия и решения проблем. Этот принцип помогает расширить рамки мышления и поощряет креативность. Рассматриваемое психотерапевтическое направление позволяет изучать сказочные сюжеты как зеркало, отражающее реальные события и переживания. Это помогает пациенту видеть свою жизнь в новом свете, создавая новые и позитивные перспективы.

Основные элементы интегративного подхода в сказкотерапии

Применение гештальт-терапевтических методов в сказкотерапии позволяет детям осознавать и воспринимать свои эмоции, а также находить решения проблем.

4. Результаты исследования

Я.Е. Стернина, говоря о гештальд-подходе в сказкотерапии, обозначает следующие задачи этого подхода: сказка – использовать сказку как ресурсный диагностический инструментарий, создавать сказочную реальность для решения психологических проблем

– «сказкодром»; синтезировать сказочный и реальный опыт и изменять сюжетное течение сказки в терапевтических целях (Стернина, 2016).

А. Колобовникова, описывая свои методы решения психологических конфликтов с помощью сказок, отмечает, что эффект сказок основывается на идее катарсиса. Она советует в качестве метода лечения написание сказок и интерпретирование их сквозь личные смыслы. Так, сказки используют в транзактном анализе, в психодраме

и др. А. Колобовникова применяет гештальт-подход на основе транзактного анализа и идентификации символов и сюжетов как способ поиска выхода для себя, поиск собственного пути и реализации личностной силы. Психолог отмечает, что внутренний подъем, который клиент испытывает при написании сказок связан с удовольствием от личностного роста. Автор метода выделяет три момента включения сказок в психотерапевтическое лечение: экологичность, наиболее глубинное понимание проблем, простота и привлекательность для терапевтических целей, высокий потенциал в решении конкретных целей (Колобовникова, 2017).

Сказкотерапии через гештальт состоит из двух этапов. Первый (психокоррекционный) – выявление жизненного сценария, второй – написание нового сценария. Если сказка не сбывается, необходимо написание не одной, а ряда сказок. В сказкотерапии считается, что любимая детская сказка отображает основной жизненный сценарий. Э. Берн, говоря о жизненном сценарии, отмечал, что это «бессознательный жизненный план» (Берн, 2008: 185), который складывается в первые годы жизни. Именно этот сценарий является основой взрослых паттернов. Цель жизни – правильная реализация сюжета сказки через достижение кульминации. Сценарий – план жизни, который составлен в жизни на основе чувств ребенка. При этом родители оказывают на слушателя сказки сильное вербальное и невербальное влияние. Говоря о том, как проживается сценарий, можно сказать, что он имеет содержательную и процессуальную составляющие. По типам выделяют сценарий победителя, сценарий побежденного и сценарий не-победителя.

Классификацию сказочных ролей можно также проследить по типам побежденных. Сценарий в первой степени реализуется тогда, когда поражение не настолько глубоко. Вторая степень возникает тогда, когда проблемы настолько серьезны, что необходимо их обсуждение. Сценарий третьей степени – хамартипический – приводит к смерти. Э. Берн предложил способ отличить победителя от побежденного. Победитель не проговаривает вариант победы, победитель постоянно говорит о победе. Находиться в жизненном сценарии, проигрывать его – эта потребность возникает тогда, когда человек испытывает сильный стресс, когда ситуация «здесь и сейчас» возвращает в болезненную детскую ситуацию. Э. Берн вводит понятие сценарного сигнала, то есть телодвижения, показывающего, что человек вошел в сценарий. Человек организует свою жизнь таким образом, чтобы оправдать сценарные решения и добиться любви и признания. Главная задача психотерапевта – помочь выйти из сценария. Для этого необходимо определить десткие потребности и решить их.

Гештальт-терапия является одним из видов психотерапии, а сказкотерапия – одним из подходов. Сказкотерапия основана на использовании сказок для достижения различных психологических целей, а гештальт-терапия – на осознании и принятии себя в настоящем моменте. Гештальт-терапия в сказкотерапии сочетает эти два подхода, помогая пациентам разрешить внутренние конфликты, расширить осознание себя и улучшить самоощущение. Она включает в себя использование символической и метафорической природы сказки для анализа и осознания своих эмоций, мыслей и поведения. В процессе гештальт-терапии в сказкотерапии психотерапевт и пациент совместно исследуют сюжет сказки, рассматривают роли героев и их взаимодействие

с окружающим миром. Пациенту задают вопросы о том, как он воспринимает конкретного персонажа, какие чувства и мысли вызывает сюжетная линия и как эти понимания связаны с его текущими проблемами и жизненными ситуациями.

Гештальт-терапия в сказкотерапии помогает клиенту установить контакт с разными аспектами своего «я» и интегрировать их в единое целое. Сказка становится метафорой, через которую пациент может проецировать свои чувства и конфликты и, вместе с терапевтом, разрабатывать новые пути решения этих проблем. Сказка обладает огромной силой преобразования и исцеления. Она является универсальным языком, который может коснуться глубинными истинами и эмоциями человека. Поэтому гештальт-терапия в сказкотерапии может быть особенно эффективной для работы с тематикой, связанной с восприятием себя и своего места в мире, с принятием своих эмоций и нахождением решений в трудных жизненных ситуациях.

Элементы *когнитивно-поведенческой терапии* помогают детям изменять негативные установки и формировать позитивные модели поведения в условиях цифрового обучения. Когнитивно-поведенческая терапия в сказкотерапии – это метод психотерапии, основанный на применении сказок и фантастических историй в качестве инструмента для изменения мышления, поведения и эмоционального состояния пациента. Эта терапевтическая модель призвана помочь людям разобраться в своих внутренних конфликтах, негативных убеждениях и поведенческих шаблонах, которые могут быть источником психического дискомфорта.

В ходе сеансов сказкотерапии пациент вместе с терапевтом анализирует персонажей и сюжетные линии сказок. Терапевт помогает пациенту определить, какие аспекты истории находят отражение в его собственной жизни и как он может изменить свое мышление и поведение, чтобы достичь лучшего эмоционального состояния и решить проблемные ситуации.

Главный принцип когнитивно-поведенческой терапии в сказкотерапии – это работа над изменением негативных убеждений и мыслей, которые могут препятствовать развитию и самореализации. Пациент учится замечать и переоценивать негативные мысли и заменять их более позитивными и реалистичными. Кроме того, терапевт с помощью сказки может помочь пациенту научиться новым навыкам социального взаимодействия, мастерству справляться со стрессом и улучшению своей самооценки.

Сказкотерапия в рамках когнитивно-поведенческой терапии может быть полезна людям с разными психическими проблемами: от чувства тревоги, тревожности и депрессии до фобий и пищевых расстройств. Она предоставляет пациенту возможность взглянуть свои проблемы под новым углом зрения и найти решения, которые ранее казались недоступными. Использование рисунка, лепки, музыки и других видов искусства помогает расширить выражение эмоций и обогатить процесс сказкотерапии. Ролевые игры и психодраматические методы способствуют освоению новых ролей и взаимодействию с окружающими в виртуальной и реальной среде.

Преимущества интегративного подхода в сказкотерапии для подрастающего поколения. Адаптация к цифровой реальности: интегративный подход позволяет детям лучше понимать и управлять своими эмоциями в условиях постоянных изменений, характерных для цифровой эпохи. Это следующие моменты:

– развитие креативности. Использование различных техник искусства способствует развитию креативного мышления, что особенно важно в условиях цифрового образования.

– формирование адаптивных стратегий. Интегративный подход помогает детям разрабатывать адаптивные стратегии решения проблем, способствуя их успешной адаптации в современном мире.

– интегративный подход в сказкотерапии представляет собой инновационную технологию, способную эффективно справляться с вызовами, которые возникают в условиях цифровизации образования. Укрепляя психическое здоровье подрастающего поколения, сказкотерапия с интегративным методом становится неотъемлемой частью современной системы поддержки и развития детей и подростков.

Сказкотерапия, основанная на мудрости текстов, своей универсальной применимостью представляет мощный инструмент поддержки психического здоровья. Интегративный подход, объединяя разнообразные техники, делает этот метод еще более эффективным и приспособленным к вызовам современного мира. Сказкотерапия не только возвращает нас в мир детства, но и становится путеводителем к пониманию и преодолению сложных аспектов взрослой жизни.

Мы предлагаем учет следующих моментов в использовании сказкотерапии.

– Сказочные персонажи и цифровые образы. Создаются сказочные персонажи или истории, которые ассоциируются с положительными чертами и ценностями. Используются эти образы для контраста с отрицательными влияниями цифровой среды. Например, создается герой, который представляет мудрость и баланс, чтобы помочь справиться с чрезмерным использованием гаджетов.

– Истории о саморегуляции. Разрабатываются сказки или рассказы, где герои учатся эффективной саморегуляции в отношении использования цифровых устройств. Эти истории могут включать советы по управлению временем, установке границ и овладению способами замедлять темп активности в цифровом пространстве.

– Сказочные аналогии. Используются аналогии из сказок для иллюстрации негативных последствий чрезмерного использования технологий. Например, сравнивается постоянная связь с экраном с волшебным зеркалом, которое уводит внимание от реальной жизни.

– Создание «цифровых сказок». Разрабатываются интересные сюжеты, где герои сталкиваются с вызовами цифровой эпохи, такими как социальные сети, онлайн-игры или цифровая зависимость. Решение этих вызовов в сказочной форме может служить источником вдохновения для реальных изменений в поведении.

– Групповые дискуссии. Проводятся групповые сеансы сказкотерапии, участники которых могут обсудить свои переживания и стратегии управления влиянием цифровой среды. Совместное создание сказок может стать способом обмена опытом и поддержки. Сказкотерапия может быть применена как индивидуально, так и в группах, и может быть настраиваемой в зависимости от конкретных потребностей участников. Важно уделять внимание созданию позитивных, вдохновляющих сценариев, которые могут помочь преодолеть негативные воздействия цифровой среды на психологическое благополучие.

5. Заключение

Цифровизация, несомненно, приносит свои позитивные моменты в жизнь современного общества. Однако необходимо осознавать и учитывать отрицательное воздействие на психику подрастающего поколения, что требует внимания общества, родителей, институтов для того, чтобы создать баланс между цифровым и реальным мирами, обеспечивая здоровое развитие и психическое благополучие молодого поколения.

Принципы сказкотерапии образуют целостный подход к психотерапевтическому процессу, основанный на мудрости и метафорах сказок. Этот волшебный метод исцеления становится не только источником вдохновения, но и инструментом, помогающим разгадать тайны человеческой души. В мире сказок пациенты находят ключи к своему внутреннему миру и становятся героями своих собственных историй.

Современные технологии в образовании предоставляют уникальные возможности для обучения и развития, однако они также приносят новые вызовы и стрессы для детей. Долгие периоды времени, проведенные за экранами устройств, могут вести к социальной изоляции, ухудшению сна и проблемам с эмоциональным состоянием. Именно здесь сказкотерапия с интегративным подходом становится эффективным инструментом поддержки.

Сказкотерапия в современной цифровой среде имеет ряд важных значений и преимуществ, которые могут быть особенно актуальными в контексте современных вызовов и изменений. Вот несколько аспектов, которые подчеркивают значение сказкотерапии в современном цифровом обществе:

1. Эмоциональная разгрузка и релаксация. В мире, насыщенном информацией и постоянным потоком виртуальных воздействий, сказкотерапия предоставляет возможность отдохнуть от цифрового шума. Сказки могут служить источником эмоциональной разгрузки, способствуя релаксации и снижению уровня стресса.

2. Поддержка ментального здоровья. Сказкотерапия может быть использована для поддержки людей в состоянии нервозности, депрессий и других проблем ментального здоровья, которые могут быть связаны с цифровой средой. Она помогает обращать внимание на внутренние ресурсы, способствует пониманию и разрешению сложных эмоциональных состояний.

3. Формирование ценностей и смысла. Сказки могут служить инструментом для формирования ценностей и поиска смысла в быстро меняющемся и технологизированном мире. Они предоставляют платформу для рефлексии над жизненными целями, моралью и своим местом в обществе.

4. Развитие творческого мышления. Цифровая среда иногда может подавлять творческое мышление и способность абстрактному мышлению. Сказкотерапия, сосредотачиваясь на фантазии и метафорах, способствует развитию творческого подхода к решению проблем и обогащению мыслительных процессов.

5. Создание социальных связей. Групповые сеансы сказкотерапии могут помочь участникам установить социальные связи и обмениваться опытом. Это особенно важно в условиях, когда цифровые технологии приводят к изоляции.

6. Адаптация к цифровым вызовам. Сказкотерапия может быть адаптирована на конкретным вызовам, связанным с цифровой средой, таких как цифровая зависимость, проблемы социальных сетей, стресс от постоянного подключения и др.

7. Повышение осознанности и самосознания. Сказкотерапия позволяет людям обратить внимание на свои внутренние переживания, ценности и потребности, что способствует развитию осознанности и самосознания в цифровой среде.

В целом, сказкотерапия может быть мощным адаптивным инструментом, помогающим людям в современном цифровом мире справляться с эмоциональными, социальными и психологическими проблемами жизни.

Литература:

1. Берн Э. Игры, в которые играют люди. – М.: Бомбора, 2008. – 352 с.
2. Болотова М.С., Казакова Т.Н., Полубояринова Н.И. Сказкотерапия в детском саду. Scientific Cooperation Center «Interactive plus» – 2013.-20-24 // <https://interactive-plus.ru/e-articles/661/Action661-519281.pdf>
3. Вачков И.В. Сказкотерапия в работе школьного психолога // Современное дошкольное образование. – 2008. – №4. – С.50-55 // <https://sdo-journal.ru/journal/articles/vachkov-i-v-skazkoterapiya-v-rabote-detskogo-psikhologa/>
4. Вызовы и перспективы в цифровой жизни казахстанских детей. ЮНИСЕФ и Министерство просвещения Республики Казахстан завершили исследование о цифровой жизни детей в Казахстане. «Kazakhstan Kids Online». <https://www.unicef.org/kazakhstan>
5. Гнездилов. Лабиринты души. Терапевтические сказки. – М.: Речь, 2019. – 448 с.
6. Гримм Э и Я. – М.: Эксмо, 2014. – 576 с.
7. Zhakupov, Zh., Meirambekova, L., Aimukhambet, Zh., Akhmetova, M., Yespekova, L. Syzdykova, G. (2020) Linguistic representation of time and space in Kazakh folklore genres. *Option*, 36 (91). pp. 523-535
8. Зинкевич-Евтигнеева Т.Д. Практикум по сказкотерапии: [практическое руководство]. – Санкт-Петербург: Речь, 2006. – 320 с. – (Мастерская психологии и психотерапии). – ISBN 5-926805-16-3.
9. Зуева Ю.В., Майорова Ю.А. Сказкотерапия как средство развития речи у детей с ОНР – 2016. – 110-113 // <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=27550042>
10. Колобовникова А. Психокоррекция жизненных сценариев методом сказкотерапии.– 2017 // <http://www.transactional-analysis.ru/script/168-fairytales>
11. Мельнова, К., Нурманова, Ж. (2023). Анализ типов героев в фэнтези литературе. «Keruen» 81(4), 142–152. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.4-11>
12. Нартова-Бочавер С.К. Народная сказка как средство стихийной психотерапии // Сказки народов мира. Хрестоматия / Под ред. К.М. Нартова. – М.: Институт практической психологии, 1996.
13. Скандал с избением в ВКО: Родные пострадавшей рассказали свою версию https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/skandal-izbieniem-vko-rodnyie-postradavshyey-asskazali-496398/
14. Соколов Д.Ю. Сказки и сказкотерапия, а еще Лунные дорожки, или приключения принца Эно. -4-е изд., испр. и доп. // <https://www.labyrinth.ru/books/69818/>
15. Стернина Я.Е. Гештальт-подход в сказкотерапии [Электронный ресурс] – М.: Московский Институт Гештальт-терапии и Консультирования. – 2016. Режим доступа: http://gestalttherapy.ru/biblio/theor/gestalt_in_tale_therapy
16. Улыбина Е.В. Психология обыденного сознания. – М.: Смысл, 2001.
17. Юнг. Психологические типы. – М. – СПб.: Прогресс-Универс, 1995. – 718 с.

References:

1. Bern E. (2008) Games that people play. – М.: Bombora. – 352 p. (in Russ)

2. Boltova M.S., Kazakova T.N., Poluboyarinova N.I. (2013) Fairytale theater in kindergarten. Scientific Cooperation Center «Interactive plus» – 20-24 // <https://interactive-plus.ru/e-articles/661/Action661-519281.pdf> (in Russ)
3. Vachkov I.V. (2008) Fairytale therapy in the work of a school psychologist // Modern preschool education. – No. 4. – pp. 50-55 // <https://sdo-journal.ru/journal/articles/vachkov-i-v-skazkoterapiya-v-rabote-detskogo-psikhologa/> (in Russ)
4. Challenges and prospects in the digital life of Kazakhstani children. UNICEF and the Ministry of Education of the Republic of Kazakhstan have completed a study on the digital life of children in Kazakhstan. "Kazakhstan Kids Online. <https://www.unicef.org/kazakhstan> (in Russ)
5. Gnezdilov. (2019) Labyrinths of the soul. Therapeutic tales. – M.: Rech. – 448 p. (in Russ)
6. Grimm E and Ya. – M.: Eksmo, 2014. – 576 p. (in Russ)
7. Zhakupov, Zh., Meirambekova, L., Aimukhambet, Zh., Akhmetova, M., Yespekova, L. Syzdykova, G. (2020) Linguistic representation of time and space in Kazakh folklore genres. Opcion, 36 (91). pp. 523-535 (in Eng)
8. Zinkevich-Evtigneeva T.D. (2006) Workshop on fairy tale therapy: [practical guide]. – St. Petersburg: Rech. – 320 p. – (Workshop of psychology and psychotherapy). – ISBN 5-926805-16-3. (in Russ)
9. Zueva Yu.V., Mayorova Yu.A. (2016) Fairytale therapy as a means of speech development in children with special needs development. pp. 110-113 // <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=27550042> (in Russ)
10. Kolobovnikova A. (2017) Psychocorrection of life scenarios using the method of fairy tale therapy. <http://www.transactional-analysis.ru/script/168-fairytale> (in Russ)
11. Melnova.K.V., Nurmanov, N.K. (2023) Analysis of types of heroes in fantasy literature. *The Scientific Journal «Keruen»* 81 (4). pp.142-152. (in Russ)
12. Nartova-Bochaver S.K. (1996) Folk tale as a means of spontaneous psychotherapy // Reader. Fairy tales of the peoples of the world / Ed. K.M.Nartova. M., Institute of Practical Psychology. (in Russ)
13. Scandal with beating in East Kazakhstan region: The victim's relatives told their version https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/skandal-izbieniem-vko-rodnyie-postradavshey-asskazali-496398/ (in Russ)
14. Sokolov D.Yu. Fairy tales and fairytale therapy, as well as Moonlit Paths, or the adventures of Prince Eno. -4th ed., rev. and additional More details: <https://www.labirint.ru/books/69818/> (in Russ)
15. Sternina Ya.E. (2016) Gestalt approach to fairy tale therapy [Electronic resource] / Ya.E. Sternina - Moscow Institute of Gestalt Therapy and Consulting. Access mode. http://gestalttherapy.ru/biblio/theor/gestalt_in_tale_therapy/ (in Russ)
16. Ulybina E.V. (2001) Psychology of everyday consciousness. – M.: Smysl. (in Russ)
17. Jung. (1995) Psychological types. – M. – St. Petersburg: Progress-Univers. – 718 p. (in Russ)

А.Т. Хамраев^{1*}, А.Т. Калиаскарова²

^{1,2} *Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан*

E-mail: ¹alikh182009@yahoo.com, ²ainur_kali@inbox.ru

ORCID: ¹0000-0002-1922-013X, ²0000-0001-9796-5535

КАЗАХСКАЯ ТЕМА В ТВОРЧЕСТВЕ РУССКОЙ ПОЭТЕССЫ Н.М. ЧЕРНОВОЙ

Аннотация. Н.М. Чернова является известной русской казахстанской поэтессой, переводчицей и литературным критиком. Она – автор более 20 книг. «Возраст августа», «Цветущий саксаул», «Помню», «Возращение аистов», «Кочевница – Жизнь», «Бродячие сюжеты», «Звезды земли», «Только о любви», «Солнцеворот», «Приди и останься», «Огнецвет», «На два голоса», «Небесный дом», «Картины бытия», «Седьмая верста», «Мороз – трава», «Кудыкины горы» Н. Черновой стали достоянием словесной культуры нашей многонациональной страны. Многие поэтические произведения Н.М. Черновой вошли в учебники казахстанских школ. Её произведения побуждают читателей к эстетическому осмыслению окружающей действительности, ушедшего времени, исторической памяти, смены поколений, человеческих чувств (любви и ненависти, нежности и печали, доброте и красоте, покаянии и т.д.). В итоге казахская картина бытия Н. Черновой выступает как единый поэтический мегаобраз, в основе которой отражены проблемы дуального восприятия, созерцания и представления о мире, приведшие к постепенному утверждению эстетико-философской концепции об объективном единстве евразийской действительности. Рецепция евразийской общности обусловлена социально – историческими и межкультурными имперсональными категориями ее творчества. Лирика поэтессы, безусловно, становится феноменом специфического и вместе с тем реального отражения казахстанского общественно-культурного сознания второй половины XX века.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования BR18574216 «Транзит культурных ценностей во времени и пространстве».

Ключевые слова: казахская картина бытия, дуальное восприятие, мегаобраз, мотив, эстетическая концепция.

А.Т. Хамраев^{1*}, А.Т. Қалиасқарова²

^{1,2} *М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан*

E-mail: ¹alikh182009@yahoo.com, ²ainur_kali@inbox.ru

ORCID: ¹0000-0002-1922-013X, ²0000-0001-9796-5535

Орыс ақыны Н.М. Чернованың шығармашылығындағы қазақ тақырыбы

Аңдатпа. Н.М.Чернова – орыстың белгілі қазақстандық ақыны, аудармашы және әдебиеттанушысы. Ол 20-дан астам кітаптың авторы. Ақынның «Возраст августа», «Цветущий саксаул», «Помню», «Возращение аистов», «Кочевница – Жизнь», «Бродячие сюжеты», «Звезды земли», «Только о любви», «Солнцеворот», «Приди и останься», «Огнецвет», «На два голоса», «Небесный дом», «Картины бытия», «Седьмая верста», «Мороз – трава», «Кудыкины горы» және басқа көркем шығармалары көпұлтты еліміздің мәдениет қазынасына айналды. Ақынның көптеген өлеңдері қазақ мектептерінің орыс әдебиеті оқулықтарына енгізілген. Оның шығармалары оқырмандарды өмір шындығымен, өткен заман, тарихи жады мен ұрпақтың ауысуы туралы мәселелерді және адамгершілік сезімдерді (махаббат пен

жек көрушілік, нәзіктік пен мұңдылық, мейірімділік пен сұлулық, тәубе т.б.) эстетикалық талап және философиялық тұрғыдан түсінуге шақырады. Соның нәтижесінде Н. Чернованың суреттеуіндегі қазақ болмысының бейнесі біртұтас поэтикалық мега-бейнені қалыптастырады. Поэтикалық жүйе ретінде қызмет атқарады. Сол себептен ақынның лирикасында дүниені дуальді қабылдау бойынша толғаныс пен ой-пікірлер, проблемалар ортаға салынады. Бұл еуразиялық шындықтың объективті бірлігі негізінде ұлттық эстетикалық концепцияның біртіндеп бекітілуіне әкеледі. Еуразиялық қауымдастықты көркем қабылдау оның шығармашылығының келесі имперсоналды категорияларымен анықталады. Олар: әлеуметтік-тарихи және мәдениетаралық құбылыстар. Ақын лирикасы, әрине, XX ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстандағы әлеуметтік-мәдени сананың нақты және бейне көрінісінің феномені болып табылады.

Алғыс: Мақала BR18574216 «Уақыт пен кеңістіктегі мәдени құндылықтардың транзиті» бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру шеңберінде дайындалған.

Кілт сөздер: қазақ болмысының сипаты, дуальді қабылдау, мега-бейне, сарын, эстетикалық тұжырымдама.

A. T. Khamraev^{1*}, A. T. Kaliaskarova²

^{1,2} M. O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹alikh182009@yahoo.com, ²ainur_kali@inbox.ru

ORCID: ¹0000-0002-1922-013X, ²0000-0001-9796-5535

The kazakh theme in the works of the russian poetess N.M. Chernova

Abstract. N.M. Chernova is a famous Russian Kazakhstani poetess, translator and literary critic. She is the author of more than 20 books. Her works such as «The Age of August», «Blooming Saxaul», «I remember», «The Return of storks», «Nomad – Life», «Wandering plots», «Stars of the earth», «Only about love», «Solstice», «Come and stay», «Blue cowwheat», «For two voices», «Heavenly House», «Paintings of genesis», «Seventh Verst (mile)», «Frost – grass», «Kudykiny Mountains» and others have become the property of the culture of our multinational country. Many of her poetic works were included in the anthology of Russian literature of Kazakhstani schools. These literary works encourage readers to an aesthetic understanding of the surrounding reality, the bygone time, historical memory and generations, human feelings (about love and hate, tenderness and sadness, kindness and beauty, repentance, etc.). As a result, the Kazakh picture of being N. Chernova acts as a single poetic mega-image, which is based on the problems of dual perception, contemplation and representation of the world, which led to the gradual affirmation of the aesthetic and philosophical concept of the objective unity of Eurasian reality. The reception of the Eurasian community is conditioned by the following impersonal categories of its creativity: socio – historical and intercultural. She poetess's lyrics, of course, becomes a phenomenon of a specific and real reflection of socio-cultural consciousness in the second half of the twentieth century in Kazakhstan.

Acknowledgments: The article was prepared within the framework of the Program-targeted financing of the BR18574216 «Transit of cultural values in time and space».

Keywords: Kazakh picture of being, dual perception, mega-image, motive, aesthetic concept.

1. Введение

Казахская культура и современный национальный мир оказали наиболее глубокое и долговременное влияние на творчество известной русской поэтессы, переводчика и литературного критика Н. Черновой, жизнь которой безраздельно и кровно связана с Казахстаном, с его легендарной историей, неповторимой культурой, его современностью. Более полувека поэтесса активно изучает национальную историю и быт, а также занимается переводами казахских стихотворений на русский язык. Автор глубоко проник в современный казахский быт, историческую культуру и

народную поэзию, что нашло отражение в ее стихах. В творчестве Н. Черновой можно обнаружить любопытные факты казахской исторической действительности, всевозможные мотивы степных ландшафтов и интересные образы простых людей.

Поэтесса всегда проявляла живой интерес к социокультурной жизни страны и ее насущным духовным проблемам. Такое патриотическое отношение к Родине обеспечило художественно-эстетическую многокрасочность и полифоничность ее творчества, что в свою очередь всемерно отразило глубину, искренность чувств и зрелость лирического переживания актора. Читая стихи поэтессы, казахстанский реципиент отчетливо ощущает причастность к неиссякаемой радости и полноте бытия, обусловленные изначальной со природностью ее поэтического дарования, свободной внутреннего духа и многоликостью метафорических образов.

Творческий почерк Н. Черновой формировался под влиянием И. Шухова, Н. Анова, Д. Черепанова, Дм. Снегина, М. Зверева, В. Чугунова, Ю. Домбровского и других, которые работали в тесном сотрудничестве с казахскими писателями. Главной формой такого сотрудничества стали переводы и поиски путей взаимосовершенства.

2. Методы и материалы исследования

2.1 Методы

В статье представлен анализ казахской картины бытия в художественных произведениях русской поэтессы Н. Черновой, что преопределило рецептивный метод данной работы. Такой подход позволяет интерпретировать художественно-эстетические особенности произведений поэтессы в контексте межъязыкового и межкультурного взаимодействия литератур и раскрывать специфические образные свойства конкретных стихотворений, посвященных казахской тематике. В последние годы казахстанскими учеными разрабатываются научно-теоретические основы данной тематики в аспекте ималологии. В этом контексте опора на исследовательские труды Н. Ровенского, В. Бадикова, Ш. Елеукенова, С. Ананьевой, А. Жаксылыкова и других позволяет сделать вывод об идейно-тематических и художественно-эстетических особенностях казахской тематики в творчестве Н. Черновой.

2.2 Материалы исследования

На рубеже двух тысячелетий поэтесса говорит о преходящем и вечном, пытается осмыслить себя в потоке времен, найти свой путь к добру, любви и покаянию. Ее произведения повествуют о любви и исторической памяти поколений, полной многих драм и трагических поворотов истории. Современный художественно-эстетический дискурс в лирике Н. Черновой, в которой раскрыта национальная картина мира, актуализирует пространственно-временные представления о общественно-культурной жизни народов Казахстана. Лирические мотивы отличаются по силе выразительности, глубине искренности и возвышенности. В произведениях «Солнцеворот», «На два голоса. Стихи письма», «Кочевница-жизнь», «Огнецвет», «Небесный дом», «Только о любви», «Саксаул» утверждаются неразрывность историко-культурных связей казахского и русского народов, духовное родство. Мотив «Мы крепко связаны» пронизывает все творчество Н. Черновой. Любовь к казахской земле является основой поэзии, воспевающей главные общечеловеческие ценности.

3. Обсуждение

Интерес к казахской теме, по мнению русской поэтессы, возник благодаря павлодарскому поэту Павлу Васильеву, который отмечал, что народные казахские поэты-певцы очень яркие и привлекательны, душевно близки к природе, что было обусловлено образом жизни степняков. В юности Н. Чернова с писательскими группами была во многих уголках Казахстана, где записывала местные легенды, например, в Кызыл-Орде она записала песни «О Коркуте», «Келин тюбе» и другие. Поэтесса всегда вдохновлялась фольклорными источниками, обнаруженными в селах Казахстана, и отмечала особую тягу простых людей к поэзии. Поэты и писатели подолгу выступали на холоде или в жару, но люди всегда слушали с живым интересом и просили продолжения. Н. Чернова была свидетелем зарождения и взлета популярности среди простого народа многих видных казахстанских поэтов и писателей. Н. Чернова пишет, что художники были властителями дум своего поколения. Их книги читали, их мыслями зажигались, и их стихи цитировали.

С особым благоговением Н. Чернова относилась к творчеству Мукагали Макатаева. Работая над переводами стихотворений поэта, она отмечала, что яркие национальные образы в произведениях казахского поэта позволили ей глубоко окунуться в атмосферу национальной культуры и степной жизни. Поэтесса утверждает: М. Макатаев смог объединить в своих произведениях духовные и фольклорные образы с современностью, что придавало его поэзии особую силу и значимость. Образ Мукагали оставался для поэтессы живым, открытым и острым. Поэт отличался прямолинейностью, его проникновенная лирика активно отзывалась в сердцах современников и приносила автору все большую популярность. М. Макатаев часто не вписывался в нормативную эстетику. Особым, звонким голосом он мог пообещать в зал: «Придёт ещё поэт в наш мир, придёт, / С чьих уст правдивых каплет яд и мёд. / Он станет другом душ осиротевших, / Он душу палача перевернёт. / Придёт ещё поэт в наш мир, придёт! / И молниями, посланными свыше, / Его слова зажгутся в небесах. / Немой заговорит, глухой услышит, / Слепой найдёт прозреньё в тех словах. / Придёт ещё поэт в наш мир, придёт!» (Чернова, 2020: 24). Работая над переводами произведений многих казахских авторов, Н. Чернова размышляет о феномене истинного народного поэта. Новые яркие народные поэты 1970-х, 1980-х годов «формировали за столиками «Каламгера» основы нынешней духовно-нравственной независимости Казахстана, чувствовали себя героями времени» (Чернова, 2020: 23-25).

Для поэтессы казахская земля – необыкновенное чудо света:

Отвесны скалы в изморози мха.
Их каменная кладка так глуха,
Как крепости стоят – на каждом склоне.
Осталась эхом песня пастуха,
И вдовий плач, и тонкий свист погони (Чернова, 2000: 109).

Особенно выделяется ставшая легендой несравненная Тургайская степь, которая впечатляюще живописна в мае, когда кочуют джейраны и табуны лошадей. Особый мираж местности причудливо отражает величественную картину Степи – священный символ номадов.

В лирике Н. Черновой также можно обнаружить особую любовь к таинственной семипалатинской земле. Острова вокруг песчаных бурь, которые облакаются в яркое весеннее одеяние весной и оживляют все живое, дарят путникам причудливо пеструю картину природы. Беркут, красиво распростав крылья, выскивает себе добычу, землерой искусно сидит как бы на троне, и степные травы качаются вокруг, сопротивляясь безжалостному ветру.

Почти все поэты и писатели Казахстана шли к народу, жили и творили среди него. Они были благодарны той атмосфере, от которой заряжались, вдохновлялись на новые идеи. Например, в Мангышлаке в клубе нефтяников поэтесса встретила аксакала с необычным именем – Оджагар (пламенный огонь), а его супругу звали Тыныштык (Мир). Тут же у творческой поэтессы зародился образ «образ войны и мира» в имени одной семьи. Об этой интересной ситуации она напишет: «И вот приехали мы в Макат, когда тюльпанов уже и в помине не было, а там – удивительный человек, старый нефтяник, по имени Огонь. Шустрый, худощавый старик с коричневым лицом, изрезанным морщинами как такыр. Он был весёлый и простодушный. Сам про себя шутил: мол, он Огонь, Война, а жена у него Тыныштык – Тишина, Мир, вот и получается: “Война и мир”. Так их и звали – Война и Мир. Я тут же написала – экспромтом – стихи о нём. Раньше не писала подобные экспромты. А тут – ни с того, ни с чего! – вдруг начала “джамбулить”. Прочитала стихи на вечере в клубе нефтяников. Реакция была бурная! Огонь немедленно стал народным героем, бросив мне под ноги шёлковую мерлушку. Руководитель Макаата тоже был, конечно, рад, но всё же и рассердился. Выстроил передо мной молодых, красивых ребят в хороших костюмах и ослепительно-белых рубашках: “Вот о ком надо писать! Нефтяные короли! Наша надежда! А вы тухлого старика прославили...”» (Чернова, 2020: 43).

Живое общение с народом, как показывает лирика поэтессы, самый лучший материал для писателя. Ничего не надо придумывать, там нет соцреализма, а есть романтически возвышенные житейские истории, которые составляют основу некой событийности сюжета и определяют внешнее и внутреннее духовного начала. Так, на языке В. Шукшина поэтесса воодушевленно описывает степные особенности Казахстана, переводит М. Макатаева, М. Иса, К. Ахметову, Н. Оразалина, Г. Жайлыбая и других. Отмечены также три поэмы Г. Жайлыбая, которые сильны по звучанию. Лирика А. Елгезека, которая переведена ею, сильна народными мотивами. Поэтесса высоко оценивает творчество русскоязычных Б. Канапьянова, А. Еженовой, К. Бакбергенова и других.

Творческое наследие Н. Черновой доказывает, что во второй половине XX века она была окружена замечательными людьми и прекрасным сообществом, которыми она творчески подпитывалась. Ее поэтический мир наполнен особым светом, свидетельствует об остроте женского взора, любви и обаяния.

Глиняные чашки так круглы...
Коль земля смугла – они смуглы.
На любимых нам не наглядеться,
Хоть и прожит с ними целый век.

Длинен корень у травы кокпек –
Разветвляясь, достает до сердца (Чернова, 2000: 55).

Перевал Кокпек – удивительное место в Заилийском Алатау. Он изумляет необычной красотой. Природные ландшафты и разветвляющиеся возвышения, открывающие великолепное зрелище, мгновенно поднимают настроение человеку. Повторимся, поэтический ключ, придающий определенную позитивно-эстетическую тональность лирике Н. Черновой, лежит не только в имперсональном восприятии казахской действительности, но и в особенностях познавательного интереса лирического героя к ней. Благодаря поэзии автора, мы обращаем внимание на идеи о символическом характере эстетико-когнитивной деятельности человека. Образ творческой личности глубокий, разносторонний, и он обусловлен своеобразным полифонизмом воспроизводимых смыслов в тексте, что, в свою очередь, способствует эффекту его рецепции читателями. Мы наблюдаем в лирике поэтессы непрерывную трансформацию природы и неохватный характер картины бытия, что оживляет восприятие читателя и направляет его познавательную деятельность. Проблема непрерывного эстетического поиска, познаваемости и непознаваемости (вероятно, особый нарратив ее поэзии) жизненно необходима для конструирования художественного дискурса о таинственной красоте окружающего мира, что достигается благодаря специфическим свойствам символических форм и поэтических фигур текста. Основную символическую форму восприятия поэзии Н. Черновой с точки зрения имагологического дискурса можно назвать конструктивно-позитивистской. С. Ананьева и Э. Сагинтаев этот феномен, сложившийся в Казахстане, описывают в аспекте теории «интеркультуральности» (Ананьева, Сагинтаев, 2022: 5). Имперсональная категория, лежащая в основе ее лирики, обусловлена жизнеутверждающим началом рецепции мира, которая проявляется в глубокой любви к современному бытию. Это отражено в «Целине»:

На памяти нашей и космос,
И первая целина (Чернова, 2000: 85).

Позитивистский культурогенный дискурс рассчитан на то, чтобы приобщить читателя к водовороту жизни, осознание которого зависит от восприятия самого повествователя. Лирический актер заставляет читателя полюбить и пережить реальность, и он бессознательно вдохновляется не только творчеством автора, но и реалиями жизни. Изначальность любви и жизни, неустанно торжествующая в своем постоянстве и обновлении в поэзии Н. Черновой, в вечно неиссякаемом соблазне жить, пробуждает такие же чувства у реципиента. Через лирику поэтессы реципиент, несомненно, познает свою сущность и слышит голос жизни бытия – мир без общения, без любви к обществу и человеку становится пустым и жестоким.

Синхронизация изучения русской и казахской литератур, общественно-культурный заказ на переводы национальной литературы в Казахстане способствовал всемерному утверждению бинарного культурного кода (например, «казацкий круг» и «казахский

Поиск глубокой связи с историей дает право автору воскликнуть: «Я рождена землю ощущать», «Я знаю судьбу», что становится основой для поэтического самовыражения. Стихотворения «Пушкин в казахской степи», «Саксаул», «Кобыз», «Кипчакская осень», «Жоркут», «Соловей и жаба» (поэтическая интерпретация М. Жумабаева), «Гакку» ведут к масштабности художественно-эстетического воплощения идей автора. Она смело и уверенно утверждает красоту Вселенной. В классической восточной лирике, как правило, красота Вселенной всегда остается непознаваемой до конца, процесс поиска красоты одухотворяет и совершенствует грешную суть человека. Чем больше красоты он открывает, тем шире раскрывается истина о глубине и непознаваемой широте красоты бытия, а следовательно, пути самосовершенствования человека. Но европейский актер по-своему видит эту эстетическую категорию. Автор открыто и страстно проявляет всемерную любовь к миру и человеку как созданию творца и квинтэссенция красоты. Концепты (национальная история, природа и быт казахского народа) как фактор таинственности и красоты выступают у Н.Черновой («Ночные стихи») как сфера поэтической имперсональности, а, если учесть ее дискурсивный характер, то реципиент может ощутить этот феномен в процессе восприятия.

Бинарный тип созерцания казахстанской действительности в поэзии Н. Черновой объективен и обусловлен историческим процессом, что является существенной частью большого целого – архетипического хронотопа времени и пространства, сложившегося в поствоенной советской эпохе. Двумерное художественно-эстетическое познание мира привело к трансформации не только универсальных сюжетов казахской и русской литературы, но и к модернистскому восприятию новых мировоззренческих реалий. Таким образом, отражение общих закономерностей современного национально-культурного бытия в творчестве Н. Черновой связано с усилением принципа гуманизма в послевоенной жизни советского времени, в основу которой на базе социалистического общества был заложен приоритет общечеловеческих ценностей.

Во второй половине XX века мотив отражения социалистической надежды в творчестве усилился фактически у всех писателей и поэтов страны. В. Бадиков о творчестве Н. Черновой пишет: «Современная поэзия переходит в разряд “истории литературы”, нисколько не теряя своей первозданности» (Бадиков, 2014: 183-188).

Поиск прекрасного ведет поэтессу к воспеванию идеальной реальности, обусловленной совершенством и безграничностью степных нравов.

Бессмертны в просторе туманном
Звезда, журавли, облака!
... Есть вечность седых океанов,
И вечность лесного цветка (Чернова, 2000: 27).

Автор объективно пытается выявить «историческое святое» в произведениях. Ее произведения «Тучи над Баянаулом», «Табунщик» и «По взгорьям», посвященные казахским народным песням-кюям, красноречиво свидетельствуют о том, что земля

Казахстана таит сокровенные смыслы. Каждая местность уникальна и сохраняет историческое предание. Осмысление исторических легенд и культурных символов направлено на разрушение национальной замкнутости как поиска собственного поэтического пути на рубеже веков.

Раскаленное солнце слепит,
Незнакомые сопки вокруг.
Жиренче заблудился в степи.
Не поймет он, где север, где юг (Чернова, 2000: 206).

Н. Чернова через фольклорные мотивы пытается найти ответы на вопросы о таинственных «отголосках» истории в местности, где скрываются «молчаливые», но гордые могилы, «седеющий лес» и др. Лирический герой слышит «гром телеги», «кровавые набег», «лебединые переключки», «блеск лат», «скрип горячего седла» и «песню вечной колыбели». Каждая местность хранит отголоски прежних событий, «шум степных» буйных сил, «жаркие костры», однако за «пятнистой кошкой, спрятавшейся в камыш, все видит притаившийся Иртыш» – символ вольной воды.

Таким образом, художник, создавая определенный языковой код, стремится «найти» своего читателя. Именно с этой точки зрения произведения Н. Черновой требуют подготовленного реципиента и представляют некий «сокрытый» характер. Такие произведения уникальны своей внутренней структурой и организацией. В первую очередь, поэтику поэтессы можно отнести к фольклорной исторической духовной параллели или бинарной эстетической лирике как особому виду художественного синтеза русской и казахской литературы, возникшему во второй половине XX века и успешно развивающемся до настоящего времени.

Или что хранит берег Жасыбая
Крутые скалы огибая,
К воде слетает синева.
На перевале Жасыбая
Растет колючая трава.

Здесь погребен былинный воин,
Свет излучает скорбный прах,
И ветер плакальщицей воеет,
И тенью бродит Аруах (Чернова, 2000: 111).

Очевидно, что поэтесса, познавая степную действительность и кочевой дух, по-иному, как бы изнутри, осознают свою духовную принадлежность к этнокультурному началу. Так бинарная эстетическая конструкция становится доминирующей в ее творчестве. словно показывая неразрывную крепкую связь двух народов, не скрывает свое обостренное чувство, передающее через мотив «двуединства» душ и ведущее к формированию новой эклектической бинарной концепции патриотизма. Бинарная

эстетическая категория оказывает непомерное влияние на поэтессу, продвигает ее к активному словотворчеству, что объективно ведет к созданию некоего поэтического «сверхсмысла».

Произведения Н. Черновой, посвященные казахской истории, всегда имеют глубокий идейный подтекст. Например, стихотворение «Легенда о верблюде, услышанная в Семипалатинской степи» – произведение, глубокое по содержанию, непростое по форме. Во-первых, в данном стихотворении представлена сложная система поэтических образов, расположенных на различных структурно-композиционных уровнях текста, без всестороннего анализа которого трудно проникнуть в идейно-тематическую сущность произведения. Название стихотворения «Легенда о верблюде» представляет скрытую, но сильную символическую позицию текста. Для лирического актора важно, чтобы реципиент после прочтения текста еще раз вернулся к его названию. Название произведения выступает в роли поэтической фигуры – метафоры, скрывающей дискурс не только о тяжелой степной жизни кочевников, но и его понимание свободы, воли, пути, скитания и др. В заглавии обозначен хронотоп: перед реципиентами лирической героини – странник, влекомый в путь неведомой силой и жаждущий бессознательно слиться со свободой верблюда в необъятном казахском степном просторе.

В контексте стихотворения обращает на себя внимание внутренняя композиционная форма текста, которая состоит из трех составных частей. В первой части поэтесса говорит о гордом, «как черная гора», верблюде.

Был горд верблюд, как черная гора –
Она горбатый профиль повторяла,
И облако, как пену с губ, роняла,
Когда искал верблюдицу бура (Чернова, 2000: 194).

Эпитет «черная» выполняет сквозную образную функцию. Он повторяется как семиотический знак, и его смысловая и эмоциональная нагрузка распространяются на весь текст. Более того, данный эпитет со словосочетанием «обречена на гибель» в конце стихотворения представляет формулу «пространственного психологического параллелизма» (термин Ю. Лотмана).

В первой части перед читателями время выступает как недвижимая и неизменная категория. Жизнь верблюда имеет славное прошлое: «И облако, как пену с губ, роняла», всю войну таскал «воду в бурдюках тяжелых», «ребятню домой везет из школы» и «ржавым плугом пашет целину». Однако, во второй структурной части текста поэтесса переходит к другому описанию сюжета: «А нынче – слег. / Свисает жалко шерсть. / И нестерпимо взгляд его печален. / На крик верблюдиц он не отвечает. / И ничего давно не хочет есть». Хозяин верблюда не спит «целых шесть ночей» и трудно дышит, но приговор ветеринара, предлагающего раскольниково решение (герой Ф. Достоевского), суров, что усиливает в синтаксической части стихотворной строки словесно-эмоциональный сбой и пропуск: «Уж лучше сам убей...». Но традиция кочевников иная: на седьмую ночь (число, свидетельствующее

о живой силе Вселенной, знаковое для номадов) хозяин открывает загон и отпускает верблюда в степь.

Образ «степь» равен образу «воля». При этом образ лирического актора необычен: «Там вылетал огонь из-под земли, / волною страшной всадников сбивая. / Там не росли колосья аккурат. / Там не пускали корни ковыли». Перед читателями предстает семипалатинская степная картина прошлого, трагическая и таинственная. В третьей части автор вновь сознательно вводит прием параллелизма – образ старого, уставшего хозяина. Пространственный параллелизм – гордый горбатый «верблюд, как черная гора» в начале произведения уступает место строке: «хозяин стал горбатым как гора» в конце стиха. Появляются мотивы «быстротечности времени» вместо прежнего застывшего процесса. Перекликаются и актуализируются образы-метафоры «молодость – старость». Второй образ («старость») более сложен. Отчетливо наблюдается синтетическое скрещивание скрытой метафоры и открытого сравнения. Это часто используемый художественный прием в произведениях Н. Черновой. Также противопоставлены образы «степь» – «загон». Степь символизирует свободу, загон – замкнутое пространство. Затем автор вводит свою главную идею: «Всесильна жизнь». Она является эстетической и смысловой доминантой всего стихотворения и связывающей со всеми структурно-композиционными уровнями лаконичного текста, которые работают на всемерное выражение авторского замысла. Герой стихотворения – путник, одновременно, созерцатель, ищущий волю. На раскрытие художественной идеи направлены не только образы и мотивы, но и выразительные средства произведения, в частности: эвфония стиха (чередование в строках согласных *ж* и *ш*), повторы (*то, там*), инверсии, строчные и антонимические параллелизмы «*сильный и слабый*» и т.д. Обилие звуковых повторов и параллелизмов также придают стихотворению музыкальность и благозвучие.

Концепция легенд и народных преданий, представленных в лирике поэтессы, направлена на глубинное раскрытие архетипов национальных степных мотивов и образов, сохраненных исторической памятью. Например, в произведении Н. Черновой «Легенда об аисте, услышанная на берегу Каспия» показано глубокое психологическое противоречие в сознании «скуластого властелина Тамерлана», у которого несмотря на то, что «в чалме горит рубин кровавый», «у ног лежат народы и державы», внезапно появляется жалость к «хромящему аисту», выющему гнездо на куполе его шатра. Образы «властелин» и «жалкий больной аист» представляют антитезу, с помощью которой раскрывается внутреннее драматическое состояние Тамерлана. Эпитет сказителя о «страшном одиночестве» Темира-Аксак выступает как приговор времени.

В бурьянный ров столкнул тебя палач.
И полумертвый, брошенный собакам,
Ты вдруг души своей услышал плач –
Кружился аист над тобой и плакал (Чернова, 2000: 192).

Сопоставительный образ «Тамерлан и аист» имеет скрытый смысл: «Темир-Аксак» и «хромой аист». Речь идет о хромом Тамерлане, для которого хромой аист олицетворяет его самого. У «палача» проявляются глубокие человеческие инстинкты.

В этом отношении «Легенда о зодчем, услышанная в Семиречье» имеет другую сюжетную структуру. Все композиционные части стихотворения направлены на раскрытие образа главного героя произведения, представляющего целостную идейную доминанту – «зодчего, обезглавленного тайком». Во вводной части стихотворения под образом «хитрое узорчье» скрыт важный смысл («То капли слез, то капли крови алой»), который долгое время был никому неизвестен. Каждый узор хранит тайну об Отчизне, какой-то «неспешный человек наносит на глину стен глаза, темнее ночи», через них «глядит на непрочный мир, не опуская утомленных век»:

И зодчий драгоценные часы

В раздумьях горьких медленно теряет (Чернова, 2000: 193).

Однажды длинный неустойчивый кол в фундаменте нарушил остов здания: «пошатнулся храм, и стал крениться. / И люди в страхе закрывали лица. / И на колени падали без сил». К зодчему направился разгневанный народ и стал угрожать. Но мудрец чудом «выдернул зловецкий кол» и выпрямил «зеленоглавый храм». Удивление и страх овладели окружающими людьми. Слишком «искусен мастер и умен без меры!», и опасен. «Соперники» решают «обезглавить зодчего тайком». С тех пор жителей храма преследуют таинственные голоса и мелькает чья-то тень, купола не хотят молчать и тщетно пытаются кричать о несправедливости, глаза глядят сурово под глиняными стенами, почерневшими от скрытых слез. Храм не хочет мириться с коварством и злом, но его возможности ограничены.

Итак, реципиент предстает перед эстетическим актом, затрагивающим непосредственно его личное эмоциональное состояние. В целом, лирический сюжет основан на эстетическом парадоксе, где конфликт как художественный прием показывает тревожность внутреннего состояния актора. Изображение беспокойной душевной жизни лирического героя в «легендах» выступает не только доминирующей поэтической концепцией, но и главной имперсональной эстетической категорией художественного текста. Образы «юрты», «домбры», «степи» и «коня» в поэзии Н. Черновой, представленные, в частности, в стихотворениях «Тучи над Баянаулом», «По взгорьям», «У трех юрт» и «Табунщик», превращаются в поэтический концепт и имеют целостный цикловой характер (Черновой, 2000: 168). Они, как знаковые системы, связаны с образами возлюбленного и живого существа. Образ «белой Юрты как птицы кочует» по степи, воспринимается как прощание с любимым человеком. Домбра звенит и плачет, аргымаки скачут в бескрайнюю Степь: «Там ветра из песен свиты, и там каскыр крадется». Но любовь к родной земле спасает человека. «Казахская душа», по представлению лирического актора, «как степь, просторна», и ее солнечные лучи озаряют не только небо, но и землю.

Устойчивая эволюция казахской тематики в творчестве Н. Черновой показывает незыблемость внутренних законов бытия, в котором художественное освоение мира глубоко обусловлено его реальной сложностью. Реципиент вынужден находиться в усложненной, противоречивой художественной реалии, может видеть признаки сопротивления национальной традиции процессу экстенсивной модернизации.

Здесь кровь лилась, гремели грозы,
И потому горька как слезы (Чернова, 2019: 156).

«Стремление к масштабности поэтического мышления», т.е. мощная тяга к новой широте охвата жизни, по мнению С.В. Ананьевой и Т.В. Кривошаповой, являются особенной художественно-эстетической чертой лирики Н. Черновой (Ананьева, Кривошапова, 2004: 93).

4. Результаты

В целом, в имперсональном сознании поэта мы наблюдаем присутствие эстетического импульса нового времени, т.е. актер соучаствует в сотворении прекрасной эпохи (эстетическое проявление послевоенного периода развития Казахстана), где рождается новая национальная поэзия и иная словесная степная культура. Это доказывает символический и эстетический образ страны – новое чудесное «рождение цветка» как ядра имперсонального восприятия казахстанской действительности во второй половине XX века. Всегда присутствует в произведениях Н. Черновой имперсональное восприятие («волнующее впечатления») национального мира, что сопровождается восклицанием: «Вот моя земля, планета, которая называется Казахстан!». Следовательно, «концепт Родины, родной земли находит отражение в мировой поэзии» (Shamsutdinova, Ananyeva, 2020: 58). Доминирует в поэзии образ степной страны, который проявляет своеобразную идиллию состояния ее души. При таком отношении к миру недостатки человеческой деятельности и проблемы общественного обустройства, по мнению автора, не являются важными. Нарратив ее поэзии: «Звезда горит прямо над головой, смотри, вот моя планета: как раз прямо над нами...». Любовь к жизни и земле – мотив ее творчества. Такой подход соотносится и с основным устойчивым мотивом восточной классической литературы, который направлен на воспевание человека и общества как творений Творца.

5. Заключение

Таким образом, в поэзии Н. Черновой, связанной с казахской тематикой, явственно выделяются социально – историческая и межкультурная имперсональные категории. Лирика поэтессы, безусловно, является феноменом специфического и ирреального отражения общественно-культурного сознания казахстанцев второй половины XX века. Это связано с процессом духовного обновления общества, стремлением к общечеловеческим ценностям и идеалам в Казахстане, где ведущая роль гуманитарного образования, в основе которой лежали классические произведения XIX и XX веков, усилила взаимодействие литератур, личные контакты писателей и общества.

Литература:

1. Ананьева С., Кривошапова Т. Русская литература Казахстана // Литература народов Казахстана. – Алматы: НИЦ «Ғылым», 2004. – С. 45-125. ISBN 9965-07-331-7.
2. Ананьева С., Сагинтаев Э. Евразийское пограничье: идея интеркультуральности // Казахстан и мировое литературное пространство: компаративные исследования / Отв. ред. С.В. Ананьева. – Алматы: Silver Press, 2022. – С. 5-29. ISBN 978-601-354-077-1.

3. Бадиков В.В. С вечностью – на чистоту: очерки современного литературного процесса Казахстана. – Алматы: Алаш, 2014. – 480 с. ISBN 978-601-7338-11-4.
4. Жакулаев А.М., Такиров С.У., Мингазова Л.И. Нарратив и исторический дискурс // «Керуен» ғылыми журналдары 78 (1) 2023. – С. 112-123. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-10>
5. Чернова Н. Алтын дала // Казахстан в моей судьбе. Хрестоматия современной литературы. 1 том. Поэзия. – Алматы: Print Express, 2019. – С. 156-157. ISBN 978-601-7946-32-6.
6. Чернова Н. Etcetera // Чернова Н. Кудыкины горы. – Алматы, 2018. – С. 208-462. ISBN 0131-5587.
7. Чернова Н. Летящие в тумане // Простор. – 2020. – № 7. – С. 3-115.
8. Чернова Н. Летящие в тумане // Простор. – 2020. – № 8. – С. 3-97.
9. Чернова Н. Приди и останься. – Алматы: Издательский дом «Жибек жоль», 2004. – 176 с. ISBN 9965-637-78-4.
10. Чернова Н. Солнцеворот. Стихи. – Астана: Елорда, 2000. – 384 с. ISBN 9965-06-038-X
11. Shamsutdinova R.G., Ananyeva S.V. (2020) Poems by V. Bryusov «Native Language» and G. Tukai «Tugan el» on the issue of inter-literary dialogues // Laplage em Revista (WoS), vol.6, n.Extra B, Sept. Dec. pp. 58-63. DOI: <https://doi.org/10.24115/S2446-622020206Extra-B592>.

References:

1. Ananyeva S., Krivoschapova T. (2004). Russian literature of Kazakhstan // Literature of the peoples of Kazakhstan. Almaty: Scientific Research Center "Gylm". – pp. 45-125. ISBN 9965-07-331-7 (in Russ).
2. Ananyeva S., Sagintaev E. (2022). Eurasian borderland: the idea of interculturality // Kazakhstan and the world literary space: comparative studies / Responsible ed. S.V. Ananyeva. Almaty: Silver Press. – pp. 5-29. ISBN 978-601-354-077-1 (in Russ).
3. Badikov V.V. (2014). From eternity to purity: essays on the modern literary process of Kazakhstan. Almaty: Alash. – 480 p. ISBN 978-601-7338-11-4 (in Russ).
4. Chernova N. (2019). Altyn dala // Kazakhstan in my destiny. Reader of modern literature. Poetry. Volume 1. Almaty: Print Express. – pp. 156-157 (in Russ).
5. Chernova N. (2004). Come and stay. Almaty: Publishing House "Zhibek Zholy". – 176 p. ISBN 9965-637-78-4 (in Russ).
6. Chernova N. (2018). Etcetera. Chernova N. Kudykin Mountains. Almaty. – pp. 208-462. ISBN 0131-5587 (in Russ).
7. Chernova N. (2020). Letyachsie v tumane (Flying in the fog). Prostor. 7. – pp. 3-115 (in Russ).
8. Chernova N. (2020). Letyachsie v tumane (Flying in the fog). Prostor. 8. – pp. 3-97 (in Russ).
9. Chernova N. (2000). Solstice. Poetry. Astana: Elorda. – 384 p. ISBN 9965-06-038-X (in Russ).
10. Shamsutdinova R.G., Ananyeva S.V. (2020). Poems by V. Bryusov "Native Language" and G. Tukai "Tugan el" on the issue of inter-literary dialogues // Laplage em Revista (WoS), vol.6, n.Extra B, Sept. Dec. – pp.58-63. DOI: <https://doi.org/10.24115/S2446-622020206Extra-B592>. (in Eng).
11. Zhakulaev A.M., Takirov S.U., Mingazova L.I. (2023). Narrative and historical discourse. *The Scientific Journal «Keruen»* 78 (1). – pp. 112-123. DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-10> (in Russ).

Г.Ж. Орда¹, Э. Мансурова^{2*}

¹ М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

² Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹Orda_68@mail.ru, ²elochka_02.05.95@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-5930-3784, ²0009-0009-5553-0897

ҚАЗАҚ ПОВЕСТЕРІНДЕГІ МАЗМҰНДЫҚ, ТҮРЛІК ІЗДЕНІСТЕР

Аңдатпа. Мақалада қазақ повестеріндегі дәстүрлер мен жаңашылдық, жазушылар шығармаларының мазмұн мен түр жаңалығы контекстіндегі көркем ізденістер қарастырылды. Қазақ повестерін тақырыптық жағынан топтастыру арқылы дискурстық талдау жасалды. Мақалада повестегі ұлттық құндылықтар, махаббат, адам мен табиғат экологиясы, туған жердің табиғаты сынды тақырыптар талдауға алынды. Мәселен, повестердің ұлттық құндылықтар тақырыбын көтерген Мұхтар Мағауиннің «Тазының өлімі», «Жүйрік», «Жыланды жаз», Қабдеш Жұмаділовтің «Сәйгүліктер», махаббат тақырыбында жазылған Серік Асылбекұлының «Рәбиғаның махаббаты», Нұрдаулет Ақыштың «Сезім жетегіндегі жігіт», Талаптан Ахметжанның «Сұлу мен суретші» повестерімен қатар, адам мен табиғат экологиясы, туған жердің табиғатының қазіргі жағдайын, табиғат мәселесін көтерген Қ.Ысқақов «Бұқтырма сарыны», Қ.Жиенбаевтың «Құлан жанарындағы ғұмыр», Сайлаубай Жұбатырұлының «Әнші аралдың құпиясы», «Тамұқ төріндегі қазына» сынды повестері талданды. Адамгершілік, махаббат мәселелеріне замандастарымыздың жеңіл-желпі қарауы, жауапкершіліктен қашуы, ар-ожданнан атақ пен даңқты жоғары қою сынды мәселелер ХХ-ХХІ ғасырлардың қасіреті ретінде көрсетілді. Мистикалық сюжеттік құпияларды қолданған шығармалар ретінде Т.Әсемқұловтың «Бекторының қазынасы» Е.Аманшевтің «Албасты туралы аңыз», Т.Ахметжанның «Нобель сыйлығы» повестері мысалға алынып, мистикалық сарынмен қазіргі прозадағы көркемдік ізденістер ғылыми сараланды. Детективті шығармаларда жанр табиғатына сай қылмыстың ашылуы, шытырман оқиғаларға толы повестер қарастырылды. Мәселен, К.Тоқаевтың «Қастандық», «Сарғабанда болған оқиға», Б.Исаевтың «Қайта тергеуші» тәрізді шытырман оқиғаға құрылған детективті шығармаларын салыстыра зерттеу арқылы ұлттық әдебиеттегі дәстүр және жаңашылдық мәселесі қарастырылды.

Кілт сөздер: проза, әңгіме, повесть, дискурс, мистика, детектив, дәстүр мен жаңашылдық

Г.Ж. Орда¹, Э. Мансурова^{2*}

¹ Институт литературы и искусства имени М. О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

² Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹Orda_68@mail.ru, ²elochka_02.05.95@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-5930-3784, ²0009-0009-5553-0897

Содержательные, видовые поиски в казахских повестях

Аннотация. В статье рассмотрены традиции и новшества в казахских повестях, художественные изыскания в контексте содержания и видовой новизны произведений писателей. Проведен дискурсивный анализ путем тематической группировки казахских повестей. В статье были проанализированы такие темы, как национальные ценности, любовь, экология человека и природы, природа родного края. Например, были рассмотрены национальные ценности в повестях Мухтара Мағауина «Смерть тазы» («Тазының

өлімі»), «Скакун» («Жүйрік»), «Змейное лето» («Жыланды жаз»), Кабдеша Жумадилова «Скакуны» («Сәйгүліктер»), написано на тему любви в повестях Серика Асылбековича «Любовь Рабиги» («Рәбиганың махаббаты»), Нурдаулета Акыша «Чувственный парень» («Сезім жетегіндегі жігіт»), Талаптана Ахметжана «Красавица и художник» («Сұлу мен суретші»), а так же были рассмотрены темы поднимающая современное состояние природы родного края, проблему природы в повестях К. Искакова «Мотивы Буктурмы» («Бұқтырма сарыны»), К. Жиенбаева «Жизнь Кулана» («Құлан жанарындағы ғұмыр»), Сайлаубая Жубатырова «Секрет певческого острова» («Әнші аралдың құпиясы»), «Сокровище Тамуке» («Тамұқ төріндегі қазына»). В сравнительном исследовании произведений, написанных на одну и ту же тему, Такие проблемы как, легкое отношение современников к вопросам нравственности, любви, уход от ответственности, возвышение славы и славы над совестью отражались как трагедия XX-XXI века. В качестве произведений, в которых использовались мистические сюжетные тайны, были использованы повести Т. Асемкулова «Сокровище Бекторы» («Бекторының қазынасы») Е. Аманшева «Легенда про противоположного» («Албасты туралы аңыз»), Т. Ахметжана «Нобелевская премия» («Нобель сыйлығы»), мистическим подтекстом были научно дифференцированы художественные поиски в современной прозе. В детективных произведениях рассматривались повести, наполненные приключениями, раскрывающие преступления, соответствующие жанровой природе. Например, К. Токаева «Заговор» («Қастандық»), «Инцидент в Саргабане» («Саргабанда болған оқиға»), Б. Исаева «Повторный следователь» («Қайта тергеуші») в ходе сравнительного исследования детективных произведений, созданных в подобном приключении, была рассмотрена проблема традиций и новизны в национальной литературе.

Ключевые слова: проза, рассказ, повесть, дискурс, мистика, детектив, традиция и новизна.

G.Zh. Orda¹, E. Mansurova^{2*}

¹ M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

² Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹Orda_68@mail.ru, ²elochka_02.05.95@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-5930-3784, ²0009-0009-5553-0897

Substantive, specific searches in kazakh stories

Abstract. The article examines traditions and innovations in Kazakh short stories, artistic explorations in the context of content and typological novelty of writers' works. A discursive analysis was conducted through thematic grouping of Kazakh short stories. The article analyzed such topics as national values, love, ecology of man and nature, the nature of the native land. For example, national values were considered in the novels of Muhtar Magauin's "Death of Taza", "Skakun", "Snake Summer", Kabdesh Zhumadilov's "Skakony", written on the theme of love in the novels of Serik Asylbekovich's "Love Rabigi", Nurdaulet Akish's "Sensual guy", Talaptan Ahmetzhan's "Beauty and artist", as well as topics raising the current state of nature of the native land, the problem of nature in the novels of K. Iskakov's "Motives of Bookturma" were examined "Bukyрма saryny", K. Zhiyenbayev's "The Life of Kulan", Sailaubay Zhubaturov's "The Secret of the Singing island", "The Treasure of Tamuke". In a comparative study of works written on the same topic, Such problems as the easy attitude of contemporaries to issues of morality, love, avoidance of responsibility, the elevation of fame and glory over conscience were reflected as a tragedy of the XX-XXI century. As works in which mystical plot secrets were used, the novels of T. Asemkulov's "The Treasure of Bektor" by E. Amanshev's "The Legend of the Opposite", T. Ahmetzhan's "The Nobel

Prize" were used, the mystical subtext was scientifically differentiated artistic searches in modern prose. Detective works considered stories filled with adventures, solving crimes that correspond to the genre nature. For example, K. Tokayeva "Conspiracy", "Incident in Sargaban", B. Isaev's "Repeated investigator" in the course of a comparative study of detective works created in such an adventure, the problem of traditions and novelty in national literature was considered.

Keywords: prose, short story, novella, discourse, mysticism, detective, tradition and novelty.

1. Кіріспе

Шығарманың жанрына байланысты тақырыптың ауқымдылығы да әркелкі болады. Ғалымдардың айтуына қарағанда, орта және кең көлемді жанрлардың тақырыптары негізгі және жанама болып екіге бөлінеді. Повесть жанры әңгімемен салыстырғанда күрделі. Өйткені әңгіме адам өміріндегі тұтқиылдан кездесетін бір оқиғалы эпизодқа арқа тіреп жазылса, повесть не хикаят – бірер не әлденеше оқиғаны қат-қабатымен, дәуір-дәуірімен суреттеуге икемді жанр. Сондықтан да повестің тақырыбы ауқымды және әркелкі болады. Қай тақырыпқа қалам сілтесе де, бүгінгі повесть атаулы таптық көзқарастан, ресми нұсқау-нормативтерден азат. Қазіргі таңда кеңестік идеологияға, кеңестік санаға өзін қарсы қоятын сана қалыптасты. Сондықтан да тәуелсіздік тұсында жазылған шығармалар көркемдік-эстетикалық ізденіске бай. Дүниені жаңаша сезіну, еркін ойлап, ойлағаныңды ашық жазу бұрын қалам тартылмаған проблемаларға аттап баспайтын материалға жол ашты. Егемендік образды өмір философиясын жасауға, руханият, инсаният өлкесіне терең де батыл бойлауға мүмкіндік берді (Елеуқенов, 2006: 161).

Әдеби шығарма туралы әңгімені тақырыптан бастағанмыз жөн. Өйткені тақырып – өнер туындысының іргетасы. Тақырып арқылы жазушы жаратылыстағы түйткіл мәселелер мен қиын өмірлік жағдаяттарды ашып береді. Жалпы, филологиялық ілімдерде тақырыптарды жүйелеудің қилы жолдары бар. Мәңгілік тақырыптар, онтологиялық, антропологиялық болып бөлінеді. Пәлсапалық тақырыптар жалпы адамзаттық тауқыметтерді көтереді, яғни өмір мен өлім, діл мен дін, адам мен қоғам сияқты дихтомиялық құбылыстар сөз етеді.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Мақалада салыстыру, жүйелеумен бірге жанрлық-типологиялық, тарихи-салыстырмалы, объективті-аналитикалық талдау әдістері қолданылды. Қазіргі қазақ повестеріндегі мазмұндық, түрлік ізденістерді саралауда бірсыпыра жазушылардың шығармалары тақырыптық тұрғыда жүйеленді, өзара салыстыра талданды. Адамгершілік гуманизм, сүйіспеншілік пен махаббат, адам және табиғат экологиясын көтерген повестердегі түрлі тақырыптар өзара салыстырыла зерттелді. Қазақ повестеріндегі мистикалық сарын мен шытырман оқиғаға құрылған детективті шығармаларға жанрлық-типологиялық талдау жасалды. Қазіргі повестердегі детективті шығамаларды талдауда қазақ әдебиетіндегі детектив жанрынан алынған мысалдармен салыстырылды. Повестердегі мазмұндық және түрлік ізденістерді ғылыми саралауда объективті-аналитикалық талдау әдістері қолданылды.

2.2 Материалға сипаттама

Қазақ повестерінің зерттелу тарихын ХХ ғасырдың басынан бермен қарай сөз етуге болады. Қазіргі қазақ повестері туралы зерттеулер қатарында соңғы отыз жыл көлемінде жазылған еңбектерді тілге тиек еткен жөн. Бұл тұғыда алдымен тәуелсіздік дәуір әдебиетін зерттеуге арналған он томдық «Қазақ әдебиетінің тарихы», «XXI ғасырдағы қазақ әдебиеті», «Қазіргі әдебиеттегі жалпыадамдық құндылықтар», «Қазіргі қазақ әдебиеті: даму үрдістері, есімдер мен оқиғалар» тәрізді академиялық іргелі зерттеулер мен повесть жанрының типологиясы мен генезисін арнайы зерттеген С. Асылбекұлының «Қазақ повесі (Генезисі, эволюциясы, поэтикасы)» монографиясын атаған жөн (Асылбекұлы, 2021).

«XXI ғасырдағы қазақ әдебиеті» еңбегінде поэзия, проза, драматургия жанрларына жазылған шолу тарауларда әр жанр өз ішінен бірнеше түрге топталып зерттелді. Проза жанрын қамтитын әңгіме, повесть, роман жеке тараулар аясында қарастырылды. Сонымен бірге Әкім Тарази, Қабдеш Жұмаділов, Сәбит Досанов, Софы Сматаев, Дүкенбай Досжан, Төлен Әбдіков, Дулат Исабеков, Алдан Смайыл, Жұмабай Шаштайұлы, Тұрысбек Сәукетаев, Нұрдәулет Ақыш, Әлібек Асқаров, Төлөк Тілеуханов, Талаптан Ахметжан, Асқар Алтай, Айгүл Кемелбаева, Роза Мұқанова, Дидар Амантай сынды жазушыларға шығармашылық портреттер берілді.

«Қазіргі қазақ әдебиеті: даму үрдістері, есімдер мен оқиғалар» атты ұжымдық еңбекте жекелеген жанрларға берілген шолу тараулармен бірге қазіргі қазақ прозасының дамуына ерекше үлес қосып жүрген Ш. Құмарова, Ш. Бейсенова, Б. Нұржекев, Р. Ниязбек, Т. Нұрмағамбетов, Н. Қапалбекұлы, С. Асылбекұлы, Д. Әшімхан, Қ. Жиенбай, Қ. Түменбай, Р. Отарбаев, Н. Ораз, Д. Рамазан сияқты бірсыпыра жазушыларға берілген шығармашылық портреттерде олардың өмірі мен шығармашылығы толықтай қамтылды (Қазіргі қазақ әдебиеті, 2017). Осы еңбектегі «Прозадағы көркемдік ізденістер» деген тарауда қазіргі әңгіме, повесть, романдарының даму бағыттары ғылыми тұрғыда бағамдалды. Аталған кешенді зерттеулерде тәуелсіздіктің алғашқы он жылдығындағы «Повесть, хикаяттар» тарауын Ш. Елеуқенов (Елеуқенов, 2006: 161-196), тәуелсіздіктің екінші онжылдығындағы «Қазіргі повестер» тарауын Н. Ақыш (Ақыш, 2011: 137-167), Қазақстан халықтарының әдебиетіндегі «Қазақстандық эностар повесі» тарауын Г. Орда зерттеген болатын (Орда, 2014: 423-436).

Түрлі өнер саласындағы жанр мен жанр теориясын зерттеп жүрген Баварши Анис пен Мэри Джо Рейфф тәрізді ғалымдар семиотикалық кодтар мен ішкі ақпаратты тасымалдай бастағанда жанр пайда болатындығын айтады (Bawarshi Anis and Mary Jo Reiff, 2010: 29). «Жанр экологиясы» еңбегінде Анис Баварши жанрлардың әлеуметтік тәжірибелерді, қарым-қатынастарды және сәйкестіктерді жаңғыртатын «риторикалық эокөжүйелер» екенін айтса, Вайсер Кристиан жанрды әлеуметтік контексттерді, тәжірибелерді және сәйкестіктерді жасайтын риторикалық эокөжүйелерді қолдайтын әлеуметтік мотивтерді түсіндіру және енгізу деп пайдаланады (Weisser, Christian, 2001: 70). Эми Девитт жанрлар шынымен динамикалық және үнемі дамып отырса да, оларды өзгерту қиын екендігімен келіседі (Devitt, 2013: 573-586). Девиттің пікірінше, жанрлар қайталанатын жағдайларға жауап беріп қана қоймайды, сонымен

қатар оларды құрастырады. «Жанрлар... әрқашан тұрақтылық пен өзгерістер арасындағы тартыс алаңы болып табылады. Олар табиғи түрде динамикалық болып табылады, жеке пайдаланушылардың әлеуметтік-когнитивтік қажеттіліктеріне жауап ретінде уақыт өте келе біртіндеп өзгереді», – дейді (Devitt, 2013: 573-586). Каролин Р.Миллердің 1984 жылы жарияланған «Жанр әлеуметтік әрекет ретінде» мақаласында жанрды қайталанатын әлеуметтік жағдайларға негізделген типтік әлеуметтік әрекет ретінде қарастырады (Miller, 1984: 151-167).

Қазіргі қазақ повестеріне жоғарыда аттары аталған жазушылардың барлығы да қомақты үлес қосып жүргені белгілі. Бұл мақалада бір топ қаламгерлердің ішінен өзіндік ерекшелігімен танылған Кемел Тоқаев, Мұхтар Мағауин, Қабдеш Жұмаділов, Қалихан Ысқақов, Нұрдаулет Ақыш, Талаптан Ахметжан, Серік Асылбекұлы, Таласбек Әсемқұлов, Ермек Аманшев, Болат Бодаубай, Сайлаубай Жұбатырұлы сияқты жазушылардың повестеріне талдау жасалды.

3. Талқылануы

Әдебиеттегі мәңгілік тақырыптардың бірі – адамгершілік-гуманизм мен махаббат. Әдебиеттанушы ғалым Қ.Жанұзақова тақырыпты шартты түрде екі топқа бөліп қарастырған: мәңгілік және тарихи тақырыптар (Жанұзақова, 2015: 46). Осылардың ішінде мәңгілік тақырып деп, біз махаббат тақырыбын айта аламыз. Әрбір жазушы өзінің шығармаларын махаббат тақырыбына арнайтынына күмәніміз жоқ. Қазіргі повестердің махаббат тақырыбына негізделген мазмұндық ізденіс, өмір шындығынан туындаған әдеби сұранысқа жауап тәрізді. Ғасырлар бойы қалыптасқан моральдық ұстанымдардың қазіргі уақытта құндылығы жойылып бара жатқандай көрінеді. Сондықтан да қаламгерлер өз шығармаларында мәңгілік махаббат немесе адамгершілік тақырыбын үнемі көтеріп отырады. Статистикалық мәліметке сүйенсек, елімізде отау құрған жас отбасының үштен бірі ажырасып жатыр, осы тұрғыдан алып қарағанда қазіргі махаббат тақырыбындағы повестерде махаббатқа адалдықтан гөрі өмірдегі адамдардың махаббаты азғындау мәселесі көтерілуде. Осы тақырыпта жазылған қазіргі қазақ повестерінен Нұрдаулет Ақыштың «Сезім жетегіндегі жігіт» повесінде «.. Ажырасудың не оғаштығы бар, қазір екінің бірі ажырасып жатыр ғой..» Ажырасу бүгінгі таңда әсіресе урбанизация кеңінен етек алған алдыңғы қатарлы елдерге тән қатардағы жәй ғана нәрсе. Адамзаттың озық ойлы алдыңғы легі неке мәселесіне онша мән бермейді. Ақыл-сана дамыған сайын жанұя мәселесі екінші кезекке қарай ысырыла бермек» (Ақыш, 2010: 110), - деп, Әлібек өзін ақтап алуға тырысады. Повесте уақытша сезім үшін атақ-даңққа құмар Әлібектің балашағасын тастап бір сәттік сезімге еріп кеткен ер адам туралы айтылады. Қисымбаев Әлібектің айдай жүзді әйелі Ақжанмен ауызынан түсіп қалған бір қыз, бір ұлы бар. Өзінің қызметі де жаман емес, білдей бір оқу министрлікте жұмыс істейді. Оның Қабылхан, Асқар дейтін достары – қарапайым ауылдың жігіті. Алайда Әлібек осының бәрін бір сәттік сезімге айырбастағанына өкінбейді. Талай жігіттерге арман болған Ақжан қасында шыр-пыр болып жүрсе де, Әлібектің таңдауы көрші үйде тұрған әйелге түседі. Ол әйелді Ақжан көргенде не айтарын білмей «апа» дегенінен бұл әйелдің жасы егде екенін аңғаруға болады. Ақжанға жаны ашып, не апа дегеніне кекетіп Әзизгүл «.....мен талай рет құдым, ол өзі келіп алады. Керек болса алып кет»

(Ақыш, 2010: 123), - десе де, Әлібектің кетер ойы жоқ. Шығарманың соңында Ақжан жалғызбасты әйел, балаларына өзі қамқор аяулы ана кейпінде қалады. Әлібек бір сәттік ләззаты үшін, отбасынан, бала-шағасынан бастартқан әке ретінде танылады. Қазіргі қоғамда ер адамның рөлі отбасына қорған болғаннан гөрі, өзінің сезіміне ерік беріп, сезім жетегіне кетіп қалған ер адамдарың бейнесін осы Әлібектен көре аламыз.

Махаббат пен сүйіспеншілікті Талаптан Ахметжанның «Сұлу мен суретші» шығармасынан көреміз. Автордың шығармаларына ортақ тақырыптар – махаббат, адалдық, мейірбандық. Аталған шығармасы – адамгершілік, махаббат, күйзеліс, жалғыздық сияқты сезімге толы туынды. Бұл шығармаға да бір сәттік сезімнің құрбаны болған суретші мен сұлудың оқиғасы арқау болған. Ұлы сезімге тұтқын болған сұлудың күйеуіне суретшімен шөп салуы, суретшінің махаббатының жерге тапталуы баяндалады. Көзге шөп салу әйелден де еркектен де болып жатқан қателіктер қазіргі махаббатқа адалдықтан гөрі өмірдегі адамдардың махаббаты азғындау мәселесі көтеріледі. Суретшінің қызды сипаттауы төмендегіше: «...*Сұлудың үстіндегі үлбіреген қара көйлек ашаң жүзіне әр қоса түскендей, мойнындағы гауһар моншақтары қимылдаған сайын жылт-жылт етеді, сұлудың бар болмысынан нәзіктік пен ибалық лебі есіп, кафедегі еркек біткеннің назарын өзіне аударып алған; ой тұнған қарақат көзінің тұңғиығына кісіні бірден баурап ала қояр тартылыс күшінің барына бағымдады суретші...*» (Ахметжан, 2003: 76). Шығарма суретшімен сұлудың бір-біріне деген сезімі, махаббаты, нәзік сезімдері лирикалық шегініс арқылы суретшінің естеліктерімен толығады. Суретші мен сұлудың бір-біріне деген ыстық ықыласын, махаббатын автор сұлу бойжеткенге қарап отырып есіне түсіреді. Және сол кезімді қайтадан басынан өткерген ол қайталанбайтын сезім екендігін сезеді. «...*Бүкіл теңіз маңы демін ішіне тартып тұрғандай: сұлудың мақпал алақанындай үлбірек самал үздіге сыбырайды; әлдеқайдан, теңіз бетінен баяу қалқып ұзап бара жатқан кеме жақтан ба, жоқ әлде санаторий айналасындағы сыңсыған қалың ағаштың ішінен бе, әйтеуір жүрек суырап нәзік музыка талып жетті құлаққа...*» (Ахметжан, 2003: 89). Басына ешнәрсеге бергісіз ұлы сезімді өткергенмен, бір сәттік сезім құшағындағы суретші сұлудың құшағынан қалай сытылып кетуді ойлады. Ұлы сезімнен қорыққан суретші ішінен бір сұмдықты сезгендей, сұлудың күйеуі бар екендігін білгенде осыншама құдіретті сезімнің жер асты болғанына күйініп, әрі жиіркенген сезімде болады.

Шығарма кейіпкерінің бір де бірінің нақтылы аты жоқ. Бірі – мамандығы бойынша аталған суретші шал. Екіншісі – атақ-дәрежеге маңдай термен емес, қулық-сұмдыққа алдына жан салмайтын шеберлігімен жеткен Қожайын. Үшінші мен төртінші – сұлу әйелдер. Біріншісі – суретшінің ғашығы. Және бірі – Қожайынның қалыңдығы, кейінгі некелі жары.

Қожайынның қожайын аталатыны – суретші шал ақысыз-пұлсыз тұрып жатқан үй иесі. Нағыз су жұқпастың өзі. Кешегі заманға да, бүгінгі заманға да бейімделіп, айқап-шайқап жүрген дию-пері.

Қожайын суретші шалды Орталық базарда картиналарын сатып отырған жерінен кездестіреді. Көз тоқтатып қарап еді, сақал-шашы дудырап өскен, сол жақ аяғы тізеден төмен протез, үстіндегі киімі алқам-салқам, қалтасында орталай ішілген

портвейн, көзінің асты көкпеңбек көлтілдеген, меншікті баспанасы жоқ бейшара екен. Бір алқаш орыстың ескі жапшасын айына отыз мың төлеп «бомжының» ар жақ бер жағында тұрып жатқан жәйті бар. Қожайынның ішкі есебіне жүйріктігі сондай, пайдаланбақ ниетте үйіне кіргізіп ала қойды. Қожайынның сөзіне қарағанда, бірталай жауапты қызмет атқарған. Арам ниетті қожайын көп ұзамай суретшінің арқасында танымал болып шыға келеді. Суретшімен сұлудың махаббатынан туындаған сурет сонау Парижде өткен дүниежүзілік конкурстың бас жүлдесіне ие болған. Авторы суретші болғанымен, қожайынның «жиырмасыншы ғасырдың Леонард да Винчиі» деп аспандатып, айтылған сөзіне Суретші шалдың «өне бойы ара шаққандай дуылдап, жүрегі атқақтап, ауызына тығылды». Себебі, картинаның авторы – Қожайын емес, сүмелек суретші болатын. Одан кейін Қожайынның ермекке алып келген кезекті сұлуы бұдан жиырма жыл бұрынғы өз ғашығы екеуінің махаббатынан жаратылған перзент екенін сезеді. Сол ғашығының ауызынан түсіп қалғандай... Бір күні іші әлемтапырық сілейе ішкен шал өз бөлмесіндегі столдың қырына жығылып жан тәсілім болады. Суретші шал өлімінің басқа өлімдерге ұқсамайтын бір сыры бар еді. Повесть сол сырды ақтарады. Ол – бүгінде аяқасты болып бара жатқан ар-ождан, адамгершілік мәселесі. Суретші ар сотының алдында өзіне үкім шығарды.

Махаббат тақырыбына жазылған повестердің көтерген мәселелері әр қилы, көбісі қазіргі қоғаммен байланысып, астасып жатыр. Сондай бір нәзік сезімді сипаттайтын шығарманың бірі – Серік Асылбекұлының «Рәбиғаның махаббаты». Автор жауапсыз махаббатқа құрбан болған оқушы қыздың сезімін, ерлі-зайыптылардың бір-біріне деген сүйіспеншілігін сипаттайды. Повестің көтерген тақырыбы – оқушы мен мұғалім арасында жауапсыз махаббат. Бұл – кіршіксіз сезімге тұншығып өлген 10 «Б» сынып оқушысы Рәбиғанының мұғалімі Мадридке деген сезімі. Сезімін Мадридке хат арқылы жеткізгенінен қыздың батылдығын көруге болады. Мұғалімдердің көздеріне қарауға ұялатын оқушылар, қазірде мұғалімдермен құрдасы секілді қалжыңдасып жүруі – қазіргі таңдағы жастардың еркіндігі. Жастардың еркіндікке ұмытылуы, ойын еркін жеткізуі әрине өте жақсы қасиет, алайда үлкенді үлкен деп сыйлаудың ұмытылуы өкінішті. Шығармада ерлі-зайыпты Ұлықпан мен Айжамалдың бір-біріне деген сүйіспеншілігін көре аламыз. Повесть оқиғасы өмірден алынғандығын автор Айгүл Кемелбаеваның «Сағыныштан» «Рәбиғаның махаббатына» дейін деген Серік Асылбекұлымен сұхбатында айтқан болатын. Жоғарыда сөз болған туындыларға қазіргі қоғам өміріндегі боямасыз оқиғалар арқау болған. Махаббат, адамгершілік мәселелері қазіргі таңда екінші орында тұрғандай әсер береді. Жазушылар адамзат баласының пиғылы өзгергенін нақты кейіпкерлердің тағдырымен шынайы суреттеген.

Қазіргі қазақ әдебиетіндегі өзекті тақырыптың бірі – адам және табиғат экологиясы. М.Мағауин – «Тазының өлімі», «Жүйрік», «Жыланды жаз» повестері арқылы «Адам мен табиғат» мәселесін ұлттық сипаттағы сарынға көтерген жазушы. Жазушы шығармаларының негізгі ой адамзат – қоршаған орта дәстүр жүйесі арқылы беріледі. Автор өмірдегі адамның рөлі туралы идеяны жануарлар, ақсақалдар көзқарасы және автор сөзі арқылы тұжырымдайды. Мәселен «Тазының өлімі» повесіндегі тазы ит Лашын үшін құдіретті күш иесі, тәңір деп таныған – Адам. Оның қолынан келмейтіні

жоқ. Оған жылқы да, түйе де, сиыр да, ит те, тіпті темірден жасалған самұрық құс та бағынады.

Жазушы адам мен табиғат арасындағы үйлесімділіктің бұзылуын сан ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрдің ұмытылуымен көрсетуге тырысады. Сондай дәстүрлі кәсіптің бірі – аңшылық. Қазақтағы аңшылық кәсіпті жазушы «Жыланды жаз» повесінде мынадай сөздермен тұжырымдаған. «Аталары тегіс ит жүгіріп, құс салған аңшы болды. Мылтыққа құмар адамның оңғанын көрмедім. Тіпті деймін – ау, қуып жетіп немесе амалын тауып ұстаған емес, айдалада тұрып жайратқан обал ғой» (Мағауин, 1979: 99). Автор бұрынғы ит жүгіртіп, құс салудың орнына мылтықпен жаппай қырудың келгенін айта келе, екеуінің айырмашылығы жер мен көктей екендігін көрсетеді. Бұрынғы амалын тауып, айласын асырып, қуып жетіп немесе құспен алған емес, айдалада жайратқаннан не қызық бар дейсің. «Атаң өлсе – қойылар, атан өлсе – сойылар, күнде мұндай қансонар қайдан табылар» дейтін қазақ үшін қансонар қайталанбас сәттер. Жазушы «Тазының өлімі» повесінде осы бір өнердің бір аймақтағы тарихын баяндайды. Повестегі Қазы мен оның тазы иті – шын мағынадағы ит жүгірту өнерінің соңғы өкілдері. Повесте «қазақ сол кездің өзінде-ақ иттердің асылын біліп еді» деген ой айтылады және сол дәстүрдің барған сайын жоғалып бара жатқанына жауап іздейді. Лашын иесі қаза болғаннан кейін қараусыз қалды. Ал Қазының баласы әкесінің жолын жалғастырмады, ғасырлап бойы жалғасып келе жатқан ата кәсіптің үзілуі – трагедия.

«Жыланды жаз» повесінде тазы иттерінің адамдарды аштықтан құтқарғаны туралы оқиғаны баяндай отырып, тазы иттерге сипаттама береді. Тазы иттердің бүтін бір аймақта жойылуы – аңшылыққа деген көзқарасты да өзгерткені белгілі. Аңшылық, табиғат пен адам арасындағы қарым-қатынас М.Мағауиннің «Шақан-шері» романында да сәтті жалғасын тапқан. Адам және табиғат мәселесіне келгенде, көбіне қазақ жазушылары атбегілік, құсбегілік туралы шығармаларға қалам тербегендігін көреміз. Мәселен, М.Мағауиннің «Жүйрік» повесінде жазушы адам мен табиғат арасындағы үйлесімділіктің бұзылуын қазақ халқының ең ежелгі, дәстүрлі өнері атбегіліктің көзден бұл-бұл ұшуымен көрсеткен. Повесть оқиғасы бұрынғы тұлпар, Нарқызылдың ет комибинатына айдалып бара жатуымен басталады. Тұлпардың тағдырына әсер еткен – Мамай қарттың өлімі. Жүйрік бәйгеден зорығып, өлейін деп жатқанда шын тұлпар деп танып, бағып-қаққан да сол Мамай қарт болатын. Ол – «ата-бабадан мирас, қанша заманнан бергі машықты өнерді» жалғастырушы. Жылқының жанын түсінетін бірден-бір адам – сол. Жүйріктің бабын тауып, бағын ашқан Мамай қарттың өлімінен кейін ол қолаңсасына қастандықпен тығылған инеден арыла алмай бағы байланды. Жазушы қарттың ролін оның өлімінен кейінгі жағдаймен салыстыра отырып суреттейді. «Мал дәрігерлерінің қарамаған жері, жасамаған емі қалмады. Бірақ емі табылмады. Егер қарт Мамай тірі болса, осы бірдеңені оп-оңай табар еді. Қисынын біліп, ретін тауып алып тастаса Нарқызыл үш-ақ күнде ойнақтап шыға келмек». Бірақ дәстүр жалғасын таппай қалды. Мамай қарттың өнерін алға апарар ешкім болмады. Автор осы қарапайым мысалмен жылқы шаруашылығы, жайылымның азаюы сияқты өзекті мәселелерді көтерген. Жүйрікке сұғылған ине қазақтың тамағына қадалғанда әсер береді. Нарқызыл – дала төсін

дүбірлеткен жүйріктердің соңы болса, Мамай қартпен бірге ата кәсібіміздің жоғалуы – өмір шындығы. Жазушы жылқы тағдыры мен қазақты паралель суреттеген.

Қабдеш Жұмаділовтің «Сәйгүліктер» повесі «Жүйрік» повесімен сарындас. М.Мағауин адам мен табиғат қарым-қатынасын атбегілік тұрғысынан алып қараса, «Сәйгүлік» повесінде жылқы шарушылығы қарастырылған. Повестегі негізгі ой – жылқыға деген көзқарастың өзгеруінен бүкіл жылқы шаруашылығының біртіндеп құлдырап, жергілікті жылқы тұқымдарының азайып кетуі. Осының нәтижесінде адамдардың өздері табиғат берген сыйынан айырылып отыр. «Мінсең ат, ішсең қымыз, жесең қазы» деп таңданған, табынған жылқы заты бүгінгі таңда қазаққа неге керек болмай қалды. Жазушы мұны тек асыл тұқымды жылқыдан пайда түсіруді көздеу саясатының нәтижесі деп біледі (Жұмаділов, 1984: 107).

Қазіргі таңда адам мен табиғат, сонымен қатар экология мәселесіне арналған шығармалар жазушылар болашаққа аманат етіп қалдыратын басты нәрсе өзінің қайталанбас сұлулығымен басқа планеталардан ерекшеленетін жер деп түсіндіруде. Жазушылар шығармаларымен оқырманға ой тастаған. Табиғат ананы аялауды, ұлттық атбегілік, құсбегілік кәсіптерді есімізден шығармауға үндейді. Табиғат пен экология мәселесі қашан да өзекті. Экология мәселесі қарыштап дамып жатқан заманда алдыңғы кезекке шықты.

Туған жердің табиғаты көз алдымызда құрып жатқандығын, Арал теңізімен қорықтардың жағдайын, жануарлар әлемін суреттеп берген Қ.Ысқақов «Бұқтырма сарыны», Қ.Жиенбаевтың «Құлдан жанарындағы ғұмыр», Сайлаубай Жұбатырұлының «Әнші аралдың құпиясы», «Тамұқ төріндегі қазына» сынды повестерін мысалға келтіре аламыз. Сонымен қатар, аталған мәселені көтере білген прозалық шығармалардан Қуандық Түменбайдың «Періште», Роза Мұқанованың «Мәңгілік бейне» шығармаларын да айта кеткеніміз жөн. Қ.Түменбайдың шығармасы осы бір өзекті мәселені көтере білген жазушы «Періште» шығармасында Қазақстан жеріндегі экологияның нашарлығын, шалғайда жатқан Шерлі ауылының өмірін сипаттауымен көрсетеді. Атомдық сынақтың салдарынан зардап шеккен тұрғындар, уран өндірісі – жер асты байлығы болса да, жергілікті халыққа қаншама қасіретін тигізгенін айтса, «Мәңгілік бала бейне» шығармасы да Семей полигоны кезінде мүгедек болып дүниеге келген мүгедек Лэйл туралы сипатталады (Orda, 2019: 79- 89).

«Миф – адамзаттың рухани мәдениетінің алғашқы сатысы...» (Сәулембек, 2022: 242) деп мифология халқымыздың түпкі мәні және жауап таба алмай жүрген мәселелердің жауабы екенін айтады. Көркемдік шындықты ашу негізінде мифологиялық реализм, образдар мен мистикалық сюжеттік құпиялар қолданылған повестер біздің әдебиетімізде көп болмаса да, жазылу үстінде. «Перінің қызы», «періште», «албасты» сияқты образдар арқылы автор оқырманға көркемдік шындықты ашуда. Мистикалық сюжеттік құпияларды қолданған шығармаларға мысал ретінде, Т.Әсемқұлоатың «Бекторының қазынасы» Е.Аманшевтің «Албасты туралы аңыз», Т.Ахметжанның «Нобель сыйлығы» повестерін жатқыза аламыз.

Аталған повестердегі «Бекторының қазынасы» мифологиялық кейіпкер ретінде «Ертөстік» ертегісіндегі перінің қызы Бекторы арқылы идея ашылады. Қазіргі өмірдің шындығын ашуда перінің қызы Бекторыны қолданады. Негізгі кейіпкер Қайырбол

байлыққа, зәулім сарайға, дүние-байлыққа өзінің жүрегін айырбастайды. Адамзат келбеті, тойымсыз адам бейнесін Т. Ахметжанның «Нобель сыйлығы» повесінен көре аламыз. Мұндағы мистикалық кейіпкер – «періште». Періште аспаннан түсіп, түнде атақ-даңққа құмар дөкейлердің үйлеріне түнде кіріп оларға тәубесіне келуін сұрайды. Алайда сол кезде әзәзіл адамдардың құлағына теріс ниетті сыбырлап, адамдарды одан сайын азғырады. Бұл періште түнде қарапайым адамдарға емес ақшаға құныққан хирург, адам өмірін саудаға айналдырған хирургке, зейнеткерлерді жылатып, олардың ақшаларын толықтай төлемейтін банк қызметкерлеріне, банкирлерге, халықтың еңбегін жерге таптайтын дүниеқоңыз адамдарға келіп ескерту жасайды. Бұл – біз өмір сүріп отырған қоғам шындығы. «Ауызы қисық болса да, бай баласы сөйлесін» дегендей, қазіргі таңда біздің айналамызда ақшаға құмартып, қалай жеңіл жолмен ақша тапсам екен деп жүрген жастар жетерлік. Адамның өмірін саудаға айналдырған дәрігерлер де қазіргі өмірімізде бар. Повесте айтылған мәселелер біздің өмірімізбен тығыз байланысты.

Мистикалық повестің бірі – Е.Аманшаевтің «Албасты туралы аңыз» туындысы. Повесте қазақ фольклорындағы албасты жайлы түсініктер негіз болған. Бұл шығармада өткен мен бүгін магиялық өлшемде алынады. Повестің атауынан-ақ айтылар ойдың айрықша мазмұны аңғарылып адам санасында сақталып қалған мистикалық кейіпкер «албасты» образы жағымсыз кейіпкер ретінде танылады. Ал шығармадағы Албасты образы елес, сағым түрінде сипатталады. Себебі, фольклордағы албасты туралы хикаялар көркем емес, сондықтан әңгімеде оның да адамның сырт пішіні, келбеті анық суреттелмейді. Қазақ фольклорында «Албасты» көбінесе хайуан, қыз, әйел кейпінде келеді. «...Албасты! Иә, сол! Тіршіліктің адам безген құмдақ жағалауымен ырғала басып, теңселе қозғалған - Албасты. Әлгі тұман соны айналып, соны көзден тасалай, қаумалап алысқа алып барады. Және біз... Жағалаумен бұрқырата салып, жерден жеті қоян тапқандай анталған бота тірсек, ши борбай ауыл балалары. Есіл-дертіміз...

- Албасты ! Албасты! (Аманшев, 2001: 56).

Қазіргі қазақ әдебиетінде жаңаша қарқынмен дами бастаған жанрдың бірі – детектив. Қазіргі детективтерді сөз ету үшін ұлттық әдебиетте аталған жанрдың негізін қалаған Кемел Тоқаевтың «Қастандық», «Сарғабанда болған оқиға», Базарбай Исаев «Қайта тергеуші» повестерін қарастырған жөн. Бұл повестердің негізгі кейіпкерлері – тәртіп сақшылары, қылмыскерлермен күресетін милиция қызметкерлері, қылмысты ашушы із кесушілер. Повесть жанры туралы Қ.Нұрғали: «Определение жанра повести как некой формы между рассказом и романом является общепринятым в казахской литературоведческой традиции. В этой связи повесть – это не просто жанр, а пространство для взаимодействия различных литературных традиций» (Нурғали, 2023: 93), – дейді. Ғалымның пікіріне сүйенетін болсақ, әртүрлі әдеби дәстүрлердің өзара әсерін детектив жанрынан көруге болады.

Жазушының детектив жанрында жазған бірнеше романдары мен повестері бар. «Сарғабанда болған оқиға» повесі Рахымның анасы Сәндібаланың жиырма жастағы жалғыз ұлының сауығып кетсе екен деген дұғасымен басталады. Сарғабан ауылы қаладан қырық шақырым жерде орналасқан. Сәндібала ауруханаға бара

жатқанда медбике Аида Глухова жолығып, ұлының сауығып кететініне сендіріп, тыныштандыруға тырысады. Осылай басталған шытырман оқиғалы детективті повесть әрі қарай қызықты оқиғаларға ұласады. Түрлі сюжеттер, тосын оқиғаларға толы шығармада капитан Талғат Майлыбаев пен көмекшісі Нұржан үлкен қылмыстық істің құпиясын ашады. Алтын үшін адамды да өлтіруден тайынбайтын адамзат, дүниеге, атаққа құмартқан Цой өзінің айласымен қаншама қылмыс жасап кінәсіз медбикені жұмыстан шығаруымен көзге түседі.

Повесте бірнеше сюжеттік желі бар. Олардың бірі аудан көлеміне танымал маман, хирург Цойдың төңірегінде өрбиді. Цой қараусыз қалған үйде Борис Натанович Самсановпен жасырын кездескенмен, ізіне түскен ізкесушілерден сытылып кете алмайды. Борис Натанович хирургті алты келі алтын жоғалтты деп айыптайды (Тоқаев, 2007: 11). Осылайша оқиға күрделене түседі. Шытырман оқиғаларың бәрі де соңында анықталып, қылмыстылар айыпқа тартылады.

Шығарманы одан сайын қызықтыра түсуде автор нағыз қылмыстық іске байланысты әдістерді қолдана білген. Солардың бірі – қылмыскерлердің өздеріне ғана тән құпия сөздің болуы. Цоймен Самсановпен сөйлесуі телефон арқылы қауіпті болғандықтан, Цоймен байланысқа шығу үшін арнайы сөйлемді қолданады: «... - Мен көп жылдан бері демікпе ауруына шалдығып, жапа шегіп жүрген жан едім. Сіз соны емдеудің әдісін тапты деп естіп, әдейі жолаушылап келемін. Ауруым күн сайын асқынып барады. Қабылдай аласыз ба?...» (Тоқаев, 2007: 230). Осыдан кейін Цой кездесу уақытын, жерін айтатын. Капитан Талғат Майлыбаевтың нағыз өз ісінің шебері ретінде сипатталады. Ол әккі қылмыскерлердің түрлі айла-тәсілдерін айтып тіпті алдын ала болжап отырады. Осылайша детективті жанрдың қаншалықты қызық екендігін аталған шығарма арқылы оқырманның көңілінен шығып бұл жанрдың біздің әдебиетімізде жақсы дамып келе жатқанның бір айғағы ретінде көрсете аламыз. «Қастандық» повесінде капитан Майлыбаевпен және кездесеміз. Шығарма шытырман оқиғаға толы, бір адам түрлі қылмыс істеген, бүркеншік атпен жүрген, әккі қылмыскерді қолға ұстап, жазасын тартқызады, соңында әділет жеңіске жетеді. Шығарма із-түссіз жоғалып кеткен әйел Матерена Анефееваны табу туралы өтінішпен майорға Петрушкиннің келуімен басталады. Қылмыстың үстіне қылмыс, бірнеше сюжеттік желімен жазылған шығарма оқырманды еліктіре алып кетеді. Петрушкиннің аңқау болып көрінуі, қарапайым болуы ешкімді күдіктендірмесе де, Майлыбаевқа оның кейбір қылықтары оғаш көрінеді. Шығармада ол адам өлтіре алмайды деген адам, сонау Фашистердің жазалаушы отрядында қызмет істеген қызметкері болып шығады. Сол құпияның сырын біліп қалған Анефееваның көзін құртқан өзінің бірге отасқан жолдасы – Петрушкин болатын. Петрушкин – оған дейін де талай қылмыстарға араласқан қылмыскер. Ақырында әділдікке жол ашылып, іс-түссіз жоғалып кеткен әйелді Петрушкиннің үйінен табады. Әйелдің мәйітін үйінің цементінің астына тығып қойған, алайда үйді өртеп, өзі де өрттенген сияқты етіп көрсеткісі келген Петрушкин өзінің орнына Сигаловты өлтіріп, өрттенген үйге тастап кетуі – нағыз жауыздық, қанішерлік. Петрушкиннің соңынан түскен Майлыбаев оны ұстамақ болғанда жаралы болғанмен, қылмыскерді темірторға тоғытады.

Осындай шытырман оқиғалы детективті шығарма – Базарбай Исаевтың «Қайта тергеуші» повесі. Шығармадағы негізгі кейіпкер Әлқожа – тергеуші. Абайсызда болған кісі өліміне қатысты тергеуді жүргізген Әлқожа сот шешімінің әділ болмағандығына көзі жетіп, істі қайтадан тексере батайды. Жазықсыздан-жазықсыз жасөспірім бала біреудің кінәсін өзінің мойнына алып, сегіз жылға сотталған Володяның осындай қадамға баруына анасы – Нина Виктровнаның септігі тиеді. Өйткені ол өзінің баласының бостандығын «Волгаға» айырбастаған. Оқиға Гриша мен Володяның ішіп төбелесуімен, абайсызда құлаған Гришаның есінен танумен, оның басына Мансұрдың шыны салғышпен ұрып өлтіруімен өрбиді. Осының бәрін Володя мойнына алса, ақша, автокөлік беретінін айтып айыптан құтылғысы келеді. Мансұр жақында ғана түрмеден шыққан, енді сотталса оған өлім жазасын кесетіндігі белгілі. Володя кәмелет жасқа толмағандықтан оның жазасы жеңілдірек болатынын айтып сендіреді. Сот барысында кәмелетке толмаған бала адам өліміне қатысты сегіз жылға сотталады. Соның 2 жылын қамауда өткізіп жатқанда Әлқожаның өз ісінің шеберлігінің арқасында ақталып шығады. Володя өтірік түсініктеме бергенін айтып ақталып шығады. Мұнда да әділдік жеңеді.

4. Зерттеу нәтижесі

Тақырыпты зерттеу барысында М.Мағауиннің «Тазының өлімі», «Жүйрік», «Жыланды жаз», Қабдеш Жұмаділовтің «Сәйгүліктер», Серік Асылбекұлының «Рәбиғаның махаббаты», Нұрдаулет Ақыштың «Сезім жетегіндегі жігіт», Талаптан Ахметжанның «Сұлу мен суретші», «Нобель сыйлығы, Т.Әсемқұловтың «Бекторының қазынасы», Е.Аманшевтің «Албасты туралы аңыз», Қ.Ысқақов «Бұқтырма сарыны», Қ.Жиенбаевтың «Құлан жанарындағы ғұмыр», Сайлаубай Жұбатырұлының «Әнші аралдың құпиясы», «Тамұқ төріндегі қазына» тәрізді повестері қарастырылды.

М.Мағауиннің «Тазының өлімі», «Жүйрік», «Жыланды жаз», Қабдеш Жұмаділовтің «Сәйгүліктер» повестеріне ұлттық құндылықтарымыздың жоғалып бара жатуы қазақ трагедиясы ретінде суреттелген. Жазушылар аңшылық, саятшылық, малшылық тәрізді кәсіптердің ұмытыла бастауын ата кәсіптің жоғалуымен суреттеген.

Қазіргі қазақ прозасындағы адамгершілік, махаббат тақырыбындағы шығармаларды қарастыру барысында кейіпкерлердің өмір туралы түсініктері, махаббат мәселесіне көзқрастары мүлде өзгергеніне көзіміз жетті. Асылбекұлының «Рәбиғаның махаббаты», Нұрдаулет Ақыштың «Сезім жетегіндегі жігіт», Талаптан Ахметжанның «Сұлу мен суретші» повестерінде қазіргі заман шындығы шынайы бейнеленді. Алғашқы шығармадағы мұғалім Мадрид Рабиғаның махаббатын аяқ асты етсе, екінші шығармадағы ұлы мен қызын, отбасын атақ пен даңққа айырбастап, көрші үйдегі жасы егде әйелмен тұрып жатқын Әлібек, үшінші шығармадағы өнердің құдіретін көтере алмай, ішкілікке салынған суретші – өмірден алынған шынайы кейіпкерлер. Бұл кейіпкерлердің барлығы да махаббат атты ұлы сезімді бір сәттік сезіммен шатастырған, өмірден өз орнын таппаған жандар.

Қазіргі қазақ повестеріндегі мистикалық сарын Т.Ахметжанның «Нобель сыйлығы, Т.Әсемқұловтың «Бекторының қазынасы», Е.Аманшевтің «Албасты туралы аңыз» повестеріндегі періште, пері, албасты бейнелерімен көрініс тапқан.

Қ.Ысқақов «Бұқтырма сарыны», Қ.Жиенбаевтың «Құлан жанарындағы ғұмыр», Сайлаубай Жұбатырұлының «Әнші аралдың құпиясы», «Тамұқ төріндегі қазына» шығармаларына ХХ-ХХІ ғасырдағы адам мен табиғат экологиясы арқау болған. Жазушылар жер эрозиясы мен адам экологиясын қазіргі заманның қасіреті ретінде суреттеген.

К.Тоқаевтың «Қастандық», «Сарғабанда болған оқиға» повестеріндегі шытырман оқиғалар Б.Исаевтың детективті «Қайта тергеуші» шығармасында көрініс тапты. Ұлттық әдебиеттегі дәстүр сабақтастығын «Сарғабанда болған оқиғадағы» капитан Талғат Майлыбаев пен «Қайта тергеуші» повесіндегі тергеуші Әлқожа бейнелерінен көре алады. Детективті шығармаларда жанр табиғатына сай қылмыстың ашылуы, шытырман оқиғалардың қоса қабат жүруі, оқиғаның шарықтау шегінен басталуы дұрыс сақталған.

5. Қорытынды

Қорыта айтқанда, мақалада күнделікті адам тіршілігімен тікелей қатысты тақырыптар қарастырылды. Талдау нысанына алынған повестермен уақыт пен кеңістік, өмір шындығы мен көркем шындық арасындағы байланыстар анықталды. Қазіргі қазақ жазушылары біз өмір сүріп отырған қоғам өміріндегі түрлі өзекті мәселелерді шығармаларына арқау етуде. Бір мақалада бірнеше мәселені көтеру мүмкін болмағандықтан, екі-үш тақырып пен бір-екі жанр аясында ғана талдау жұмыстары жасалды. Көркем шығарманың мақсаты – қоғамдағы күрделі де өзекті әлеуметтік мәселелерді көтере отырып, оқырманға ой салу, кейіпкерлер тағдырымен адамзатты тәрбиелеу болса, жазушылар бұл міндетті дұрыс орындауда. Әртүрлі әлеуметтік, саяси, тәрбиелік, тарихи, психологиялық өмір құбылыстарындағы адам атты жаратылыстың өзіндік позициясы мен түйсікке қабылдау ерекшелігін повестерінде оқиғалармен бейнелеп, тартымды сюжет дарыта алған жазушылардың шығармалары қашан да өзекті. Жоғарыдағы шығармалардан қоғам өміріндегі түрлі мәселелерді көреміз, түйсігімізден өткізіп жанымызбен сезінеміз. Қазіргі қазақ повестеріне адалдық пен махаббат, адам мен табиғат, ұлттық құндылықтар, экология сияқты тақырыптар арқау болуда. Жазушылар адамзат баласын бірде реалистік, енді бірді мистикалық шығармалармен тәрбиелеуге ден қойған. Детективті шығармалар қылмыстың құйрығы бір тұтам екенін, қашан да әділдіктің жеңетінін санамызға сіңіруімен құнды.

Әдебиеттер:

1. Anis Bawarshi and Mary Jo Reiff. "Genre: An Introduction to History, Theory, Research, and Pedagogy." *Discourse & Society* 24, 6. (2013): 833-835. <https://doi.org/10.1177/0957926513490318c>
2. Ақыш Н. Қазіргі повестер. Кіт.: ХХІ ғасыр әдебиеті (2001-2011). – Алматы: Арда, 2011. – 163 б.
3. Ақыш. Н.Б. Бейуақытта жанған от (хикаяттар мен әңгімелер). – Алматы: ТОО «Нұр-Принт-75», 2010. – 320 б.
4. Аманшаев Е. Албасты туралы аңыз. – Алматы: Өлке, 2001. – 287 б.
5. Асылбекұлы С. Қазақ повесі (Генезисі, эволюциясы, поэтикасы). Монография. – Алматы: ТОО Лангар Трейд, 2021. – 350 б.
6. Ахметжан Т. Мұң: хикаяттар мен әңгімелер. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2003. – 236 б.
7. Devitt, Amy. "Generalizing about Genre: New Conceptions of an Old Concept." *College Composition and Communication* 44, 4. (1993): pp. 573-586.

8. Елеуєнов Ш. Повестер, хикаяттар. Кіт.: Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 10-том. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2006. – 582 б.
9. Жанұзакова Қ.Т. Әдебиеттануға кіріспе. Филология факультеттері студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: «Мерей» баспасы, 2015. – 277 б.
10. Жұмаділов Қ. Сәйгүліктер. Повестер топтамасы. – Алматы: «Жазушы», 1984. – 384 б.
11. Қалижанов У.Қ., Қирабаев С.С., Елеуєнов Ш.Р., Орда Г.Ж., Қалиева А.Қ. Қазіргі қазақ әдебиеті: даму үрдістері, есімдер мен оқиғалар. – Алматы: «Print express», 2017. – 510 б.
12. Мағауин М. «Көк кептер» повестер мен әңгімелер. – Алматы: «Жалын» 1979. – 296 б.
13. Нургали К.Р., Тулғабекова А.Р. Повесть в русской и казахской прозе. «Keruen». 81 (4) 2023. – С. 87-94. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.4-06>
14. Orda G., Sarsenbayeva Zh., Abilkhaiyrov N., Sultangaliyeva R., Mekebayeva L. ("The nature and human ecology in modern kazakh literature." *Utopia y Praxis Latinoamericana* 24, 5. (2019). pp. 79-89.
15. Орда Г. Қазақстандық этностар повесі. Кіт.: Қазіргі әдебиеттегі жалпыадамдық құндылықтар. – Алматы: «Evo Press», 2014. – 708 б.
16. Сәулембек Г.Р. Қазақ прозасындағы мистика (Ұжымдық монография). – Алматы: ЖШС» Литера-М», 2022. – 296 б.
17. Weisser, Christian. *Ecocomposition: Theoretical and Pedagogical Approaches*. – Albany: State University of New York Press, 2001. – 318 p.
18. Тоқаяв К. Түнде атылған оқ. Повестер. – Астана: Елорда, 2007. – 368 б.

References:

1. Anis Bawarshi and Mary Jo Reiff. (2013) "Genre: An Introduction to History, Theory, Research, and Pedagogy." *Discourse & Society* 24, 6. pp. 833-835. <https://doi.org/10.1177/0957926513490318c> (In Eng.).
2. Devitt, Amy. (1993) "Generalizing about Genre: New Conceptions of an Old Concept." *College Composition and Communication* 44, 4. 573-586 (In Eng.)
3. Orda G., Sarsenbayeva Zh., Abilkhaiyrov N., Sultangaliyeva R., Mekebayeva L. (2019) "The nature and human ecology in modern kazakh literature" *Utopia y Praxis Latinoamericana* 24, 5. pp. 79-89. (In Eng.).
4. Weisser, Christian. (2001) *Ecocomposition: Theoretical and Pedagogical Approaches*. Albany: State University of New York Press. – 318 p. (In Eng.)
5. Akish N. (2011) *Modern stories. Literature of the XXI century (2001-2011)*. Uzhyndyk monograph. – Алматы: Arda. – 640 p. (in Kaz)
6. Akish. N.B. (2010) *A Fire burning in nothingness (short stories and novella)* – Алматы: LLP "Nur-Print-75". – 320 p. (in Kaz)
7. Amanshaev E. (2001) *The legend of Albasta*. – Алматы: Elke. – 401 p. (in Kaz)
8. Asylbekuly S. (2021) *Kazakh story (Genesis, evolutions, poetics)*. Monograph. – Алматы: Lantar Trade LLP. – 350 p. (in Kaz)
9. Akhmetzhan T. (2003) *Sadness: Novellas and stories*. – Алматы: KAZakparat. – 236 p. (in Kaz)
10. Eleukenov Sh. (2006) *A story. Book.: The history of Kazakh literature. In ten volumes. Volume 10*. Алматы. KAZakparat. – 528 p. (in Kaz)
11. Zhanuzakova K.T. (2015) *An introduction to literary studies. A textbook for students of philological faculties*. – Алматы: "Merey" basspasy. – 27 p. (in Kaz)
12. Zhumadilov K. (1984) *Horses. A series of short stories*. – Алматы: "Zhazushy". – 384 p. (in Kaz)
13. Tokaev K. (2007) *A bullet fired at night*. – Астана: Elorda. – 362 p. (in Kaz)
14. Saulembek G.R. (2022) *Mysticism in Kazakh prose (Collective monograph)*. – Алматы: ZHSHS Litera-M. – 296 p. (in Kaz)
15. Kalizhanov U.K., Kirabaev S.S., Eleukenov SH.R., Orda G.ZH., Kalieva A.K. (2017) *Modern Kazakh literature: development trends, names and events*. – Алматы: «Print express». – 510 p. (in Kaz)
16. Magauin M. (1979) «Blue Pigeons» short stories and novellas. – Алматы: "Zhalyn". – 296 p. (in Kaz)
17. Nurgali K.R., Tulgabekova A.R. (2023) "A story in Russian and Kazakh prose." *The Scientific Journal of «Keruen»* 81 (4). pp. 87–94 (In Rus) <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.4-06>
18. Orda G. (2014) *Story of Kazakh ethnic groups. Book.: Universal values in modern literature*. – Алматы: "Evo Press". – 708 p. (in Kaz)

A.K. Mashakova^{1*}, M.M. Khabutdinova²

¹*M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan,*

²*Kazan Federal University, Kazan, Russia,*

E-mail: ¹a_mashakova@mail.ru, ²mileuscha@mail.ru,

ORCID: ¹0000-0001-5700-457X, ²0000-0001-8110-4001

LITERARY INTERRELATIONS AND ARTISTIC SKILL

Abstract. In comparative literary studies there are long and strong traditions of mastering such group of issues as literary interrelations. One of the first issues that attracted the attention of Kazakhstan researchers in view of comparative study was the consideration of Kazakh-Russian and Russian-Kazakh literary connections. This issue has been covered in the works of many literary scholars. Among the works specifically devoted to this issue, one can note the scientific works of the Soviet literary scholars K.Sh. Kereyeva-Kanafieva, S. Seitov, Z.A. Akhmetov, E.V. Lizunova, Sh.K. Satpayeva and others. During the period of independence of Kazakhstan, Kazakh-Russian literary interrelations do not lose their relevance both due to the large factual material and due to the need to reconsider certain views from the point of view of the changed reality. In the 1990s, monographs on this topic by B. Mamraev, D. Kunaev, and R. Batyrbekova were published. This article continues the study of Kazakh-Russian literary relations of the XXI century. In recent decades, the culture and literature of Kazakhstan have attracted interest among Russian writers, poets, translators and scientists. Many of them visit our country. The reason for this may be international conferences and symposiums dedicated to the celebration of anniversaries of the classics of Kazakh literature, whose artistic skill plays an important role in the development of literary interrelations. New material on modern Kazakh-Russian literary relations is presented in the collections “The Creativity of Abai Kunanbayev in Foreign Reception” (2016), “Literature of Kazakhstan in Foreign Sources” (2021), “Foreign Perception of the Literature of Kazakhstan” (2023), prepared by scientists from the M. O. Auezov Institute of Literature and Art.

Acknowledgments: The article was prepared in the framework of the program-targeted funding project BR18574216 «Transit of cultural values in time and space».

Keywords: literary interrelations, Kazakhstan, Russia.

А.Қ. Машақова^{1*}, М.М. Хабутдинова²

¹*М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан,*

²*Қазан федерал университеті, Қазан, Ресей,*

E-mail: ¹a_mashakova@mail.ru, ²mileuscha@mail.ru,

ORCID: ¹0000-0001-5700-457X, ²0000-0001-8110-4001

Әдеби өзара байланыстар және көркемдік шеберлік

Аңдатпа. Салыстырмалы әдебиеттануда әдеби байланыстар сияқты сұрақтар тобын меңгерудің көне және берік дәстүрлері бар. Компаративтік зерделеу тұрғысынан Қазақстан зерттеушілерінің назарына іліккен алғашқы мәселелердің бірі болып қазақ-орыс және орыс-қазақ әдеби байланыстарын қарастыру табылады. Бұл мәселе көптеген әдебиеттанушы-ғалымдардың еңбектерінде көтерілді. Осы мәселеге арналған еңбектердің арасында К.Ш. Кереева-Канафиева, С. Seitov, З.А. Ахметов, Е.В. Лизунова, Ш.К. Сәтпаева және басқа кеңес әдебиеттанушыларының ғылыми еңбектерін атап өтуге болады. Қазақстанның

тәуелсіздігі кезеңінде қазақ-орыс әдеби байланыстары өзектілігін жоғалтқан жоқ, себебі фактілер келтірілген материалдар көп және жекелеген көзқарастарды өзгермелі шынайылық тұрғысынан қарастыру қажет болды. 1990-шы жылдары осы тақырып бойынша Б. Мамраев, Д. Қонаев, Р. Батырбекова сияқты авторлардың монографиялары жарыққа шықты. Осы мақалада ХХІ ғасырдағы қазақ-ресейлік әдеби байланыстарды зерттеу жалғасуда. Соңғы онжылдықтар ішінде ресейлік жазушылар, ақындар, аудармашылар мен ғалымдар Қазақстанның әдебиеті мен мәдениетіне көп қызығушылық танытуда. Олардың көбісі біздің елімізге келіп тұрады. Мұның себебі ретінде көркем шеберлігі әдеби байланысты дамытуда маңызды рөл атқаратын қазақ әдебиетінің классиктерінің мерейтойларын атап өтуге арналған халықаралық конференциялар мен симпозиумдарға қатысу болуы мүмкін. М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғалымдары қазіргі қазақ-орыс әдеби өзара байланыстары бойынша жаңа материал дайындап «Шетел рецепциясындағы Абай Құнанбаев шығармашылығы» (2016), «Шетел дереккөздеріндегі Қазақстан әдебиеті» (2021), «Қазақстан әдебиетін шетелдік қабылдау» (2023) жинақтарында ұсынылған.

Алғыс: Мақала BR18574216 «Уақыт пен кеңістіктегі мәдени құндылықтар транзиті» нысаналы бағдарлама аясында дайындалды.

Кілт сөздер: әдеби өзара байланыстар, Қазақстан, Ресей.

А.К. Машакова^{1*}, М.М. Хабутдинова²

¹Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан,

²Казанский федеральный университет, Казань, Россия,

E-mail: ¹a_mashakova@mail.ru, ²mileuscha@mail.ru,

ORCID: ¹0000-0001-5700-457X, ²0000-0001-8110-4001

Литературные взаимосвязи и художественное мастерство

Аннотация. В сравнительном литературоведении имеются давние и прочные традиции освоения такой группы вопросов, как литературные взаимосвязи. Одной из первых проблем, привлечших внимание исследователей Казахстана с точки зрения компаративного изучения, явилось рассмотрение казахско-русских и русско-казахских литературных связей. Данная проблематика освещалась в трудах многих ученых-литературоведов. Среди работ, специально посвященных этому вопросу, можно отметить научные труды советских литературоведов К.Ш. Кереевой-Канафиевой, С. Сеитова, З.А. Ахметова, Е.В. Лизуновой, Ш.К. Сатпаевой и других. В период независимости Казахстана казахско-русские литературные взаимосвязи не теряют своей актуальности и в силу большого фактического материала, и в силу необходимости пересмотреть отдельные взгляды с точки зрения изменившейся реальности. В 1990-е годы по этой теме вышли в свет монографии Б. Мамраева, Д. Кунаева, Р. Батырбековой. В данной статье продолжается исследование казахско-российских литературных взаимосвязей ХХІ века. В последние десятилетия культура и литература Казахстана вызывают интерес у российских писателей, поэтов, переводчиков и ученых. В нашу страну приезжают многие из них. Поводом для этого могут стать международные конференции и симпозиумы, посвященные празднованию юбилейных дат классиков казахской литературы, художественное мастерство которых играет важную роль в развитии литературных взаимосвязей. Новый материал по современным казахско-российским литературным взаимосвязям представлен в сборниках «Творчество Абая Кунанбаева в зарубежной рецепции» (2016), «Литература Казахстана в зарубежных источниках» (2021), «Зарубежное восприятие литературы Казахстана» (2023), подготовленных учеными Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова.

Благодарности: Статья подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования BR18574216 «Транзит культурных ценностей во времени и пространстве».

Ключевые слова: литературные взаимосвязи, Казахстан, Россия.

1. Introduction

The study of cultures and literatures of specific nations inevitably raises the issue of penetration of one culture and literature into another, of their borrowing and influence on each other.

Interest in fiction of different nations has never waned. This is understandable, since the totality of artistic works of the writers and poets of one country represents the cultural heritage of that country. Now, when the achievements of technological progress have opened access to the world literary heritage to the people of different countries, the world community has begun to show special interest in the heritage of Turkic origin.

Kazakhstan has rich heritage of spiritual content and national flavor in the field of literature. The works of fiction especially expressively convey the national character of the society. Acquiring the status of universality in the consciousness of the society, they reflect natural stages of development of both certain nations and all of the humanity.

The main subject of study in the field of comparative literary studies is literary relations. The subject of comparative study of literatures is also the study of general and special in the historical development of national literatures, which are transmitted through their interrelations.

2. Methods and materials

2.1 Methods

Research methods used: problem-thematic, analytical, comparative-historical, biographical, cultural-historical. The leading method is the comparative historical method, which involves identifying common elements in various national literatures over a certain period. The biographical method focuses on the author as a specific person with his own psychology and life history. "The cultural-historical method arises on the basis of historical approach to literature and culture. The method interprets literature as capturing the spirit of the people at different stages of its historical life. Researchers are interested in relations of the work with historical tradition and social environment" (Zinchenko et al., 2017: 257). In order to understand literary interactions, articles published in foreign peer-reviewed journals "Orbis Litterarum" (Li, 2019), "Narrative" (Teske and Gut, 2021), and "Literature Compass" (Buchweitz, 2021), that are included into the Scopus database, were studied. The authors of the article write about the cultural interaction between Kazakhstan and Tatarstan in the Keruen magazine (Mashakova and Khabutdinova, 2021).

2.2 Materials

The sources in Russian, in particular, reviews in the press, prefaces to books, articles in scientific collections, and speeches at conferences served as the material for studying the literary interrelations between Kazakhstan and Russia. They enable to identify and define some patterns of development of Kazakh-Russian literary interrelations in recent decades.

3. Discussion

The study of literary interrelations is based on theoretical and methodological principles outlined in the works of a number of the authors. If we start with pre-revolutionary Russian comparative literary studies, then we need to pay attention to the works of the researcher A. Veselovsky. In Soviet times, scholars in comparative studies such as V.M. Zhirmunsky, N.I. Konrad, I.S. Braginsky, M.P. Alekseyev, I.G. Neupokoyeva, N.Ya. Berkovsky,

V.I. Kuleshov, G. Lomidze have considered many issues of literary comparative studies. In our country, the works of some famous scholars in comparative studies from Eastern Europe were also studied, among whom special place is given to the works of D. Durishin and A. Dima. As for the comparative study of Kazakh literature, the works of Ch. Valikhanov, A. Baitursynov, M.O. Auezov, M.I. Fetisov, E.V. Lizunova, K.Sh. Kereyeva-Kanafieva, S. Seitov, Z.A. Akhmetov, Sh.K. Satpayeva, N.Zh. Sagandykova, B.B. Mamraev, N.O. Juanyshbekov, M.Kh. Madanova, S.V. Ananyeva, A.K. Tusupova, and others are of great importance in this area.

By the middle of the XX century, the most clear classification of the forms of literary interrelations was developed by V.M. Zhirmunsky, who first identified four types of literary relations and convergences:

- 1) Simple comparison of literary phenomena, representing the basis for a more in-depth comparative historical examination.
- 2) Historical-typological comparison, explaining the similarity of genetically unrelated phenomena by similar conditions of social development.
- 3) Historical-genetic comparison, considering similar phenomena as a result of their genetic relationship and subsequent historically determined divergences.
- 4) Comparison that determine genetic relations between phenomena on the basis of cultural interactions, "influences" or "borrowings" due to the historical proximity of peoples and prerequisites for their social development" (Zhirmunsky, 1979: 194).

Later in the 1960s, this classification was further generalized and was reduced to two main types: contact-genetic connections and typological similarities. One of the first scientists to propose such classification was I. G. Neupokoyeva. This division was accepted by the vast majority of comparative studies scholars and still serves as the basis for comparative study of literatures. "Although it should be noted that in practice one can often observe various attempts at mixing, unclear division of boundaries between these types of literary connections, as well as the presence of many reservations and lengthy amendments, remarks and comments" (Madanova, 2003: 39).

"The classification of literary analogies into genetic (contact) relations and typological convergences reflects the main systemic distinction between the forms of interliterary process. Inherently, it is quite general in nature, because it does not adequately express the internal differentiation of the phenomena. The goals and previous practice of comparative study require a consistent disaggregation of components within these two spheres, while providing for the classification of the phenomena of perceiving and perceived literature, as well as analysis and coverage of the supranational development of literature" (Zhirmunsky, 1979: 194).

Based on this classification, D. Durishin, in his book "The Theory of Comparative Literary Study" (Dyuryshyn, 1979), proposed a detailed scheme reflecting the most important sections, concepts and categories of comparative literary studies. In his opinion, contact-genetic literary connections manifest themselves in several forms and are in turn divided into two types: external and internal connections.

The study of external relations is closely related to the identification of contacts, which in turn manifest themselves both in the form of impact on literary process (external contact),

and in the form of direct artistic reflection between the works of certain national literatures (internal contact). The initial stage of establishing external contacts involves the collection of material and its comprehensive analysis, in other words, collection of bibliographic information about literary connections. Historical and literary material of bibliographic systematization can be used to reconstruct general historical or cultural convergences. Also, with the help of such works, it is possible to create a solid basis for internal contact and typological research.

Another manifestation of external relations is literary-critical or theoretical publications about foreign literary facts, that is, feedback from foreign audience. Studying the response of foreign audience provides an opportunity to explore literary issues of the connections. Contacts and personal connections, mutual correspondence between the writers and literary figures play an important role in the field of interliterary relations. Such information (helping to determine the interliterary correlation) is available thanks to epistolary and other archival materials.

External contacts include such forms of creative communication as meetings, conversations, correspondence between the writers. The history of literary interconnections contains examples of fruitful and mutually enriching creative friendship of great writers and poets representing various national literatures: A.S. Pushkin and A. Mıtskevich; I.S. Turgenev and H. James. Studying Kazakh literature in the comparative aspect can be carried out on the basis of epistolary documents from the personal archives of such writers and poets as M.O. Auezov, A.K. Nurpeisov, O.O. Suleimenov and other famous classics who have correspondence with figures of foreign literature.

Literary translation is the main form of internal contacts. In Eastern literatures there are long-standing traditions of the genre of conditional translation – nazira, which included creative adaptations of the motives and plots of classical works of medieval Persian, Arabic, and Turkic literatures. Literary translation is most widely represented in historical practice of the literary process and is of exceptional importance as an important means of developing literary interrelations.

Other forms of internal contacts are as follows: imitation, borrowing, transformation and other types of creative development of the source work. Addressing foreign literatures in the history of the world literature has given rise to vivid examples of the synthesis of various artistic traditions, development and renewal of the genre-style tradition as a whole. A good example is the “oriental” poems of G.G. Byron, “Eastern Poems” by Hugo, “southern” poems by A.S. Pushkin.

In the history of Kazakh literature, the most famous examples of internal contacts are the poetic works of Abai, reflecting his creative relations with the classics of the East and West.

This category of relations also includes the influence of foreign works of the contemporaries or those belonging to the past eras on the writers. For example, Shakarim Kudaiberdiev’s interest in the life and creativity of Leo Tolstoy, which is reflected in his letters and notes.

One of the terms related to the field of internal contacts is the concept of impact. A. Veselovsky made a great contribution to the development of literary impacts, who

called them “countercurrents”. In this process, comparative studies scholars distinguish 3 sides: literature (work, author) that has an impact, mediator (translator, etc.) and literature (work, author) that perceives the impact. At the initial stage of development of comparative studies, the main attention was paid to the role of the first side – influencing literature.

The creative activity of the receiving part leads to the creation of a new fiction work by the writer. “The history of romanticism presents many wonderful examples of re-actualization of various literary phenomena of the past, in line with active, purposeful selection. As it is known, an appeal to folklore, artistic heritage of antiquity and the Middle Ages, along with the interest in Eastern culture, were the main priorities of creative inspiration. It was this factor of active selection that was reflected in the creative reworking of the Koranic theme in A. S. Pushkin and his contemporaries, oriental motifs in Byron” (Madanova, 2003: 42).

4. Results

Literary interrelations between Kazakhstan and Russia have long traditions. The history of spiritual communication between the Kazakh and Russian peoples dates back to the past centuries. The monograph by M.I. Fetisov is devoted to Kazakh-Russian literary interrelations of the 30s-50s of the XIX century “Literary relations between Russia and Kazakhstan” (1956). The origins of the friendship between Russian and Kazakh peoples, the rapprochement of their cultures can be traced in the monograph by K.Sh. Kereyeva-Kanafieva “Russian-Kazakh literary relations (second half of the XIX – first decade of the XX century)”, published in 1975 by the publishing house “Kazakhstan”. In the introduction to the book, she notes: “The beginning of a systematic study of the everyday life of the Kazakh people, first publications of information about their oral poetic creativity in Russian literature and journalism date back to the first half of the XVIII century. At first, fragmentary, inaccurate, sometimes with an exotic touch, travel essays about the Kazakhs, over time have changed by the detailed and objective works of Russian writers, scientists and travelers, which described the economic system, legal status, customs and morals of the Kazakhs, and gave examples of their oral poetic creativity” (Kereyeva-Kanafieva, 1975: 3).

During the Soviet period, the most active study of Kazakh-Russian literary relations took place. Perhaps the largest number of comparative works has been published on this topic, and it continued to attract the attention of scientists in subsequent years. Kazakh-Russian literary interrelations do not lose their relevance both due to the large factual material and due to the need to reconsider certain views and further develop research in view of the changed reality. In 1991, monograph by B.B. Mamraev “Kazakh literary relations of the early XX century” was published. In the introduction, the author explains that the book presents the “pre-October period” (Mamraev, 1991: 3). The second chapter shows the interrelations between Kazakh and Russian literatures using the example of the activities of the magazine “Ауқап”, in which the translations of a number of works of prominent Russian writers and poets into the Kazakh language were published. The third chapter is devoted to the Kazakh themes in the works of D.N. Mamin-Sibiryak, M.M. Prishvin, G.D. Grebenshchikov. In 1995 D.A. Kunaev published the monograph “M.O. Auezov and Russian Literature”, in 1998 R.O. Batyrbekova – monograph “From the history of literary relations”.

R.O. Batyrbekova examines Kazakh-Russian literary relations of the late XIX – early XX centuries. The author analyzes literary materials published in the “Dala Ualayatyryn

Gazeti" ("Steppe Newspaper"), published in two languages in 1888-1902 in Omsk, as well as materials about Kazakh literature unknown to the general public, published in "Proceedings of the Lazarev Institute of Oriental Languages" (Batyrbekova, 1998).

In 2009, under the supervision of B.B. Mamraev, E.M. Soltanaeva defended her PhD thesis "Kazakh-Russian literary relations of the last quarter of the XX century", which identified external and internal factors, forms and types of Kazakh-Russian literary relations of the last quarter of the XX century, analyzed the problems and results of the research work on Kazakh-Russian literary relations in domestic literary criticism, the importance of official events aimed at developing literary interconnections in the last quarter of the XX century is identified, and the role and place of literary criticism and literary studies in the study of literary relations is revealed. Covering the time period from 1975 to the end of the XX century, E.M. Soltanaeva pays attention to the activities of the magazine "Peoples Friendship" published in Moscow. The magazine published works by the writers of the Union republics, including many Kazakh writers in Russian.

In 2008, in the joint monograph "International Relations of Kazakh Literature during the Period of Independence", the section "Kazakh-Russian Literary Relations of the Period of Independence" was published, in which the authors reflect the literary relations of Kazakhstan and Russia in the 1990s and at the beginning of the XXI century. In their opinion, "the Kazakh-Russian dialogue between representatives of literary studies in the first decade of the XXI century not only continues, but rises to a new level" (Ananyeva and Mamraev, 2008: 158).

This article examines Kazakh-Russian literary interrelations from the beginning of the XXI century to the present.

As Kazakhstan gained independence, its culture and literature continue to arouse interest among Russian writers, poets, translators and scientists. Many of them visit our country. The reason for this may be international conferences and symposiums dedicated to the celebration of anniversaries of the classics of Kazakh literature, whose artistic skill plays an important role in the development of literary interrelations.

In the first decade of the period of independence, the director of the Institute of World Literature of RAS, F. Kuznetsov from Russia, took part in the celebrations dedicated to the 150th anniversary of Abai Kunanbayev in Kazakhstan; during the celebration of the 100th anniversary of Mukhtar Auezov, professors E. Kostyukhin from St. Petersburg and A. Kudelin from Moscow spoke at the international conferences. One can give many examples of the participation of Russian literary studies scholars in similar international conferences in Kazakhstan in subsequent years.

Director of the A.M. Gorky Institute of World Literature RAS, A.B. Kudelin positively assesses the contribution of Abai and Auezov to the world literary process: "The synthesis of the best works created by the national tradition, with the world literary experience, that meets the needs of development of national literature - this is the path of Abai Kunanbayev and Mukhtar Auezov in literature. And particularly on this path the outstanding Kazakh writer achieved the world recognition" (Kudelin, 1997: 98).

The intensification of literary relations between Kazakhstan and Russia is also evidenced by the literary-critical and research activities of the writer, literary studies scholar

N. Anastasyev. He published books in 2004 – “The sky in the flower calix. Abdijamil Nurpeisov and his books in the world literary landscape”, in 2006 – “Mukhtar Auezov. The Tragedy of a Triumphant”, in 2008 – “Abai. The severity of the flight”.

New material on modern Kazakh-Russian literary interrelations is presented in the collections “The Creativity of Abai Kunanbayev in Foreign Reception” (2016), “Literature of Kazakhstan in Foreign Sources” (2021), “Foreign Perception of the Literature of Kazakhstan” (2023), prepared by the scientists from the M. O. Auezov Institute of Literature and Art.

In the series “International Relations of Kazakh Literature”, a collection “The Creativity of Abai Kunanbayev in Foreign Reception” was published, which demonstrates the extent of the spread of the interest in the creativity of Abai Kunanbayev in the world. It represents 27 CIS and foreign countries. The period from 1940 to 2016 is covered. A number of sources have been translated into Russian for the first time. The book presents such Western countries as Belgium, Bulgaria, Great Britain, Hungary, Germany, Spain, Poland, USA, France, and Czech Republic. Among the countries of the foreign East, the book includes India, Iran, China, Korea, Mongolia, Pakistan, and Turkey. The CIS countries are represented by the researchers from Azerbaijan, Belarus, Georgia, Kyrgyzstan, Russia, Tajikistan, Uzbekistan, and Ukraine. In the collection “Creativity of Abai Kunanbayev in Foreign Reception”, the section “Russia” consists mainly of the articles in the press, reviews of Abai’s poetry collections by M. Zenkevich, A. Koptelov, S. Markov, V. Shklovsky, Z. Kedrina, L Sobolev, K. Altaisky. Thus, the articles by M. Zenkevich and A. Koptelov are the response to the book “Abai Kunanbayev. Lyrics and poems”. The book was published in 1940 in Moscow, edited by L. Sobolev with a foreword by M. O. Auezov. The collection includes the text of F.F. Kuznetsov’s speech in 1995 at the anniversary session of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, dedicated to the 150th anniversary of the birth of Abai Kunanbayev. In addition, articles by modern authors from Russia N. Anastasyev (Moscow, 2008), K. Sultanov (Moscow, 2013), O. Grebenyuk (2015), L. Agisheva (Tolyatti, 2015) are included.

The publication by N. Anastasyev is dedicated to the poetry of Abai Kunanbayev, who “from a very young age grew up in a song environment, he was a child of rhythm and sound” (“Creativity of Abai Kunanbayev in foreign reception”, 2016: 252). Paying attention to the rhythmic image of Abai’s poetry, the researcher characterizes it with the following words: “sometimes the calm tread of a caravan is heard in it, sometimes the inaudible stirring of the dunes, these wrinkles of the earth, occasionally disturbing the steppe surface, the flight of a bird of prey, or the clatter of horse hooves” (“Creativity of Abai Kunanbaev in foreign reception”, 2016: 252). N. Anastasyev believes that in addition to his natural gift, Abai’s poetic skill was influenced by his mother Ulzhan and especially his grandmother Zere, a woman gifted with an ear for poetry and poetic soul. Analyzing the cycle of Abai’s poems dedicated to the seasons, he highlights such distinctive features as poetizing of everyday life, its most familiar, most common and everyday signs: “This is the aul world, it is inhabited by motley steppe people - rich bais, poor sharua, rulers, volost officials, mullahs, horse thieves, different people. The native speech is heard here, and the events do not take place in foreign lands, and the plastic, materially accurate image

of these events is also recognizable and familiar to the eye. In a word, indeed, as has been mentioned and documented more than once, by Abai's poems one can reconstruct the real life of the steppe region during approximately half a century of its nomadism" ("Creativity of Abai Kunanbaev in Foreign Reception", 2016: 255).

O. Grebenyuk in the article "People, read Abai!" draws attention to the fact that Abai translated poems by A.S. Pushkin, M.Yu. Lermontov, fables by I.A. Krylov, stories by L.N. Tolstoy, M.E. Saltykov-Shchedrin into Kazakh: "The Steppe was especially imbued with the "Letter of Tatyana" from Pushkin's "Eugene Onegin", which Abai set to music and made "Tatiana's Song", and this song soon became popular and truly folk" ("The Creativity of Abai Kunanbaev in Foreign Reception", 2016: 268).

L. Agisheva recalls the Year of Abai in Russia and the Year of Pushkin in Kazakhstan in 2006, when a monument to the great Kazakh poet and thinker Abai Kunanbaev was unveiled in Moscow on Chistoprudny Boulevard. Noting the longevity of the poet's works, she writes: "Abai became a reformer in view of rapprochement with Russian and European cultures. His creative works enriched the national culture, significantly influencing on cultural development of the peoples of Central Asia and the East" ("Creativity of Abai Kunanbaev in foreign reception", 2016: 269).

In the book "Literature of Kazakhstan in Foreign Sources", among Russian authors there is a literary critic, professor at the A.M. Gorky Literary Institute, member of Russian Pen-Center E. Sidorov; prose writer, academician of the Academy of Russian Literature, editor-in-chief of the publishing house "Khudozhestvennaya Literatura" G. Pryakhin; literary critic, associate professor at the A.M. Gorky Literary Institute, member of the Union of Russian Writers P. Basinsky; literary critic, leading researcher at the A.M. Gorky Institute of World Literature, Secretary of the Board of the Union of Writers of Russia A. Bolshakova; prose writer, poet, publicist, member of the Union of Writers of Russia M. Popov; writer, translator, academician of the Academy of Russian Literature, member of the Union of Writers of the USSR and the Executive Committee of Russian Pen Center A. Kim; poetess, literary critic, member of the Union of Writers of Russia S. Solozhenkina; writer, screenwriter O. Osetinsky. Their articles are devoted to the creativity of Kazakh writers such as A. Nurpeisov, A. Kekilbayev, S. Elubay, G. Shalakhmetov, R. Burkitbaeva-Nukenova.

G. Pryakhin, in the article "Classical Prose," speaking positively about the novel "The Last Duty" by A. Nurpeisov, argues: "There are such literary things that both individual readers and entire generations of readers can read them again and again. And these things can be in tune with new times and new truth and values" ("Literature of Kazakhstan in foreign sources", 2021: 77). It should be clarified that in 2017 in Moscow, the publishing house "Khudozhestvennaya Literatura" published a new version of the novel by A. Nurpeisov entitled "And there was a day... And there was a night...". One of the translators of the book was A. Kim, who shares his perception of the Kazakh writer: "I felt his noble origin, that I already mentioned. He is a powerful man, like a living mythical figure" ("Literature of Kazakhstan in foreign sources", 2021: 79).

The works of A. Kekilbayev have become widespread in many languages of the world. They were actively published in Russian during Soviet times and during the period

of independence. In 2003, the book "Steppe Legends" was published in Moscow with a foreword by E. Sidorov. Paying attention to the artistic skill of the writer, the author of the preface highlights high philological culture, which helps the writer maintain the purity of the stylistic tone of his works. E. Sidorov gives a capacious and fair description of the creativity of A. Kekilbayev: "The world of his historical prose is cruel and tragic. There, innocent blood is shed, there, in atonement for anger and pride, people trample the laws of the heart and, in the name of falsely understood honor, are ready to commit a crime. However, at the same time, the sprouts of goodness and light are ripening there. The tyrants leave, mercilessly washed away by the waves of time. What remains is the people, their soul, imprinted in music, stone, legend" ("Literature of Kazakhstan in foreign sources", 2021: 70). It should be noted that in the book "Steppe Legends" the historical prose of A. Kekilbayev is represented by the stories "The Ballad of Forgotten Years", "The Khatyngol Ballad", "The Well", "The Competition", "The Prize Runner" and the novel "The End of the Legend".

O. Osetinsky writes with admiration about S. Elubaev's novel "Lonely Yurt". He believes that this work is "an absolute national masterpiece, the Kazakh "Quiet Don"" ("Literature of Kazakhstan in foreign sources", 2021: 82). Indeed, in the novel, which consists of three books, the writer touches on the theme of famine in the Kazakh steppes in the 1930s, describes the trials that the main characters faced during the years of Stalinist repression, and ends the trilogy with times of stagnation in the last decades of the Soviet period. S. Elubay's artistic skill is manifested in the brilliant revelation of the characters' nature, in truthful reflection of many social and moral problems. The novel has been translated into English, Turkish and Spanish.

For the collection "Literature of Kazakhstan in Foreign Sources" an "Index of translations of the works by Kazakhstan authors into foreign languages" was compiled, according to which it is clear that in the last two decades the books by the Kazakh poetess R. Burkitbayeva-Nukenova have been actively published in Moscow. In 2006, the poetry collections "Pier of Dreams" (160 pp.) and "Embankment of Hopes" (176 pp.) were published, in 2008 – "The Face of the Elusive Moon" (160 pp.). In 2016, the Khudozhestvennaya Literatura publishing house published the books "Karakul Curls", "Nomadic Expanses of Soul", in 2018 – "Adobe House of Being" (224 pp.), in 2019 – "In the Purple Haze of Tamarisk" (168 pp.), in 2020 – "Horseshoe of the feather grass steppe. Verses. Poems" (320 pp.), in 2021 – "The Light of Nomadic Star. Selected works" (200 pp.). In the preface to the poetry collection "Adobe House of Being" G. Pryakhin notes that the poems of R. Burkitbaeva-Nukenova are national in terms of the theme, structure of feelings and structure of phrases. Calling her a "poet of insight" he highlights the epic and social themes of poetry: "Raushan does not shy away from journalism, her poems are full of signs of the day: EXPO 2017, the anniversary of Astana, etc. This, of course, has its own pattern, the poet lives with people in the present day, and not just the past" ("Literature of Kazakhstan in foreign sources", 2021: 81).

The development of literary interrelations between Kazakhstan and Russia over the last two decades of the XXI century is clearly presented in the new collection "Foreign perception of the literature of Kazakhstan". The "Russia" section includes articles by E. Seifert "The Wanderer's House" by Herold Belger: a book-museum",

I. Kiseleva "His prayer is the cry of a broken heart...", L. Anninsky "Before the unknown. Reading the Kazakh authors", G. Pryakhin "...And the grief is the same for everyone", N. Miroshnichenko "Presentation of the novel-essay by V. Mikhailov "Zabolotsky", G. Pryakhin "Women's challenge", O. Valikova "Living context", "Poetry of Farkhat Tamendarov in the almanac "Solar Wind"", U. Kim. "Notes on rice grain" by Stanislav Lee", S. Komov "About the new collection of poetry by Stanislav Lee", K. Galai "Maurice Simashko: following French publications", A. Bitov "About the writer Assel Omar", S. Dmitrienko "The characters of Assel Omar who remain faithful to the ethnic group", A. Shevtsova "The stories of Asel Omar as Sufi tales".

E. Seifert, poet, prose writer, translator, literary critic, member of Moscow Writers' Union, Doctor of Philology, professor of Russian State Humanitarian University (Moscow) in the article "The Wanderer's House" by Herold Belger: a book-museum" calls the novel by Kazakhstan writer, publicist H. Belger "The Wanderer's House", dedicated to the fate of Soviet Germans resettled in Kazakhstan in 1941 "a kind of museum of deportation". Government orders, newspaper clippings, and the laws of the Constitution, which are mentioned by the author in the novel, allow to consider the book as a museum. "The documentary nature of the narrative makes it possible to include real people in the text of the novel, for example, the episodically mentioned German language teacher Victor Klein" ("Foreign perception of the literature of Kazakhstan," 2023: 220). E. Seifert notes the artistic skill of H. Belger when describing the life of the Kazakhs, Germans, and Russians, as he shows deep knowledge of national cuisine, way of life, and customs. It should be noted that the novel is autobiographical in nature. The prototype of one of the main characters, David, is H. Belger's father, Karl Belger; Harry's fate in the third chapter is similar to the fate of the author of the novel. The author of the article writes about the difficult trials shown in the novel that Russian Germans had to experience during the Great Patriotic War. This is not only forced deportation, but also mobilization to the labor army, which ended tragically for Christian and Oscar. At the end of the article, E. Seifert summarizes: "The tragedy of Herold Belger's novel "The Wanderer's House" is, paradoxically, bright, imbued with a good faith in life. The wanderer's house transforms from metaphor into reality under the hands of David: a thrifty man builds a strong, solid house in the village. Harry's dream of becoming a citizen of the Soviet state and gaining higher education is coming true" ("Foreign perception of the literature of Kazakhstan", 2023: 222).

In 2013, the Russian magazine "Moscow" published the article by I. Kiseleva "His prayer is the cry of a contrite heart...", dedicated to the book of the Kazakh prose writer V. Mikhailov "Lermontov: Alone between heaven and earth", published in Russian publishing house "Molodaya Gvardiya" in 2012 in the series «The Life of Remarkable People». Comparing it with V. Afanasyev's previous book "Lermontov", which was also published in this series, but in 1991, the author of the article notes in the new book the synthesis of literary studies work, journalism and lyrical prose. V. Mikhailov cites statements about Lermontov by philosophers, critics, and literary scholars. At the same time, he expresses agreement or disagreement with them. I. Kiseleva evaluates the book positively: "Defending Lermontov and recreating his image in accordance with his ideal of humanity, or rather, God-manhood, Mikhailov wrote an apologia book, which is imbued

with the depth of empathy for the poet; the author tried to see Lermontov through the prism of love - in the light of eternity, based on the best that is in the poet, and this is the right attitude, allowing the most objective assessment of a person in general, in his greatness and in his weakness» («Foreign perception of the literature of Kazakhstan», 2023: 224). Calling V. Mikhailov's book a solid work, I. Kiseleva believes that it will take its rightful place among the books about M. Lermontov.

The popularity of V. Mikhailov's creativity in Russia is evidenced by constant holding of presentations of his books in the neighboring country. N. Miroshnichenko shares his impressions about the presentation of V. Mikhailov's novel-essay "Zabolotsky". The meeting with him and the presentation took place in the A. Herzen Library in the city of Kirov in 2018. By the way, the book "Zabolotsky" was published in the "The Life of Remarkable People" series in 2017. N. Miroshnichenko draws attention to the fact that for many years V. Mikhailov was the editor of the literary and artistic magazine "Prostor" – printed body of the Writers' Union of Kazakhstan, published in the city of Almaty. He is the author of the books about M. Lermontov and E. Boratynsky. The book about N. Zabolotsky shocked N. Miroshnichenko. She writes: "I was shocked by the fact that in the book the author takes three tenses at once, he writes from the future tense about yesterday, managing to stay in the present" ("Foreign perception of the literature of Kazakhstan," 2023: 229). She believes that V. Mikhailov, as a thoughtful poet, is very similar to N. Zabolotsky humanly. "V. Mikhailov is a wonderful poet. I believe that we should speak openly about the talented people", she sincerely admires the Kazakhstan author N. Miroshnichenko, she knows about all his books, she is their first reader, since he sends her everything.

5. Conclusion

The growing interest in the study of literary interrelations and mutual enrichment of cultures provokes the relevance of raising the issue of the subject, goals, objectives and methodology of literary comparative studies, that is, it explains the desire to find objective patterns in the field under study.

The study of national literatures in the framework of interliterary relations requires constant comparison of the works of different countries, different eras and periods, different writers of the country and era.

It is needed to discover and explore literary interrelations in order to understand further prospects for the development of the world literature, to read it as a single cultural text of a certain era, build certain model as general aesthetic guideline, just as universal moral values were formed and consolidated among the peoples of the world over the centuries. At the same time, it is important to preserve traditional national features of certain literature and national artistic specificity.

It is difficult to overestimate the importance of literary interrelations for the accelerated development of fiction writing, for the enrichment of poetics, themes, ideas, images, and the writing style of the authors. In the last two decades, development of Kazakh literature continues to take place in the world context of globalization. In this regard, the role and importance of international relations of Kazakh literature increases immeasurably for the development of the entire spiritual culture of our country.

References:

1. Ananyeva S., Mamraev B. (2008). Kazakh-Russian literary relations during the period of independence. *International relations of Kazakh literature during the period of independence*. Almaty, pp. 40-159. ISBN 978-601-7152-27-7 (in Russ.)
2. Batyrbekova R.O. (1998). From the history of literary relations. Almaty: Bilim. – 144 p. ISBN 5-7404-0225-5 (in Russ.)
3. Buchweitz N. (2021). Japan through Western eyes in *Stupeur et Tremblements* by Amélie Nothomb: Interpretation prevailing over translation. *Literature Compass* (Scopus), Vol. 18, No 9. DOI: <https://doi.org/10.1111/lic3.12647> (in Eng.)
4. Durishin D. (1979). Theory of comparative study of literature. M. – 318 p. (in Russ.)
5. Foreign perception of literature of Kazakhstan (2023) / Compiled by S. Ananyeva, A. Mashakova. Almaty: Service Press. – 296 p. ISBN 978-601-354-128-0 (in Russ.)
6. Kereyeva-Kanafieva K.Sh. (1975). Russian-Kazakh literary relations (second half of the XIX – first decade of the XX century). Almaty: Kazakhstan. – 279 p. (in Russ.)
7. Kudelin A.B. (1997). Mukhtar Auezov and the world literature. *M. Auezov is a great writer and humanist of the XX century*. Almaty: Gylym, pp. 96-98. ISBN 5-628-02200-4 (in Russ.)
8. Literature of Kazakhstan in foreign sources (2021) / Compiled by S. Ananyeva, A. Mashakova. Almaty: Press Co. – 288 p. ISBN 978-601-354-033-7 (in Russ.)
9. Li W. (2019). The intertextual relations created by Chinese translations of H.C. Andersen's tales. *Orbis Litterarum* (Scopus), Vol. 74, No 3, pp.292-306. DOI: <https://doi.org/10.1111/oli.12231> (in Eng.)
10. Madanova M.Kh. (2003). Introduction to Comparative Literary Studies. Almaty. – 252 p. ISBN 9965-25-130-4 (in Russ.)
11. Mamraev B.B. (1991). Kazakh literary connections of the early XX century. Alma-Ata: Gylym. – 95 p. ISBN 5-628-01024-3 (in Russ.)
12. Mashakova A., Khabutdinova M. (2021). Kazakhstan and Tatarstan in the aspect of cultural interaction. *The Scientific Journal of «Keruen»*, 1 (70). pp. 64-71. DOI: 10.53871/2078-8134.2021.1-06. (in Russ.)
13. Teske J.K., Gut A. (2021). The Reader's Mindreading of Realist, Modernist, and Postmodern Fiction: A Comparative Study. *Narrative* (Scopus). Vol. 29, No 1, pp. 47-70. DOI: 10.1353/nar.2021.0002 (in Eng.)
14. The creativity of Abai Kunanbayev in foreign reception (2016) / Compiled by A.K. Mashakova, S.S. Korabay, A.T. Kaliaskarova. Almaty: Adebiet Alemi. – 464 p. ISBN 978-601-7414-65-8 (in Russ.)
15. Zhirmunsky V.M. (1979). Comparative literary studies: East and West. L.: Nauka. – 494 p. (in Russ.)
16. Zinchenko V.G., Zusman V.G., Kirnoze Z.I. (2017). Literature and methods of its study. System-synergetic approach. Training manual. Moscow: Flinta. – 280 p. ISBN: 978-5-9765-0907-8 (in Russ.)

Литература:

1. Ананьева С., Мамраев Б. Казахско-российские литературные связи периода независимости // Международные связи казахской литературы в период независимости. – Алматы, 2008. – С.40-159. ISBN 978-601-7152-27-7.
2. Батырбекова Р.О. Из истории литературных связей. – Алматы: Білім, 1998. – 144 с. ISBN 5-7404-0225-5.
3. Buchweitz N. (2021). Japan through Western eyes in *Stupeur et Tremblements* by Amélie Nothomb: Interpretation prevailing over translation. *Literature Compass* (Scopus), Vol. 18, No 9. DOI: <https://doi.org/10.1111/lic3.12647>.
4. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. – М., 1979. – 318 с.
5. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение: Восток и Запад. – Л.: Наука, 1979. – 494 с.
6. Зарубежное восприятие литературы Казахстана / составители С. Ананьева, А. Машакова. – Алматы: Service Press, 2023. – 296 с. ISBN 978-601-354-128-0.
7. Зинченко В.Г., Зусман В.Г., Кирнозе З.И. Литература и методы её изучения. Системно-синергетический подход. Учебное пособие. – Москва: Флинта, 2017. – 280 с. ISBN: 978-5-9765-0907-8.
8. Кереева-Канафиева К.Ш. Русско-казахские литературные отношения (вторая половина XIX – первое десятилетие XX в.). – Алматы: Казахстан, 1975. – 279 с.

9. Куделин А.Б. Мухтар Ауэзов и мировая литература // М. Ауэзов – великий писатель и гуманист XX века. – Алматы: Ғылым, 1997. – С.96-98. ISBN 5-628-02200-4.
10. Литература Казахстана в зарубежных источниках / составители С. Ананьева, А. Машакова. – Алматы: Press Co, 2021. – 288 с. ISBN 978-601-354-033-7.
11. Li W. (2019). The intertextual relations created by Chinese translations of H.C. Andersen's tales. *Orbis Litterarum (Scopus)*, Vol. 74, No 3, pp.292-306. DOI: <https://doi.org/10.1111/oli.12231>.
12. Маданова М.Х. Введение в сравнительное литературоведение. – Алматы, 2003. – 252 с. ISBN 9965-25-130-4.
13. Мамраев Б.Б. Казахские литературные связи начала XX века. – Алма-Ата: Ғылым. 1991. – 95 с. ISBN 5-628-01024-3.
14. Машакова А., Хабутдинова М. Казахстан и Татарстан в аспекте культурного взаимодействия. «Керуен» 1 (70) 2021. – С.64-71. DOI: 10.53871/2078-8134.2021.1-06.
15. Teske J.K., Gut A. (2021). The Reader's Mindreading of Realist, Modernist, and Postmodern Fiction: A Comparative Study. *Narrative (Scopus)*. Vol. 29, No 1, pp. 47-70. DOI: 10.1353/nar.2021.0002.
16. Творчество Абая Кунанбаева в зарубежной рецепции / составители А.К. Машакова, С.С. Корабай, А.Т. Калиаскарова. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2016. – 464 с. ISBN 978-601-7414-65-8.

Zh. Rakysh^{1*}, N. Sarsek², A. Aqan³

^{1, 2, 3}*M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan*

E-mail: ¹zhumashay19@mail.ru, ²sarsekn@mail.ru, ³azamat.akan.78@mail.ru,

ORCID: ¹0000-0002-7574-072X, ²0000-0003-4586-5318, ³0009-0009-9874-4828

TRANSFORMATION OF MINOR GENRES IN KAZAKH POSTFOLKLORE

Abstract. In the article, the targeted audience and thematic character of the instructive stories that are spreading through the networks are classified, and the correlation and comparison of the types of proverbs that have changed in accordance with the times has been carried out. Today, it is known that small genres of traditional folklore are changing due to the widespread use of the Internet. Because folklore is a kind of communicative tool created together with humanity, it can be called a living phenomenon that adapts to the social life due to changes in cultural and historical conditions. Post-folkloric sub-genres (instructive stories, online legends, proverbs) spread through the Internet and social networks were considered as the object of research. The article analyzed the foreign scientific research on post-folklore and made a scientific analysis of the level of distribution of domestic post-folklore in social networks, the ways of their representation. An overview of the state of classical folklore in the modern era, post-folkloric sub-genres was conducted, and its genre transformation was analyzed and differentiated. Looking at the state of distribution on the Internet, the interest of network users, the variability of small genres, the invariance of the text composition, and the dynamic level of social and cultural phenomena were investigated. The study of modern post-folklore makes it possible to assess the current life of the phenomenon of the multivariate text, to clearly distinguish its situation. This research will strengthen the data base of the Kazakh post-folklore study and will be a necessary material for future research.

Acknowledgments: The scientific article was prepared within the framework of the grant project AP14871567 «Kazakh post folklore: genesis, semantics and transformation of genres».

Keywords: postfolklore, genre, transformation, text, virtual communication.

Ж. Рақыш^{1*}, Н. Сәрсек², А. Ақан³

^{1, 2, 3}*М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан*

E-mail: ¹zhumashay19@mail.ru, ²sarsekn@mail.ru, ³azamat.akan.78@mail.ru,

ORCID: ¹0000-0002-7574-072X, ²0000-0003-4586-5318, ³0009-0009-9874-4828

Қазақ постфольклорындағы шағын жанрлардың трансформациясы

Аңдатпа. Мақалада желілер арқылы таралып жатқан ғибратты әңгімелердің бағытталған аудиториясы мен тақырыптық сипаты жіктеліп, мақал-мәтелдердің заманға сай өзгерген түрлеріне салыстыру-салғастыру жұмыстары жүргізілді. Бүгінде дәстүрлі фольклордың шағын жанрлары интернеттің кең қолданысқа енуіне байланысты өзгеріске түсіп отырғаны белгілі. Себебі фольклор адамзатпен бірге жасап келе жатқан коммуникативтік құралдың бір түрі болғандықтан, оны мәдени-тарихи жағдайлардың өзгеруіне орай қоғам тұрмысына бейімделетін жанды құбылыс деуге болады. Зерттеу нысаны ретінде интернет, әлеуметтік желі арқылы таралған постфольклорлық шағын жанрлар (ғибратты әңгімелер, желідегі аңыздар, мақал-мәтелдер) қарастырылды. Мақалада постфольклор жөніндегі шетелдік ғылыми зерттеулерге талдау жасай келіп, отандық постфольклордың әлеуметтік желілердегі таралу деңгейіне, олардың репрезентация тәсілдеріне ғылыми дәйектеме жасалды.

Классикалық фольклордың қазіргі дәуірдегі жағдайына, постфольклорлық шағын жанрларға шолу жүргізіліп, оның жанрлық трансформациясына талдау жасалып, сараланды. Интернет желісінде таралу жағдайына, желі қолданушылардың қызығушылығына қарап, шағын жанрлардың өзгеріштігіне, мәтін құрамының инварианттық құбылуына, әлеуметтік-мәдени құбылыстардың динамикалық деңгейіне барлау жасалды. Қазіргі постфольклорды зерттеу көпнұсқалы мәтін феноменінің бүгінгі тыныс-тіршілігін бағамдауға, оның жағдайын нақты саралауға мүмкіндік береді. Бұл зерттеу жұмысы қазақ постфольклорын зерделеудің деректік базасын нығайтып, келешектегі зерттеулерге қажетті материал болады.

Алғыс: Ғылыми мақала AP14871567 «Қазақ постфольклоры: генезисі, семантикасы және жанрлар трансформациясы» атты гранттық жоба аясында дайындалды.

Кілт сөздер: постфольклор, жанр, трансформация, мәтін, виртуалды коммуникация.

Ж. Рақыш^{1*}, Н. Сарсек², А. Акан³

^{1, 2, 3}Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹zhumashay19@mail.ru, ²sarsekn@mail.ru, ³azamat.akan.78@mail.ru,

ORCID ID: ¹0000-0002-7574-072X, ²0000-0003-4586-5318, ³0009-0009-9874-4828

Трансформация малых жанров в казахском постфольклоре

Аннотация. В статье предложена классификация целевой аудитории и тематических характеристик поучительных рассказов, представленных в социальных сетях, а также проведено сравнение и сопоставление изменившихся с течением времени видов пословиц и поговорок. В настоящее время отмечен факт трансформации малых жанров традиционного фольклора в связи с их широким применением на различных интернет-платформах. Поскольку фольклор является своего рода коммуникативным инструментом всего человечества, его можно отнести к живым явлениям, адаптирующимся к изменениям культурно-исторических условий общественной жизни. В качестве объекта исследования рассматривались постфольклорные малые жанры (поучительные рассказы, интернет-предания, пословицы, поговорки), распространяемые посредством интернета и социальных сетей. В статье проанализированы зарубежные научные исследования по постфольклору, а также дано научное обоснование уровню распространенности отечественного постфольклора в социальных сетях, способов его репрезентации. Проведен обзор состояния классического фольклора в современную эпоху, постфольклорных малых жанров, проанализирована и дифференцирована их жанровая трансформация. С учетом условий распространения в интернете и интересов пользователей сети, были рассмотрены изменения малых жанров, инвариативность композиции текстов, динамический уровень социокультурных явлений. Исследование современного постфольклора позволяет оценить современную действительность феномена многовариантного текста, определить конкретные условия его существования. Полученные результаты расширят базу данных казахского постфольклорного исследования и станут востребованным материалом для будущих исследований.

Благодарности: Научная статья подготовлена в рамках грантового проекта AP14871567 «Казахский постфольклор: генезис, семантика и трансформация жанров».

Ключевые слова: постфольклор, жанр, трансформация, текст, виртуальная коммуникация.

1. Introduction

Small genres of folklore that used to be spread across the country by word of mouth or were published in separate collections with limited distributions are now widely distributed through the Internet and are accessible to any Internet user. The transformation, processing, addition, and distribution of folklore genres on many sites and social networks on the Internet does not contradict the law of development of traditional folklore text. Considering the transformation of post-folkloric sub-genres, studying their tendency to rapid change in connection with other genres determines the relevance of the article.

The transformation of post-folkloric sub-genres was differentiated based on the research works of foreign folklorists in this field. An analysis of the diversity of models in social networks and other digital content was made, and attention was paid to the fact that instructive stories and proverbs change according to the knowledge of content users.

The relevance of the issues considered in the article stems from the need to explore and assess the direction of development of post-folkloric texts, which have undergone various changes due to the rapid penetration of the Internet into our daily life, and its changing properties.

It was found that the texts of post-folkloric sub-genres are widely used in the form of images and videos on some Internet portals and sites. Instructive stories are often used in private group chats and special pages.

2. Research methods and materials

2.1 Methods

The transformation of small genres of digital folklore was defined in the research work by means of comparative analysis, complex research methods. Systematic analysis, content analysis methodology was used to study the ways of representation of Internet folklore texts in the context of urbanization. Structural-typological, textological, comparative, intertextual analysis methods were used when considering the transformation of post-folkloric sub-genres. Heuristic and hermeneutic methods were used to systematize and differentiate the digital folklore materials found in Kazakh-language Internet content.

2.2 Material description

Samples of Kazakh post-folklore and texts of post-folklore sub-genres distributed on the Internet were considered the material of the research work. The research was based on the theoretical findings of domestic and foreign scientists in this field.

The results of the work can be used by domestic and foreign researchers engaged in post-folklore. The article's importance is determined by the work done with Internet content when determining the genre transformation of Kazakh post-folklore.

In the course of the study, parsing technology was used in addition to conventional data mining to collect post-folkloric data. The *hoster.kz* platform was used to store post-folklore data. A database was established where post-folkloric texts are stored. The convenient design of the Django administration user interface made it possible to quickly edit the necessary data.

3. Discussion

Post-folklore research in world folklore has been undertaken much earlier, and scientific research in this context is being systematically conducted. This article, based on the theoretical works of foreign scientists, is distinguished by the first and comprehensive consideration of examples of Kazakh post-folkloric sub-genres on the Internet and various networks.

Zh. Rakysh's article on Kazakh post-folklore published in the "Caravan" magazine provides cognitive-informative data (Rakysh, 2023: 116-126).

The Internet has become a virtual distribution area of post-folkloric texts. In this regard, K.V. Bystrova said that the Internet plays the role of a custodian of the collected information about the spread of fairy tales on the Internet, and on the other hand, due to its nature, it

serves as an open system an online provocateur where a new author can join at any time, that is, folklore is a carrier of action, and says that the Internet acts as a place of action and a way of life (Bystrova, 2009).

Post-folklore can be considered a legitimate continuation of traditional folklore. It can be seen that post-folklore samples preserve the system and state of traditional folklore despite the spread of writing.

S. Neklyudov's states that folklore text can be preserved and conveyed in its original state only by writing can also be said about post-folkloric texts distributed on the Internet and social networks (Neklyudov, 2002: 3). A.V. Savchenko and T.I. Suslova: "It is Internet creativity that confirms anthropological metamorphoses and mutations, actualized by the transition first from the collective, articulatory-acoustic word to the individual, visual-printed word, and then again to the collective, gestural visual and hand-made. Today, virtual literature offers new, original ways of organizing words and text. As in traditional culture, the verbal is always supported by the visual: in ritual, gesture, costume. In Internet folklore, these are: iconic ways of conveying intonation, emotions, pace of utterances, which fill the written text with lively intonation and allow researchers to designate it as "oral-written text" as "spontaneous speech". Getting into the Internet in written form, such a text is perceived as being transmitted by "word of mouth" [Savchenko, 2012: 5]. Thus, the language of post-folkloric texts in virtual communication is created according to the principles of oral speech.

Sub-genres of post-folklore, including instructive stories, network legends and proverbs, are common on various websites and social networks. The spread of instructive stories and online legends found in Kazakh language content can be closely connected with the rapid penetration of social networks into our daily lives. Jasen Bacon in his study "The Digital Folklore Project: Tracking the Oral Tradition on the World Wide Web" says that urban legends are common as digital oral works, and the Internet has accelerated the spread and change of urban legends (Bacon, 2011: 14).

Jan Brunvand notes that the spread of urban legends via the Internet has become the main way of sharing them: "the electronic transmission of urban rumors and legends has become their chief means of circulation, supplementing the traditional sharing of such folklore via word of mouth or print" (Brunvand, 2004: 237). Small genres of Kazakh post-folklore also spread in this way.

In an instructive story that came through WhatsApp, a rich old man asked God to give him a little life while passing away. When he was asked how much life he need, the old man wanted to live as many as the leaves of a tree, then like branches of a tree. But the old man shows desperation when God wants to give him as much life as his sibling (brother, friend). To learn about life from the story of a worldly old man who lost touch with his loved ones is sent as "chain letters" like "Send this to 5 people. Don't keep it. This year will be prosperous for you." This is the usual ending content of these types of stories.

In general, examples of Internet folklore arise from the juxtaposition of new against old, new against tradition. There are several reasons that affect this process: 1. The Internet is an open social environment in other words, it is a technological and cultural space where cultural processes take place along with the renewal of technological standards;

2. Internet against local localization and isolation; 3. Most of the Internet users are young and middle-aged therefore, due to their age, they are close to something new, freedom; 4. People feel more relaxed when communicating online through the Internet than when meeting and talking face-to-face; 5. The Internet offers a common information space to people belonging to certain socio-cultural groups, creating a convenient environment for them to communicate and influence each other (Guliyev, 2018: 377).

These reasons can also be considered as factors affecting the emergence of Internet proverbs. This is because the digital proverbs that can be found in the Internet space today were created by changing the words of paremias that were previously accepted as "indisputable truth" and "folk wisdom". As a result of this, their meaning will also change and the next question arises, that is, "Will the function of conveying to us the experience of the people gathered over the centuries, guiding and giving propaganda also change?"

If we look at it from this point of view, it is known that paremias created by changing the composition and structure of ancient proverbs contradict the previously given definitions. It is possible to see the expansion and change of the vocabulary of proverbs such as (<https://surak.baribar.kz/618367/>) "Everything is good when there is an idea, where does a bad project come from?", "Earth gets green with rain, website gets green with traffic", "A single administrator will not be heard", "As you write more, you will become a blogger", "There is no friendship in SMM", "A event with a blogger is a market, an event without a blogger is a grave", "An admin will find a site by looking around". Not even synonyms of words contained in ancient proverbs, but completely different words, often neologisms, terms related to new technology, social networks, gadgets, were used. They can be replaced by similar words and terms. The example of "A perspective child runs to Facebook" (<https://surak.baribar.kz/618367/>) is the opposite of the proverb "A dying child runs to the grave" and the "Facebook" social network here can be substituted to any other social network. Therefore, it is not accurate to apply the definitions of proverbs that "have become clichés" (Aksoy, 2013: 15) and whose structure cannot be changed in any way, as well as "the words contained in them cannot be replaced with synonyms" in relation to Internet proverbs.

"Learn from a blogger, run from a bad person", "See the post, get a friendship", "Look at the posts, get you a girlfriend" are examples of proverbs. Although the function of proverbs as an educational tool is preserved in these examples, the conclusion expressed here is not propaganda based on the experience of the people gathered over the centuries. If so, these examples negate the definition given to proverbs "based on the long-term experience and observation of ancestors" (Püsküllüoğlu, 2002: 7), as "...a stock of folk wisdom, a spiritual heritage, passed from father to son, from generation to generation" (Kaidar, 2004: 6).

S. Gurchayr says that saying proverbs in connection with the words of saints and poets is an indicator of how valuable and important they were, and even considered sacred words. The reason for this is no one doubts that proverbs are true and correct words, and they do not lose their meaning no matter how many times have passed. But in this age where technology is being updated every day, the question arises whether this feature will be preserved in computer proverbs. For example, "1 mb free web hosting' in kirk yıl hatırı vârdır" - "1 mb free web hosting will be remembered for forty years" (The original of this saying is: "Bir fincan kahvenin 40 yıl hatırı vârdır" - "One cup of coffee will be remembered

for forty years” “) says that new proverb will lose its meaning the very next day when Igb free web hosting comes out. This is an opinion about proverbs on the Internet, and proverbs that have come from time immemorial, that is, the stock of the people, have not lost their significance, educational value, and value in terms of conveying the experience of the people to the next generation. Its place in the daily life and spiritual life of the people is highly valued. Omer Asym Aksoy explains the meaning of the saying “Proverbs are not included in the Qur’an, but accompany them” in Turkish, saying that “Proverbs are not the words of God, but they are considered sacred.” (Aksoi, 2013: 159). S. Gurchayr also points out that this idea is an example of the sacredness of proverbs (Gurchayr, 2008: 72).

H. Guliev, one of the researchers of Azerbaijani Internet folklore, says that this concept of holiness is disappearing. When performing a semantic analysis of the examples of Internet folklore that appeared on the Internet, it is observed that the relationship to the traditions associated with the past changes, sacred activities are subjected to desacralization, beliefs and values of mystical significance, stereotypes become profanation (Guliev, 2008: 377).

However, there is a contrary opinion among proverb researchers. The authors of the article “Deliberate Proverb Innovations: Terms, Definitions, And Concepts” state that “proverbs have traditionally been considered a piece of wisdom, but they have never been considered sacred.” Rather, proverbs have been transformed or parodied as their ‘universal wisdom’ has been questioned over the centuries. That is why their variants are more common than the original form of proverbs (Hrisztova-Gotthardt et al. 2023: 175). However, since the authors express such an opinion based on the opinions of authors such as Anna Litovkina, Hrisztalina Hrisztova-Gotthardt, Wolfgang Mieder, this issue should be considered in relation to English and German proverbs. And in Turkic peoples such as Kazakhs, Azerbaijanis, and Turks, proverbs are considered as wisdom and sacred words passed down from ancestors. It can be seen that proverbs in these languages began to transform mainly when the Internet and social networks began to be widely used.

Barbara Mieder and Wolfgang Mieder in their work “Tradition and Innovation: Proverbs in Advertising” state that some folkloric works are sometimes modified according to the changing times and circumstances. Proverbs are one of the most widely used folklore genres in such a process. It is noteworthy that proverbs, which are modified through satirical sharp language, are often used in advertising texts. (Mieder, 1977: 308-319). V. Mieder called such modified proverbs “anti-proverbs”. At that time, such anti-proverbs were often used in advertising texts, but today they are often found on Internet sites and social networks. Some of them can be compared to advertising text. For example, “It’s better to have one YouTube, than a hundred Kaztubes” (<https://surak.baribar.kz/618367/>) for example, even if it is converted from the proverb “It’s better to have 100 friends, than a hundred som”, in addition to being a proverb, it can be accepted and used as a slogan for the advertisement of the YouTube social network.

4. Results

It was determined that the nature of instructive stories in post-folklore is effective for the formation of universal values, that it is short and meaningful, that it is a way to invite dialogue, to teach one’s opinion, to convey the wisdom of ancestors, to offer solutions to conflict situations, and to help understand moral truth. According to their content, the

instructive stories published on the Internet can be divided into religious and moral stories that promote the direction of national values.

Anti-proverbs change the composition and form of pronunciation of proverbs. But the resulting anti-proverb may have nothing to do with the original paremia's content and meaning. All you have to do is change or supplement the main words in the sentence, keeping the form of pronunciation, thus turning the proverb into a joke. The main goal here is to show the narrator's wit and quickness of mind. The author cites the anti-proverb «A woman without God is like a frog without a bicycle» as an example. This is a modified version of the well-known feminist slogan («A woman without a man is like a fish without a bicycle»), uttered by the Australian film director Irina Dunn. And Irina Dunn herself said it from the quote «A man without faith is like a fish without a bicycle». However, some anti-proverbs are content enough to answer actual proverbs to a certain extent. Having said this, the author gives examples of meaningful anti-proverbs that have «graduated» to the status of actual proverbs. According to him, the modified version of «No body is perfect» is more physically useful than the saying «Nobody is perfect». And the anti-proverb «Expedience is the best teacher» is truer than the proverb «Experience is the best teacher» (Doyle, 2023: 162-163).

Paremiyas, which have become anti-proverbs or digital proverbs with the modification of sharp-tongued netizens, are also found in the Turkish language: "You can't find an antivirus unless you mention a virus" (original – You can't find a cure unless you mention a disease), "A program which sleeps with a virus will wake up with its copy" (original – One who sleeps with a dog, wakes up with a lice) "Virus's head is off when it's little" (original – Snake's head is off when it's little) (Gurchayir, 2008: 74).

It is worth noting that most of the Internet proverbs are changed in relation to the Internet, computers, anti-virus programs and social networks. The included words and terms are also related to new technologies. However, there are also modified proverbs in other topics. In the Turkish language, there are also examples where some proverbs have been modified only in relation to the student's life:

(original) Every rooster crows in his yard - Every student sings in his classroom;

(original) A friend will be known on a difficult day - A friend will be known on an exam day;

(original) If the nightingale was locked in a golden cage, he said «oh, my homeland» - if the student was put in the golden classroom, he said «oh, my break» and so on. (Güvenç, 2014: 42)

Another feature of Internet proverbs is that the author of some modified or newly spoken proverbs will be known. Of course, it is clear that no one remembers and mentions its author. But since it is published on the site or on social networks, it is visible who wrote it and who registered it. For example, at the end of the examples published on zharar.com as «Modern proverbs» it is indicated that «Author: Gulim Gabbasova, student of KLL-14» group. And the author of the examples published on <https://surak.baribar.kz> is not specified.

IAB (Interactive Advertising Bureau) in Turkey advertising campaign «Dijital'in atası sen ol!» – «Be the progenitor of digital technologies» and created the «Dictionary of Digital Proverbs». It contains a collection of modified, updated proverbs related to the digital world in general, the Internet, computer programs, advertising, advertising banners

and other new technology and gadgets, projects and more. This is what this collection is called *Dijital Atasözleri Ve Deyimler Sözlüğü*. This collection called «Dictionary of Digital Proverbs». (İAB Türkiye, İstanbul, 2013) shows the «authors» of these digital proverbs.

It is known that the formation and development of post-folklore was connected with the process of urbanization. And the development of new technologies and the widespread use of the Internet contributed to the development of Internet folklore. In particular, the use of WhatsApp, Facebook, Instagram, Telegram and other social networks on mobile phones has made it possible to read, change, and discuss texts belonging to genres such as instructive stories, legends, blessings, and gratitude anywhere, as well as simplifying and speeding up the ways of their distribution. Zh. Denysiuk emphasizes that the emergence of modern technologies influenced the formation of the post-folklore segment on the Internet: «The scientific study of the post-folklore phenomenon is based on the search for the origins of its formation in the urban culture, combined with carnivalized grassroots culture. With the advent of modern communication networks and technologies, the opportunity for users to represent their creativity with the help of electronic tools has resulted in the formation of the post-folklore segment of the Internet environment» (Denysiuk, 2019: 55).

Zh. Denysiuk is of the opinion that modern post-folklore cannot be attributed to traditional folklore models due to the changes in the ways of its formation and distribution. At the same time, it is said that post-folklore works reflect socio-cultural life with the help of media communication (Denysiuk, 2019: 54-55). Although almost all Internet proverbs are created by parodying old proverbs, it should be noted that the words in their composition have changed, thereby changing their meaning and content. As a result, it is known that today's lifestyle and idiosyncrasies are reflected in digital proverbs.

5. Conclusion

The possibilities of today's media space have a great influence on the genre transformation of post-folklore works. Today, with the speed of information exchange, it is not a problem to share, distribute, modify any text online. The article examines how post-folkloric texts with changes in cyberspace contribute to the modernization of our national heritage. Analyzing the distribution of post-folkloric texts on the Internet and social networks, it was determined that modern technologies not only preserve and distribute the text, but also become the area of its distribution and create conditions for its further development.

References:

1. Aksoy O.A. (2013) Dictionary of Proverbs. İstanbul: İnkılap. 486 p. (in Tur); Gurchayir S. (2008). The Transition from Generation to Forum and Computer Proverbs // *Milli Folklor*. Vol. 79. pp. 70-77. (in Tur)
2. Bacon J. (2011) The Digital Folklore Project: Tracking the Oral Tradition on the World Wide Web. *Electronic Theses and Dissertations*. – 68 p. (in Eng)
3. Brunvand J.H. (2004) *Be Afraid, Be Very Afraid. The Book of Scary Urban Legends*. New York: Norton, 2004. 260 p. (in Eng)
4. Bystrova K.V. (2009) The Internet as a modern area for the existence of fairy tales // *Philology and human*. №1. pp. 167-173. (in Russ)
5. Doyle Ch.C. (2023) Counter-Proverbs (And Anti-Proverbs) // *Diligence Brings Delight. Proverbium. Online Supplement 2*. ISBN 978-953-314-193-0. pp. 159-174. (in Eng)
6. Denysiuk Zh. Z. (2019). Post-Folklore as a Phenomenon of Communicative Internet Practices // *Cultural and Arts Studies of National Academy of Culture and Arts Management: Collective monograph*. Lviv-Torun: Liha-Pres. pp. 54-69. (252 p.) (in Eng)

7. Guliyev H. (2018) Change Process of Azerbaijani Proverbs on the Internet: Parodic Interpretation. 5th International Traditional and Local Values Symposium. pp. 376-385. (in Tur)
8. Guvench A.Ö. (2014) A Proposed Term on Internet Folklore: E-Folklore // Atatürk University Social Sciences Institute Journal. Vol.18 (2): pp. 31-46. (in Tur)
9. Hrisztova-Gotthardt Hr. (2023) Deliberate proverb innovations: Terms, definitions, and concepts / Hr. Hrisztova-Gotthardt, K. Vargha, P. Barta // Diligence Brings Delight. Proverbium. Online Supplement 2. ISBN 978-953-314-193-0. pp. 175-196. (in Eng)
10. Mieder B. (1977) Tradition and Innovation: Proverbs in Advertising / B. Mieder, W. Mieder // Journal of Popular Culture 11 (2): pp. 308-319. (in Eng)
11. Neklyudov S.Yu. (2002) Folklore: typological and communicative aspect // Traditional Culture. № 3. pp. 3-7. (in Russ)
12. Puskulluoglu A. (2002) Türk Atasözleri Sözlüğü. Ankara: Arkadaş Yayınları. 189 p. (in Tur) ; Kaidar A. (2004) Folk Wisdom. Almaty: Toganai-T. – 560 p. (in Kaz)
13. Rakysh Zh. (2023) Kazakh postfolklore: transformation of genres // «Keruen». 79 (2), pp. 116-126. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-09> (in Kaz).
14. Savchenko A.V., Suslova T.I. (2012) Internet folklore as an opportunity for online cultural self-identification // Connect-Universum – 2012: Collection of materials from the IV International Scientific and Practical Internet Conference. Tomsk State University. Tomsk. ISBN 978-5-94621-369-1. pp. 100-102. (208 p.) (in Russ)

Литература:

1. Aksoy Ö.A. (2013) Atasözleri Sözlüğü. – İstanbul: İnkılap. 486 s. (tur); Gürçayır S. Kuşaktan Forumla Geçiş Ve Bilgisayar Atasözleri. Millî Folklor, 2008, № 79. pp. 70-77.
2. Bacon J. (2011) The Digital Folklore Project: Tracking the Oral Tradition on the World Wide Web. East Tennessee State University. Electronic Theses and Dissertations. – 68 p.
3. Brunvand J. (2004) Be Afraid, Be Very Afraid. The Book of Scary Urban Legends. New York: Norton. Print. – 256 p.
4. Быстрова К.В. Интернет как современный ареал бытования сказки// Филология и человек. 2009. №1. С. 167-173.
5. Doyle Ch.C. (2023) Counter-Proverbs (And Anti-Proverbs) // Diligence Brings Delight. Proverbium. Online Supplement 2. ISBN 978-953-314-193-0. pp. 159-174.
6. Denysiuk Zh.Z. (2019) Post-Folklore as a Phenomenon of Communicative Internet Practices // Cultural and Arts Studies of National Academy of Culture and Arts Management: Collective monograph. Lviv-Torun: Liha-Pres. pp. 54-69. (252 p.)
7. Guliyev H. (2018) Azərbaycan Atasözlerinin İnternet Ortamında Değişim Süreci: Parodik Yorumlama. 5. Uluslararası Geleneksel Ve Yöresel Değerler Sempozyumu. pp. 376-384.
8. Güvenç A.Ö. (2014) İnternet Folkloru Üzerine Önerilen Bir Terim: E-Folklor. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 18 (2). S. 31-46.
9. Mieder B. (1977) Tradition and Innovation: Proverbs in Advertising / B. Mieder, W. Mieder // Journal of Popular Culture 11: pp. 308-319.
10. Неклюдов С.Ю. Фольклор: типологический и коммуникативный аспект // Традиционная культура. 2002. № 3. С. 3-7.
11. Püsküllüoğlu A. (2004) Türk Atasözleri Sözlüğü, Ankara, Arkadaş Yayınevi, 2002. 189 s.; Қайдар Ә. Халық даналығы. Алматы: Тоғанай-Т. – 560 б.
12. Рақыш Ж. (2023) Қазақ постфольклоры: жанрлар трансформациясы// «Keruen». 79 (2). – 116-126 бб. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-09>.
13. Савченко А.В., Сулова Т.И. Интернет-фольклор как возможность сетевой культурной самоидентификации // Connect-Universum – 2012: Сборник материалов IV Международной научно-практической Интернет-конференции / Науч. ред. И.П. Кужелева-Саган; Томский государственный университет. Томск, 2012. ISBN 978-5-94621-369-1. С. 100-102 (208 с.)
14. Hrisztova-Gotthardt Hr. (2023) Deliberate proverb innovations: Terms, definitions, and concepts / Hr. Hrisztova-Gotthardt, K. Vargha, P. Barta // Diligence Brings Delight. Proverbium. Online Supplement 2. ISBN 978-953-314-193-0. P. 175-196.

Т.Е. Қыдыр¹, Х.Х. Таджиев^{2*}

¹М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

²М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

E-mail: qydyr.torali@gmail.com, xamidulla_86@mail.ru

ORCID: 0000-0001-9549-256X, 0000-0002-8078-1585

ҚИССАСИ ӘР-РАБҒҰЗИ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ЖАЗБА ӘДЕБИЕТІНДЕ ПАЙҒАМБАРЛАРДЫҢ КӨРКЕМ БЕЙНЕСІ

Аңдатпа. Тәуелсіз Қазақ елінің қалыптасу тарихындағы маңызды кезеңдердің бірі Алтын Орда кезеңі десек, бұл тұста жазып қалдырылған жазба жәдігерлердің поэтикасы мен өзінен кейінгі кезеңдерде қазақ елінің әдебиетіне жасаған әсері мен рухани байланыстарын зерттеу бүгінгі әдебиеттану ғылымындағы маңызды тақырыптардың біріне айналып отыр. Қазақ халқының рухани мәдениеті мен әдебиетінің қалыптасуында маңызды орын алатын сондай жазба жәдігерлердің бірі ел арасында «Қисса-и Рабғұзи» (Рабғұзи қиссалары), Қисас ул-әнбия немесе «Пайғамбарлар қиссасы» деген аттармен танылған шығарма. Мақалада, Рабғұзи қиссалары мен 20 ғасыр басындағы қазақ қоғамын рухани кемелдікке тәрбиелеген ақындар шығармашылығындағы пайғамбарлардың көркем бейнесі салыстырмалы түрде талдау жасалынды. Атап айтқанда, Шәді Жәңгірұлы, Жүсіпбек Шайхисламұлы сынды ақындар елдің рухани санасының өсуіне, үлес қосты. Олар атакты медреселерде білімін шыңдап, дәстүрлі ислам мәдениетін өлеңдері арқылы көрсете білген ақындар болды. Бұл сөз шеберлерінің шығармашылығы бүгін әдебиеттану ғылымындағы зерттеуге тиісті тақырыптардың біріне айналып отыр. Әсіресе, Исламның негізгі қағидалары мен адамзатқа үлгі боларлық пайғамбарлар өмірін поэзия арқылы насихаттау XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті тарихында елеулі орынды алып отыр. Зерттеу мақала бұл мәселені зерделей отырып, Рабғұзи қиссалары мен XX ғасыр басындағы шығармалардың арасындағы рухани үндестік пен танымдық-идеялық ерекшеліктерін ашып берді.

Алғыс: Мақала АР 14972895 «Алтын Орда және XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті: рухани үндестік және дәстүр жалғастығы» жобасы аясында жинақталған материалдар негізінде баспаға ұсынылды.

Кілт сөздер: Рабғұзи, әдебиет, пайғамбар, жанр, Шәді Жәңгірұлы.

Т.Е. Кыдыр¹, Х.Х. Таджиев^{2*}

¹Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

²Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

E-mail: qydyr.torali@gmail.com, xamidulla_86@mail.ru

ORCID: 0000-0001-9549-256X, 0000-0002-8078-1585

Киссаси ар-Рабгузи и художественный образ пророков в казахской письменной литературе

Аннотация. Один из важнейших периодов истории независимого Казахстана является период Золотой Орды. Поэтика письменных источников, относящиеся к этому времени, оказала глубокое влияние на становление литературы и духовных основ Казахстана и в следствии становится одной из важнейших тем современного литературоведения. Одним из таких письменных памятников, играющим значительную роль в формировании духовной культуры и литературы казахского народа, является произведение, известное как «Кисса-и Рабгузи», «Кисас уль-Анбия» или «Сказание о Пророки». В статье предпринята попытка проанализировать произведение Рабгузи, сопоставить художественный

образ пророков в произведениях поэтов начала XX века, в частности, между такими поэтами, как Шади Жангирулы и Жусипбек Шайхисламулы, которые способствовали росту духовного самосознания казахов. Одной из проблем, занимающей значительное место в истории казахской литературы начала XX века, является исследование жизни пророков сквозь призму поэзии. В данной статье выявлена духовная гармония и познавательно-мировоззренческие особенности между рассказами Рабгузи и произведениями начала XX столетия.

Благодарность: Статья представлена к публикации на основе материалов, собранных в рамках проекта AP14972895 «Золотая Орда и казахская литература начала XX века: духовная гармония и преемственность традиций».

Ключевые слова: Рабгузи, литература, пророк, жанр, Шади Жангирулы

T.E. Kydyr¹, Kh.Kh. Tadzhiev^{2*}

M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan

E-mail: kydyr.torali@gmail.com, xamidulla_86@mail.ru

ORCID: 0000-0001-9549-256X, 0000-0002-8078-1585

Qissasi Ar-Rabguzi and the artistic image of the prophets in Kazakh written literature

Abstract. One of the most important periods in the history of independent Kazakhstan is the period of the Golden Horde. The poetics of written sources dating back to this time had a profound influence on the formation of literature and spiritual foundations of Kazakhstan and, as a result, becomes one of the most important topics in modern literary criticism. One of these written monuments, which plays a significant role in the formation of the spiritual culture and literature of the Kazakh people, is the work known as "Kissa-i Rabguzi", "Qisas ul-Anbiya" or "The Tale of the Prophets". The article attempts to analyze the work of Rabguzi, to compare the artistic image of the prophets in the works of poets of the early 20th century, in particular, between such poets as Shadi Dzhangiruly and Zhusipbek Shaikhislamuly, who contributed to the growth of the spiritual self-awareness of the Kazakhs. One of the problems that occupies a significant place in the history of Kazakh literature at the beginning of the twentieth century is the study of the life of the prophets through the prism of poetry. This article reveals the spiritual harmony and cognitive and ideological features between Rabguzi's stories and the works of the early twentieth century.

Acknowledgments: The article was submitted for publication on the basis of materials collected within the framework of the project AP14972895 "The Golden Horde and Kazakh literature of the early twentieth century: spiritual harmony and continuity of traditions."

Keywords: Rabguzi, literature, prophet, genre, Shadi Zhangiruly

1. Кіріспе

Алтын Орда кезеңінде, Дешті қыпшақта жазылып, кейінгі дәуірлерде қазақтың рухани мәдениеті мен әдебиетіне ерекше әсер еткен әдеби шығармалардың бірі 1310 жылы Оғыз рабатының қазысы Насируддин Бұрхануддин Рабғұзи тарапынан жазылған «Пайғамбарлар тарихы» немесе «Қисас ул әнбия» жазба ескерткіші.

Пайғамбарлар тарихын егжей-тегжейлі талдап берген бұл әдеби жәдігерге оқырмандар әрқашан қызығушылық танытып отырған. Сондықтан да бұл шығарманың құрастырушысы да, бастырушысы да көп болған. Мысалы, 1907 жылы Қазан шаһарында Исмайыл Шамсуддиновтің баспасында басылған «Қисас әл-әнбияны» шығарушы Ахметжан Жалмұхамедов болса, 479 беттен тұратын 1914 жылы Қазандағы Каримовтар баспасында жарық көрген нұсқаны дайындаған Имамолла

Салахбан молла Шәріп «Қазақтары» деген азамат (Кенжебаев, 6: 19). Көріп отырғанымыздай, аталған шығарма жеті ғасырдан астам уақыт Орта Азиядағы атақты білім ордаларында, медреселерде оқытылып, бүгінге дейін келіп жетті. Дүниенің жаратылысы жөніндегі діни хикаялардан құралған бұл шығарманың мазмұнын ескіше, мұсылманша сауатты шайырлардың көбісі білген (Қосанов, Кәкенова т.б., 7: 178). Жастайынан Рабғұзи қиссаларын оқып, жаттап өскен халық ақындары қазақ жазба әдебиетінде қиссашылдық дәстүр мен түрлі әдеби жанрлардың қалыптасып, дамуына үлес қосты. Осылай XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті тарихы дәстүрлі Ислам мәдениетін, оның ішінде пайғамбарлар тарихын насихаттаған жаңа қисса-дастандармен толығып отырды.

2. Зерттеу әдістері мен материалдар

Зерттеу материалдарына Алтын Орда тұсында жазылған Рабғұзи қиссалары мен XX ғасыр басында қисса-дастандары арқылы пайғамбарлар өнегесін көркем сөзбен суреттеген Шәді Жәңгірұлы, Мәшһүр Жүсіп сынды ақындар шығармалары іріктеліп алынды.

2.1 Зерттеу әдістері

Материалдарды қарастыру барысында зерттеуге алынып отырған тақырыптың өзектілігіне және дәйекті мәтіндердің болуына баса мән берілді. Тақырыпқа байланысты материалдар сұрыпталып алынып, салыстырмалы-тарихи, салыстырмалы, типологиялық әдістер арқылы талданды.

2.2 Материалға сипаттама

Рабғұзи қиссаларының ең ескі нұсқасы Британия музейінде сақталған. Аталған нұсқа 15 ғаырда көшірілген ғылыми айналымда танымал болып есептеледі. Ал кейінгі XVI ғасырда көшірілген нұсқалардың бірі Санкт-Петербург, Швеция, Париж бен Баку қалаларының музейлерімен ғылыми кітапхана қорларында сақталған. Шығарманы түрлі кезеңдерде К.Гренбек, Н.И.Ильминский, М.Мелиоранский, С.Малов сынды ғалымдар бастырып шығарған. Сонымен бірге, Л.Будагов пен В.Радловтың белгілі сөздіктерінде, сондай-ақ, кейбір үзінділері Н.П.Остроумовтың, Н.Ф.Катановтың зерттеулерінде берілген (Қыраубаева, 8: 19). Сондай-ақ елдің сұранысымен Қазанда орналасқан Хусаинов және Ташкентте орналасқан Арифжанов баспаханаларында да XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бастарында бірнеше рет жарық көрген (Айдаров, 1: 34; Елеукунов, 2: 192). Осылайша күнімізге дейін жеткен шығармалар тәуелсіздік жылдарында қайта қаралып, зерттелу қажеттілігі туындады.

3. Талқылау

Рабғұзи шығарманы оқырманға өтімді насихаттау үшін пайда, қисса, ғазал, хикая, хабар, риуаят, андату, үгіт-насихат, сұрақ-жауап, ескерту, сүйінші секілді жанрларды пайдалана отырып, жалпы 51 қиссаны ұсынған. Автор пайғамбарлардың тарихи келбеті мен Исламды насихаттаудағы орнын таратып беруде «Адам ата (Алланың оған сәлемі болсын) қиссасы» және оның перзенттері Қабыл және Әбіл арасындағы болған оқиғалар, «Шис пен (ғ.с.) Ыдырыс (ғ.с.) қиссаларын ұтымды пайдаланған (Рабғұзи, 9: 12).

Композициялық құрылымы жағынан қиссалар төмендегідей берілген: хикая, ғазал, хабар, сұрақ-жауап, риуаят, пайда, ләтифә, хикмет, сүйінші, жарлық және т.б.

Дегенмен, тұрақты емес. Көбінесе қиссалардың көлеміне қарай өзгеріп отырған. Мысалы, Жүсіп (ғ.с.) қиссасында бірнеше жанр қатарынан келсе, Шис (ғ.с.) тақырыбында жанрлар саны төмендеп отырады.

Адам атадан басталған Құрандағы жиырма бес пайғамбар мен Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардан соң Ислам әлемін басқарған төрт халифа, сондай-ақ Мұхаммед пайғамбардың сүйікті немерелері Асан мен Үсейндердің қилы өмірін көркемдеп суреттеген бұл әдеби мұра өзінің тарихи құндылығын сақтап қалуда беріліп жатқан мәліметтердің айғақты болуына назар аударған. Яғни, әрбір тұлғаның тарихи келбетін ашып беруде немесе танымал оқиғаны оқырманға жеткізуде автор әрбір мәліметке Құран аяттары және Алла елшісінің (с.а.у.) хадистерінен дәлелдер келтірген. Сонымен қатар фольклор мұраларынан ұтымды пайдаланған. Кейбір орындарда ойларын поэзияға салып, жеткізуге тырысқан. Бұл автордың сөз өнерін жан-жақты меңгерген талантты жазушылық қабілетінің жоғары болғанын көрсетіп отыр. Бұл пайғамбарлардың ұлығы Ибраһим (ғ.с.) мен Мұхаммед (ғ.с.) пайғамбардың тарихи тұлғалығын ашуда айқын көрініп отыр.

Дәл осындай Мұхаммед пайғамбар өмірін поэзиямен өрнектеу дәстүрі ХХ ғасыр қазақ жазба әдебиетінде қиссашылдық дәстүр арқылы көрініс берген. Мұндай ақындарды зерттеушілер “кітаби ақындар” немесе “қиссашыл ақындар” десе, кейде “нәзира дәстүрінде жырлаған ақындар” деп те атайды. 19 және 20 ғасыр басындағы осындай шығармалар бүгінге дейін жетіп келді (Tadzhiev, 10: 323)

Артынан едәуір мол мұра қалдырып, қазақ әдебиетін төл және нәзиралық мұралармен толықтырған, қазақ әдебиетін шығыс классикасымен, фольклоры тақырыптарымен, сюжеттерімен байытқан, сол еңбектері арқылы қазақ жазба әдебиетінің негізін қаласқан шайырлардың бірі – Шәді төре Жәңгірұлы.

Ақынның – Мұхаммед Пайғамбар (с.а.у.) өмірін өлеңмен өрнектеген «Назым Сияр Шариф» атты шығармасы 1913 жылы Ташкенттегі Ғұлам Хасан Арифжанов литографиясынан баспа бетін көрген. Бұл тарихи шығармасын ақын оқырманға жеткізуде Құран Кәрім тәпсірлерімен қатар Алла елшісінің (с.а.у.) хадистері мен көптеген Ислам ғалымдарының танымал еңбектерін негізге ала отырып, түркі тілінде жазып шыққан. Тақырыптық-мазмұндық жағынан алғанда Шәді шығармасы шығыс әдебиетіндегі «назира» дәстүрін ұтымды пайдаланған. Шығарманың жазылу себебіне арналған бөлімде ақынның берген мәліметіне сүйенсек, заманның ғалымы Ясауи жолын ұстанған Сейт Ахмет ұстаз Шәді ақынға өтініш жасап: «Алла елшісінің (с.а.у.) өмірлік өнегесі кітаптарда көп. Дегенмен, түркінің ауам халықтары оны түсіне алмай қиналып жатады. Осы тарихты поэзиямен жырласаңыз, қара халық оқып, танып білсе екен» дейді. Шәді ақын ұсынысты қабыл алып, ең әуелі Аллаға хамд, Пайғамбарға салауат айтып шығарманы жазуға кіріседі. Алла елшісінің (с.ғ.с.) туғанынан бастап, дүниеден өткеніне дейінгі тарихи оқиғаларды толығымен өлеңмен өрнектеген.

Алла елшісінің (с.ғ.с.) «нұрының» жаралғаны, туған күнінен бастап, өміріндегі қызықты, өнегелі әрі мұғжизалы «Шаққ-е садр» сынды оқиғалармен қатар Қадиша анамызбен некелесуі, Пайғамбарлық уахидің түсуі, асыл дініміз Исламды тарату жолында көрген ауыр азаптары мен қиындықтары, Мекке қаласынан Мәдинаға

хижрат еткені, ансарилердің Исламды қабылдағаны, Миграж оқиғасы және одан кейінгі тарихи деректер желісі Рабғұзи қиссасындағы Мұхаммед пайғамбарға (с.ғ.с.) арналған тараулармен үндесіп жатқанын көруге болады (Таджиев, Қыдыр, 11: 177).

Рабғұзи шығармасында автор өзі суреттеген кейіпкердің әдеби бейнесін ашуда өз шеберлігін барынша іске салған. Әрбір қиссаны кемел түрде жеткізу үшін сол тұлғаның тарихи тұлғалық бейнесін беру арқылы көп мәлімет ұсынуға тырысады. Мысалы, Хұт пайғамбар қиссасын алайық. Автор мұнда Хұттың (ғ.с.) тұлғалық келбетін кеңірек ашу үшін алдымен оның нәсіліне тоқталады:

«Нұх (ғ.с.) - Сам - Ирам – Ауаз - Ад - Жұлұт - Риях - Абдулла - Хұт (ғ.с.). Және бес пайғамбар араб нәсілінен екендігі туралы ақпарат ұсынады: Олар: Худ – Салих – Шис - Исмайыл - Мұхаммед (с.ғ.с.).

Ол – «Уә илә «един эхәһум һудән» («Және Ад қауымына олардың бауыры Хұтты (жібердік)») шапанын киген, «Йә қауми убуду Аллаһа» («Ей, менің қауымым, Аллаға құлшылық етіндер») деп жарлық жеткізген, «Йә, һуду мә житәнә бибәйинәтин» («Олар: «Ей, Хұт, сен бізге ешбір айғақ әкелмедің») айғағын есіткен, «Фә итинә бимә тәидунә» («Уәде қылған нәрсеңді алып кел») сөзін тыңдаған, «Уә убәллиғукум мә урсилту биһи» («Және мен сендерге алып келген нәрсемді жеткізудемін») деп сөйлеген, «Уә ләкинни әракум қаумән тәжхәлунә» («Алайда сендерді надан халық көремін») деп жауабын берген – Хұт (ғ.с.)» (Рабғұзи, 9: 51).

Жоғарыда аталған пайғамбарлар арасында қазақ жазба әдебиетінде кең көрініс берген көркем бейне – Ибраһим пайғамбар бейнесі. Бұл ұлық пайғамбар жайлы Шәді Жәңгірұлы «Назм хикаяти Ибраһим Халилулла» атты 3104 жолдан тұратын аса көлемді шығармасын жазып шыққан. Бұл жөнінде ақын:

Қиссасы баршасының қиссаста көп,
Болмайды айтпағыма бәрін бірдеп.
Мүжмәлмен өз хәлімше талап еттім,
Халилдің рух шәрифін бытыратсам деп (Жәңгірұлы, 5: 7).

Шығарманың басым бөлігі Ибраһым пайғамбар және оның өнегелі өміріне арналғанымен мұндағы басты айырмашылық, Рабғұзи қиссасында Ибраһым пайғамбардың өмірі сәби кезеңінен басталса, Шәді ақын бір шумақпен қысқа қайырып, дүниеге келгеннен бастап жастайынан әкесі Тарихты пұт жасаудан қайтару үшін әрекеттері, пұттарды қырып талқандау оқиғаларын қалдырып, бірден Намрұттың Ибраһымды жазалағаны туралы оқиғадан бастап кеткен. Десек те, автор Ибраһым пайғамбарға қатысты жиырмадан артық тарихи материалдар жайлы тың деректер ұсынады. Олар: қарғыс атқыр Намруд әкімнің Ибраһым пайғамбарды отпен өртеп жазаламақ болғандағы Жаратаушының мұғжизасы, Ибраһым пайғамбардың Сара анамен бірге болуы, Мысырлық әкімнің Ибраһымға қиянат жасауы, Бибі Ажарға үйленгені, Ибраһым мен Сара және Ажар үшеуінің Шам өлкесіне, Бәйтул Муқаддасқа баруы, Намрұт патшаның Құдайға қарсы шығуы, Ибраһымның бірнеше өлкелерде жүріп Хақтың бұйрықтарын жеткізгені, Исмаилдың (ғ.с.) туылуы, Ибраһымның (ғ.с.) өз әйелі мен перзентін жазираға өалдырып кетуі, жер астынан

«Зэм-зэм» бұлақтың атылып шығуы, Ибраһымның түсінде Исмаилды құрбандыққа шалуы, Жұмақтан шыққан қой оқиғасы, Ибраһымның Исмайылмен бірге Қара тасты тұрғызғаны, Қағбаның пайда болуы, Сараның Ысхақты дүниеге әкелгені жайлы қызықты оқиғалар берілген.

Мысалы Ибраһым пайғамбардың Намрұттың бұйрығымен жазаға тартылған сәтте Жәбірейіл (ғ.с.) періште көктен түсіп, оған қол ұшын созатынын айтады. Сонда Ибраһым пайғамбар «Саған ешбір қажетім жоқ. Тек Жаратушыға ғана» деп жауап береді. Жәбірейіл: «Олай болса Жаратқанға не үшін қажетінді айтпайсың? – деп сұрайды.

Ибраһим бұл сөзді айтты жауап беріп:
«Баршасын құдіретімен тұрар көріп.
Алланың күйдірмекке әмірі болса,
Зәредей арманым жоқ кетсем өліп (Жәңгірұлы, 5: 32) – деп жауап береді.

Шәді Жәңгірұлы, осы кездегі Жаратушы тарапынан болған кереметті былай жеткізеді:

Ибраһим сол уақытта отқа жетті,
Намрудтың көйлектері күйіп кетті.
«Ия, от, Ибраһимды күйдірме?» деп,
Бір Құдай құдіретімен нида етті.

Жәбірейіл Хақ әмірімен көктен еніп,
Сипады қанатымен отты келіп.
От іші бақ-бостан гүлзар болды,
Ағашқа хулла жапқан миуа өніп (Жәңгірұлы, 5: 33).

Әрине, ақын бұл керемет оқиғаны өлеңмен өрнектемей тұрып, оның негізі қайда екенін анықтап алғанын ерекше атап айтқан жөн. Жырға арқау болған бұл мұғжиза қасиетті Құранның «Әнбия» сүресінде келген.

«Әй от! Ибраһимға салқын, зиянсыз бол» дедік. Олардың Ибраһим (ғ.с) га қастық істегілері келді. Бірақ өздерін сәтсіздікке ұшыраттық (69-70-аяттар).

Ибраһим Халилулла қиссасындағы тағы бір оқиға: «Ибраһимның (ғ.с.) баласы Исмайылмен бірге Қағбаны тұрғызғаны» оқиғасы. Бұл жайлы ақын:

Қағбаның әмір еткен ғимараты,
Таспенен тамам болып бітті бәрі.
Аллаһтан Ибраһимға илһам болды,
Айналып тауап ет деп Байтуллаһты.

Қаждағы парыз, уәжіп, сүннеттерін
Жәбірейіл тағылым берді оның бәрін.
Қағбаны ата-ұғыл тауап қылып,
Әмірін орындады бір Алланың (Жәңгірұлы, 5: 88).

Шығармадағы бұл оқиғаға арнайы тоқталып отырғанымыз, мыңдаған жылдар бойы күллі мұсылман жұрты қасиетті санаған, Жаратушы тарапынан құлшылық орны ретінде белгіленген Қағбаның тарихы жайлы Құран дерегін автор көркем сөзбен қазақ оқырманына жеткізіп отырғаны. Әрине, бұл құнды деректердің күнімізге дейін маңызын жоймағанын ескерсек, бұл тақырыптарды танып білу қаншалықты өзекті екені айқындала түсер еді.

Жазушының өз пікірін растау мақсатында Құранның белгілі бір аятына немесе пайғамбардың хадисіне, сондай-ақ әулие-әнбиелердің насихат сөздеріне сілтеме жасауы – әдебиетте талмих әдісі деп аталады. Ең бастысы автор айтылатын ойды (аяттағы, хадистегі) тура түпнұсқа қалпында емес, оны өз сөзімен еркін жеткізеді.

Бұл әдіс Шәді ақын шығармаларында көп қолданылған дей аламыз. Мысал үшін ақынның «Өлім» жайлы шығармасын алуға болады. Мұнда ақын:

Исадай саһиб нәпсі болса демің,
Халилдей отқа күймей тұрса тәнің.
Аспаннан фидия үшін қошқар түсіп,
Исмайыл Забихулла болса намың, (Жәңгірұлы, 4: 158) – дейді.

Ақын алғашқы қатарда: «Иса сынды демің өлілерді тірілтетіндей күшті болса» деп дәріптей отырып, Исаның (ғ.с.) пайғамбар мұғжизасын еске түсіреді.

Екінші қатарда Ибраһимды (ғ.с.) «Халил – Алланың досы» сипатымен таныта отырып, Құрандағы «Әнбия» сүресінің жоғарыда келтірілген 69-70 аяттарын келтіре отырып, отқа жанбай қалу оқиғасын баяндауды мақсат еткен. Ал, үшінші және төртінші жолдар Ибраһым (ғ.с.) мен ұлы Исмайылдың (ғ.с.) Аллаһ жолында құрбандыққа баруы, алайда бұл Жаратушы тарапынан бір сынақ екені, бұл сынақтың орнына құрбандық үшін қошқар жіберілгені сынды маңызды тарихи оқиғаларды оқырманға сөз етеді.

Шәді ақын «өлім» деген өмірлік ақиқатты оқырман жүрегіне жеткізу үшін бар білімін салуға күш салған. Адам атадан бастаған Сүлеймен (ғ.с.), Айюб (ғ.с.), Иса (ғ.с.), Жүсіп (ғ.с.), Мұса (ғ.с.) сынды пайғамбарлардан бөлек Аллаға кәпір болған, пайғамбарды мойындаудан бас тартқан Ферғаун, Намруд сынды залымдардың бейнесін ашып көрсетеді:

Перғауындай Құдаймын деп аузыңа алсаң,
Шаддаттай жер жүзіне жәннат салсаң.
Намрудтай бір Аллаһпен ұрыспаққа,
Аспанға кәркәс мініп ұшып барсаң (Жәңгірұлы, 5: 158),

– дей отырып, әрбір оқырманды Құранды оқып үйренуге, Құран хабар берген оқиғалардан хабардар болуға шақырады. Перғауындай өзін Жаратушымын деген наданның, Шаддат сынды Құдайға асы болған залымның, Намрут сынды Құдайға қарсы соғысқа шыққан надандар жайлы тек «Құран» да ғана жазулы екенін еске салады.

4. Зерттеу нәтижесі

Зерттеу нәтижесі ретінде ұсынылған тұжырымдар: Рабғұзидің Қисас ул-әнбия шығармасы өзіне дейінгі пайғамбарлар жайлы шығармалардағы рухани дәстүрді сақтай отырып, өзінен кейінгі әдеби мұралардың жазылуына, ел арасында кеңінен насихатталуына әсер етті. Атап айтқанда, қазақ әдебиеті тарихының XX ғасыр басында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Шәді Жәңгірұлы сынды ақындар шығармашылығы бұған нақты мысал бола алады. Зерттеу барысында алынған нәтижелер қазақ әдебиеті пәнінің XX ғасыр басындағы кезеңін оқытуда, сондай-ақ студенттердің ғылыми жұмыстары мен магистрант, докторанттардың зерттеу жұмыстарында пайдаланылады.

5. Қорытынды

Қорыта келе айтқанда, Рабғұзи шығармасы – кейінгі көркем әдебиеттің дамуына әсер еткен негізгі туындылардың бірі. Себебі Құрандағы персонаждар мен сюжеттерді суреттеуді мақсат еткен ақын-шайырлар Рабғұзи мұрасына жіті назар аударған. Орта ғасырда, сондай-ақ XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қазақ даласында кеңінен жырланған «Назым Сияр-Шәриф», «Назм хикаят Ибраһим Халилулла», секілді тақырыптар Рабғұзи шығармасымен өзара үндесіп жатқан, дәстүр жалғастығын көрсетіп отырған шығармалар екені даусыз. Өзіндік дәлел-айғақтармен егжей-тегжейлі баяндалған бұл шығармаларда Алла елшілерінің өмір жолы аят, хадистермен көмкеріліп, шығарманың құндылығын арттыра түскен. Діни тақырыпқа барып, пайғамбарлар өмірін өлең сөзбен өрнектегісі келген жазба ақындардың Рабғұзи мұрасымен танысып, көп мәліметке қол жеткізгені анық. Сондықтан да XIV ғасырда дүниеге келген бұл шығарма сол дәуірде дүниеге келген көптеген жәдігерлер секілді жоғалып кетпестен, қайта бірнеше нұсқада біздің дәуірімізге дейін жетіп келді.

Әдебиеттер:

1. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы, 1971. – 272 б.
2. Елеукуенов Ш., Шалғынбаева Ж. Қазақ кітабының тарихы. – Алматы: Санат, 1999. – 368 б.
3. Жәңгірұлы Ш. Шығармалары. Қазыналы Оңтүстік көптомдығы. Баспаға дай. Таджиев Х., Өмірзақов С. – Алматы: Нұрлы Әлем баспасы, 2014. – Т. 227. – 320 б.
4. Жәңгірұлы Ш. Назым Сияр Шәриф. Қазыналы Оңтүстік көптомдығы, Баспаға дай: Қыдыр Т., Өмірзақов С. – Алматы: Нұрлы Әлем баспасы, 2012. – Т. 80/1. – 344 б.
5. Жәңгірұлы Ш. Шығармалары. Қазыналы Оңтүстік көптомдығы. Баспаға дай: Таджиев Х., Өмірзақов С. – Алматы: Нұрлы Әлем баспасы, 2014. – Т. 226. – 296 б.
6. Кенжебаев Б. Әдебиет белестері. – Алматы: Жазушы, 1986. – 200 б.
7. Қосанов С.Қ., Кәкенова Ә.М., Әділханова Ж.С. Жазба ақындар шығармашылығындағы шығыс стилі // *Turkic Studies Journal*. – 2023. – Т. 5. – No 2. – 167-184 бб. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-167-184>
8. Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 163 б.
9. Насируддин Бурхануддин Рабғұзи. Пайғамбарлар қиссасы. Әдеби жәдігерлер. 20 томдық. 8 том. – Алматы: Таймас, 2008. – 480 б.
10. Tadzhiev X. vd. "19.yüzyıl sonlarında ve 20.yüzyılın başlarında Türkistan dinî-maarifi edebiyatında Ahmed Yesevi izleri". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 96 (Aralık 2020), 319-344. DOI: <http://doi.org/10.34189/hbv.96.014>

11. Таджиев Х.Х., Қыдыр Т.Е. Қисас-и Рабғұзи және XX ғасыр басындағы қазақ жазба әдебиеті: рухани үндестік пен дәстүр жалғастығы // *Turkic Studies Journal*. – 2023. – Т. 5. – No 3. – 172-184 бб. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-172-184>

References:

1. Aidarov G., Kurishzhanov A., Tomanov M. (1971). The language is ancient Turkic script. – Almaty. – 272 p. (in Kaz.)
2. Eleukenov Sh., Shalgynbaeva Zh. (1999). History of the Kazakh book. – Almaty: Sanat. – 368 p. (in Kaz.)
3. Zhangiruly Sh. (2014). Poetry. Multivolume Kazynaly Ontustik. Ed. Tadzhiev Kh., Umirzakov S. – Almaty: Nurly Alem. V. 227. – 320 p. (in Kaz.)
4. Zhangiruly Sh. (2012). Nazim Siyar Sharif. Multivolume Kazynaly Ontustik, Ed: Kysdyr T., Umirzakov S. – Almaty: Nurly Alem, V. 80/1. – 344 p. (in Kaz.)
5. Zhangiruly Sh. (2014). Poetry. Multivolume Kazynaly Ontustik. Ed. Tadzhiev Kh., Umirzakov S. – Almaty: Nurly Alem, V. 226. – 296 p. (in Kaz.)
6. Kenzhebaev B. (1986). Literary milestones. – Almaty: Zhazushy, – 200 p. (in Kaz.)
7. Kosanov S.K., Kakenova A.M., Adilkhanova Zh.S. (2023). Oriental style in the work of Kazakh poets // *Turkic Studies Journal*. Vol. 5. – No 2. pp. 167-184. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-167-184> (in Kaz)
8. Kyraubaeva A. (1988) Heritage centuries. – Almaty: Mektep. – 163 p. (in Kaz.)
9. Naseeruddin Burhanuddin Rabguzi (2008). History of the Prophets. Literary relics. 20/8 volumes. – Almaty: Taimas, – 480 p. (in Kaz.)
10. Tadzhiev X. vd. “19.yüzyıl sonlarında ve 20.yüzyılın başlarında Türkistan dini-maarifi edebiyatında Ahmed Yesevi izleri”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 96 (Aralık 2020). pp. 319-344. DOI: <http://doi.org/10.34189/hbv.96.014> (in Turk)
11. Tadzhiev Kh.Kh., Qydyr T.E. (2023). Qissas-i Rabguziy and Kazakh written literature of the beginning of the 20th century: spiritual harmony and continuity of tradition // *Turkic Studies Journal*. Vol. 5. – No 3. pp. 172-184. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-172-184> (in Kaz)

Б.Д. Дүйсенов^{1*}, Х. Назыр², Қ.С. Құрманбаева³

^{1,3}Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

²«Алтын парак» баспасы, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹bagdat75@inbox.ru, ²hasannazirov1@gmail.com, ³kurmanbayeva.ks@gmail.com

ORCID: ¹0000-0002-4313-1874, ²0000-0002-0176-8893, ³0000-0002-0176-8893

МӘШҰР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫНЫҢ «БІЛІМ АЛУ» ЖОЛЫ

Аңдатпа. Қазақстандағы білім алу жолын, ілім үйрететін мектеп-медреселерді, ондағы оқытылған кітаптарды, ұстаздарды тарихи өлшем тұрғысынан қарастыру бағытында ұлы тұлға, ақын, ғалым, данышпан Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының (1858-1931) білім алу жолын зерделеу арқылы көп деректің көзін ашуға болады. Осы мақсатта XIX–XX ғасырларда «білім алу» дәстүрлері жан-жақты талданып, қазіргі күні белгісіз кітап аттары мен ілім жолдары толыққанды зерттелді. Мәшһүр Жүсіп бес жасында (1863) Баянауылда Нәжмиддин хазіреттен, сегіз жасында (1866) Қамариддин хазіреттен сабақ алған. Он бес жасында (1872-1874) Исабек ишанның (1804-1883) жол көрсетуімен Түркістан мен Бұхарада, жиырма тоғыз жасында (1887) тағы да Бұхараға барып, Хамза қожа мен *Мударриу* (ұстаз) Сиражиддин ноғайдан «Пайи астана» мешіт-медресесінде білім алған. Отыз жеті жасында (1895) Ташкентте медресе салдырған атақты ғалым Әбілқасымханның немересі Әкрамхан төреден рухани тәлім алған. Медреселерде «Әптиекті» бітіріп барып, Құранға түсетін болған. Әптиек / Хафтияк (هفتیک) парс. – «жетіден бір» деген мағынаны білдіреді. «Шар» кітап (چهار کتاب) – кезінде медреселерде оқытылатын төрт кітаптың топтамасы. Олардың екеуі өлең түрінде, екеуі қара сөз түрінде жазылған. Сопы Аллаяр араб, парсы, түркі (шағатай) тілінде жазған. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы білім алған оқу орталықтарының тарихы, ұстаздарының өмірі мен шығармашылық жолы және ол қолданған оқулық әдебиеттерінің ерекшеліктерін зерттеу XIX ғасырдың аяғы, XX ғасырдың басындағы ағартушылық дәуіріндегі қазақ қоғамының «сауаттылық» ұғымының тарихын ашуға мүмкіндік береді.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Шығыс елдері: тарихи және заманауи өлшем тұрғысынан Қазақстан үшін геосаяси сын-кәтерлер мен жаңа перспективалар» тақырыбындағы бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR20281006).

Кілт сөздер: Мәшһүр Жүсіп, білім алу, қолжазба, «Әптиек», «Шар» кітабы, мектептер, оқулықтар

Б.Д. Дюсенов^{1*}, Х. Назыр², Қ.С. Курманбаева³

^{1,3}Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

²Издательство «Алтын парак», Алматы, Казахстан

E-mail: ¹bagdat75@inbox.ru, ²hasannazirov1@gmail.com, ³kurmanbayeva.ks@gmail.com

ORCID: ¹0000-0002-4313-1874, ²0000-0002-0176-8893, ³0000-0002-0176-8893

Путь «получения образования» Машхура Жусупа Копейулы

Аннотация. Изучение пути получения образования великой личности, поэта, ученого, мыслителя Машхура Жусупа Копейулы (1858-1931) позволит раскрыть многие данные об образовании, школ-медресе, книгах, учителях Казахстана того времени. С этой целью были всесторонне проанализированы традиции «обучения» XIX и XX веков, полностью изучены названия книг и неизвестные сегодня способы обучения. Машхур Жусуп в пятилетнем возрасте (1863 г.) в Баянауле обучался у хазрета Наджмиддина, а в восьмилетнем возрасте (1866 г.) у хазрета Камариддина. В пятнадцать лет (1872-

1874) он отправился в Туркестан и Бухару под руководством Исабека Ишана (1804-1883), в двадцать девять лет (1887) снова поехал в Бухару и учился у Хамзы ходжи и *Мударриса* (учитель) ногай Сиражиддина в мечети-медресе «Пайи Астана». В возрасте тридцати семи лет (1895 г.) он получил духовное образование у Акрамхана торе, внука известного ученого Абулкасымхана, построившего медресе в Ташкенте. В медресе окончил хафтияк и изучал Коран. Хафтияк (هفتیک) перс. – означает «один из семи». Книга Шахр (چهار کتاب) перс. – это коллекция из четырех книг, которые преподавались в медресе. Две из них написаны в стихах, остальные две в виде прозы. Книги Суфий Аллаяра, он писал на арабском, персидском, тюркском (чагатайском) языках. Изучение истории учебных центров, жизненного и творческого пути его учителей и особенностей учебной литературы, использованной в обучении Машхуром Жусупом Копейулы, позволят раскрыть историю понятия «образованность» казахского общества в эпоху просвещения в конце XIX-го, начале XX-го вв.

Благодарности: Статья выполнена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему «Страны Востока: геополитические вызовы и новые перспективы для Казахстана в историческом и современном измерениях» (индивидуальный регистрационный номер: BR20281006).

Ключевые слова: Машхур Жусуп, образование, рукопись, хафтияк, книга шахр, школы, учебники.

B.D. Dyussenov^{1*}, H. Nazir², K.S. Kurmanbayeva³

^{1,3}R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

²Publishing house "Altyn paraq", Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹bagdat75@inbox.ru, ²hasannazirov1@gmail.com, ³kurmanbayeva.ks@gmail.com

ORCID: ¹0000-0002-4313-1874, ²0000-0002-0176-8893, ³0000-0002-0176-8893

The path of "getting an education" by Mashkhur Zhusip Kopeiuly

Abstract. Studying the path of education of the great personality, poet, scientist, thinker Mashkhur Zhusip Kopeiuly (1858-1931) will reveal many data about education, madrasah schools, books, teachers of Kazakhstan at that time. To this end, the traditions of «learning» of the XIX and XX centuries were comprehensively analyzed, the titles of books and methods of teaching unknown today were fully studied. Mashkhur Zhusip studied with Hazret Najmiddin at the age of five (1863) in Bayanaul, and at the age of eight (1866) with Hazret Kamariddin. At the age of fifteen (1872-1874), he went to Turkestan and Bukhara under the guidance of Isabek Ishan (1804-1883), at the age of twenty-nine (1887) he went to Bukhara again and studied with Hamza Khoja and Mudarris (teacher) Nogai Sirazhiddin at the Payi Astana mosque-madrasah. At the age of thirty-seven (1895), he received a spiritual education from Akramkhan tоре, the grandson of the famous scientist Abulkasymkhan, who built a madrasah in Tashkent. He graduated from the Haftiyak madrasah and studied the Koran. Haftiyak means «one of the seven». The Book of Shahr (چهار کتاب) Persian. – this is a collection of four books that were taught at the madrasah. Two of them are written in verse, the other two in the form of prose. Allayar's Sufi books, he wrote in Arabic, Persian, Turkic (Chagatai) languages. The study of the history of educational centers, the life and creative path of its teachers and the features of the educational literature used in teaching by Mashkhur Zhusip Kopeiuly will reveal the history of the concept of «education» of Kazakh society in the Enlightenment era in the late nineteenth and early twentieth centuries.

Acknowledgments: The article was carried out within the framework of the project of program-targeted financing of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan on the topic "The countries of the East: geopolitical challenges and new prospects for Kazakhstan in historical and modern dimensions" (individual registration number: BR20281006).

Keywords: Mashkhur Zhusip, education, manuscript, haftiyek, book of Shahr, schools, textbooks

1. Кіріспе

Қазақ даласының көрнекті өкілі Мәшһүр Жүсіптің (1858-1931) шығармашылығы тақырып жағынан сан-алуан. Шығармалары тарих, әдебиет, этнографиялық

тақырыптарды кеңінен қамтиды. Әсіресе, шығармалары арасында діни-сопылық тақырыбы айрықша орынға ие. Бірақ Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы діни-сопылық тақырыбы бүгінгі күнге дейін арнайы зерттелмеген. Мәшһүр Жүсіп кезінде Бұхара, Ташкент қалаларындағы атақты медреселерде жетік діни білім алумен қатар, Орта Азия аймағында кеңінен тамыр жайған сопылықтың Нақшбандия тариқатын ұстанған. Нақшбандия сопылық мектебі – бұқаралық сопы-әулие Баһауддин Нақшбанд (1318-1389) атымен байланысты. Бұл тариқат жолының ұстаздар тізбегі (силсиласы) Пайғамбар досы төрт шадиярдың алғашқысы Әбу Бәкірге (р.а.) (қ. ж. 634) дейін ұласады.

Бұл туралы еңбектерінде көптеген естелік, мәліметтер кездеседі. Бір сөзбен айтқанда, Мәшһүр Жүсіп тарихшы, ақын, этнограф әрі діни білімі жетік, ғасырлар бойы ата-бабамыз ұстанған Ханафи-Матуриди мәзһабы мен хал ілімі – сопылық бағытын бекем ұстанған ғалым.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы 1858 жылы қазіргі Павлодар облысы, Баянауыл ауданында ережеп айы, жұма күні, бесін уақытында Көпей шаңырағының тұңғышы болып дүниеге келді. Ол кезде әкесі Көпжасар 42 жаста, шешесі Ұлбала 18 жаста болған.

Жасымда қойылған ат – Адам Жүсіп,

Жұрт кеткен сүйгенінен «Мәшһүр» десіп (Мәшһүр Жүсіп, 2013: 128) – деген өлеңінде атап өткеніндей, азан шақырып қойылған есімі – Адам Жүсіп. Кейіннен 9 жасында Мұса Шорманұлы (1818-1884) тақиясына үкі таққызып: *«Өз заманында халқына Мәшһүр болатын бала екен»* – деп, лепес қылуымен Мәшһүр Жүсіп атанып кетеді.

Мәшһүр Жүсіп бір кіндіктен үш ағайынды. Бірақ бауыры Хасан мен қарындасы Әмина жас кезінде қайтыс болған. Басқа бір деректetterде екі ағасы, бір інісі болған деп те айтылады. Мәшһүр Жүсіп өзінің жазбасында: *«...біз туған жыл қой жылы болған. Анамыз марқұмның жылы қоян еді... ең тұңғышы, көрген қызығы болыппыз»* – дейді (Мәшһүр Жүсіп, 2013: 350).

Он сегізінен қырық жасына дейін ноғайларға жалданған Мәшһүрдің әкесі Көпейдің 1861 жылы (Адам Жүсіп 3 жасқа толғанда) малы жұтқа ұшырап, қыстан ақ сирақ болып шығады. Сонда Көпей Шермұхаммедұлы: *«Адамға мал жолдас болмас, ғылым жолдас»* – деп, ұлы Адам Жүсіпті оқуға береді.

2. Зерттеу әдістері мен материалдары

2.1 Зерттеу әдістері

Зерттеу әдістері – араб, парсы, түркі-шағатай тілдеріндегі еңбектер арқылы білім алып, дін ілімін меңгерген тарихи тұлғаны зерттеуде қолданылатын тарихи, деректемелік, филологиялық, палеографиялық, текстологиялық, хронологиялық, этнолингвистикалық және салыстырмалы, салғастырмалы зерттеу әдістері арқылы жүзеге асырылды. Шығыс білімі мен ілімі бойынша жазылған шетелдік, кеңестік және қазақстандық ғалымдардың еңбектерін иіні мен ретіне қарай кеңінен пайдаландық. Табылған материалдарды талқылап, талдап, саралап, жүйелеп, алынған нәтижелер бойынша ұсыныстар жасадық. Қадимия ілімі негізінде жазылған еңбектердің мәтіндерін оқу, аудару, зерттеу, салыстыру әдістері де үнемі жұмысымыздың нәтижелі болуына үлкен себін тигізді.

2.2 Материалға сипаттама

Зерттеу жұмысында пайдаланылған негізгі материалдар – Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы заманындағы білім алу жолындағы мектептер, медреселер, ондағы сабақ берген ұстаздар мен оқытылған кітаптар. «Әптиек», «Шар» кітап, Сопы Аллаяр, «Қасида бурда» кітаптары және т.б. оқулықтардың мағынасын ашып, Мәшһүр Жүсіптің ұстаздары Қамаридден хазірет, Исабек ишан және Түркістан, Бұхара, Самарқанд, Ташкентте білім берген ұстаздары мен оқыған мектептеріне жан-жақты тереңірек талдау жасау арқылы материалдар аясы кеңейе түседі.

3. Талқылау

Мәшһүр Жүсіп бес жасында (1863) Баянауылда Байжан хазірет салдырған медреседе Нәжмиддин хазіреттен, сегіз жасында (1866) Қамариддин хазіреттен сабақ алады. Он бес жасында екі жылдай (1872-1874) ұстазы Исабек ишанның (1804-1883) жол сілтеуімен Түркістан мен Бұхараға аттанып, білім алуын жалғастырады. Бұхара медресесінде тәлім алған соң, шәкірт оқытып ұстаздық етеді. Мәшһүр Жүсіп жиырма тоғыз жасында (1887) тағы Бұхараға барып Хамза қожа мен *Мударрис* (ұстаз) Сиражиддин ноғайдан «Пайи астана» мешіт-медресесінде сабақ алады. Отыз жеті жасында (1895) Ташкентте медресе салдырған атақты ғалым Әбілқасымханның немересі Әкрамхан төреден рухани тәлім алады.

Мәшһүр Жүсіптің білім үйренуге деген қызығушылығы мен зеректігі арқасында сауаты ерте ашылды. Сол кездегі отбасының материалдық жағдайының жұпыны болғандығы оның білім алуына кедергі келтірмеді.

Жас та болып көргем жоқ құнды, пұлды,

Бала біткен бәрі де менен оңды.

(...)

Жазығым сол: зерекпін, неген емен,

Несие сөз жасымнан деген емен (Мәшһүр Жүсіп, 2013: 184).

Бала Жүсіп бес жасында сауатын ашып, зеректігімен ұстаздарының алғыс-батасын алады. Сол жаста-ақ сопылық білімнен хабардар болады. Өзі бұл туралы өлеңдерінде былай дейді:

Бес жаста нәсіп болып бізге дүкен,

Биқисап көрдік тағы қанша тікен?!

Нәжмиддин хазірет сүйіп шын көңілмен:

«Бұхарлығым!» – деп лепес қылған екен (Мәшһүр Жүсіп, 2013: 181).

Бес жаста «бісміллә» айтып жаздым хатты,

Бұл дүние жастай маған тиді қатты (Мәшһүр Жүсіп, 2013: 192).

Бес жаста ауызға алдым «Бисмилланы!»

«Әптиек» Құран оқып, білдім мәні!

Яссауи Қожа Ахмет хикметінен
Көңіліме төгілді нұр хош кәләмі (Мәшһүр Жүсіп, 2013:163).

Мәшһүр Жүсіптің тәлім алған ортасы, оқыған медреселері, сабақ алған ұстаздары, оқу бағдарламалары негізінде оқыған кітаптарын жан-жақты зерттеу мәшһүртануда аса маңызды. Өйткені, Мәшһүр Жүсіп дүниетанымының қалыптасып, ойшылданышпан, ақын-ғалым тұлға болуында оның рухани сусындаған қайнар көздері мен білім алған орындарының ықпалы зор. Сондықтан Мәшһүр әлемін ашу үшін осы мәселелер жан-жақты зерттелуді қажет етеді. Ол өз жазбаларында сабақ алған ұстаздары, оқыған медреселері мен оқулық әдебиеттер туралы мәліметтер берген. Мәшһүр Жүсіп он жылдай уақыт медресе тәлімін алған діни білімі жетік ғалым. Ол кезде жалпы Орта Азия аумағында медреселерде оқу бағдарламасы ғасырлар бойы қалыптасқан бір ізді жүйемен жүргізілді (Остроумов, 1907: 1–58).

Осыған байланысты оқыған кітаптары, медреселері, ұстаздары туралы қысқаша мәлімет беруді жөн көрдік. /*Оқудың әуел басы әліп биді*/ – деп өзі айтқандай, медресе-мектептерде оқушыларға алдымен әліппе оқытылатын. Әріп таныған соң:

Онан соң Haftiek бар еже суре,

Оларды үйренерсің жүре-жүре (Мәшһүр Жүсіп, 2013: 25) – деп, «Әптиек» кітабын оқитын. «Әптиек» / Хафтияк (هفتیک) парс. – «жетіден бір» деген мағынаны білдіреді. «Әптиек» Құранның жетіден бір бөлігін қамтиды. Онда «Фатиха» сүресі, «Бақара» сүресінің алғашқы бес аяты, «Аят ул-курси», «Ясин» сүресі және тағы бірнеше сүрелер бар. Медреселерде «Әптиекті» бітіріп барып, Құранға түсетін болған. Бұл кітап өткен ғасырларда мектеп-медреселерде оқытылатын сауат ашу кітабының атауы. Сол кезде сауаты бар, санды есептей алатын адамды «Әптиек» оқыған деп дәріптеген.

Одан соң «Шар» кітап оқытылған. Мәшһүр Жүсіптің медреседе оқыған кітаптарының басында осы «Шар» кітап кездеседі. Бес жасында оқуды үйрене бастаған Мәшһүр алты жасында парсы тілін «тәуір» үйреніп, «Шар» кітапты оқып жатпағанын айтады:

«Шар» кітап – алты жаста ұстағаным,

Сол күнде өлең жаттап қостағаным.

(...)

Үйреніп бала жастан білдім тілді,

Сабадым «Шар» кітапты мен жатқа енді (Мәшһүр Жүсіп, 2013: 83).

«Жетпіс бап» жинағында бұл туралы:

Келгенде алты жасқа алдым сабақ,

«Шар» кітап оқығаным, панаһім* – Хақ.

Парсыға сол мезгілде болдым тәуір,

Болсам да мен бишара, зейінім шақ (Мәшһүр Жүсіп, 2013: 3).

* Пана [پناه] парс. – тірек, қамқор, сүйеніш.

Медреселерде шәкірттерге парсы тілі мен әдебиетін үйрету үшін әдетте «Шар» кітап оқытылған. Онда иман, намаз, бата, ғибадат түрлері, насихаттарға қатысты тақырыптар хадистер және Құран аяттарымен түсіндіріледі (Исмаилова, 2022: 1210). «Шар» кітап кезінде медреселерде оқытылатын парсы тілінде жазылған төрт кітаптың топтамасы. Кітапханаларда көптеген нұсқалары сақталған. Олардың екеуі өлең түрінде жазылған болса, екеуі қара сөз түрінде жазылған. Ол төрт кітап мыналар:

1. «Муқаддимат ус-салат» (Намазға кіріспе). Шарафуддин Бұхари (XIV ғ.) тарапынан өлең түрінде жазылған бұл кітап кіріспеден және 10 тараудан тұрады. Кіріспеде автор өзінің аты-жөні, туған жері туралы мәлімет береді. Он тарауда дәрет, ғұсыл, тәйәммүм, намаз және ораза ғибадаттарын баяндайды. Шарафуддин Бұхари XIII ғ. соңында Бұхара қаласында дүниеге келген. *Фақиһ* (фиқһ* ғалымы), *мударрис* (ұстаз) әрі сопылық жолын ұстанған ақын болған. Ханафи мәзһабының негізін қалаушы Әбу Ханифа фиқһты: «Адамға пайда және зиян келтіретін нәрселерді (яғни құқықтары мен міндеттерін) білу» – деп түсіндірген. Медреседе өзі сабақ бергендіктен, шәкірттерге қолайлы болу үшін оқулық ретінде «Шар» кітапты жинақтаған. «Шар» кітаптың алғашқысын өзі жазған. Кітап «Алланың атымен» деп басталғандықтан бұл кітап «Нами Хақ» (Алланың аты) деп те аталады.

2. «Бидан» (Үйрен). Маулана Жалалиддин әл-Халиди әл-Кешидің парсы тілінде қара сөзбен сұрақ-жауап түрінде жазған кітабы. Төрт бөлімнен тұрады. Онда иман, Исламның бес шарты және басқа да діни үкімдер баяндалған. Жалалиддин Кеши Әмір Темір (1336-1405) кезінде өмір сүрген. Әмір Темір оны айрықша құрметтеген. Ол сол кездегі Хаджаган-Нақшбандия тариқатының пірі Сейид Әмір Кулалдың (1284-1370) муриді болған.

3. «Муһиммат ул-муслимин» (Мұсылмандардың маңызды міндеттері). Авторы белгісіз. Бұл кітап та қара сөзбен сұрақ-жауап түрінде жазылған. Құлшылық-ғибадаттар мен діни үкімдер баяндалған.

4. «Панднама» (Насихат). Атақты сопы-ақын Фаридиддин Мұхаммед ибн Ибраһим Аттарға (1145-1221) тиесілі екендігі айтылады. Шығарма өлең (мәснауи) түрінде жазылған.

Мәшһүр Жүсіп қолжазбаларында аты аталып өтетін оқулықтардың тағы бірі – Сопы Аллаярдың (1644-1724) «Сәбат ул-ажизин» (Өлсіздердің табандылығы) атты кітабы. Медреселерде оқушыларға парсы тілі мен әдебиетін үйрету мақсатында «Шар» кітап оқытылған соң, түркі-шағатай тілі мен әдебиетіне қызықтыру үшін Сопы Аллаярдың «Сәбат ул-ажизин» кітабы оқытылатын. Бұл екі кітаппен шәкірттер парсы, түркі-шағатай тілдерін меңгеріп әрі негізгі діни мағлұматтарды үйреніп шығатын.

«Жылым – қой» деп басталатын өмірбаяндық өлеңінде өзінің оқуға үйір екенін және әкесінің түркі тілінде жазылған үш кітабы болғанын айтады. Сонымен қоса, сол кездегі кей кітаптардың құнын да айтып, оларды алуға шамасы жетпегеніне: */Шарық қайда, шіркін дүние, шама қайда?/* – деп өкінеді. Міне, осы жерде Сопы Аллаярдың «Сәбат ул-ажизин» атты кітабын да тілге тиек етеді:

* Фикһ [*وقف*] араб. – терең түсінік, жан-жақты ұғыну деген сөз. Мұсылманша тәртіп-қағида (юриспруденция), Исламдағы әлеуметтік құқық жөніндегі ілім.

Ол күнде «Сопы Аллаяр» шархы бізге
Көрінді қолға түспес дүр тасындай.

Баспасы Қазымбектің «Сопы Аллаяр»,
Баспа-бас бойдақ қойға алар соны (Мәшһүр Жүсіп, 2023: 12–13).

Сопы Аллаяр Самарқандта 1644 жылы зиялы отбасында дүниеге келген. Әкесі Аллақұлы Теміряр, анасы Рисалатбану да оқымысты текті отбасынан шыққан. Сопы Аллаяр үш ағайынды болғаны айтылады.

Сопы Аллаяр жас кезінен сауат ашып, медреседе он үш жыл білім алады. Өзінің қабілеттігі мен зеректігінің арқасында Бұхара ханының назарына түседі. Жиырма бес жасында хандықтың салық басқармасында лауазымды қызметке тағайындалады. Кейіннен бұл қызметтен бас тартып, тақуалыққа бет бұрады. Ақыры, Нақшбандия тариқатының Мұжаддия тармағының негізін қалаушы Ахмед Сирхиндидің (1564-1624) ұлы Мұхаммед Мағсұмның (1599-1668). Бұхарадағы халифасы Хабибулла ишанға қол береді. Хабибулла ишан Ысқақ Баптың ұрпағы.

Сопы Аллаяр шығармаларын үш тілде: араб, парсы және түркі (шағатай) тілінде жазған. «Махзан ул-мути'ин» (Мойынсұнушылардың қазынасы) еңбегін араб тілінде, «Маслак ул-муттақин» (Тақуа жандардың бағыт-бағдары), «Мурад ул-арифин» (Әріптердің мұраты) еңбектерін парсы тілінде, «Сәбат ул-ажизин» (Әлсіздердің табандылығы) кітабын түркі (шағатай) тілінде жазған (Софы Аллаяр, 2013: 11).

Түркі-шағатай тілінде жазылған «Сәбат ул-ажизин» кітабы Ислам ақидасына қатысты мәселелер Құран мен пайғамбар сүннетіне сай, *әһли сүннә уәл-жамағат* ақида мектебінің өкілдерінің ұстанымы негізінде баяндалған.

Мәшһүр тоғыз жасында «Мұхтасар» мен «Шарх Абдулла» кітаптарын қызыға оқығанын айтады:

Толғандым тоғызымда томағадай,
Ұмтылдым, көрсем оқу сарышадай.
«Мұхтасар», «шарх Ғабдолла» қабат оқып,
Талпындым бала құстай өрге қарай (Мәшһүр Жүсіп, 2013: 48).

Бұл өленде аты аталған «Мұхтасар» – Ханафи мәзһабында «мутун арба'а» («Төрт мәтін») деп аталатын негізгі фикһ кітабының бірі «Уикая» кітабына жазылған түсініктеменің (шарх) қысқартылған түрі (Муминов, 2018: 164). «Мұхтасар» кітабының авторы Бұхарадағы атақты Ханафи ғалымдары отбасы өкілі Убайдулла ибн Мас'уд әл-Махбуби (қ. ж. 1346). «Уикая» кітабы атақты Ханафи фикһ ғалымы Бурһаниддин Марғинанидің (1118-1197) «Хидая» атты еңбегіне жазылған түсініктеме (шарх) кітабы. Бұл кітаптың авторы Ахмет ибн Мас'уд әл-Махбуби.

Бұхарада ғалымдығы және ұстаздық қызметімен танымал болған Убайдулла ибн Мас'уд атасының «Уикая» еңбегіне түсініктеме (шарх) жазып, оны «Шарх ул-уикая» деп атайды. Бұл еңбек медреселерде Ханафи фикһы ретінде оқытылған. Оның ықшамдалған түрі «Мұхтасар ул-уикая» (ән-Нукая) да негізгі оқулық ретінде

пайдаланылған. Оның көптеген көшірмелері кітапханаларда сақталған (Муминов, 2015: 223–224).

Жоғарыдағы өлеңде аты аталған «шарх Ғабдолла» кітабы XIV-XV ғасырда өмір сүрген Шамсуддин ибн Әбу-л-Қасим Му‘иззидің «Тасриф ул-аф‘ал» (Етістіктердің түрленуі) атты араб тілі морфологиясына қатысты жазған еңбегіне Абдуллаһ ибн Ақ Мұхаммед атты кісінің парсы тілінде жазған түсініктемесі.

Му‘иззидің еңбегімен оған жазылған түсініктеме «шарх Абдуллаһ» кітаптары кезінде медреселерде араб тілі грамматикасы (морфология) бойынша оқытылған негізгі дәріс кітабы болды. Сондықтан «шарх Абдуллаһ» кітабының көптеген қолжазба және литографиялық баспа нұсқалары бүгінде кітапхана қорларында сақталған (Сафиуллина, 2003: 147–148).

Мәшһүр Жүсіптің оқыған діни-сопылық бағыттағы әдебиеттерінің бірі – қасида. Кейбір деректер бойынша Мәшһүр Жүсіп ұстазы Исабек ишаннан «қасида» ілімін үйренген (Шағырбаев, 2018: 72). Бірде Бұхарада «Мир Араб» медресесінде он жеті оқушыдан алты-жетеуі ғана қасида бітіріп шыққандығы айтылады. Солардың бірі Мәшһүр Жүсіп болған екен.

Қасида – композициялық құрылысы жағынан көне, ескіден келе жатқан араб поэзиясының жанрлық түрі. Кейіннен түркі тілдес халықтар мен парсы классикалық поэзиясында кең қолданылатын мадақтау өлең түріне айналды. Қасида бұрындары атақты адамдарға арналып жазылған. Мазмұнына қарай бірнеше түрлерге жіктеледі. Мысалы, «мадхия» түрі – Алла, Мұхаммед пайғамбар, әулие-әнбиелерді мадақтауға арналған болса, «марсийа» – атақты кісілердің өмірден өткеніне бағыштап жазылады.

Бұл жерде аты аталып отырған қасида арабша «Қасида бурда» атымен танымал мадақтау өлеңі. Шығарманың авторы мысырлық атақты ғалым Шарафуддин Әбу ‘Абдуллаһ Мұхаммед ибн Саид ибн Хаммад әс-Санхажи әл-Бусири (1212-1294). «Қасида бурда» Мұхаммед пайғамбардың құрметіне жазылған поэтикалық шығарма. Қасиданың негізгі толық атауы: «әл-Кәуәкиб әд-дуррия фи мадхи хайр әл-бәрия». 162 бәйіттен тұрады.

Аңыз бойынша, әл-Бусири бұл қасидасын бойына дерт жабысып, төсекке таңылып қалғанда шығарған. Денесі жартылай сал болып қалған ақын қасидасын жазып, әуезге салып оқып, дұға етіп, Пайғамбарға бағыштайды. Түсінде Мұхаммед пайғамбарды көріп, пайғамбар оған шапанын (әл-бурда) жауып, ризашылығын білдіреді. Сөйтіп әл-Бусири ауруынан шипа табады. Осылайша бұл қасида «Қасида бурда» («Шапан қасидасы») деп аталды.

Бұл қасида уақыт өте Ислам әлемінде, әсіресе, сопылық әдебиетте маңызды орынға ие болды. Оған көптеген түсініктеме (шарх) жазылып, оқу тәртібі мен әдептері қалыптасты. Жазылған шархтарда қай бәйіттер не үшін оқылатыны да көрсетілген.

Осы «Қасида бурда» кітабын Мәшһүр Жүсіп Исабек ишаннан оқиды. Исабек ишанның зиратына қойылған мәрмәр тастың оң жақ бетіне «Қасида бурда» өлеңінің 151-бәйіті жазылғандығы көп нәрсені аңғартады (Медерова, Нурманова, Дүйсенов, Құрманбаева, 2020: 371).

Жалпы, қасиданың түрі көп. Мәшһүр Жүсіптің оқығаны дәл осы «Қасида бурда» екеніне тағы бір дәлеліміз, «Ғылым Ордасы» РМК ОҒК Сирек кітаптар және

қолжазба қорында Мәшһүр Жүсіптің қолжазбалары арасындағы «діни шығармалар» бумасында (130-149 беттер) «Қасида бурда» толығымен әрі әр бәйіттің мағынасын бере жазылған мәтіні сақталған.

4. Зерттеу нәтижесі.

Мәшһүр Жүсіптің діни көзқарасы қазақ халқының арғы ата-бабасынан бері ұстанып келе жатқан Ислам аясында қалыптасқаны даусыз. Әрине, бұл тұста қазақ даласында Ханафи мәзһабы негізінде қалыптасқан сопылық бағыттың да үлкен орын алғанын ескеру керек. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни көзқарасы да осы дәстүрлі негізде қалыптасты (Шағырбаев, 2018: 30–31).

Мәшһүр Жүсіптің хал ілімі деп аталатын сопылық білімге тығыз байланысы бар. Ол сопылықты тек қана теория немесе әдеби жанр ретінде қарамай, өзі де сопылықты ұстанып, оны өмірде ұштастыра білді.

Сопылық білімге деген қызығушылығы жас кезінен Қожа Ахмет Яссауи (қ. ж. 1166) бабамыздың «Диуан Хикметінің» хош кәләмі көңіліне нұр болып төгілген сәттен бастаған десек қателеспейміз. Бір жағынан дәріс алған ұстаздарының барлығы дерлік сопылық бағытын ұстанған ғалымдар болды. Мәшһүр Жүсіптің сопылық жолын ұстануға негізі әкесінің де ықпалы болғанын ескеруіміз керек. Әкесі діндар әрі сопылықты ұстанған қарапайым кісі болды. Өлеңдерінде әкесі туралы:

Атамыз дін жолында белін буды,
Бұл Мәшһүр сол секілді ерден туды (Мәшһүр Жүсіп, 2013: 364).

Әкем Көпей – жетпіс үш жасында өткен,
Дін жолына жас күнде бізді үйреткен.
Өзі жастай тариқат жолын іздеп,
Әбілқасым ишанға қызмет еткен (Мәшһүр Жүсіп, 2023: 109)

– деп әкесі өзінің ұстазы Әкрамханның атасы Әбілқасымхан ишанға қол бергенін айтады.

Мәшһүрдің сопылықты ұстануында, әрине, тәлім алған ұстаздарының орны ерекше. Бұлар: Нажмиддин хазірет, Қамариддин хазірет, Исабек ишан, Хамза хазірет, ноғай Сиражиддин *мударрис*, Миян Мәлік. Бұл ұстаздары арасында Мәшһүрдің рухани кемелденуінде Исабек ишанның орны ерекше болса керек. Өйткені Исабек ишан дүние салғанда оған арнап жоқтау жазғаны белгілі. Исабек ишанды:

Өзі – ишан жұрт бастаған, заты – қожа,

Сейітзада нәсілі сондай таза – деп ұлықтайды. Исабек ишан сопылықта белгілі мәртебеге қол жеткізген *nir* екенін де тілге тиек етеді:

Пір болып кереметі шыққан жастан,
Данышпан, ақылды еді жұрттан асқан.

Исабек ишан қайтыс болғанда қатты қайғырғаны мына шумақтарынан байқалады:

Табылмас сіздей ғазиз іздеп емге,
Пірсіз қалдық, сүйендік енді кімге?!

Исабек ишан хал ілімі иесі болуымен қоса шариғатты бекем ұстанған ғалым еді.

Шариғат, мағрипатын тамам еткен,
Тариқат, хақиқатны жары еткен.

Ғылым хал, ғылым қалыны* білген тамам,
Айырған хақ пен батыл, халал, харам.
Ғылымлар қойылған көңіліне,
Жігіттер, бар ма енді ондай адам?!

Мәшһүр Жүсіптің Исабек ишанның дүниеден өткеніне қайғырып мынадай терең мағыналы жоқтау арнауы бекер емес. Исабек ишан тек Мәшһүрдің ғана емес, сол кезде жалпы елдің рухани нәр алған *пiрi*, ауызбіршіліктің ұйытқысы, тәлімгер ұстазы еді. Сондықтан Мәшһүр Жүсіп:

Адасып азған елдің пірі болмас,

Пірсіз қылған амалдың түрі болмас (Мәшһүр Жүсіп, 2023: 229–238)

– деп ақиқатты жырлаған болатын.

Исабек ишанның сопылықты ұстанған ұстаздары жайлы жоқтаудың тағы бір нұсқасында мынадай шумақтар бар:

Сұрасаң силсиласы Раббани,

Алардур Мужаддид әлфи сәнимен.

Бұдан Исабек ишанның сопылықтағы ұстаздар тізбегі (силсиласы) Үндістанда XIV ғасыр соңы мен XV ғасыр басында өмір сүрген Нақшбандия тариқатының көрнекті өкілі «Мужаддиция» тармағының негізін қалаушы «Имам Раббани», «Мужаддид әлфи сәни» (екінші мыңжылдық жаңартушысы) лақаб атымен танымал болған Ахмед Сирхиндиге дейін ұласатынын көрсетеді. Жоғарыдағы өлең расында Мәшһүр Жүсіп қолжазбаларында болып, оған тиесілі болса, онда Исабек ишанның сопылықтағы ұстаздар тізбегі Бұхарадағы Нақшбандия тариқатының *Хусайния* (Бабаджанов, 2026: 431–432) тармағымен байланысты болуы мүмкін. Бұл да алдағы уақытта зерттеуді қажет ететін тақырып.

Мәшһүр Жүсіптің нағыз сопылыққа бет бұруы отыз жасынан асқанда Бұхара, Ташкент қалаларын аралап ілім іздеп, рухани жақтан сусындаған кездері болса керек. Ол былай дейді: *«Жиырма тоғыз жасымда Бұхара шәриф барып, медресе Шұқырда истиқамат қылып (тұрып) мырза Ұлықбек медресесінде дамолла Хамза қожадан дәріс үйреніп, «Пайи астана» медресесінде ноғай Сиражиддин мүфтиден тәлім алып... Миракенде Сахыпзада немересі Миян Мәлік құзырында сулук (сопылық) жолына дахыл болып (кіріп)... дұғай баталарын алып, тоғыз ай Бұхарада тұрып қалдым.*

Отыз алты жасымда Ташкент шаһарына барып... хазірет Әбілқасым ишан медресесінде тұрып, немересі Әқрамхан төреден тағылым алып, сулук жолында

* Қал ғылымы – жүзбе-жүз сабақ алып, көзбен көріп, тілмен оқытылатын білім.

Хал ғылымы – кәміл пірден, әулиеден рухани тәлім алып, көңілден көңілге құйылатын діл білімі.

һәм хафи зікірден күннен зәрре, теңізден қатра тәрбиелерінде болып, отыз тоғыз жаста тауық жылы Арқаға қайтып келдім» (Мәшһүр Жүсіп, 2013: 354).

Мәшһүр Жүсіптен алынған бұл дереккөз оның өмірбаянына, діни-сопылық дүниетанымына қатысты маңызды мәліметтер мен нұсқаулар береді. Бұл жерде келтірілген мәліметтерді тарихи перспективадан анализ жасау маңызды. Мәшһүр он бес жасында Исабек ишанның бағыттауымен Түркістанда, әрі қарай Бұхарада екі жылдай (1872-1874) медреседе сабақ алады (Шағырбаев, 2018: 72). Сонымен қоса, жазбаларында жиырма тоғыз жасында Бұхараға барғанын айтады. Бұл сапарының мақсатын анық жазбаса да, мына өлеңінен Бұхараға не үшін барғанын аңғаруға болады:

Жиырма тоғыз жаста Бұхар бардым,

Басымнан арылмастай сыбаға алдым – дейді. Яғни, рухани кемелденіп, ұстаздарынан «сыбаға» алуға барды деп топшылауға болады.

Бұхара қаласының жалпы Орта Азия тарихында діни-рухани саладағы орны ерекше екені мәлім. Осы кезеңдері ислам діні қазақ арасында «халықтық дін» дәрежесені көтерілген кезеңдер еді. Бірақта бұл жерде «халықтық исламды» дұрысырақ түсіну керек – синкретикалық діни жүйе емес, сопылықпен тығыз араласқан сунниттік-ханафилік исламның жергілікті модификациясы» (Нуртазина, Исахан, 2022: 913). ретінде қараған дұрыс. Ғасырлар бойы Бұхарада бой көтерген медреселерде мыңдаған шәкірт тәлім алды. Олар алған тәлім-тәрбиесімен өз елінің діни-мәдени, рухани-әдеби алаңының бір жүйеде қалыптасуында маңызды рөл атқарды. «Бұхара құббаты Ислам әст» (Бұхара – Ислам құббасы) деген сөз содан қалған.

Енді Мәшһүр Жүсіптің Бұхарада тәлім алған медреселері мен ұстаздары туралы қысқаша тоқталсақ. Мәшһүр Жүсіп Бұхарада тұрақтаған орындардың бірі «Шұқыр» (*Чукур*) медресесі. Шұқыр немесе «Катта қожа» атымен аталатын бұл медресе Бұхара қаласының тарихи аймағында, Маулана Шариф (1617-1690) мешіт-ханақаһ* маңында орналасқан. Қабырғалары жерге терең енгені үшін «Шұқыр» медресесі деп аталған. Оған бірнеше саты төмен түсіп кірілетін. Медресе бір қабатты, күйдірілген кірпіштен салынған. Шәкірттерге арналған 23 бөлме (хужра) бар. Медресенің «Катта қожа» деп аталуы – оны салушы Асамиддин Қожа (қ. ж. 1795-96) есімімен байланысты. Ол «Катта қожа» (Үлкен қожа) лақаб атымен танымал болған. Катта қожа Бұхараның бас қазысы болған. Ол Яссауиямен қоса Нақшбандия-Мужаддия тариқатын ұстанған. Медреседе сабақ берген, яғни, мударрис те болған (Жуманазар, 2017: 299–302).

Мәшһүр Жүсіп оқыған медреселерінің бірі Ұлықбек медресесі. Бұхарадағы Ұлықбек медресесі Әмір Темірдің немересі Мырза Ұлықбектің (1394-1449) салдырған үш медресесінің алғашқысы. Ұлықбек билігі кезінде (1409-1449) өз атынан үш медресе салдырғаны тарихтан мәлім.

Мәшһүр Жүсіптің Бұхарада сабақ алған медреселерінің тағы бірі – «Пайи астана» медресесі. Медресе атауы парысша «Пай» – аяқ, «астан» – табалдырық, босаға дегенді білдіреді. Бұл медресеге бұл атаудың берілуінің өзіндік себебі бар. «Пайи астана» мешіт-медресесі орналасқан аудан Бұхара қаласының орталығы болып, базар, сауда орындары осы маңайда болған. Сондықтан бұл ауданда көбінесе саудагерлер

* Ханақаһ [خانقاه] парс. – сопы-дәруіштер тұрақтайтын мекен. Зікір-минажат жасап ғибадат ететін орын.

тұратын. Маңайында медреселер көп болғандықтан мударристер мен шәкірттер де қоныстанатын. Аңыз бойынша, әйгілі әулие Баһауддин Нақшбандтың (1318-1389) сол маңайда тұрақтайтын бөлмесі (хужра) болған. Өткен ғасырдың 30 жылдарына дейін бұл бөлме (хужра) орны сақталып, зиярат орны болған. XVIII ғасырдың соңы XIX ғасырдың басында сол орынға мешіт-медресе салынған. Бұл мешіт-медресеге Баһауддин Нақшбанд құрметіне «аяғы тиген, табалдырығын аттаған» деген мағынада «Пайи астана» деп аталған. Мешіт қасында жеті бөлмеден (хужра) тұратын шағын медресе болған.

Мәшһүр Жүсіп Шұқыр медресесінде қалып, Ұлықбек медресесі мен «Пайи астана» медреселерінде сабақ алған. Шұқыр медресесі болса, аты аталған екі медресе ортасында орналасқан.

Мәшһүр Жүсіп Бұхарада «Пайи астана» медресесінде ноғай Сиражиддин мүфтиден тәлім алғанын айтады. Бұл жерде аты аталған ұстазы ноғай Сиражиддин *муфти* немесе *мударрис* лақап аттарымен танымал болған Маулана Сиражиддин ноғайдың өмірі туралы нақты мәлімет аз. Тек сопылық бағытындағы ұстаздар тізбегі (силсиласы) бар. Бұл силсила бойынша, ноғай Сиражиддин *мударрис* Бұхарадағы Нақшбандия тариқатының Мужаддидия-Хусайния тармағының өкілі. Мужаддидия тармағы Бұхарада Халифа Мұхаммед Хусайннан (қ. ж. 1833-34) жалғасқаны үшін бұл силсила *Хусайния* деп аталды. Осылайша Мәшһүр Жүсіп Бұхара «Пайи астана» медресесінде Нақшбандия-Мужаддидия тариқатының Хусайния тармағы өкілі *мударрис* Сиражиддин ноғайдан сабақ алады.

Мәшһүр Жүсіп Нақшбандия-Мужаддидия сопылық жолына кіруін, яғни пірге қол беруін: «*Сахибзада немересі Миян Мәлік құзырында сулук (сопылық) жолына дахыл болып (кіріп)*» – деп баяндайды. Бұл жерде аты аталған Миян Мәлік туралы мәлімет өте аз. Мәшһүр Жүсіп бұл ұстазын «Бұхара сапары» өлеңінде де еске алады:

Хан алдына екі гід (айт), жұмада имам,

Мерекенде хазіреті Миан Мәлік (Мәшһүр Жүсіп, 2023: 109).

Бұл өлеңде айтылғандай Миян Мәлік ханның жұма мен айт намаздарын оқытатын имамы болған. Яғни, Миян Мәлік Бұхара әмірлігінде Әмір Музаффар (1835-1860) кезінде өмір сүрген атақты ғалым. Ол Бұхара әмірі жұма, айт намазын оқитын мешітте имам-хатиб қызметін де атқарған. Сол кездерде өз атынан медресе салдырған. «Миян Мәлік» медресесі аты сол кезде жазылған тарих кітаптарында да кездеседі (Жуманазар, 2017: 337). Миян Мәлік Орталық Азия және Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының (САДУМ) құрылтайшысы және алғашқы муфти Ишан Бабахан ибн Абдулмажидханға (1858-1957) Бұхарада сабақ берген ұстазы ретінде айтылады. Сонымен қоса, бұл кісінің есімінің алдындағы «Миян», «Сахибзада» лақаптарынан бұл кісі туралы кейбір мәліметтерді нақтылауға болады. Алдымен «Миян» лақабы жайлы айтар болсақ, ол парсыша «ортасы, орталық, ішкі жағы» деген мағынаны береді.

Құрбанғали Халид (1846–1913) атақты «Тауарих хамса шарқи» атты еңбегінде «Миян» сөзінің толық түсініктемесін береді. Бірақ өкінішке орай, қазақша аударылған нұсқасында (Халид Құрбанғали, 1992) бұл түсініктеме толық берілмеген. Қазанда 1910 жылы Өрнек баспасынан шыққан нұсқада мынадай деректер кездеседі: «*Ұстаздардан*

естігеніміз, «Шәриф» – Хасани, «Сәйид» – Хүсейіни, «Қожа» – Ханафи, «Төре» – Омару. Яғни, Фатимадан туған Хасанның үрім-бұтағын «Шәриф», Хүсейіннің ұрпағын «Сәйид» деп атаған. Ал, Фатимадан басқасынан туғандарға «Қожа» деп айтылады. Хазірет Имам Ханафияның ұрпақтары секілді. Егер ата тарапы сәйид, ана тарапы қожа болса, немесе керісінше болса, бұған «Миян» дейді. Хазірет Имам Раббани секілді. Парсышада «Миян» дегені – арапшада «уасат», түркіде «орта» деген. Сәйид пен қожадан дүниеге келгені үшін Имам Раббани ұрпақтарына «Миян» деп айтылған. Кімнің есіміне «Миян» аты қоса айтылса, ол Имам Раббани ұрпағы екенін көрсетеді. Басқа дәлел қажат емес» (Imam Qurbanghali, 1910: 86)

Ал, енді «Миян» атының Имам Раббани ұрпақтарына берілуінің басқа да рухани себептері бар. Имам Раббани ұрпағы, Нақшбандия-Мужаддия силсиласының пірі Мұхаммед Мазхар әл-Фаруқи (1832-1883) «Манақыб Ахмадия уә Мақамат Са'дия» атты кітабында: Имам Раббани шарифат ілімін тариқат іліміне байланыстырып, үйлестіре алғаны үшін «сыла» (байланыс) (Арапша-Қазақша сөздік, 2016: 859) деп аталған. Имам Раббани шарифат пен тариқатты теңдей ұстанып, ортасын байланыстырғаны үшін оған «Миян» деген лақап ат та берілген дейді. Парсыша сөздікте «Миян» сөзін Үндістанда құрмет ретінде қолданылатыны айтылады (Dehkhoda, 1998: 806). Қорыта айтатын болсақ, Имам Раббани (Ахмед Сирхинди) ұрпағы Мәшһүр Жүсіптің тариқат жолындағы ұстазы Миян Мәлік өз заманының атақты діни тұлғасы болған.

Ал «Сахибзада» аты арапша «Сахиб» және парсыша «зада» деген екі сөзден құралған. «Сахиб» – жолсерік, дос, жолдас, «зада» – ұлы, тегі (Dehkhoda, 1998: 228) деген сөз. Сол кездері Сахибзада, Миян лақап аттары Имам Раббани Ахмед Сирхиндидің ұрпақтарына құрмет ретінде берілген есімдер болып қолданылған. Ш. Уәлихановтың (1835-1865) еңбектерінде де бұл туралы мынадай мәлімет кездеседі: «Ортаазиялықтарға қатысты сәйиттердің ең ықпалды тегі Мияндар, басқаша Фаруқи немесе Сахиб-заде деп аталады. Бұл әулет халифа Омардан, бергі аталары Имам Раббанидан және ана жағы Мұхаммедтің қызы Фатиманың ұрпақтарынан шыққан әулет. Бұл әулеттің өкілдері өте құрметті» (Валиханов, 1985: 182).

Бұхара Әмірлігі (1756-1920) кезінде әмір Шах Мұрад пен әмір Хайдар Нақшбандия тариқатын ұстанып, сол жолдың қолдаушылары болды. Имам Раббани әулетінің кейбір өкілдері XVIII ғасырдың басында Орта Азияға қоныстана бастайды. Әмір Шах Мұрад пен әмір Хайдардың қолдауының арқасында Мужаддия тармағы Орта Азия аймағында кеңінен таралған сопылық бағытқа айналады. Шах Мұрад пен Әмір Хайдар Сирхиндидің ұрпағы Сахибзада Миян Фазл Ахмедке қол берген (фон Кюгельген, 2004: 103–104).

Қорыта айтар болсақ, Мәшһүр Жүсіп Бұхарада тоғыз ай атақты сопылық мектебі өкілдері құзырында тәлім алды.

Келеді шығып жаңа ащы терім,

Шабұға бүктетіліп жетпей жерім.

Күндіз-түнде басыма пана болған,

Қожа Баһауддин кәміл пірім (Мәшһүр Жүсіп, 2013: 193) – деген өлең

шумақтары сол кезде рухани толысуда айтылған болса керек.

Мәшһүр Жүсіптің отыз алты жасында Ташкентке барып Әбілқасым медресесінде тұрып, осы медресені салдырған Әбілқасымхан ишанның (1810-1892) немересі Әқрамханнан рухани тәлім алғанын қолжазбасынан көрсеткен едік. Енді, осы медресе жайлы қысқаша тоқталсақ, Әбілқасымхан ишанның салдырған бұл медресесі кейіннен өз атымен аталып кетті. Әбілқасымхан ишан Мәшһүр Жүсіптің әкесінің пірі болған. Ол туралы Мәшһүр:

Өзі жастай тариқат жолын іздеп,
Әбілқасым ишанға қызмет еткен – дейді.

Ташкентте дүниеге келген Әбілқасымхан ишан ибн Ишантөрехан ғалым әрі сопылық жолын ұстанған діни қайраткер еді. Әкесі Ишантөрехан тек Ташкентте ғана емес Қоқан хандығында атақ-абыройға ие тұлға болған. Жалпы арғы ата-бабаларының барлығы заманының белді ғалым-ғұлама тұлғалары еді. Сол кездегі орыс зерттеушілері Әбілқасымхан ишанның байсалды, ақылды, білімді кісі екендігін еріксіз мойындаған (Акрамов, 2009: 40). Әсіресе, Н.П. Остроумов оның аса зерек және мәдениетті кісі болғанын еске алады. 1892 жылы Ташкентте тараған оба ауруы кезінде халыққа ара түсіп, орыстармен мәмілеге келеді. Халықтың басына келген оба ауруының жойылуын рухани жақтан мойнына алып, өзін пида етуге дайын екендігін айтады. Сөйтіп, төрт күннен соң қайтыс болады, артынша оба ауруы да сап тыйылады (Остроумов, 1908: 118–121).

Әбілқасымхан ишан 1850 жылы Ташкенттің Бесағаш ауданында, әкесі Ишантөреханның 1820 жылы салдырған «Муй мубарак» (Пайғамбарымыздың (с.а.у.) сақалы) ханақанының қасына медресе салдырады. Жүз, жүз елу баладай оқитын медресе 55х46 м үлкендікте еді (Акрамов, 2009: 39–40). Мәшһүр Жүсіп осы медреседе үш жыл Әбілқасымхан ишанның немересі Әқрамхан ишаннан сопылық тәлім алады. Бүгінгі күнге дейін аталарының шежіресі сақталып келе жатқан Әқрамхан ишан Әбілқасым ишанның сегіз ұлынан тұңғышы Сәйид Ғаниханнның үлкен ұлы (Исламизация и сакральные родословные, 2008: 140–155). Әбілқасым ишан өзі де, ұрпақтары да Нақшбандия тариқатын ұстанғандығы туралы нақты мәліметтер бар. Мәшһүр Жүсіп «*Әқрамхан төреден тағылым алып, сулук жолында һәм хафи зікірден күннен зәрре, теңізден қатра (тамшы) тәрбиелерінде болып...*» дегені осыны меңзегені.

Мәшһүр Жүсіп ұстазы Әқрамханды жазбаларында көп рет еске алады. Тіпті, «Дәлаил ул-хайрат» (Жақсылықтың белгісі) салауаттар (Мұхаммед Пайғамбарға арнап оқылатын дұға) жинағы кітабын оқу *ижазатын* (рұқсатын) осы ұстазынан алған.

«Дәлаил ул-хайрат» – Шейх Мұхаммед ибн Сүлеймен әл-Жазули (қ. ж. 1465) тарапынан жинақталған салауаттар кітабы. Африка құрлығында кеңінен тараған *Шазилия* тариқаты өкілі әл-Жазули Мароккода дүниеге келген. Пайғамбар ұрпағы (*сейид*) болғандығы да айтылады.

Әр сопылық мектебінің өзіне тән оқылатын дұғалар жинағы болады. Бұл «уирд» немесе көпше түрде «әурад» деп аталады. Мысалы, Нақшбандия тариқатында «Әурад баһаия», Қадирия тариқатында «Әурад фатхия», Шазилия тариқатында «Дәлаил ул-хайрат» секілді дұғалар жинақтары бар. Бұл дұғалар белгілі уақыттарда әдебіне сай

бір тәртіппен ұстаздың (*пирдің*) арнайы рұқсатымен (*ижазат*) оқылады. Бірақ уақыт өте келе бұл дұға жинақтары барлығына ортақ болып, тек ұстаздардың нұсқауымен оқылатын болды. Осы дұғалар жинақтарынан ең көп оқылатыны «Дәлаил ул-хайрат» салауаттар жинағы.

Жалпы Ислам әлемінде кең таралған «Дәлаил ул-хайрат» дұға кітабы жеті бөлімнен тұрады. Кітапта аптаның әр күніне арнайы оқылатын салауаттар мен дұғалар жазылған. Орта Азия аймағында да бұл салауат кітабы көп оқылған. Кітапханалардың сирек кітаптар қорында көптеген нұсқалары сақталған.

«Ғылым Ордасы» РМК ОҒК Сирек кітаптар және қолжазба қорында №1171 бумада Мәшһүр Жүсіп ұлы Мұхаммед Шарафиддинге «Дәлаил ул-хайрат» оқу *ижазатын* (рұқсатын) берген жазба бар. Беттердің жоғарғысына кейіннен қызыл қаламмен бет сандары жазылған. Бұл қолжазба буманың соңғы беттері және 113-121 сандармен нөмірлеген. Онда былай делінген:

*«Бір мың тоғыз жүз жиырма екінші жылында, уафадар жылы (ит жылы) Мұхаммед Шарафиддинге «Дәлаил шариф» оқуға рұқсат бердім. Ұстазымыздан алған рұқсатнаманы жазып бердім. Рұқсат алғандығына осындай дәлелді қағазы болады. Болмаса бекер. (...)**

Жақсылық әрі байлық иесі Алла тағалаға мұқтаж, әлсіз Мәшһүр Жүсіп ибн Көбей былай деді: Маған Ұстазым арқылы «Дәлаил ул-хайрат» толық оқу ижазаты (рұқсаты) берілген. Аллаға сансыз мадақ болсын!

«Дәлаил ул-хайрат» оқу ижазаты (рұқсаты) маған ұстазымның ұстазының ұстазы арқылы келген. Ұстазымның ұстазы «Құтбул-хақ», «Ғалым раббани», «Фана филлах», «Бақа биллах» мәртебесіне жеткен Шейх Әбу Абдуллаһ ән-Нақибанди әс-Сейид Ахмед ибн Хожам әл-Исбижаби.

Ол («Дәлаилул-хайрат» оқу ижазатын) «Харамейн – Мекке, Мадина қалаларында» (Алла тағала бұл қалалардың құрметі мен мәртебесін биік қылсын), «Дәлаил» оқитын шейх Сейид Абдулкарим әл-Йәмәни әл-Меккиден алған. Ол ижазатын Харам мешітінде өз қолымен жазып берген.

Маған ұстазым «Ғалым раббани», Дамулла Сейид Әкрамхан (Алла тағала оған екі дүниеде амандық берсін) ибн Сейид Ғанихан ибн Әбілқасымхан ибн Хантөрехан 1313 жылы (1895) Шаш (Ташкент) қаласында сәнәт ул-ғанам (қой жылы), отыз жеті жасымда ижазат жазып берді».

Мәшһүр Жүсіп 1922 жылы яғни, «уафадар» – ит жылы ұлы Мұхаммед Шарафиддинге «Дәлаил шариф» оқуға ижазат берген. Ит жылын «уафадар» (опалы) деп атауының сопылық әдебиетте өз орны бар. Құранда 18 сүре «Кәһф» сүресі деп аталады. Бұл сүреде бағзы заманда үңгірге жасырынған жеті дос және оларға еріп келген Қытмир атты ит туралы айтылады. Бұл жеті дос «Асхаб кәһф» (үңгір достары) деп аталған. Олар жасырыну үшін үңгірге қашып бара жатқанда, арттарынан Қытмир атты иті де ереді. Қанша қуса да ит кетпей, олардың артынан қалмай қояды. Осылайша үңгірдің аузында иелерін күзетіп, иесіне опалылығын көрсетеді. Осы оқиға Құран аяттарында баяндалғандықтан сопылық әдебиетте ит (Қытмир) «уафадар» (опалы)

* Бұл жерде парсыша бәйіт пен арабша дұғалар бар. Тақырыпқа қатысы болмағандықтан бұл жерге қойылмады.

бейнесінде қолданылады. Қожа Ахмед Яссауи «Диуан Хикмет» кітабында да «Асхаб кәһф» пен иті Қытмир туралы айтып одан ғибрат алуға шақырады:

«Асхаб кәһф» итін көріп ғибрат алғыл,
Ғибрат алған хас құлдар жанан болур.

Қытмир иттен ғибрат алғыл, ер болсаң,
Ақсаңдап, жолда қалма садық болсаң.

Ал, Мәшһүр Жүсіп өзі «Дәлаил» оқуға ижазатты жоғарыда аты аталған ұстазы Дамулла Сейид Әкрамхан ибн Сейид Ғанихан ибн Әбілқасымхан ибн Хантөреханнан Шаш (Ташкент) қаласында 1313 (1895) қой жылы, отыз жеті жасында алған.

Ұстазы Әкрамхан болса, «Дәлаил» оқу ижазатын ұстазы Шейх Әбу Абдуллаһ ән-Нақшбанди әс-Сейид Ахмед ибн Хожам әл-Исбижабидан алған. Алған жылы көрсетілмеген. Есіміне әл-Исбижаби қоса айтылғанына қарағанда бұл ғалым Сайрамнан (Исфижаб) екендігі белгілі болды.

Бұл кісі «Дәлаил» оқу ижазатын Шейх Сейид Абдулкарим әл-Йәмәни әл-Меккиден алған. Ол ижазатын Харам мешітінде өз қолымен жазып берген. Ахмед әл-Исбижаби мен Абдулкарим әл-Йәмәни туралы нақты мәліметтер әзірше жоқ.

Жалпы Мәшһүр Жүсіптің тәлім алған орталықтары, ұстаздары мен оқулық әдебиеттеріне осылайша қысқа шолу жасадық. Осыдан, Мәшһүр Жүсіп діни білім мен зайырлы ғылымды бірге ұштастырып, ғасырлар бойы кең байтақ далада қанат жайған рухани тәрбие әдісі, хал ілімі – сопылық дәстүрді тұла бойына сіңіріп, кемел адам дәрежесіне жеткен дара тұлға деп қорытынды жасаймыз.

5. Қорытынды

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы Баянауылда, Ташкентте, Бұхарада оқыған деген жалаң сөзден басқа оның меңгерген ілімі, дәріс беріп, ілім үйреткен ұстаздары кім болғаны осы күнге дейін нақты айқындалып, ашық айтылған емес. Одан бөлек, Мәшһүр Жүсіп дәуіріндегі оқытылған «Әліп би», «Әптиек», «Шар» кітап, Сопы Аллаяр кітаптары, мұхтасар, шарх, қасиде және т.б. пәндер туралы нақтылы талдау жасалған емес. Біз бұл мақалада осындай олқылықтардың орынын толтырып, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының білім алу жолын шығыстық дереккөздер мен өзінің қолжазбалары негізінде тұңғыш рет зерттеп, ғылыми айналымға енгізіп отырмыз.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының телегей-теңіз мұрасын зерттеп, алған білімі мен діни ілімін өз деңгейінде танып-таныту келешектің ісі. Ақынның өзі «менің мұрамды жинап, зерттеу үшін Айып пайғамбардың шыдамдылығы, Нұқ пайғамбардың жасы керек, Ніл өзеніндей сия керек» деп айтпақшы, Мәшһүр Жүсіп алған білім мен ілімнің түйінін шешу үшін әлі талай еңбектер жазылары хақ.

Әдебиеттер:

1. Абд ал-Қадир ибн Мухаммад-Амин. Маджма ал-ансаб ва-л-ашджар. История Казахстана в персидских источниках. Отв. ред. А.К. Муминов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 692 с.
2. Акрамов А. Тошкент энциклопедия. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2009. – 784 б.
3. Бабаджанов Б. Хусайнийя (2) // Ислам на территории бывшей Российской империи, т. 1. – Москва: Вост. лит., 2006. – 655 с.
4. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 416 с.
5. Жуманазар А. Бухоро тағлим тизими тарихи. – Тошкент: Akademnashr, 2017. – 592 б.
6. Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии: наследие Исхак Баба в нарративной и генеалогической традициях / Ред.: А. Муминов, А. фон Кюгельген, Д. ДиУис, М. Кемпер. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 368 с.
7. Исмаилова Д. Из истории образования в школах Туркестана (конец XIX-начало XX вв.) // Scientific progress. т. 3, вып. 2, 2022. С. 1209–1012.
8. фон Кюгельген А. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII—XIX вв.). – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 516 с.
9. Медерова Д.Е., Нурманова А.Ш., Дүйсенов Б.Д., Қ.С. Құрманбаева. «Исабек-Ишан қорымы» эпиграфикалық ескерткіштері тарихи-мәдени дереккөз ретінде // Ұлы дала тарихы мен мәдениеті. Халқаралық ғылыми-практикалық конференция материалдыры / Редакцияны басқарған М.Қ. Әбусейітова. Құрастырушылар: Н.Ж. Шаймарданова, З.С. Таныбаева. – Алматы: «Шығыс пен Батыс» 2020. 368–376 бб.
10. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Таңдамалы шығармалар жинағы. Бірінші кітап / Құрастырып, баспаға дайындаған Ж. Салтақова. – Алматы: «Сенім болашақ» РҚБ, 2023. – 312 б.
11. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 20 томдық шығармалар жинағы. 1-20 том. – Павлодар: ЭКО, 2013.
12. Муминов А.К. Научное наследие ханафитских ученых Центральной Азии и Казахстана: Монография. – Астана: Корпоративный фонд «Фонд поддержки духовных ценностей», 2018. – 216 с.
13. Муминов А.К. Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии / под редакцией С.М. Прозорова. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2015. – 400 с.
14. Нургазина Н.Д., Исахан М.Б. Постзолотоордынский декаданс и судьбы религии в казахском кочевом обществе XV – начала XVIII вв. // Золотоордынское обозрение. 2022. Т. 10, № 4. С. 910–934. DOI: 10.22378/2313-6197.2022- 10-4.910-934 EDN: SLYFKY
15. Остроумов Н. Мадрасы в Туркестанском крае // Журнал Министерства Народного Образования. вып. Новая серия Часть VII, 1907. С. 1–58.
16. Остроумов Н. Саргы. Этнографические материалы (Общий очерк), 3-е изд. – Ташкент: Типография газеты «Среднеазиатская жизнь», 1908. – 296 с.
17. Сафиуллина Р.Р. Арабская книга в духовной культуре татарского народа. – Казань: Издательство «Алма-Лит», 2003. – 211 с.
18. Софы Аллаяр. Сәбәт-ул әжизин (Әлсіздердің тірегі). Мәснәуи дастан. Түпнұсқа, жолма-жол аударма, көркем аударма. Қазақ қолжазбалары. «Көне түрік және қазақ жазба әдеби мұралары» (б.д.д. V ғ. бастап – б.д. XX ғ. дейін) 10 томдық басылым. – Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚ, 2013. Т. 7. – 408 б.
19. Халид Құрбанғали. Тауарих хамса: (Бес тарих) Ауд. Б. Төтенаев, А. Жолдасов. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 304 бет.
20. Шағырбаев А.Д. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының діни көзқарасы. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2018. – 223 б.
21. Dehkhoda A. Loghatname (Encyclopedic Dictionary). Tehran: Tehran University Publications, 1998. – 1654 p.
22. Imam Qurbanghali hajy Halid ughly. Tawarih hamsa sharqi. – Qazan. Ornek matbughasy, 1910. – 798 p.

References:

1. Abd al-Qadir ibn Muhammad-Amin. (2005). *Majma al-ansab wa-l-ashjar. History of Kazakhstan in Persian sources*. Executive editor A.K. Muminov. – Almaty: Daik-Press. – 692 p. (in Kaz)
2. Akramov A. (2009). *Tashkent encyclopedia*. Tashkent: «National Encyclopedia of Uzbekistan» State Scientific Publishing House. – 784 p. (in Uzb)
3. Babadjanov B. Husayniyya (2) (2006). // *Islam on the territory of the former Russian Empire*, vol. 1. Moscow: Orient lit., 2006. – 655 p. (in Russ)
4. Valikhanov Ch.Ch. (1985). *Collected works in five volumes*. – Alma-Ata: Main editorial office of the Kazakh Soviet Encyclopedia. – 416 p. (in Russ)
5. Zhumanazar A. (2017). *History of Bukhara education system*. – Tashkent: Academic Publishing House. – 592 p. (in Uzb)
6. Islamization and sacred genealogies in Central Asia: the legacy of Ishak Baba in narrative and genealogical traditions / Ed.: A. Muminov, A. fon Kügelgen, D. DiWis, M. Kemper. – Almaty: Daik-Press, 2008. – 368 p. (in Russ)
7. Ismailova D. (2022). From the history of education in schools of Turkestan (late XIX-early XX centuries) // *Scientific progress*. vol. 3, no. 2. pp. 1209–1012. (in Russ)
8. fon Kügelgen A. (2004). Legitimation of the Central Asian dynasty of the Mangits in the works of their historians (XVIII-XIX centuries). – Almaty: Daik-Press. – 516 p. (in Russ)
9. Mederova D.E., Nurmanova A.Sh., Dyussenov B.D., K.S. Kurmanbayeva. (2020). "Isabek-Ishan burial ground" epigraphic monuments as a historical and cultural source // *History and culture of the Great steppe. International scientific-practical conference materials* / edited by the M.K. Abuseytova. Compilers: N.Zh. Shaimardanova, Z.S. Tabyrbayeva. – Almaty: "East and West". pp. 368–376. (in Kaz)
10. Mashkhar Zhusip Kopeiuly. (2023). *A collection of selected works. The first book* / Compiled and prepared for publication by Zh. Saltakova. – Almaty: "Senim Bolashak" RKB. – 312 p. (in Kaz)
11. Mashkhar Zhusip Kopeiuly. (2013). *Works. Collection of works in 20 volumes. Volume 1-20*. Pavlodar: ECO. (in Kaz)
12. Muminov A.K. (2018). *Scientific heritage of Hanafi scientists of Central Asia and Kazakhstan: Monograph*. – Astana: Corporate Foundation "Fund for the Support of Spiritual Values". – 216 p. (in Russ)
13. Muminov A.K. (2015). *Hanafi mazhab in the history of Central Asia* / edited by S.M. Prozorova. – Almaty: Kazakh encyclopedias. – 400 p. (in Russ)
14. Nurtazina N.D., Isakhan M.B. Decadence of the post-Golden Horde era and the fate of religion in the Kazakh nomadic society of the 15th – early 18th centuries. *Zolotoordynskoe obozrenie=Golden Horde Review*. 2022, vol. 10, no. 4, pp. 910–934. DOI: 10.22378/2313-6197.2022-10-4.910-934 (in Russ)
15. Ostroumov N. (1907). *Madras in the Turkestan region* // *Journal of the Ministry of Public Education*. Issue New series Part VII. pp. 1–58. (in Russ)
16. Ostroumov N. (1908). *Sarty. Ethnographic materials (General outline)*, 3rd ed. Tashkent: Printing house of the newspaper "Central Asian Life". – 296 p. (in Russ)
17. Safiullina R.R. (2003). *Arabic book in the spiritual culture of the Tatar people*. – Kazan: "Alma-Lit" Publishing House. – 211 p. (in Russ)
18. Sofi Allayar. *Sabet-ulAjizin (The Support of the Weak). Masnawi saga. Original, line-by-line translation, artistic translation. Kazakh manuscripts. "Ancient Turkish and Kazakh written literary heritage" (from the 5th century BC to the 20th century BC) is a 10-volume publication*. – Almaty: "El-shezhire" PF, 2013. Vol. 7. – 408 p. (in Kaz)
19. Khalid Kurbangali. (1992). *Tawarih Hamsa: (Five Stories) Aud. B. Totenaev, A. Zholdasov*. – Almaty: Kazakhstan. – 304 p. (in Kaz)
20. Shagyrbayev A.D. (2018). *The religious view of the Mashkhar Zhusip Kopeiuly*. – Almaty: Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the Ministry of Education of the Republic of Kazakhstan. – 223 p. (in Kaz)
21. Dekhoda A. (1998). *Loghatname (Encyclopedic Dictionary)*. – Tehran: Tehran University Publications. – 1654 p. (in Eng)
22. Imam Qurbanghali hayj Halid ughly. (1910). *Tawarih hamsa sharqi*. – Qazan. Ornek printing. – 798 p. (in Tatar)

Н.Т. Едренова^{1*}, Ж.А. Баянбаева², К.Н. Галай³

^{1,2}Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

³Российский университет дружбы народов имени Патриса Лумумбы, Москва, Россия

E-mail: nedrenova5@gmail.com, bayanbaevazhadra@mail.ru, galay_karina@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-6877-2344, ²0000-0002-1710-0791, ³0000-0001-7564-2014

ЗООМОРФНЫЕ ОБРАЗЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ И. БУНИНА

Аннотация. Зооморфные образы показывают представления человека о мире и его раздумья о своем месте в этом мире. Зооморфный образ отражается в произведении и несет в себе функцию выделить специфические черты внешности персонажа, охарактеризовать его поведение, его качества, а также указывает на эмоциональное состояние персонажа, несет в себе оценку его образа, и описывает культурологическую специфику страны. Цель исследования – определить систему зооморфных образов в произведении как часть образной системы И. Бунина. Основными методами анализа зооморфных образов становятся те методы анализа, которые позволяют проанализировать смысловую организацию зооморфных образов – это структурно-семиотический, семантический и культурологический анализы, а также герменевтический анализ текста произведений И. Бунина для интерпретации символа животного для понимания его сути в рамках видения писателя. У русского писателя зооморфные образы несут в себе отсылку к архетипу, но при этом могут отображать культурный смысл в общечеловеческом контексте. Но при этом в фокусе внимания И. Бунина в основном именно архетипические черты образа, которые позволяют автору влиять на подсознание читателя, формируя его отношение к тому или иному герою. С точки зрения семантического анализа в структуре зооморфных образов, как правило, выделяется ядро значений, которое является архетипическим и наиболее сильно зависит от мировоззрения автора, но также на происходит наложение более поздних культурных смыслов. На примере нескольких произведений И. Бунина, авторы показывают необходимость более тщательного изучения зооморфных образов для более полного понимания произведения и интерпретации.

Ключевые слова: зооморфные образы, архетипы, И. Бунин, мировоззрение, культурология

N.T. Edrenova^{1*}, Zh.A. Bayanbaeva², K.N. Galay³

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

³Peoples' Friendship University of Russia named after Patrice Lumumba, Moscow, Russia

E-mail: nedrenova5@gmail.com, bayanbaevazhadra@mail.ru, galay_karina@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-6877-2344, ²0000-0002-1710-0791, ³0000-0001-7564-2014

Zoomorphic images in the works of I. Bunin

Abstract. Zoomorphic images show a person's ideas about the world and his thoughts about his place in this world. The zoomorphic image is reflected in the work and carries the function of highlighting specific features of the character's appearance, characterizing his behavior, his qualities, and also indicates the emotional state of the character, carries an assessment of his image and describes the cultural specifics of the country. The purpose of the study is to determine the system of zoomorphic images in the work as part of I. Bunin's figurative system. The main methods of analysis of zoomorphic images are those methods of analysis that allow one to analyze the semantic organization of zoomorphic images - these are structural-semiotic, semantic and cultural analyses, as well as hermeneutic analysis of the text of I. Bunin's works to interpret the animal symbol to understand its essence within the framework of the writer's vision. For the Russian writer, zoomorphic images carry a reference to an archetype, but at the same time they can reflect cultural meaning in a universal human context.

But at the same time, I. Bunin's focus is mainly on the archetypal features of the image, which allow the author to influence the reader's subconscious, shaping his attitude towards this or that hero. From the point of view of semantic analysis, in the structure of zoomorphic images, as a rule, there is a core of meanings, which is archetypal and most strongly depends on the author's worldview, but there is also a layering of later cultural meanings. Using the example of several works by I. Bunin, the authors show the need for a more thorough study of zoomorphic images for a more complete understanding of the work and interpretation.

Keywords: zoomorphic images, archetypes, I. Bunin, worldview, cultural studies

Н.Т. Едренова^{1*}, Ж.А. Баянбаева², К.Н. Галай³

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

³Патрис Лумумба атындағы Ресей Халықтар Достығы университеті, Мәскеу, Ресей

E-mail: nedrenova5@gmail.com, bayanbaevazhadra@mail.ru, galay_karina@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-6877-2344, ²0000-0002-1710-0791, ³0000-0001-7564-2014

И. Бунин шығармаларындағы зооморфтық бейнелер

Аңдатпа. Зооморфтық бейнелер адамның дүние туралы түсінігін және оның осы дүниедегі орны туралы ойларын көрсетеді. Зооморфтық бейне шығармада көрініс табуымен қатар, кейіпкердің сыртқы келбетінің ерекше белгілерін бөліп көрсету, оның мінез-құлқын, қасиеттерін сипаттау қызметін атқарады. Сонымен қатар кейіпкердің эмоционалдық күйін көрсетеді, оның бейнесіне баға береді, елдің мәдени ерекшеліктерін сипаттайды. Зерттеудің мақсаты – И.Буниннің бейнелеу жүйесінің бөлігі ретінде шығармадағы зооморфтық бейнелер жүйесін анықтау. Зооморфтық бейнелерді талдаудың негізгі әдістері зооморфтық бейнелердің семантикалық ұйымдасуын талдауға мүмкіндік беретін талдау әдістері болып табылады. Бұл құрылымдық-семиотикалық, семантикалық және мәдени талдаулар, сондай-ақ И.Буниннің шығармаларының мәтінін герменевтикалық талдау. Сонымен бірге жазушының көзқарасы негізінде оның мәнін тану үшін жануар таңбасын түсіндіру. Орыс жазушысы үшін зооморфтық бейнелер архетипке сілтеме жасайды, олар жалпы адамзаттық контексте мәдени мағынаны көрсете алады. Бірақ сонымен бірге И.Буниннің назары негізінен авторға оқырманның санасына әсер етуге, оның осы немесе басқа кейіпкерге деген көзқарасын қалыптастыруға мүмкіндік беретін образдың архетиптік ерекшеліктеріне аударылады. Семантикалық талдау тұрғысынан қарағанда, зооморфтық бейнелер құрылымында, әдетте, архетиптік және автордың дүниетанымына қатты байланысты мағыналар өзегі бар, бірақ кейінгі мәдени мағыналардың қабаттасуы да бар. Авторлар И.Буниннің бірнеше шығармаларын мысалға ала отырып, шығарманы толық түсіну және интерпретациялау үшін зооморфтық бейнелерді тереңірек зерттеу қажеттігін көрсетеді.

Кілт сөздер: зооморфтық бейнелер, архетиптер, И.Бунин, дүниетаным, мәдениеттану

1. Введение

Несомненно, что в историческом развитии культуры человечества, животные сопровождают жизнедеятельность человека, соответственно, именно животное всегда находится в фокусе особого внимания, так как животные не просто являются постоянными сопровождающими человека, но они несут в себе определенную образность через эмоциональный отклик и становятся символами для сравнения и размышления. В начале XX века ряд писателей пытались показать ценность жизни для человека через его отношения с животными. В связи с этим проблемы взаимоотношений человека и животных привлекли внимание мировых писателей и широко обсуждались. Не только возникло множество вопросов и мнений, но на основе этого были сделаны различные выводы о важности человеческой жизни, а на рубеже XIX и XX веков родилось об этом несколько произведений искусства (Абдикалык и др., 2021).

Символика животных входит в общечеловеческую культуру и наделяется определенными характеристиками, понятными в любой национальной культуре, но при этом существует символика, которая входит в национальную культуру и, соответственно, имеет свои особенности в зависимости от национального мировоззрения. Как правило, образы животных показывают представления человека о мире и его раздумья о своем месте в этом мире. Такого рода представления подвержены изменениям в зависимости от времени и эпохи, культурологических особенностей, национального характера и мировоззрения. В представлениях человека возникает определенный зооморфный образ, который отражается в культуре, а в частности, в литературном произведении и несет в себе определенную функцию. Эта функция состоит в выделении особых, специфических черт человека вообще и, в частности, персонажа, так как литература отображает мировоззрение общества. Более того, так как человек хорошо знаком с повадками большинства животных, то такого рода сравнение характеризует поведение, нравственные и умственные качества, а также, так как мы считаем, что животный мир – это в большинстве своем мир эмоциональный, то сравнение персонажа с животным может указывать на эмоциональное состояние. Таким образом, зооморфный образ несет в себе оценку персонажа и дает понимание культурологической специфики страны, народа или расы. Такого рода сравнения несут в себе цель – это «приписать человеку некоторые признаки, которые всегда или почти всегда имеют оценочный смысл, так как перенос на человека признаков животных подразумевает оценочные коннотации» (Вольф, 1988: 52). Зооморфный образ, встречающийся в произведении возникает не просто так, писатель намеренно сравнивает своего персонажа с представителем мира фауны, чтобы не просто дать читателю представление о герое, но и показать специфичное художественное осмысление мира. С одной стороны, мы видим мир через призму мировоззрения писателя, опирающуюся на культурологические и/или национальные представления о мире и о животных, с другой – такого рода сравнение несет в себе определенную общекультурную коннотацию. По осмыслению некоторых ученых, у разных народов есть совпадающие архетипы животных, то есть одинаковые названия животных, которые несут схожие смыслы в характеристике, поэтому ассоциативный ряд «человек – животное» является практически универсальной для всех языков (Гутман, 1977: 148).

Таким образом, появляется возможность утверждения, что сравнения персонажа с животным в мировой литературе встречается довольно часто и является традиционным. Так, например, традиция зооморфных сравнений ведет свою историю еще с Античности и в одном из первых эпических источников – в «Иллиаде» Гомера, мы встречаем описание Париса глазами его противника Минелая (в 3 песне): «Радостью вспыхнул, как вспыхнул бы лев перед крупной добычей...». Как заметил немецкий литературовед Б. Снель, «гомеровские сравнения с животными больше, чем просто способ усилить впечатление...» (Snell, 1955a: 270). Например, когда воин сравнивается со львом, царем зверей, то имеется в виду так называемый, *menos*, который обозначает порыв. «В эпические времена лев, бросающийся на стадо, считался животным, имеющим наибольший *menos*, поэтому человек, ведущий

себя «как лев», проявляет родство с животным» (Snell, 1955b: 270). Однако, при рассмотрении произведений новейшей литературы, мы можем видеть использование зооморфных образов в различных коннотациях. Осмысление зооморфных образов и их интерпретация в той или иной культуре позволяют понять процессы смыслополагания и репрезентации.

2. Методы и материалы

2.1 Методы

Цель и специфика исследуемых материалов заключается в том, что систему зооморфных образов в произведении мы исследуем как часть национальной образной системы мира писателя, который несет в себе свое национальное мировоззрение.

Объектом научного исследования являются зооморфные образы национальной системы, которые совпадают и являются общечеловеческими символами, которые исследуются в словарях символов и знаков, а также в разного рода энциклопедиях (Вовк, 2006: 59).

2.2 Материалы

Символы зооморфных образов зачастую упоминаются в словарях Большой материал по исследованию символов животных собран в трудах таких исследователей, как А. Кун, М. Мюллер, Дж. Фрезер, А.В. Афанасьев и др., которые рассматривают зооморфные образы в тесной связи с обрядами календарного цикла. Такие ученые, как Л. Леви-Брюль, К. Леви-Стросс, В.Я. Пропп, Е.М. Мелетинский и др. в своих трудах прибегали к анализу символов животных в связи с тотемическими культурами, шаманизмом и магией. Интересны в этом плане такие работы, как монография «Культ животных в религиях» (Соколова, 1972: 215), написанная З.П. Соколовой, в которой она описывает и анализирует историю развития культа, связанного с поклонением различным животным и его отображение у разных народов с культурологической точки зрения, книга В.Е. Орла «Культура, символы и животный мир» (Орел, 2008: 592), в которой автор рассматривает символы животных, выступающих проекцией человеческой психики для того, чтобы познать самого себя и свое бытование в окружающем мире, а также интересна монография на английском языке Л. Каллоф «Animals in the Human History» (Kalof, 2007), в которой автор дает описания представлений о животных от доисторических времен до современности, а также показывает, как менялись эти представления в зависимости от изменения социальных условий и показывает как стереотипы о животных применялись к людям, чтобы подчеркнуть иерархию пола, расы и класса.

Таким образом, мы видим, что различных исследователей интересует не только само животное, но и его символическое понимание в зависимости от культурологического мирозерцания. Некоторые ученые пытаются анализировать природу человека в его близости (или наоборот, в его различии) с животным, другие – представляют символические образы животных как воплощение архетипических смыслов. Например, в работах Ф. Ницше, З. Фрейда, К.Г. Юнга и др. Встает проблема человека и животного, проблематика инаковости, в рамках которой говорят о понимании «нечеловеческого», Другого в облике животного. Этой проблеме посвящено множество научных работ на Западе, например, такие работы, как «Animal

Others: On Ethics, Ontology and Animal Life», «Animal Philosophy: Essential Readings in Continental Thought», «Zoontologies: The Question of Animals»*.

На рубеже XX - XXI вв. интерес к символу животного и к его роли в человеческой жизни привел к формированию новой междисциплинарной области науки – «Animal studies» – которая объединяет ученых разных направлений: филологов, философов, психологов, искусствоведов, биологов, антропологов и т.д. В рамках изучения Animal studies ученых совершенно разных областей пытаются проанализировать взаимоотношения человека и животного как в рамках культурологического прошлого, так и переосмысление этих взаимоотношений в современном мире.

Основными методами анализа зооморфных образов становится, таким образом, те методы анализа, которые позволяют проанализировать смысловую организацию зооморфных образов – это структурно-семиотический, семантический и культурологический анализы. Здесь, также необходим и герменевтический анализ текста того или иного автора, так как он дает возможность интерпретации символа животного в литературном произведении и вывести к определению сути зооморфного образа в рамках видения писателя в зависимости от его общечеловеческого, национального, культурологического, социального мировоззрения.

3. Обсуждение

В результате многих исследований появились различные подразделения в зависимости от сферы применения термина символ в художественных текстах. Некоторые литературоведы классифицируют виды символов следующим образом: 1. Этнические символы. Этот тип символа используется только среди определенных этнических групп; 2. Культурные символы – вид символов, используемых в определенной культурной среде или определенном историческом времени; 3. Специальные символы – термин, используемый для определенной цели или особых событий (Ахмер и др., 2023).

Символ животного в произведении предназначен для того, чтобы дать характеристику описываемому персонажу: описать его внешность или, наоборот, сделать понятной для читателя его внутреннее состояние, то есть зооморфный образ несет в себе характерологическую функцию. При этом, в произведении возможно только лишь сравнение с тем или иным животным и далее автор не объясняет это сопоставление и не дает каких-то комментарии, полностью опираясь на ассоциативный ряд читателя, так как в основной своей части зооморфный образ несет в своей символики общечеловеческие представления о том или ином животным и является однотипным в общекультурном пространстве. Однако, в литературных произведениях бывает и так, что персонаж сопоставим с животным довольно условно и относительно, так как мы не должны забывать о взглядах и убеждениях, которые приняты в одной данной культуре и зависят от национального и культурологического мировоззрения. Таким образом, становится необходимым

* Animal Others: On Ethics, Ontology, and Animal Life / ed. by H. Peter Steeves. - Albany NY: State University of New York Press, 1999; Animal Philosophy: Essential Readings in Continental Thought / ed. by M. Calarco, P. Atterton. -London: Continuum, 2004; Zoontologies: The Question of the Animal / ed. By C. Wolfe. - Minnesota: University of Minnesota Press, 2003.

проводить анализ данного символа в произведении, чтобы наиболее раскрыть замысле автора. У русского писателя И. Бунина часто в произведениях люди соотносятся с животными посредством идентичных характеристик, он рисует какие-либо портретные особенности персонажа или отдельные детали внешности человека, а также через сравнение с животным писатель дает психологическое состояние персонажа, когда посредством ассоциации мы можем сделать вывод о характере литературного героя. «Под «национальным кодом» подразумеваются унаследованные нацией от предшественников и отличающие ее от других мировоззренческие модели и поведенческие стереотипы, так называемое культурное бессознательное нации» (Разумовская, 2021: 185).

Необходимо отметить, что И. Бунин в своих произведениях и дневниках часто рассуждает именно о сущности самого человека и насколько он похож на животное. Например, есть воспоминание И. Бунина в его дневнике, где он рассказывает об одной поездке с его другом. Остановив машину на пол дороги в поле, чтобы передохнуть, русский писатель расположился на траве около дороги. Однако, лежа в траве, он услышал шуршание рядом собой, которое издавала проползающая рядом змея и, по воспоминаниям самого писателя, о котором он пишет в дневниковых записях, он «так дико взбросил ноги в воздух, что дугой перелетел через канаву назад и стал на ноги на шоссе. Я... сделал то, что мог бы сделать лишь какой-нибудь знаменитый акробат или мой древний пращур, тигр, барс. Мы не подозреваем, какие изумительные силы и способности еще таятся в нас с пещерных времен» (Бунин, 2000: 411).

Рассмотрим рассказ И. Бунина «Ночь» (1925). В рассказе есть интересное размышление: «Гориллы в молодости, в зрелости страшны своей телесной силой, безмерно чувственны в своем мироощущении, беспощадны во всяческом насыщении своей похоти, отличаются крайней непосредственностью, к старости же становятся нерешительны, задумчивы, скорбны, жалостливы... Разительное сходство с Буддами, Соломонами, Толстыми!» (Бунин). Здесь мы видим его сравнение людей с гориллами, однако такое сопоставление не несет в себе ничего негативного, несмотря на то, что в общечеловеческом понимании сравнение человека с гориллой несет в себе скорее отрицательную коннотацию и показывает, например, непривлекательную внешность или нехватку человеческой культуры. Однако, у И. Бунина такой коннотации нет, так как объектами становятся не обычные люди, а великие – Будда, Соломон, Толстой. И это сравнение касается всех людей.

Сравнения персонажей с животными в произведениях И. Бунина, как правило, несут в себе большие смысловые обобщения. Они отражают настоящего героя, говорят о их прошлом и предсказывают будущее, потому что те зооморфные образы, которые используются писателем связаны с мифами, различными верованиями, литературой и, в целом, культурой. В переносном значении зооморфные образы выполняют функции характеристики и экспрессивизации, то есть показывают не только внешние черты, но и внутренний мир, какие-то черты характера, интеллектуальные особенности и способности и нравственные качества персонажа. Например, при описании особенностей поведения героя, И. Бунин сравнивает его с животным, основываясь на схожести характеров человека и животного. Как правило, источники

таких связей – это устойчивые сравнения, народные афоризмы или фразеологизмы, которые являются сходными у совершенно разных народов. Такого рода сравнения понятны читателям разных культурных кодов.

В рассказах И. Бунина часто можно встретить сравнения персонажей с животными и эти сравнения нужны для объяснения характера героя, его внутреннего состояния, его поведения и т.д. При этом такого рода метафора очень существенна у русского писателя, так как он был тонким и внимательным наблюдателем человеческого поведения, а также хорошим знатоком животного мира, что объяснимо, так как И. Бунин долгое время жил в деревне и в небольших городах и поэтому прекрасно знал повадки животных, что и применяет позже в своей прозе для характерологической оценки персонажей. Приведем пример другой рассказ И. Бунина, который считается его «визитной карточкой», это рассказ «Антоновские яблоки» (1900), в котором есть интересное сравнение женщины с коровой: «...старостиха, беременная, с широким сонным лицом и важная, как холмогорская корова». С одной стороны, в русской культуре такой зооморфный образ метафорически отождествляется с женщиной неуклюжей, толстой. Но у И. Бунина здесь присутствует совершенно иная коннотация. Тут надо обратить внимание, что не просто корова, писатель уточняет породу – холмогорская корова, более крупная по сравнению с обычной коровой и более древняя. Порода была выведена в XVII веке на севере Русского государства. И. Бунин отходит от стереотипности этого зооморфного образа и, сравнивая женщину с коровой, показывает ее величественность. Или, например, в рассказе «Велга» (1895) главный герой говорит своей возлюбленной: «Вместе проведем мы зиму, а летом уплывем, как две гагары». Тут обращает на себя внимание, что герой не просто сравнивает себя и подругу с птицами или какими-то другими водоплавающими, а именно с гагарами. Это птицы, которые обитают на севере Европы, Азии и Америки. Интересно, что у этих птиц самки и самцы не отличаются оперением (как гуси или утки, например). Возможно, что И. Бунин специально подчеркивает тем самым одинаковость персонажей. Также интересен зооморфный образ в рассказе «На даче» (1985). Рассказчик дает такое сравнение: «Изредка... прокатывались велосипедисты... согнувшись и работая ногами, как водяные пауки». С одной стороны, метафора паука является в общекультурном смысле отрицательной, в основном из-за своей неприятной, страшной внешности. С другой – если рассматривать зооморфизм паука, то в мифологии паук – это символ созидания и трудолюбия. В Древней Руси паук – это символ благосостояния, а в Египте и Древней Греции паук – это символ судьбы. И в этом примере И. Бунин отходит от привычной культурологической коннотации и берет за основу внешние характеристики водяных пауков: их передвижения. Водяные пауки скользят по воде, быстро перебирая лапками. Именно эту черту и подмечает писатель, что позволяет говорить о том, что он – внимательный наблюдатель, который тонко подмечает особенности поведения как животных, так и людей и именно это проявляется в его рассказах: он находит яркие и точные сравнения персонажа с зооморфным образом, как с точки зрения внешней характеристики, так и с точки зрения душевного состояния персонажей.

4. Результаты

Многообразное использование сравнений с животными можно увидеть в бунинской повести «Деревня» (1909-1910). С одной стороны, герои повести напрямую характеризуются с животными, но интереснее то, что сама жизнь деревенских жителей подчиняется не столько разумному существованию, сколько животным инстинктам. В повести И. Бунин описывает множество персонажей и практически каждому дает зооморфную характеристику. Так, например, Тихон – один из главных героев – сравнивается с общим понятием зверя: по сюжету он едет в деревню, где бунтуют жители и его «сердце колотилось, руки дрожали, лицо горело, слух был чуток, как у зверя» (Бунин). Автор нам показывает, что в Тихоне часто просыпались звериные повадки, когда чувствовалась малейшая угроза. Но интересно, что сам персонаж думает о других людях как о зверях: «рыжие, сивые, черные, но все одинаково безобразные, тощие и лохматые» (Бунин). Здесь деревенские мужики похожи по описанию на лошадей. Другой персонаж – брат Тихона Кузьма и его «оппонент» в повести также сравнивает деревенского мужика со зверем. Вот например, диалог Кузьмы со сторожем, которого зовут Аким: «– Вот бы из ружья-то его!.. – Это ты про кого же? – спросил Кузьма. – Да про соловья-то этого... Кузьма сжал зубы и, подумав, сказал: – А стерва ты мужик. Зверь» (Бунин). Этим диалогом писатель старается показать бездуховность жителя деревни, его дикость, его непонимание прекрасного – пение соловья. Здесь читателю раскрывается черствость людей.

Особенно ярко раскрываются зооморфные символы в писании крестьянина Дениса в этом же произведении. И. Бунин через восприятие Кузьмы анализирует этого персонажа, как символа «новой Руси». Так, например, Кузьма следующим образом характеризует его своему брату Тихону: «Ты не смотри, что он стыдлив, сентиментален и дурачком прикидывается, – это такое циничное животное!» (Бунин). Образ Дениса в повести интересен еще и тем, что И. Бунин награждает его одной особенностью, которая не сразу можно заметить: в деревне у Дениса есть прозвище – «Серый». Такое прозвище отсылает читателя к архетипическому символу волка, который вызывал у древних народов двойственные чувства. Славяне заменяли название животного прозвищами «серый» или «лютый». В фольклоре волк может выступать проводником, который берет за свои услуги определенную плату («взявши – отдай сполна»). Таким образом, волк является не только помощником, но и персонажем-антагонистом, который принадлежит миру мертвых и знает секреты: он свиреп, жесток и коварен. Персонаж получает такое прозвище не только по внешним характеристикам, в повести сказано, что он был «сер, худ, росту среднего, плечи обвислые, полущубочек короткий, рваный, замызганный, валенки разбиты и подшиты бечевой, о шапке и говорить нечего» (Бунин). Но также И. Бунин отмечает таким сравнением и его звериные повадки, его странные отношения с семьей. Например, Денис говорит, что его отец не имеет возможности даже нормально покушать («с голоду околеваает»), но при этом он не хочет помогать ему. А в разговоре с другим персонажем повести – Тихоном – он говорит: «Стар кобель, да не батькой звать... Отец – так корми. А он дюже меня кормил?» (Бунин). Таким образом, он показывает не только свою звериную натуру, но и здесь мы видим

намек на определенную преемственность звериных повадок от отца к сыну. Писатель через этот зооморфный образ показывает, что Денис – это новая Россия, которая приходит на смену ветхозаветной Руси и которую не принимал сам И. Бунин, так как считал, что это мертвая Россия, бездуховная, поэтому Денис как волк – представитель мира мертвых.

При этом, И. Бунин дает противоречивые характеристики самому Денису через реплики других персонажей. Несмотря на то, что в деревне все зовут Дениса Серым и сам он ведет себя по-звериному (по-волчьи), ассоциируя себя с волком, Тихон подмечает несоответствие внешней характеристики и внутреннего бытования: «Лезешь в волки, а хвост собачий» - говорит он. Интересно, что И. Бунин не ограничивается только внешними характеристиками персонажа, но еще обращает внимание и на его дом, описывая его глазами другого персонажа – Кузьмы. Изба Серого темная, мрачная и мертвая – там нет следов человеческой жизни. Кузьма увидел «почти звериное жильё – пахнет снегом, в дыры крыши видно сумрачное небо, ветер шуршит навозом и хворостом, кое-как накиданным на стропила» (Бунин).

Главный персонаж – Тихон – трезво оценивает жизнь деревни и ее обитателей, он не просто видит темноту этой жизни, но и чувствует зверинный характер жизни деревенских жителей. Он сравнивает с животными не только обитателей Дурновки, но и самого себя и говорит, что они живут как животные: «Не до леригии нам, свиньям!». Таким образом, через мировоззрение персонажа, И. Бунин показывает бездуховность, к которой пришли люди: они стали совершенно безразличны не только друг к другу, но и к самим себе, в них нет христианского братства. Такого рода сравнения хотя и показывают читателю разноплановость персонажей, однако все они живут единой «звериной жизнью». И нет в этой жизни «ни веры, ни правды, ни знания, ни рассудка, ни чувства. Крестьяне – скоты, дикари, волки...» (Бунин).

Однако, в этой мрачной бунинской повести есть положительные персонажи. И в этом плане интересен персонаж Иванушка, который несет в себе черты некоего былинного богатыря. И. Бунин сравнивает этого персонажа с медведем. Это «старозаветный мужик, ошалевший от долголетия, некогда славившийся медвежьей силой» (Бунин). В бунинской повести Иванушка постоянно сравнивается с этим величественным животным. Например, говорится, что его голова была «лохматая бурая», а «бурые волосы нечеловечески густые и крупные». Здесь И. Бунин специально упоминает именно бурый цвет, ассоциативно отсылая читателя к Бурому медведю. Сходство с «хозяином лесов» продолжается и в описании его походки – ходил он «носками внутрь», то есть косолапо. И здесь тоже писатель культурологически упоминает медведя, ведь, как известно, косолапым называют именно это животное, отсылая на его походку. И крестился «широко и неловко, словно лапой», руки у него были «уродливые с мозолистыми наростами». Персонаж является символом уходящей Руси и он умирает также, как и умирают ветхозаветные традиции. Но даже после смерти, он не теряет свой зооморфизм, описывая его в гробу, автор пишет, что лицо его было «мертвое, звериное». Похороны Иванушки предстают перед читателем через призму мировоззрения другого персонажа – Кузьмы, который чувствовал удивление и робость, глядя на гроб и на самого Иванушку «как на какого-то степного

зверя, присутствие которого было странно в комнате». Сравнение именно с медведем И. Бунин дает не просто так, он культурологически показывает нам ветхозаветную Русь, которая умирает (так как сам персонаж умер). Во всем многообразии зооморфных образов, в славянской традиции медведь – это также тотемное животное, Хозяин лесов. Это один из главных персонажей народного почитания, который воспринимается как главный зверь в мире животных. Он часто наделяется антропоморфными чертами и символизирует здоровье, силу, доброту и люди верили, что именно медведь наделен особой мудростью, он знает все, что происходит не только в этом мире, но и в мире духов. И в произведении И. Бунина, медведь это символ ветхозаветной Руси, а зооморфный образ Иванушки и особенно его смерть символизирует умирание старых норм и обычаев. Вообще, надо сказать, что «мотив конечности, бренности всего сущего в разных вариантах присутствует во всех произведениях Бунина, даже в тех, где никто из героев не умирает, где вообще нет упоминаний о смерти. Все проходит: красота увядает, чувства притупляются, шиповник отцветает, аллеи зарастают, фамилии деградируют, империи распадаются, пирамиды рассыпаются, религиозность ослабевает, все обречено — вот художественный код Бунина» (Мескин, 2022: 220).

5. Заключение

Таким образом, можно сделать вывод, что зооморфные образы в произведении обладают с одной стороны архетипической природой, так как автор обращается к определенному культурному коду, а с другой стороны они являются полисемантическими, так как отображают достаточно широкий пласт общечеловеческих культурных смыслов, понятных для носителя любой культуры. Но при этом образы животных могут терять свои сакральные значения (те, которые у них были изначально), и стать лишь средством художественной выразительности. Но при этом в фокусе внимания И. Бунина в основном именно архетипические черты образа, которые позволяют автору влиять на подсознание читателя, формируя его отношение к тому или иному герою. Более того, И. Бунин часто как будто подсказывает своему читателю истинную сущность своих персонажей посредством не только внешней характеристики с животным, но и при описании его внутренних состояний. В своих произведениях И. Бунин делает упор на читательское представление о животном мире в рамках культурологического аспекта, как на архетип единства природы и человека. При этом смысловая нагрузка может нести как положительную коннотацию, так и отрицательную. С другой стороны, мы видим определенное воплощение Другого в культуре, то есть через сравнения персонажей с животными И. Бунин отображает дикость человека, которая в любой момент может вырваться из его бессознательного, а также свободу или ее желания, так как в отличие от человека животные считаются свободными от каких-то условностей или рамок, навязанных социумом того или иного периода. И. Бунин показывает также эмоциональность и инстинктивность жизни. В структуре зооморфных образов при семантическом анализе, в первую очередь выделяется семантическое ядро значений. Это, как правило, архетип – основной элемент коллективного бессознательного, а следовательно, является общим для понимания в различных культурологических пластах, хотя и зависит от

культуры и самобытности народа. Периферия зооморфного символа уже отражает наслоение более поздних культурных смыслов, которые зависят от новой коннотации слова. Таким образом, можно говорить о полисемантической зооморфности образов, который является одним из универсальных комплексов метафоризации в культуре. В бунинском наследии зооморфизмы, так же как и мифоперсонимы «представляют собой отапеллятивные образования, появившиеся в результате антропоморфной метафорической интерпретации времени года, части суток, природных явлений, действия природных сил, чувств, прекращения бытия, предопределенного хода событий» (Бородина, 2021: 32).

В основном, И. Бунин, как представитель культурного слоя XIX и XX веков использует зооморфизм для отражения в своих произведениях проблем социального характера, но на его взгляд такие проблемы происходят при отсутствии духовности в обществе. Именно поэтому он сравнивает своих персонажей из повести «Деревня» с животными, показывая тем самым утрату духовной жизни и приближение к бездуховной жизни животных, когда проявляются «звериные» повадки в человеке.

Литература:

1. Ахмер, Б., Аймұхамбет, Ж. Символдың мәтін түзілімдегі қызметі. «Keruen» ғылыми журналы, 80(3) 2023. – 52-62 бб. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-04>
2. Animal Others: On Ethics, Ontology, and Animal Life / ed. by H. Peter Steeves. – Albany NY: State University of New York Press, 1999.
3. Animal Philosophy: Essential Readings in Continental Thought / ed. by M. Calarco, P. Atterton. – London: Continuum, 2004.
4. Әбдіқалық К.С., Алиева Ж.А., Абилдаева Қ.Н., Демжанов Г. Прозалық шығармалардағы қасқыр бейнесі және диалогтік оқыту. «Keruen» ғылыми журналы, 73(4). – 362-371 бб. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-31>
5. Бородина Н.А. Мифопоэтическая картина мира Бунина-поэта: лингвистический и литературно-культурологический аспекты анализа / Н.А. Бородина, О.А. Селеменова, Н.А. Трубицина // Научный диалог. 2021. № 10. С. 28-47.
6. Бунин И.А. (2000) Дневники. От 1/14 января 1923 г. / Бунин И.А. собрание сочинений: в 8 т./ Сост., подг. Текста и коммент. А.К. Бабореко / И.А. Бунин. – М.: Московский рабочий. Т.7. – 411 с.
7. Бунин И.А. Ночь. <http://bunin-lit.ru/bunin/rasskaz/noch.htm>
8. Бунин И.А. Деревня. <http://bunin-lit.ru/bunin/rasskaz/derevnya-1.htm>
9. Бурнакин А. Пасквиль на Россию// Новое время. – 1911. От 11 февраля (№12543). – С.4. Цит.по: Классик без ретуши. Литературный мир о творчестве И.А.Бунина. Антология. – М.: Книжица, 2010. – 132 с.
10. Вовк О.В. Энциклопедия знаков и символов. – М. Вече. 2006
11. Вольф Е.М. Метафора и оценка // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука. 1988. С. 52-65.
12. Гутман Е.А., Литвин Ф.А., Черемисина М.И. Сопоставительный анализ зооморфных характеристик (на материале русского, английского и французского языка) // Национально-культурная специфика речевого поведения. – М.: Наука. 1977. С. 144-165.
13. Kalof L. (2007) Looking at Animals in Human History / Linda Kalof. – London: Reaktion books.
14. Королев К.М. Энциклопедия символов, знаков, эмблем. – М.: Мидгард. 2005
15. Мескин В.А. Танатологический дискурс в творчестве Ивана Бунина // Проблемы исторической поэтики. Т. 20. № 4. 2022. С. 205–223.
16. Орел В.Е. Культура, символы и животный мир. – Харьков: Гуманитарный центр. 2008. – 592 с.
17. Разумовская А.Г. Отражение национальных особенностей в книге И.А.Бунина «Темные аллеи» // Studia Litterarum. 2021. Т. 6, № 3. С. 184–203.

18. Соколова З.П. Культ животных в религиях / Отв. ред. В.Н. Насилов. – М.: Наука, 1972. – 215 с.
19. Tresidder J. (2005) *The Complete Dictionary of Symbols*. Chronicle Books.
20. Hall J. (1974) *Dictionary of Subjects and Symbols in Art*. London : J. Murray.
21. Snell B. (1955) *Entdeckung des Geistes*. – Hamburg. – 270 p.
22. *Zoontologies: The Question of the Animal* / ed. By C. Wolfe. – Minnesota: University of Minnesota Press, 2003.

References:

1. Abdikalyk K.S., Alieva Zh.A., Abildaeva K.N., Demzhanova G. (2021) The image of the wolf in prose works and dialogical training. *The Scientific Journal "Keruen"*, 73(4). pp. 362-371. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-31> (in Kaz)
2. Akhmer, B., & Aimukhambet, Z. (2023). Character function in text building. *The Scientific Journal "Keruen"*, 80 (3). pp. 52-62. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-04> (in Kaz)
3. *Animal Others: On Ethics, Ontology, and Animal Life* / ed. by H. Peter Steeves. – Albany NY: State University of New York Press, 1999 (in Eng)
4. *Animal Philosophy: Essential Readings in Continental Thought* / ed. by M. Calarco, P. Atterton. – London: Continuum, 2004 (in Eng)
5. Borodina N. A. (2021) Mythopoetic picture of the world of Bunin the poet: linguistic and literary-cultural aspects of analysis / N.A. Borodina, O.A. Selemeneva, N.A. Trubicina // *Nauchnyi dialog*. № 10. pp. 28-47. (in Russ)
6. Bunin I.A. (2000) *Diaries. From January 1/14, 1923 / Bunin I.A. collected works: in 8 volumes/ Comp., prepared. Text and comment. A.K. Baboreko / I.A. Bunin. – M.: Moskovskii rabochii. T.7. – 411 p. (in Russ)*
7. Bunin I.A. *The night*. <http://bunin-lit.ru/bunin/rasskaz/noch.htm> (in Russ)
8. Bunin I.A. *The village*. <http://bunin-lit.ru/bunin/rasskaz/derevnya-1.htm> (in Russ)
9. Burnakin A. (2010) *Lampoon on Russia // Novoe vremia. – 1911. – From February 11 (№12543). – P.4. Cit.po: Classic without retouching. The literary world about the work of I.A. Bunin. Anthology. – M.: Knizhica. – 132 p. (in Russ)*
10. Gutman E.A., Litvin F.A., Cheremisina M.I. (1977) Comparative analysis of zoomorphic characteristics (based on the material of Russian, English and French languages) // *National and cultural specificity of speech behavior. – M.: Nauka. pp. 144-165. (in Russ)*
11. Hall J. (1974) *Dictionary of Subjects and Symbols in Art. – London: J. Murray. (in Eng)*
12. Kalof L. (2007) *Looking at Animals in Human History / Linda Kalof. – London: Reaktion books. (in Eng)*
13. Korolev K.M. (2005) *Encyclopedia of symbols, signs, emblems. – M.: Midgard (in Russ)*
14. Meskin V.A. (2022) Thanatological discourse in the works of Ivan Bunin // *Problems of historical poetics. T. 20. № 4. pp. 205–223.*
15. Orel V.E. (2008) *Culture, symbols and wildlife. Kharkiv: Gumanitarnyi centr. – 592 p. (in Russ)*
16. Razumovskaya A.G. (2021) Reflection of national characteristics in the book by I.A. Bunin "Dark Alleys" // *Studia Litterarum. T. 6, № 3. pp. 184–203. (in Russ)*
17. Snell B. *Entdeckung des Geistes. – Hamburg, 1955. – 270 p. (in Eng)*
18. Sokolova Z.P. (1972) *Animal cult in religions / Отв. ред. V.N. Nasilov. – M.: Nauka. – 215 p. (in Russ)*
19. Tresidder J. (2005) *The Complete Dictionary of Symbols*. Chronicle Books. (in Eng)
20. Vovk O.V. (2006) *Encyclopedia of signs and symbols. – M.: Veche (in Russ)*
21. Vol'f E.M. (1988) *Metaphor and evaluation // Metaphor in language and text. – M.: Nauka. pp. 52-65. (in Russ)*
22. *Zoontologies: The Question of the Animal* / ed. By C. Wolfe. – Minnesota: University of Minnesota Press, 2003. (in Eng)

I.S. Nasipov¹, K.M. Shakirova^{2*}

¹*Bashkir state pedagogical University named after M. Akmulla, Ufa, Russian Federation*

²*Altynsarin Arkalyk Pedagogical Institute, Arkalyk, Kazakhstan*

E-mail: ¹nasipov2021@yandex.ru, ²katira_1971@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-7611-3026, ²0000-0001-6068-3825

SPEECH PORTRAIT AS MEANS OF REVEALING THE CHARACTER OF THE HERO: A COMPARATIVE ASPECT

Abstract. This article is devoted to the study of speech portrait of characters in dramatic works of Kazakh and Turkish writers. The authors of the article study the peculiarities of speech, which includes the choice of certain words, phrases and expressions used to create images and characters of the main characters. It is noted that the speech characteristic in the works is an important element in creating the image of the character, and the translation of such a work should be made in such a way as to preserve and reflect the meaning that the author of the original. When comparing the translations of Kazakh and Turkish writers' works, the analysis of the ways of transferring the peculiarities of speech characteristics of characters was made. In the analysis it was found that the authors of works to characterize the main characters use a variety of means of language expressiveness. It is revealed that among the most frequent means the use of emotional-expressive vocabulary is noted. Thus, the authors conclude that the use of language allows writers not only to create detailed psychological portraits of the main characters of works, to reveal their complex inner world and experiences, but also to track and record the main stages of their personal development. The scientific work provides a number of scientific and theoretical opinions of famous literary scholars. The research methods were comparative analysis and the method of solid sampling.

Keywords: speech portrait, image, hero's monologue, dialogue, character of the hero, drama

И.С. Насипов¹, К.М. Шакирова^{2*}

¹*М. Ақмулл атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа, Россия Федерациясы*

²*Ы. Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты, Ақтөбе, Қазақстан*

E-mail: ¹nasipov2021@yandex.ru, ²katira_1971@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-7611-3026, ²0000-0001-6068-3825

Сөз портреті кейіпкер мінезін ашу құралы ретінде: салыстырмалы аспект

Аңдатпа. Бұл мақала қазақ және түрік жазушыларының драмалық шығармаларындағы кейіпкерлердің сөздік портретін зерттеуге арналған. Мақала авторлары басты кейіпкерлердің образдары мен сипаттарын жасау үшін қолданылатын белгілі бір сөздердің, сөз тіркестерінің және оралымдардың тобын қамтитын сөйлеу ерекшеліктерін зерттейді. Шығармалардағы сөздік сипаттамалардың кейіпкер бейнесін жасаудағы маңызды элемент екені және мұндай шығарманы аудару кезінде автордың түпнұсқада келтірген мағынаны сақтап көрсету қажеттілігі айтылады. Қазақ және түрік жазушылары шығармаларының аудармаларын салыстыру барысында кейіпкерлердің сөздік сипаттамаларының ерекшеліктерін жеткізу тәсілдеріне талдау жасалды. Талдау кезінде шығарма авторларының басты кейіпкерлерге мінездеме беру үшін тілдік түрлі мәнерлі құралдарын пайдаланатыны анықталды.

Олардың ішінде ең жиі қолданылатыны эмоционалды-экспрессивті лексика екені байқалды. Осылайша, авторлар тілді қолдану жазушыларға шығармалардың басты кейіпкерлерінің психологиялық портреттерін егжей-тегжейлі жасауға, олардың күрделі ішкі әлемі мен басынан өткізіп сезгендерін ашуға ғана емес, сонымен қатар олардың жеке тұлға ретінде дамуының негізгі кезеңдерін қадағалап, жазып алуға мүмкіндік береді деген қорытынды жасайды. Ғылыми еңбекте белгілі әдебиеттанушы ғалымдардың бірқатар ғылыми-теориялық пікірлері берілген. Зерттеу әдістері ретінде салыстырмалы-салғастырмалы талдау және үздіксіз іріктеу тәсілдері пайдаланылған.

Кілт сөздер: сөйлеу портреті, бейне, кейіпкер монологі, диалог, кейіпкер мінезі, драматургия

И.С. Насипов¹, К.М. Шакирова^{2*}

¹Башкирский государственный педагогический университет имени М. Акмуллы,
Уфа, Российская Федерация

²Арқалықский педагогический институт имени Ы. Алтынсарина, Арқалық, Казахстан
E-mail: ¹nasipov2021@yandex.ru, ²katira_1971@mail.ru
ORCID: ¹0000-0001-7611-3026, ²0000-0001-6068-3825

Речевой портрет как средство раскрытия характера героя: сопоставительный аспект

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию речевого портрета персонажей в драматических произведениях казахских и турецких писателей. Авторы статьи изучают особенности речи, которая включает в себя выбор определенных слов, фраз и выражений, используемых для создания образов и характеров главных героев. Отмечено, что речевая характеристика в произведениях является важным элементом в создании образа персонажа, и перевод такого произведения необходимо произвести так, чтобы сохранить и отразить тот смысл, который внёс автор оригинала. При сравнении переводов произведений казахских и турецких писателей был выполнен анализ способов передачи особенностей речевых характеристик героев. При анализе было установлено, что авторы произведений для характеристики главных героев применяют разнообразные средства выразительности языка. Выявлено, что в числе наиболее частотных средств отмечается использование эмоционально-экспрессивной лексики. Таким образом, авторы приходят к выводу, что использование языка позволяет писателям не только создавать подробные психологические портреты главных героев произведений, раскрывать их сложный внутренний мир и переживания, но также отслеживать и фиксировать основные этапы их личностного развития. В научной работе приводится ряд научных и теоретических мнений известных ученых-литературоведов. Методами исследования послужили сравнительно-сопоставительный анализ и метод сплошной выборки.

Ключевые слова: речевой портрет, образмонолог персонажа, диалог, характер героя, драматургия

1. Introduction

Modern human-centered linguistics emphasizes linguistic individuality in its diverse manifestations, sparking linguists' interest in the issues of speech image description. The researchers claim that every individual "existing in the linguistic space: in communication, in stereotypes of behavior fixed in language, in the meanings of linguistic units" (Karassik, 2002: 7) is a linguistic personality, defined by Y.N. Karaulov as "a set of abilities and characteristics of a person, which determine the creation of speech works (texts)" and a carrier of linguistic consciousness (Karaulov, 2010: 3). At the same time, the researcher discusses the validity of viewing a piece of art's character as a linguistic personality and proposes that the texts created by the hero will aid in revealing a "complex artistic image" that is predicated on this personality's spiritual realm (Karaulov, 2010: 71).

From T. Yesembekov's statement it can be understood that the theoretical foundations and principles that have been identified in the study of the main artistic trends of Kazakh dramaturgy in terms of genres and artistic methods are in the process of formation. "In the science of Kazakh literary studies the methodology of analyzing poetic samples is quite established, and there are not many optimal and sustainable methods of research aimed at expanding the meaning and content of prose and dramatic works and familiarity with their text in depth" (Yesembekov, 2009: 58).

According to the scholar, the first thoughts that come to mind when talking about the internal elements of composition are mainly related to character. His person, personality, etc. to show character, the writer will need to show various qualities of the character's behavior. The writer shows his appearance, appearance (portrait), feelings (emotion, expression), speech (monologue, dialog, polylogue, inner play), events (episodes), pictures of nature (landscape), actions, defines his relationship with the environment and other social characters (Yesembekov, 2009: 69). It can be seen that the author tries to fully encompass the hard-to-find life phenomena associated with the portrayal through a more complex structure.

The transformation of the literary hero and the character in general is evident in both contemporary Turkish and Kazakh literature. However, many researchers studying the state of of contemporary Turkish literature have noted that The 1970s were a turning point in the history of Turkish literature. Both in prose and poetry there is a mixing and rethinking of heterogeneous styles and genres, and romantic, realistic and modernist trends are developing in parallel. The increase in social conflicts, the moral state of Turkish society, the spiritual quest of a marginalized individual – these are just a number of problems that are reflected in the works of modern Turkish playwrights.

From this perspective, attention will be paid to the works of Kazakh and Turkish writers in the genre of dramaturgy, and a special distinction will show the writers search and skillful methods of taking into account the peculiarities of the genre of dramaturgy.

2. Methods and materials

2.1 Methods

Personage speech is the main component of dramaturgical discourse. It is divided into dialogic and monologic forms. It carries the main load in the development of dramatic action. Dialogic speech is directly affected by the conventional idiosyncrasies of the dramaturgical sort, which correlate a character's word with action. The latter requires character communication, which is essential to the play's dynamic range. The structural component of dialogic speech is the rejoinder – a response phrase of the character, providing an act of dramaturgical communication. Monologic speech, in its turn, does not promote the action, because it lacks the connotations of reversibility. The dramatic monologue is heterogeneous in its literary form: it can convey the inner state; illustrate the dialectic of reflection; convey the "stream of consciousness" of the character. There is no writer's description or narration in theatrical works. The primary characteristic of the drama genre and style is the prevalence of spoken language.

In this article, we will present the experience of comparative analysis and the method of solid sampling of the images of narrators, who are the central characters of the above-

mentioned works, in order to reveal the role and significance of the inner monologue in revealing their characters.

2.2 Materials

The research materials were the dramatic works of famous Kazakh and Turkish playwrights; the work to date has not been subjected to special research in this area, which determines the relevance and novelty of this article. In the 60-80s of the XX century decisive steps were made in the study of Kazakh dramaturgy. The works that are grounded in real-world Kazakh dramaturgy issues are distinguished by a thorough examination of the genre nature of classical works, a creative differentiation of writing, archival data, and a thorough examination of the evolution, formation, system, and poetics of the genre. N. Gabdullin, M. Duisenov, A. Tazhibayev, S. Ordaliyev and others have studied the problems of Kazakh dramaturgy. A staged drama is formed through dialogue and monologues, leading to the revelation of different truths about existence.

Through dialogues and monologues, a staged drama is created, prompting the discovery of various truths of being. In the works of theater critics B. Kundakbayev, A. Tokpanov, K. Kuandykov, O. Kaidalova, U. Sadykova, A. Sygay, B. Nurpeysova, taking into account these features of the genre, there are very valuable opinions about the dramaturgy. On the stylistic activity of the hero's language in Kazakh linguistics told the scientist R. Syzdykova, on the language of fiction M. Sergaliyev, on the language of fiction B. Shalabayev, on the language of fiction prose B. Shalabayev, on winged words in the language H. Karimov, on language and stylistic techniques of character G. Sarseke, on the stylistic activity of lexical, syntactic construction of the hero's language in modern fiction K. Yenebayeva, as well as the works of other researchers.

Such Russian and Turkish scientists as N. Gurbilek, D. Davud, F. Kecheli, E.A. Oganova, R.A. Sevengil, S. Shener and others were engaged in research of the works of Turkish playwrights and analysis of individual periods of the development of modern Turkish drama. Ya. Mergenova considers that a further characteristic of Turkish writing that sets it apart is the depth of its thoughts. These literary works, which are primarily collections of poetry and short stories, were primarily different from the previously stated literary periods in terms of their personality (Mergenova, 2022).

Turkish dramaturgy underwent a thematic crisis in the 1980s and 90s of the 20th century against the backdrop of political and economic issues. A thematic crisis in Turkish dramaturgy emerged against the backdrop of political and economic unrest. Dramatic works that addressed serious societal issues were displaced by challenging political environments. Tragedies started to fade from the theaters, and reading dramas, vaudeville, tabloid jokes, humoresques, and lighthearted comedies replaced tragedies as the primary repertory. Theaters were shut down, and local theater managers and performers were replaced with government-friendly individuals (Sener, 1972: 113).

Determining the similarities and differences between the works of Kazakh and Turkish children's literature, J.S. Sametova in her recent study gives many examples of continuity in their lyrics of nationalism, Turkism, Turanism, language, land, love for the homeland and native people (Sametova, 2023: 106–117).

The study of the speech of the characters of Kazakh and Turkish playwrights is one of the means of revealing the artistic content of the work. Observation of the language of the

main character from the point of view of revealing his character determines the relevance of this scientific work.

3. Discussion

Character speech patterns in contemporary plays are influenced by postmodernist poetics, which suggests a blending of several aesthetic philosophies. Along with the reduction of the fabulae series, the dialog as a driving element of dramatic action is significantly transformed; its communicative function is leveled out function. The rejoinders of the characters, as a rule, do not provide for back-and-forth interaction. The main intention of the actors' speech is the desire to speak out. For example, while studying the skills of A. Tazhibayev in dramaturgy, M. Duyssenov in his analysis of the best works of the playwright in other genres, especially poetry, with pronounced poetic power, went to a bunch of words that reflect the creative nature of the character's speech, dialogue, and monologue in dramaturgy.

However, in K. Satybaldin's plays, due to the genre peculiarity of dramaturgy, the character's speech is predominantly given in the form of dialog. The words coming out of his mouth reveal the essence of a person in various situations of life's journey. There is almost no phenomenon hidden in the words. For example, in the dramatic story "Uzak Zhol" (The Long Way) we can see that the author attaches great importance to the fact of telling the real story of Saken Seyfullin, who longs for new things and loves his people. Spontaneous words are never uttered of Saken's speech. The image of Saken, strong as a rock, thoughtful and fiery character, showing the historical personality of Saken Seyfullin, a character recognized by the people, and the fact that he speaks directly, can be called the playwright's own luck.

Consider an extract from the given play. A group of young people coming back from their studies, carefree banter, focusing on the time when the author's cruel character of human mores begins to take shape, and bringing the work into real expression in the framework of the play's plot development are all examples of this. There is a state in the minds of all compatriots who miss their country, who enjoy the breeze of their homeland. By this the author meant that the ultimate goal of a Kazakh intellectual is love for his native country.

Saken: *That's right! Then you know for yourself, Mr. Ziranov!* (sighing with a broad chest). *If eight paradise places exist on this earth, then probably one of them is on our Saryarka. Isn't it beautiful, the wind is like fresh horse milk?!*

Ordaly (he also sighed and fell down beside Saken): *Oh, what do you say, there is no land on this world more beautiful than Saryarka!*

Ziranov (talking with smile): *Oh, Kazakhs, you talk trifles too. Isn't it a field where sheep graze?*

Saken: *"The homeland is sacred to everyone. There is a lot of magic in this land for us"* (Satybaldin, 1973: 88)

Play writer K. Satybaldin in the dramatic story "Uzak Zhol" (The Long Way) created a colloquial speech of Saken Seyfullin, reflecting the path of fate in an era of contradictions, vividly recognizing the truth of the era, revealing the soul of a fighter, humane poet. As we can see, the dialog between the main characters of the dramatic story is an integral part of human life. With its peculiar power of influence, authenticity and appeal, dialog inspires, pleases the listener or arouses in him a sense of anxiety and concern.

In the comedy "Qabagan it" (An Angry Dog), where at a certain time of peace among people problems of conscience, goodness and opposite phenomena, contained negativity in the direction of narrowing the human field of new phenomena, penetrating the way of life of his time, intertwined with actions in the context of speech behavior that arouses curiosity. In the work, the author constantly reminds the viewer of rational, transparent and interesting details. Scarcity of description and narration is a genre characteristic of dramaturgy, and the word character is a difficult word that carries the burden of conveying the meaning of many things. Here great importance must lie in the pronunciation of each word. The vision, picture, cognition, premise, tension, solution of what is happening should be reflected. In this context, playwright K. Satybaldin, the most competent master of the genre conditions of dramaturgy, avoids narration with sarcastic phrases, refers to the circumstances in which each of his characters unfolds in its measure, character, situationality, capacious colloquial language is reflected in the play "Ayagoz aru" (Ayagoz Beauty), where the artistic solution begins.

The language of the play is compact, precise, and imaginative to reveal the content of a pressing, tense event. Dalabai in the play is an ordinary poor old man. His tireless life is connected with taking care of his five children. He has been gathering firewood in the forest. He hunts animals. However, he is busy trying to keep his children busy. This simple old man's kindness, adaptability, wisdom, aversion, sharp language of describing phenomenon, honesty and morality, every action based on faith constitute his national identity. There is an interesting moment in the play where the old man's grandson insists that he will save his sister from the evil Shatshalakey. After recognizing his grandson's plan where he will trick the guards by giving them an apple. The old man, trying not to overpower the young lad's feelings, speaks very affectionately, childishly explaining the complexity of the situation. This can be seen in the dialog between the old man and his grandson:

Daldabai: *"If it were that easy to get to him, I'd let you go myself. Unfortunately, we can't do that"*.

Teteles: *"Oh, that's very easy. After that, I will go to the town of Shatshalekey and watch the palace all day long. When night falls, I will climb out of the window and enter the Khan's palace, snatch Ayagoz by the hand and run away. Or I can enter through the door. But to do that, I'll have to trick the people at the door with apples"*.

Daldabai: *"Try it! And where will Shatshalakey known for his fearlessness and ruthlessness against his enemies be? Will he let you wander quietly in his palace?"*

Teteles. *Is he? He is snoring like a camel at that time.*

Daldabai: *"While he was snoring, other inferiors will be awake. Stop being childish, my son. I don't want to lose first Ayagoz and the second you. Got it?"* (Satybaldin, 1973: 204).

Even when the empty-headed Khan's subordinates come to punish the old man, he displays his calm and patient character. His self-pity, demanding and pleading for his inevitable death, is convincing. The playwright has rationalized the crude qualities of an ordinary soul in a short time on the basis of the past and dormant events. At the same time, writers approach reality from a philosophical point of view, seeking to understand the deep essence and nature of the phenomena and processes observed in society (Shakirova, Tuimebekova, Bekmasheva, 2023: 142–151).

K. Satybaldin in his dramaturgical works, which showed the main phenomena of his time, tried to show individual character, individual character at the level of a typical image in accordance with the reality of that environment and that period. The ability of the artist to rely on the typical conditions characteristic of that period, in revealing the contemporary personality of the writer is a creative idleness arising from the spiritual and artistic requirements of his time.

K. Satybaldin reveals his characters from all sides, both in action and in conversation, showing their linguistic features according to the conditions of dramaturgy. This idea is clarified by the opinion of the scientist S. Ordaliyev: "It is his language that determines the behavior of the characters of dramatic works, all their qualities, inner world, and character" (Ordaliyev, 1970: 17).

Compared to Kazakh modern Turkish dramaturgy is a problematic and under-researched part of Turkish culture. After the establishment of the republic in the 1930s, Turkish literature, as well as the society as a whole, was going through a complex and critical stage of development. A republic was founded, but the structural-institutional and, to a greater extent, social contradictions inherited from the Ottoman Empire continued to exist in republican Turkey, continued to exist in republican Turkey. In the 30s in the country there was an irreconcilable struggle between the supporters of radical renewal of literature and art and those who defended the principles of the old, outmoded traditional culture. The writers faced the question of "Turkish identity" when the idea was put forward that "the basis of the Turkish state should be culture," but not traditional Islamic, but modern secular culture, when Western models were taken as the basis (Karaosmanoglu, 2017: 229-240).

At present in Kazakhstani science on foreign literature, especially Turkish literature, there is a lack of full-fledged studies concerning the problem of Turkish author's dramaturgy.

Turkish researcher S. Shener characterizes contemporary Turkish dramaturgy as follows: "For Turks today, the theater is a place of relaxation. The spectator does not want to tire his brain with complex plots; he is waiting for performance, humor, entertainment. This is one of the main problems with the quality of plays presented on the theater stage in Turkey. Another, no less important problem is the endless craving for realism (Shener, 1972: 75).

Z. Aldag, a Turkish literary critic and scholar, similarly criticizes the 1990s Turkish generation for not wanting to resist pop culture and for wanting to be content with simple accessibility (Aldag, 2008: 32).

Three main types of plays can be distinguished in Turkish dramaturgy of the late 19th – early 20th centuries: plays by Turkish authors, plays by Armenian authors, and plays by European authors translated into Turkish and Armenian. It can be said that the Turkish author's drama of the period under consideration was represented by genre-diverse plays, in which the intertwining of folk drama traditions with different forms of receptions of French dramaturgical art can be clearly traced, which is one of the main regularities of Turkish Enlightenment literature.

It is important to recognize that the literature from the 1920s and 1930s is essentially fresh and reorganized. The circle of literary heroes grows, since they already embody every social stratum inside Turkish culture. The method and idea of portraying the previous literary protagonists, intellectuals (such as officers, artists, doctors, etc.).

The characters also encounter new ideas, people, and situations as a result of the rethinking of the metaphorical framework and the overall tone of the work, rather than just experiencing their own feelings and thoughts. Authors start delving into their interaction with the people and society at large. Social conflict reveals the heroes' personalities, and historical and socioeconomic factors influence how their lives turn out. Realist writers come to the conclusion that Turkish literature cannot be considered to exist as long as it does not accurately portray the lives of Turkish peasants, who make up the majority of the population and the nation's class.

As in the Kazakh drama the theme of patriotism, as well as the issues of social life, the formation of the Turkish nation, national consciousness, modernization, the problems of relations between intellectuals and villagers are developed in the one of the dramas "Stranger" ("Yaban", 1932) of the famous Turkish playwright Yakub Kadri Karaosmanoglu. Therefore, this is the work of Y. Kadri, who was a sincere champion of the ideals of the republic and the principles of the founder of the Turkish Republic Mustafa Kemal, is not only a literary creation, but also a successful example of how the Turkish intelligentsia took upon itself the mission of educating the people.

In the gallery of peasants depicted in Ya. Kadri's novel "The Stranger" there is not a single beautiful, strong, physically normal person, all of them are endowed with physical defects: slanted, hunchbacked, lame, etc., which means that the author goes for a deliberately negative characterization, although the novel talks about the hard life of peasants: *Buraya geldiğim günden beri, kadın veya kız denilmeğe layık tek bir yaratık dahi görmedim // Since the day I came here, I have not seen a single creature worthy of being called a woman or a girl; Bu çocuk tıpkı sakat keçiye benzer//That boy looks like a crippled goat* (Karaosmanoglu, 2005 :39). (Here in after the translation is authors').

Thus, different author's assessments, positions, different worldviews and attitudes to the people, to the common man – peasant – caused different interpretation of the images of peasants and their role in the national liberation struggle.

4. Results

The novel "Stranger" takes place in 1919–1921 in a village in Anatolia between the Porsuk River and the Haymana Plain, which was not occupied. The life of the peasants is illuminated from the words of Ahmet Celal, an officer wounded in the war, inspired by the ideas of patriotism and national unity, who decides to settle in a remote Turkish village in order to get closer to the people, but instead of feeling fusion with the people, friendship and mutual sympathy, he begins to feel for the peasants the same hostility as they have towards him, both with their way of life and ideals, secular Western education, is opposed to the people, and in this comparison is shown even in a more favorable light. The difference in lifestyle and thoughts between a resident of Western Anatolia and Istanbul and a resident of the eastern and central zone of the country is enormous:

Onlar gibi olmak, onlar gibi giyinmek, onlar gibi yiyip içmek, onlar gibi oturup kalkmak, onların diliyle konuşmak... Haydi bunların hepsini yapayım. Fakat, onlar gibi nasıl düşünebilirim? Nasıl onlar gibi hissedebilirim? // To be like them, to dress like them, to eat and to drink like them, to speak their language. Suppose I do that. But how can I "think like them? How can I feel like them?" The village, which has always been a center of purity, warmth, a place where traditions continue, in this novel becomes a place where it is difficult to live – a stranger, a swamp, a foreign land, a swamp.

In this work, all the contradictions between reality and the reforms that have been carried out, the speech portrait of main heroes have openly demonstrating the Turkish society's unpreparedness for the new way of life, and more importantly, its thoughts.

In the work of F. Tursunova with the help of monologic speech describes the inner feelings of the characters affected by the problems of the time in the comics of Abdullah Kodiriy. In the article the writer's ability to use folklore traditions to reveal the heroic psyche is revealed through the analysis of examples (Tursunova, 2021: 446)

5. Conclusion

The plot line in the drama is solved on the basis of the dialog of the characters. The playwright develops the plot and action according to the requirements of the stage. In dramatic works, the image of the hero is revealed in the course of the struggle. It is not easy for a playwright to present a character whose character is manifested not only through actions, but also through language. A special role in the creation of images of dramatic works plays the language of characters; their image is reflected in the language of characters. The plot line in the drama is solved on the basis of the dialog of characters. The playwright develops the plot and action according to the requirements of the stage. In dramatic works, the image of the hero is revealed in the course of the struggle. It is not easy for a playwright to present a character whose character is manifested not only through actions, but also through language. A special role in the creation of images of dramatic works plays a special role in the language of characters; their image is reflected in the language of characters.

Turkish scholars Muktar A. and Umer A. consider that the oral literatures heroes have short structures with broad contents. These are short sayings, short stories, proverbs, folktale, prophecies, blesses, curses, and songs; and they are used to promote education, development, freedom, courageousness, firmness, truthfulness against betrayed, patience, unity and hope (Muktar, Umer, 2020: 51).

It is known that the content of character language is clear and its structure is concise. Linguistic and stylistic methods occupy a separate place in presenting the aesthetic function of the characters' language. In Kazakh linguistics, some issues related to the language of characters in literary literature are considered in the works of M. Balakayev, A. Kaidarov, R. Syzdykova, M. Sergaliev, S. Issayev, R. Amirov, H. Nurmukhanova, B. Shalabayev and others. In general, artistic works, the wording and style of speech of each character is different. It depends on their social status and environment. Therefore, each of them has a different manner of speaking. Such features of the character's language are realized through the lexical and grammatical layers of the language. Through the character's language, their culture, age, job, profession, upbringing, politeness, rudeness etc. images are seen. It is known that the originality of the character's speech begins with his vocabulary.

In general, the system of speech organization of the text of modern drama goes beyond the traditional conceptual apparatus, which is naturally due to a change in the general generic characteristics of drama and requires further detailed understanding.

References

1. Aldağ Z. Ş. (2008). War of Independence in Turkish theater / Zeynep Şebnem Aldağ. Istanbul: 3F publications. – 400 p. (in Turk)

2. Esembekov T. (2009). Basics of literary text analysis. Educational tool. – Almaty: Kazakh University. – 122 p. (in Kaz)
3. Karaosmanoğlu Y.K. (2005). Yaban. – İstanbul. – 214 p. (in Turk)
4. Karaosmanoğlu Y.K. (2017). Memories of Youth and Literature. – Ankara. – 284 p. (in Turk)
5. Karasik V.I. (2002). Language circle: personality, concepts, discourse. – Volgograd: Peremena. – 477 p. (in Russ)
6. Karaulov Yu.N. (2010). Russian language and linguistic personality. Moscow: Publishing house LKI. – 264 p. (in Russ)
7. Mergenova Ya.M. (2022). The main problems of periodization of Turkish literature. Modern scientific research and innovation. No. 11 [Electronic resource]. URL: <https://web.snauka.ru/issues/2022/11/99277> (date of access: 01/20/2024). (in Kaz)
8. Muktar A., Umer A. (2020). Thematic functions of oral literature in the speeches of legendary Oromo heroes in Bale Zone, Oromia. International Journal of English and Literature. Vol.11(3), pp. 53-69, <https://doi.org/10.5897/IJEL2019.1295> (in Eng)
9. Ordaliev S. (1970). Conflict and character: Studies. – Almaty: Zhazushy. – 184 p. (in Kaz)
10. Sametova Zh. (2023). Similarities and differences in works of kazakh and turkish children's literature. *The Scientific Journal «Keruen»* 80(3). pp. 106–117. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-09> (in Kaz)
11. Satybaldin K. (1973). Selected works / Comp. E. Dombayev, K. Akhmetova. Volume 2: Plays. – Almaty: Zhazushy. – 416 p. (in Kaz)
12. Şener S. (1972). Human in contemporary Turkish theatre. – Ankara: Ankara university printing house. – 159 p. (in Turk)
13. Shakirova K., Tuimebekova A., Bekmasheva A. (2023). Folk elements in the works of k. Satybaldin. *The Scientific Journal «Keruen»* 78(1). pp. 17-23. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-13> (in Eng)
14. Tursunova, F. (2021). Methods to Reveal the Psyche of the Hero in a Monologue. *Bulletin of Science and Practice*, 7(12). pp. 443-446. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/73/57> (in Eng)

Әдебиеттер:

1. Aldağ Z. Ş. Türk tiyatrosunda Kurtuluş savaşı. – İstanbul: 3F yayınları, 2008. – 400 p.
2. Karaosmanoğlu Y.K. Gençlik ve Edebiyat Hatıraları. – Ankara, 2017. – 284 p.
3. Karaosmanoğlu Y.K. Yaban. – İstanbul, 2005. – 214 p.
4. Muktar A., Umer A. (2020). Thematic functions of oral literature in the speeches of legendary Oromo heroes in Bale Zone, Oromia. International Journal of English and Literature. Vol.11(3), pp. 53-69, <https://doi.org/10.5897/IJEL2019.1295>
5. Şener S. Çağdaş Türk tiyatrosunda insan. – Ankara: Ankara üniversitesi basımevi, 1972. – 159 p.
6. Shakirova K., Tuimebekova A., Bekmasheva A. (2023). Folk elements in the works of k. Satybaldin. *The Scientific Journal «Keruen»* 78(1). pp. 17-23. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-13>
7. Tursunova, F. (2021). Methods to Reveal the Psyche of the Hero in a Monologue. *Bulletin of Science and Practice*, 7(12). pp. 443-446. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/73/57>
8. Есембеков Т. Көркем мәтінді талда негіздері. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 122 б.
9. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
10. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Изд-во ЛКИ, 2010. – 264 с.
11. Мергенова Я.М. Түрік әдебиетін кезенге бөлудің негізгі мәселелері // Современные научные исследования и инновации. № 11, 2022 [Электронды ресурс]. URL: <https://web.snauka.ru/issues/2022/11/99277> (дата обращения: 20.01.2024).
12. Ордалиев С. Конфликт және характер: Зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1970. – 184 б.
13. Саметова Ж. Қазақ және түрік балалар әдебиеті шығармаларындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар. «Keruen» 80(3), 2023. – 106–117 бб. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-09>
14. Сатыбалдин Қ. Таңдамалы шығармалар / Құраст. Е. Домбаев, К. Ахметова. – Алматы: Жазушы, 1973. – Т.2.: Пьесалар. – 416 б.

A.K. Tusupova^{1*}, A.S. Smagulova², A.M. Zhalalova³

¹Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

³Kazakh National Academy of Arts named after T. Zhurgenov, Almaty, Kazakhstan

E-mail: a.tussupova@mail.ru, aigerim_0715@mail.ru, akshaim01@mail.ru

ORCID: 0000-0002-4704-9675¹, 0000-0003-1216-3889², 0000-0002-9472-3888³

PARADIGMS OF LINGUOCULTURES IN THE TRANSLATION INTERPRETATION OF A LITERARY TEXT

Abstract. The article is devoted to the study of the actual task of national translation studies, linguistic culture - the problems of translation of poetic texts. Attention is drawn to the theory and history of the translation interpretation of Abai's works. The experience of the translator M. Simashko and the bilingual translator M. Adibaev in preserving the features of the style, the creative position of the poet was studied. The quality of the translation is given a scientific assessment. In Abai's translations into Russian, a deep thought of a realistic national-colorful picture or Turkism's was found. The structural similarity with the Kazakh language is revealed. It is impossible not to agree with the judgments of the scientist R.K. Kaishibayeva speaks about the inseparable connection of the art of the word with elements of the native language, that a literary work is inextricably linked with its linguistic environment, and it cannot be moved to another. Only the translator's talent can revive a work in another language. Abai sought to convey his vision of philosophy, history, his view of the development of the world; he tried to bring humanity to mutual understanding and contact, to an understanding of national differences as a phenomenon that not only contradicts this interaction, but, on the contrary, enriches everyone with spiritual power and wisdom. The study is based on scientific concepts of analyzing the artistic text and artistic national world, as well as study of paradigms of the meaning of education and artistic and psychological interpretation of the image of the well in the story "Well" by A. Kekilbaev and in the novel by Kh. Murakami's novel "The Winding Bied Chronicles". The sources to which the authors turn are the basis for the development of the author's vision of the world and distant historical times.

Keywords: translation, interpretation, poetic text, linguistic cultures, comparative studies, meaning.

A.Қ. Түсіпова^{1*}, А.С. Смагулова², А.М. Жалалова³

¹Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

³Т.Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан

E-mail: a.tussupova@mail.ru, aigerim_0715@mail.ru, akshaim01@mail.ru

ORCID: 0000-0002-4704-9675¹, 0000-0003-1216-3889², 0000-0002-9472-3888³

Көркем мәтінді аудармалық түсіндірудегі лингвомәдениет парадигмалары

Аңдатпа. Бұл мақалада ұлттық аударма және поэтикалық мәтіндерді аудару мәселелері-лингвомәдениет бойынша зерттеулер жүргізіледі. Абай шығармаларын аударудың теориясы мен тарихына назар аударылады. Сондай-ақ, аудармашы М.Симашко мен аудармашы М. Адибаевтың стилистикалық ерекшеліктері мен ақынның шығармашылықтағы ұстанымын сақтау саласындағы тәжірибесі пайдаланылды және зерттелді. Осы аудармалардың интерпретациялық мағынасы ашылады. Аударма сапасына ғылыми баға беріледі. Абай орыс тілінде реалистік ұлттық-әсем суреттің немесе

түркі әлемінің терең ойы табылды. Ғалым Р.К. Қайшыбаеваның сөз өнерінің ана тілінің элементтерімен ажырамас байланысы, әдеби шығарма оның тілдік ортасымен тығыз байланысты және оны басқа жерге көшіру мүмкін емес деген пікірлерімен келіспеуге болмайды. Аудармашының таланты ғана шығарманы басқа тілде қайта жандандыра алады. Абай «философияға, тарихқа деген көзқарасын, әлемнің дамуына деген көзқарасын жеткізуге тырысты; ол адамзатты өзара түсіністік пен байланысқа, ұлттық айырмашылықтарды осы өзара іс-қимылға қайшы келіп қана қоймай, керісінше әрқайсысын рухани күш пен даналықпен байытатын құбылыс ретінде түсінуге жетелеуге тырысты». Авторлар жүгінетін дереккөздер әлемнің және алыс Тарихи уақыттардың авторлық көзқарасын дамытуға негіз болады. Жүргізілген зерттеудің негізінде көркем мәтін мен көркем ұлттық әлемді талдаудың ғылыми тұжырымдамалары, сондай-ақ- Әбиш Кекілбаевтың «Құдық» әңгімесіндегі және Харуки Муракамидің «Сағаттық құс шежіресі» романындағы «құдық бейнесін» қалыптастырудың мәні мен көркемдік-психологиялық интерпретациясының парадигмаларын зерттеу жатыр. Зерттеу көркем мәтін мен көркем ұлттық әлемді талдаудың ғылыми тұжырымдамаларына негізделген. Осы мақаланың авторлары қабылдаған мәтінді филологиялық талдау өзектіліктің жоғары деңгейіне ие, өйткені көркем мәтін ғылыми талдау объектісі ретінде. Жүргізілген салыстырмалы талдау жазушылардың ұлттық-мәдени көзқарастарымен және авторлардың шығармашылық даралығының ерекшеліктерімен «құдық» бейнесін бейнелеудің детерминизмін байқауға мүмкіндік берді.

Кілт сөздер: аударма, интерпретация, поэтикалық мәтін, лингвистикалық мәдениеттер, салыстырмалы зерттеулер, мағына.

А.К. Тусупова^{1*}, А.С. Смагулова², А.М. Жалалова³

¹Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

²Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

³Казахская национальная академия искусств имени Т. Жургенова, Алматы, Казахстан

E-mail: a.tussupova@mail.ru, aigerim_0715@mail.ru, akshaim01@mail.ru

ORCID: 0000-0002-4704-9675¹, 0000-0003-1216-3889², 0000-0002-9472-3888³

Парадигмы лингвокультурум в переводческой интерпретации художественного текста

Аннотация. В данной статье проводится исследование национального переводоведения и проблемам перевода поэтических текстов – лингвокультурум. Особое внимание уделено теории и истории переводческой интерпретации произведений Абая. Также был использован и изучен опыт переводчика Симашко М. и билингва-переводчика Адибаева М. в области сохранения стилистических особенностей и позиции поэта в творчестве. Определено интерпретативное значение переводов. Определена качественная оценка переводов. В переводах Абая на русский найдена глубокая мысль реалистической национально-колоритной картины или тюркизмов. Выявлена структурная схожесть с казахским языком. Нельзя не согласиться с суждениями ученого Кайшибаевой Р.К. о неразрывной связи искусства слова с элементами родного языка, о том, что литературное произведение неразрывно связано с его языковой средой и его невозможно переместить в другую. Лишь талант переводчика способен заново возродить произведение на другом языке. Абай стремился передать «свое видение философии, истории, свой взгляд на развитие мира; он пытался привести человечество к взаимопониманию и контакту, к пониманию национальных различий как явления, которое не только противоречит этому взаимодействию, но, напротив, обогащает каждого духовной силой и мудростью». Источники, к которым обращаются авторы, выступают основой в разработке авторского видения мира и далеких исторических времен. В основе проведенного исследования лежат научные концепции анализа художественного текста и художественного национального мира, а также изучение парадигм смысл образования и художественно-психологической интерпретации «образа колодца» в повести «Колодец» А. Кекильбаева и в романе Харуки Мураками «Хроники заводной птицы». Проводимый сравнительный анализ позволил наблюдать детерминированность изображения образа колодца с национально-культурными установками писателей и с особенностями творческой индивидуальности авторов.

Ключевые слова: перевод, интерпретация, поэтический текст, лингвокультура, компаративистика, значение.

1. Introduction

The multifaceted and diverse cultural context of our time creates the prerequisites for a new understanding of literary contacts. Intercultural dialogue in the current situation is especially important, because in the context of artistic value and a balanced aesthetic assessment of works of art is more objective. Dialog city as an internal property of national cultures gives the literary process an international character. At the present stage, the tendency of refraction of the classical canon into a new reality becomes more obvious, which pushes the boundaries of the literary process and changes the usual ideas.

National literatures expand the spheres of influence on each other, enriching themselves with new themes, motives, concepts and discourses. The need to enter the expanding context of intercultural dialogue is activated. Methodological innovations of modern comparative studies are the problems of comparative reception and imagology. Reception develops in two forms: convergence and divergence. In the era of globalization and accessibility of information, the image of the "other" is being updated. The study of the spiritual image of the people from the point of view of a different national consciousness expands the boundaries of comparative studies. Discursive analysis makes it possible to include literary texts in intercultural dialogue, contributing to the evolution of comparative literary criticism to cultural comparative studies, when the patterns that form a particular literary text are studied in the context of culture. The living interrelations of the literary text and cultural models of modernity are studied. Literature is built into the structure of culture – the World Wide Web (Web sites, the Internet) and becomes global. Therefore, departments of intercultural literary studies (interkulturelle Literaturwissenschaft) appear in Germany, and in France - researching the mechanisms of text assimilation (les transferts cultures). In the countries of the Anglo-American language area, criticism and the science of literature are inseparable from each other, which is reflected in the term "Literary criticism".

The term Central Asia, used for about a century and a half, is mainly known through the stories of 19th-century travel enthusiasts and lovers of history, the so-called Great Game, in which the Russians and the British took part. The role of the Central Asian states in world politics has acquired new importance after the successful representation of Asia in the expanses of Europe. The subject of Kazakhstan is considered through the works of English-speaking authors in the context of research and translation activities that rely on culture and literature, demonstrating that multicultural creativity is possible while preserving the language (Tussupova A.K., 2024: 1)

The national literatures of the turn of the 20th-21st centuries and the first decade of the new century have significantly strengthened their positions in the world literary process.

The latest Kazakh literature is distinguished by a variety of artistically developed themes, an uninhibited manner of writing, a wealth of poetics and style. In recent years, large historical canvases have been created, which played a significant role in restoring the lost memory, returning to the Kazakh people their past, with its tragic and heroic pages. In historical novels and novels on a modern theme, there is freedom of creative will, a departure from previously accepted postulates and dogmas. Writers strive to reveal the original mentality of the Kazakh people. Kazakh literature of the 21st century, being the successor of traditions, is entering a new level of narration and development in the aspect

of the changed relationship between the past and the present. The artistic world is analyzed as a dynamic integrity. The works of well-known Kazakh masters of the literary word have received the widest distribution abroad due to a significant number of literary translations into foreign languages, as well as the actual problems of the reception of Kazakh literature, the embodiment of the theme of Kazakhstan in the world literary process, the comparative paradigm of Kazakh-Arabic literary contacts, Kazakh-Turkish literary contacts, literary translation of Abai's poetry and a colloque of cultures, the issue of diachronic of modern Kazakh literature in China. And at present, Kazakh literature has begun to be perceived as an equal and organic part of world literature and culture. The era of times in the life of the country, in personal destinies are the most relevant topics in the literature of the new millennium. Prose writers use all the richness and variety of techniques in revealing the inner world of characters. There is a constant interpretation of the text, its interpretation in the new historical realities. The process of integration of Kazakh literature into the world literary community is natural and obvious. New types of Kazakh novels follow the truth: without "yesterday" there can be no "tomorrow". Yes, and "today" - too. The time in contact with which Kazakh historical novels are written is the current independent Kazakhstan. From the bowels of the past, what works to strengthen this independence is extracted: the restoration of mentality, that spirituality that has been developed by the people for centuries. Truly, it is of interest how Kazakh writers find ways and means to penetrate into this deep, difficult to fix process of worldview and faith, feelings and emotions.

2. Methods and materials

2.1 Research methods

The research material in this article is the translation of poetic texts. The research, the results of which are summarized in the article, is interdisciplinary in nature, based on the latest genetic direction in literary studies.

This allowed us to reveal the scientific concepts of the analysis of the literary text and the artistic national world. The study of the historical past and its embodiment in the fabric of artistic works allows us to measure today's realities (cultural development, ideological attitudes, political decisions) taking into account the experience accumulated over thousands of years. The motif of the path in the epic tradition of Kazakh literature is developing, and in this article it is the object of research as an artistic sign in the semantic aspect.

The problem-comparative and contextual analysis, the semantic-semiotic approach made it possible to discover the common and special in the artistic, symbolic content of the sustenance of the well in the myth and legend of the Japanese and Kazakh peoples, and the descriptive analysis of the works of scientists who specifically studied the essence, role and vital significance, the spiritual foundations of the interpretation the image of a well in the knowledge of different peoples the object and subject of research. An ethnocultural comparison of the content plan and the expression plan in the texts under consideration made it possible to determine the features of the semantic interpretation of the image of the well in the author's intention of two writers. Cluster analysis has shown that metaphorical thinking of A. Kekilbaev and H. Murakami differ significantly in axiological and ontological terms. The scientific significance: along the identification of specific value – ethical interpretations of the image of the «Well» in two cultural, it was also revealed for the first

time that metaphorical worldview of the authors performs a complex artistic function in a concise and voluminous interpretation of certain problems of the certain problems of the ethno-cultural identity of the characters. The article presents its own view that image of the well is used to understand the most significance contradictions of the personality, which makes it possible for two authors to penetrate into deepest processes of the development degradation of a person, the causes processes of the bifurcation of his consciousness, the instable state between the poles of domination and subordination. The value and practical significance of conclusions about the features and differences in the perception of the water element in Japanese and Kazakh cultures are emphasized. (Yessembekov, 2024: 25).

2.2 Material description

In the translations of Abai's poetry into Russian, a deep thought is traced about a realistic national colorful picture or Turkism's. At best, they are close in structure to the Kazakh language. One cannot but agree with the scientist R.K. Kaishibaeva, when she reflects on the inextricable connection between the art of the word and the elements of the native language, that it is impossible to tear off a literary work from the linguistic environment that has nurtured it and simply "transplant" it to another soil. A work of art must be reborn in another language by the talent of the translator. Abai's poetry ought to convey "his understanding of philosophy, history, his view of the development of the world; he tried to bring humanity to mutual understanding and contact, to an understanding of national differences as a phenomenon that not only contradicts this interaction, but, on the contrary, enriches everyone with spiritual strength and wisdom.

3. Discussion

The experience of the writer Uzakbay Dospanbetov, the author of the historical dialog "Ablai's White Flag", is characteristic, manifested in the desire for synthesis, generalizing conclusions aimed at identifying the features of the mentality of the two warring parties - the Kazakhs and the Dzungars. The author, with no less skill than the pictures of the Kazakh reality of those years, achieves a full-fledged image of the enemy camp, revealing the strengths and weaknesses of his way of life. The Swedish captive Brigitte, having heard how the Dzungaria kontaishi Kaldan-Seren dealt with Seterzhap, the younger wife of his father and with her eight ten servants, some half-dead were buried in a large pit, exclaims: "No, venerable Dzungaria! Your days are numbered! You won't get far! I'm worried about you, what can you do?"

The dog of one of the satraps kontaishi bit the child. His father, an art peasant, lightly kicked the dog. Seeing this, the satrap becomes furious. Orders servants to apply thirty lashes to the art's back. Poor art is dying at twenty-six. Then the satrap, angry because his order was not carried out to the end, orders to bring the remaining unfulfilled number of blows to ten and apply them to the back of the wife of the art. The woman yells at the top of her voice, cursing the offender. For disobedience, the satrap punishes the "guilty" children: he cuts off the ear of one, the nose of the other ... (Yeleukenov, 2003: 12).

This is such an unbridled mentality. The execution of children, these angels, is carried out in front of and with the approval of one of the rulers of Dzungaria.

Brigitte was not mistaken: Dzungaria, as a state, was overtaken by God's punishment. The author of the novel, Dospanbetov, sees this as one of the reasons why a wet place

remains from the whole country of Dzungaria. The male half of the population, from boys to the elderly, was completely exterminated. That genocide was arranged by the troops of the Chinese Bogdykhan.

For illustration, Adam Mekebaev's novel "The Secret of the Treasure" can be cited. It is impossible to read this novel without a shudder. A young mother is wandering across the steppe with a boy and a girl. The miserable supplies ran out. The little girl Kulyaim is unable to walk on her own. The mother is unable to take her in her arms. And the plaintive plea of the daughter abandoned halfway through did not cease to sound in the ears of the mother: "Mom, I won't cry anymore. Now my stomach is used to starving, don't leave me mommy! ... "And far from sentimentality, a strictly realistic novel is changed by a measured epic tone. The writer Adam Mekebaev is a heroic physique, a man of Olympian calmness. But the cry of a girl left in the desert steppe is heard through the decades to this day. Perhaps this episode startled and seized the heart of the author himself, a strong man ... The calm flow of the work suddenly began to seethe. The author of the novel resorts to direct journalism: "Time, damned, false power. They said that the Bolsheviks would give a happy life to the poor. In fact, having taken away all the cattle, robbed the people, they quite deliberately destroyed it ... ".

Dialogue and monologue statements became the organizing beginning of the artistic context of Smagul Elubai's novels "The White House" and Bakkozkh Mukai's "The Lost Generation". Thus, it can be said that the new literature of Kazakhstan, restoring the historical truth, the nature of the transfer of the concept of "A holistic person" stands for semantic certainty, objectivity, adequate to reality, existential truth. And this is a direct path to the discovery of artistic truth.

According to the idea of linguoculturology established in modern linguistics as a discipline that studies the manifestation, reflection and fixation of culture in language and discourse, the goal of linguoculturology is to identify "the basic oppositions of culture, fixed in the language and manifested in discourse, fixed in the language of ideas about the spatial, temporal cultured by man, activity and other spheres. Accordingly, the subject of linguoculturology is "units of language and discourse that have culturally significant content, which are the "channel" through which one can enter the cultural and historical board of the mental-lingual complex".

In our point of view, as Zauresh Akhmetzhanova notes in the study "Language in the social, cultural and communicative aspect", that the formation of cultural linguistics, from the definition of scientific tools as an independent discipline, is of great importance in the accumulation of a factual base, which in the future can serve as a reliable basis to generalize and identify concepts, patterns and trends relevant to linguoculturology in this area (Akhmetzhanova, 2012: 147).

It is well known that any text - fiction and journalistic texts to a greater extent, scientific and official texts to a lesser extent - are based on certain semantic oppositions. The explicit/implicit nature of the semantic oppositions of a particular text depends on the dominant/non-dominant nature of the pragmatic function, on the quantitative ratio of evaluative and neutral units. Thus, it is possible to analyze several linguacultural identified in the translated literary text of Maurice Simashko's translation of the famous trilogy by I. Essenberlin "The

Nomads": The opposition "power - people" in the trilogy "Nomads" runs through the entire work, acting in the form "to know - the common people ". In different contexts, first one, then the second member of the opposition is explicated, while the basis of the opposition varies each time.

Therefore, passages in which this opposition is realized can be compared.

"After the death of Haknazar, Aktorgyn was given as a wife to Tauekel Khan as a pledge of loyalty of the Younger C to the White Horde. Now the entire Junior Zeus was offended in her face. How could the warriors of this Zeus pass by such an insult? As for Tyack battier, when taking off his head, they don't cry over their hair. Having freed him from the Zintan, Zholymbet battier received the support of all the unborn batters of the horde, of all the common people. And this is in a vague situation that was created in the steppe, a huge force, one way or another, namely the "black bone" thwarted the campaign of Khan Tauekel to Bukhara ... ". In this excerpt, the opposition is created on the basis of the sign "boringness - lowliness", the second member of the opposition is explicated, represented by the nominative paradigm - unborn batters, common people, "black bone" - the last nomination is a tracing paper of the Kazakh Kara seek, tracing in quotation marks. The explication of the second member of the opposition is accompanied by a clarification of the basis of the opposition - the common people represent a huge force capable of not only resisting, but also breaking the nobility. Here, the traditional mentality of the Kazakh people is well represented and preserved in translation, when each person acts as a representative of a large community - in this case, a clan - and an insult to one person is perceived as an insult to the entire Zeus.

"Imp ram - a crowd of dumb people - must unconditionally obey the khan's command, even if he orders her to go to certain death. Such was the testament of the "Shaker of the Universe" to his descendants, and so the Genghis ides always thought ... Through them, the sultans and batters, one should lead the mob, because an uncontrolled crowd can suddenly become a terrible force, and like a mad river in a flood, sweep away legitimate power. (Simashko, 1998: 12). Here, too, both members of the opposition are openly named, the type of relationship that, according to Genghis ides, exists between these members of the opposition ("the khan commands - the crowd obeys") is indicated, the degree of categoricalness of this judgment is emphasized by the use of the adverb of the degree unconditionally, the adjective wordless, the subordinate measure and the degree "even if he orders her to go to certain death." However, the inconsistency of these relations with reality is further expressed by the context - this is a terrible force that can sweep away the khan's power, i.e. it is not a dumb crowd, there is no unconditional submission.

The first member of the opposition is designated by nominations - legitimate authority, khan, Genghis ides, the second member of the opposition is presented as an imp ram, which is further deciphered as a crowd of dumb people, mob, crowd.

Interestingly, the following passage, in which the relationship between members of the opposition is presented differently - the khan depends on the opinion of the mob: "What will he (Abulkhair) gain now by resuming these rumors? Have his relations with the descendants of Lame Timor improved since then? And what will they say in the steppe if they order this horseman to be executed? They will say that it was precisely suspecting his

wife that he executed an innocent person. This does not forgive imp ram. People's rumor blackens worse than soot ... They will put down for all ages and make a laughingstock. Can a funny person be a khan? In this passage, the word imp ram is used in the sense of "a set of unborn people", but the same "having no opinion, not expressing one's opinion" disappears, which is emphasized by the context of human rumor, they will say they will make a laughingstock.

Traditionally, linguoculturemes are usually identified on the material of translated texts. However, the most fertile material for linguoculturological analysis is found in works of art, where the storyline is connected with the acquaintance of a character with a different culture, his contacts with native speakers of a different language and culture.

The skill of M. Simashko as a translator, who subtly feels the national ritual flavor of the work and strives to preserve it in translation, can also be traced in the way he conveys the figurative fabric of the narrative. Demonstrating how relations between the Kazakh steppe and its neighbors have constantly developed over the course of several centuries, I. Yessenberlin uses, and M. Simashko preserves zoonym images in translation, among which a special role is assigned to the wolf. In the trilogy, the image of the wolf is used in two different ways. On the one hand, the wolf is a symbol of fearlessness, intelligence and, at the same time, aggression; in this regard, comparison with a wolf brings a positive assessment. In this vein, this comparison is used in the mouth of Abylai Khan: "I dreamed of glory. The star of glory shone for me in the night of life. I always thought that the Kazakhs are a small people and should be like wolves. Look, they are poisoning wolves, destroying whoever is not lazy, setting traps on all paths, but they will not disappear from the face of the earth in any way" i.e. it is these qualities: fearlessness, strength, intelligence that allow you to survive, to take a worthy place. And the combination of a seasoned wolf in this context is devoid of the connotation that is characteristic of this idiom and which is reflected in the dictionary of the Russian language. The positive connotation of the image of the wolf is confirmed by numerous facts: "On whom will he (Kenesary) rely when he follows the grandfather's path? Of course, first of all, on the descendants of Abylai. There are many of them in the steppe, and it is not for nothing that they are called wolf brood. For the Turks, this is the highest praise, because, like the Romans once, they descend from wolves... (Yessenberlin. The Nomads. 1998:292)

A different associative halo appears in the word wolf in contexts when it becomes synonymous with the word crime: "People become worse than wolves when they go to wolf business," answered Bukhar-zhyrau. - Aren't the Dzungaria noon's now engaged in wolf business in our steppe? So in relation to each other they are worse than wolves...".

Thus, the general concept of a linguocultureme logically implies its further differentiation depending on the cultural information that it contains: a) linguoculturemes denoting objects of material culture (words-realities); having rituals, customs, rituals); c) linguoculturemes associated with the axiological orientations of the people - native speakers (axiological linguoculturemes); d) linguistic cultures that reflect the worldview depending on the way of life of the people who are native speakers. Modern literary criticism persistently and constantly refers to the terms of dialogism and dialogism. They belong not only to literary studies, but also to cultural studies, philosophy, and intercultural communication. The

phenomenon of dialog city includes our appeal to writers of the past and the problem of national identity. The Great Abai built a dialogue for centuries with his descendants. And Kazakh literature and art have always developed and are developing in the ninth dialogue with Turkic-speaking and literary literatures.

Consequently, linguistic cultureless can be classified depending on the form of the language unit (words, phrases, idioms, proverbs, statements, etc.) within which they are explicated.

4. Results

Kazakh literature has significantly expanded the boundaries of its world recognition. The importance and demand for literary translation in the modern world is again and again confirmed by publications, scientific research and the form of recent years, proclaiming the main factor in modern cultural and historical development is the desire of national literatures for intercultural dialogue and interaction, which naturally enhances the role and importance of literary translation in a harmonious dialogue of cultures. XXI century. Culture is a kind of socio code that transmits from person to person, from generation to generation, regulating social life.

Thus, culture, its essence and role in the modern world are today the subject of close attention of the thinking part of the world community. On the other hand, it has long gone beyond the academic interests of specialists, researchers and creators of cultural values. In the context of this, culture is understood as a set of social institutions that generate, broadcast. "The time has come to remind the world of the place of the Word in culture and life," said I. Shaitanov, editor-in-chief of the journal "Questions of literature".

The history of translations of Abai's poetry has a long period of time and many historical events that radically changed the life of the Kazakh people. It is known that the first translations of the poet's selected poems appeared in the 1930s. Since then, Abai's work has been of great interest to readers, scientists, translators of various countries and peoples, i.e. is a relevant and sought-after legacy. His works have been translated into all languages of many countries of the world. The history of Abai's translations has been enriched by "Abai" Thirty-seven Poems" (Ananyeva, 2021: 311). Compiler and translator Marat Adibaev writes in the introductory article to the collection that "Abai knew that only the Word is able to stop the moment and capture it forever. There are no time discounts here. And whenever this moment was - seven thousand years ago or yesterday - the magic of the Word, Color and Sound makes real art alive and modern, for the human essence in its highest works has always been a reflection between the height of its rise and the abyss of its fall. (Adibaev, 2006: 3) The bilingual translator offered a new interpretive translation of twenty meditative poems of the great Abai into Russian from the original, while trying to preserve the idiostyle and the author's creative position.

Of course, Abai is a great poet of the world, a thinker of a universal scale, an unsurpassed personification of the spirit and creative potential of the Kazakh ethnos and the whole era. His poetry is original and surprisingly consonant with our time. Spiritual, moral, ethno-cultural, mental, socio-psychological problems raised in his works are significant and relevant for posterity, and they seek to know the deep semantic layers of his brilliant creations and ideas. It is amazing that each new generation seeks and finds the necessary answers to its questions

in its richest poetic world. Books are being written, new translations are being prepared, big plans on an international scale are outlined. Now the level of awareness of Abai's teaching about a full-fledged person is so high that many modern scientific areas show great interest in his heritage. This is evidenced by the scientific project and the international round table "The nature of the transfer of the concept of" Holistic man "in written heritage", organized within the framework of the project "System of concepts in the worldview of the ancient Turks" of the Department of Methods of teaching foreign languages of Kazakh National women's teacher training university. Consequently, the interpretation of Abai's poetry will always be in demand in anthropology, hermeneutics, and semiotics.

Of course, examining the translations of Abai's works into Russian, we see that many of them are not an exact copy of the original. Abai's poetry was translated by the best poets and prose writers of the 20th century - Gerold Belger, David Brodsky, Vsevolod Rozhdestvensky, Vera Zvyagintseva, Auezkhan Kodar, Bakhytzhан Momyshuly, Seilbek Tleubaev, Marat Adibaev, Arkady Steinberg, Mikhail Lukonin - this is just an incomplete list of those authors whose wonderful translations allowed to see Abai in a new, brilliant light. Examining books published in the Soviet period devoted to Kunanbaev's poetry, the authors note with annoyance that comments on it were compiled on the basis of a class approach. In this regard, such important topics as religion, scientific and literary wealth of the East, which Abai raised in his works, were skipped, forgotten as something of secondary importance. But it is precisely thanks to this multi-colored palette of spiritual views and views that we got the same Abai as he was in reality. The new translation of Abai is a creative request of the modern reader. Poet, writer, scientist, bilingual translator Marat Adibaev offered his interpretive translation of 20 poems by Abai. He combined them in the book "Twenty Poems of Abai» published on the occasion of the 160-th anniversary of the birth of the Great Poet. For the first time, twenty original works of Abai were collected in one edition, and the existing translations of these texts, presented by different poets for seventy years, are also placed here, which is convenient for analyzing not only a new translation, but also recalling previous translations and comparing them. This edition served as material for a deeper scientific substantiation of the problem of interpreting Abai's poetry, the problem of adequate and at the same time creative translation. Again, many people noticed the paradigms of translation interpretations of Abai's poetry, the general opinion was expressed in a peculiar way by G.K. Belger, who asks the question: "Why is it difficult to translate Abai?" and he himself answers like this: "The images of Abai are permeated with a national attitude. It is pointless to recreate them literally, they can only be transformed into a different linguistic mode, into a different plane of perception, into a different sphere of representations. For many centuries the steppe has developed its own poetic canons, its own aesthetic taste, its strong traditions, a kind of cult of oral speech, Abai deliberately destroys these canons, breaks established traditions, rejects the past, "oriental" themes sung a thousand times in every way, brings fresh colors, new words, saturates them with a multi-valued deep meaning" (Belger,2006:3). Abai was translated a lot, but, as G. Belger continues: "There are diligent, careful, accurate poetic translations by M. Petrovs, Vs. Rozhdestvensky, M. Tarlovsky, L. Ozerov, Y. Neumann, O. Rumer. You read them - quite decently, very close, it seems recognizable. You begin to delve into the

translation, compare it with the original - there is no that charm, that poetic charm, that naturalness and layering, that breath, that wisdom that is in the original. It is noticeable that here we are talking about the ambiguity, breadth and depth of the semantic palette and coloring of the Abai text. Therefore, it is necessary to pay attention to the interpretive position of the translator as one of the main reasons for the variability of translation. In this regard, there is reason to talk about the expediency of the interpretive approach in transcribing the poems of the Kazakh poet. It is known that the interpretive theory of translation, widely known as the "theory of meaning", was developed by D. Seleskovich and M. Lederer. They drew attention, as noted by the famous scientist T. Yessebekov (Yessebekov, 1997: 380), to the differences between linguistic meaning and non-verbal meaning, where verbal meaning is determined in relation to the translation process, which consists of three stages: understanding of discourse (interpretation), dive of verbalization and reformulation. According to interpretative theory, the ambiguity (ambiguity) of translation in most cases is a consequence of the lack of cognitive "input data" necessary for verbal understanding. In addition, the connection between the text and the real world becomes weaker as the historical time is distant. Therefore, translators must successfully overcome this distance in order to restore the authentic meaning of the original and adequately convey to modern readers to the study of the paradigms of meaning formation and the artistic and psychological interpretation of the image of the well in the story «The Well» by Abish Kekilbaev and the novel by Haruki Murakami «The Wind-Up Bird Chronicle». The conducted comparative analysis made it possible to observe determinism of the image of the well with the national and cultural attires of the writers, and with the peculiarities of the individuality of the authors. Examples are given that testify to the various ways and creative possibilities of associative-semantic transformations of the authors to creative new codes of meaning increment. The analysis of the semo-connotative potential of the author's position and the depiction of the elements reveals the cultural, mythological paradigms of the personal perception of the world by national writers. The artistic and aesthetic significance of the methaphoritical way of depicting of the elements reveals the cultural, mythological paradigms of the personal perception of the world by national writers. The artistic and aesthetic significance of the metaphorical way of depicting the image of a well as an integral part of the artistic individuality of each artist of the pen is revealed. Apparently, D. Seleskevich does not accidentally draw a distinction between two levels of perception - between meaning as a linguistic tool and meaning as awareness. Thus, the process of translation is seen not as a direct transformation of the meaning of the source language, but as a transition from the source language to the meaning and the subsequent transfer of the meaning to a non-target language. Translation is not a linear transcoding situation, but a dynamic process of understanding and re-expressing ideas. The founders of this theory put in the center the intellectual component and the cognitive process of interlingua transfer, and the non-verbal stage of conceptualization. At the same time, discourse analysis should be aimed at preserving the organic nature of the text. Of course, in the process of interpretation, the translator separates the extracted meaning from its linguistic expression, that is, the message is DE verbalized, taking into account what the author wanted to say, that the meaning is not contained in the language and text as a given,

but arises due to the signals of the language of the text with the cognitive contribution of the translator. It seems that the use of some principles of the interpretive approach in the translation of Abai's poetry would serve to improve the quality of translation. As an illustration, let's pay attention in this context to the translations of individual poems by Abai. The greatest difficulty for many translators was the poem "Zhurekte karats bolmasa", written in 1898, which is a complex monologue of the author, equipped with ambiguous rhetorical questions and an original speech art form. It is obvious that Abai in this poem sings of such semantic properties of the human soul as nobility and tenderness. The author speaks of the inseparable connection between the heart and the will. Only the one who is able to listen to his heart, not allowing will and desire to take over the mind, will become a person. The poetics of meaningful words in the text is complex; this can be traced already in the first lines of the poem:

Zhurekte karats bolmasa,
Uyyktagan oily Kim turtle?
Akyлга saule konbasa,
Khayuansha zhurip kuneltpek
(Abai Kunanbayev Selected poems, 1970: 279)

When there is no stamina in the heart,
Who will awaken dormant thoughts / thoughts /?
If the mind does not come to enlightenment,
You will exist like an animal.

The heart and the mind are the two main images. Let's see how they are portrayed in existing translations. The first translation presented in the collection belongs to A. Steinberg. Arkady Akimovich Steinberg (1907-1984) - Russian Soviet poet, translator, artist.

If thought follows will
Fell empty in an empty heart,
You, having lost your mind,
You will become a creature, dark cattle.

It is easy to see that a rhetorical question was missed here, Abai seems to be asking the reader, thereby giving him food for thought, which is not in the translation. Further, the expression "If the thought ... becomes impoverished in an empty heart" is not quite well chosen, since in the original Abai points to the courage of the heart and dormant thoughts.

Marat Adibaev translates as follows:

If the heart is sluggish in the chest,
Who will awaken sleepy thoughts?
If the light of the mind did not illuminate,
How the cattle will have days?

The most successful translation in which all images are preserved. The translator clearly described the picture; therefore, the translation is easy to read, which is important for poetic translations - melody, consonance. In this poem, Abai sings of a deep thought, inherent only to man. Animals also have a body and soul, and if a person does not think deeply, possess a mind, heart, and feelings, then he will become like an animal. The author also points to the fact that there are those among the people who, with their dark deeds, pull the Kazakh society back with a cold mind. There are more and more people with dark thoughts. They surround him. They are on the way. The ardent and courageous heart of Abai does not allow this pain to be drowned out, and in this regard he writes:

Atymdy adam koygan son,
Kaytip nadan bolayyn?
Khalkym nadan bulgan son
Kayda baryp onaiyn?!
If I am called a man,
How can I become a fool?
If my people are so dark / backward /,
How can I be wise?
(Abai Kunanbayev Selected poems, 1970: 279)

Since I was called a man,
Can I be considered ignorant?
But if my dark people are dense,
Everywhere I'm damned to be!
(Translation by M.Adibaev)

In this passage, we are interested in the last sentence. As noted earlier, Abai was worried about the ignorance of the people, and at the end of the poem, he seems to be asking the question "Where can I go?". The original interlinear is displayed in full, which cannot be said about translations. For example, A. Steinberg translates this sentence "How can I find the meaning of life, since my people are ignorant?", Yu. Kuznetsova translates "If my people are ignorant, where can I go to gain honor?" makes me sad, where can I earn fame? The word "oiynain" is translated as "becomes wise". In translations, we see "honor, the meaning of being, glory." M.Adibaev translated "I'm damned to be everywhere!" and he made use of an antonymous translation that generally echoes the original. This is a completely different approach to comprehending the Great Poet.

5. Conclusion

In the translations of Abai's into Russian, a deep thought of a realistic national-colorful picture or Turkism can be traced. At best, they are close in structure to the Kazakh language. One cannot but agree with the scientist R.K. Kaishibaeva (Kaishibaeva, 2006: 12) when she reflects on the inseparable connection between the art of the word and the elements of the native language, that it is impossible to tear off a literary work from the linguistic environment that has grown it and simply "transplant" it to another soil. A

work of art must be reborn in another language anew, by the power of the translator's talent. Abai's sought to convey "his understanding of philosophy, history, his view on the development of the world; he tried to bring humanity to mutual understanding and contact, to the understanding of national differences as a phenomenon that not only contradicts this interaction, but, on the contrary, enriches everyone with spiritual strength and wisdom". According to interpretative theory, the ambiguity (ambiguity) of translation in most cases is a consequence of the lack of cognitive "input data" necessary for verbal understanding. In addition, the connection between the text and the real world becomes weaker as the historical time is distant. Therefore, translators must successfully overcome this distance in order to restore the authentic meaning of the original and adequately convey to modern readers. The sources to which the authors turn are the basis for the development of the author's vision of the world and distant historical times. The research is based on the scientific concepts of the analysis of the literary text and the artistic national world. The philological analysis of the text undertaken by the authors of this article has a high degree of relevance, since the literary text as an object of scientific analysis has several levels of comprehension of meaning. The nature of the reader's communication with cultural texts is influenced by the leading trends in the humanities. The motif of the path in the epic tradition of Kazakh literature is developing, and in this article, it is the object of research as an artistic sign in the semantic aspect.

References:

1. Ananyeva S.V. (2021) Abai and intercultural dialogue of the XXI century // Scientific journal Nur-Sultan. – 282 p. (in Russ)
2. Abai Kunanbayev. Selected poems. (1970) To mark the 125-th Anniversary of his Birth translated from Russian. – Alma-Ata. – 279 p. (in Eng.)
3. Adibaev M. (2006) Abai // Abai. Thirty-seven Poems. – Almaty: Edelweiss Printing House, «Edelweiss» (in Russ)
4. Akhmedzhanova Z. (2012) Language education is at social, cultural, and communicative context. – Almaty: Eltanim. – 147 p. (in Russ)
5. Belger G.K. (2003) Harmony of spirit. – Moscow: Russian book. – 288 p. (in Russ)
6. Yeleukenov Sh.R. (2003) Kazakh literature: New reading. – Almaty: Alatau. – 344 p. (in Russ)
7. Yessenberlin I. (1998) The Nomads. – Almaty: Zhazushy. – 292 p. (in Eng)
8. Yessembekov T.O. (2024) Paradigms of the image of the Well in the works of H.Murakami and A.Kekilbaev. News of KazUIR and WL named after Abylai Khan – 1(72). <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.031> (in Russ)
9. Yessembekov T.O. (1997) Drama of Kazakh prose. – Almaty: KazNU. – 380 p. (in Russ)
10. Kaishibaeva R.K. (2006) Assent to Abai // Abai. Thirty-seven Poems. – Almaty: Edelweiss Printing House. pp. 8-12. (in Russ)
11. Simashlo M. (1999) The Normads- Almaty-Zhazhushy. – 127 p. (in Russ)
12. Smagulova A, Tusupova A, Orazbekova Z, Konyrbayeva G, Issayeva A. (2024) The subject of Kazakhstan in English minor genres of literary publicist. *Sci Herald Uzhhorod Univ Ser Phys.* (55). pp. 944-951. DOI: 10.54919/physics/55.2024.94nd4 *Corresponding *The subject of Kazakhstan in English minor genres of literary publicist (in Eng)*

Литература:

1. Ананьева С.В. Абай и межкультурный диалог XXIV. -Нур-Султан, 2021. – 282 с.

2. Abai Kunanbayev. Selected poems. (1970) To mark the 125-th Anniversary of his Birth translated from Russian. – Alma-Ata. – 279 p.
3. Адибаев М. Абай // Абай. Тридцать семь стихотворений. – Алматы: Дом печати «Эдельвейс», 2006. – С. 3-4
4. Ахмеджанова З. Язык в социальном, культурном и коммуникативном контексте. – Ельтаным, 2012. – 147 с.
5. Бельгер Г.Л. Гармония духа. – Москва: Русская книга, 2003. – 288 с.
6. Елеукинов Ш.Р. Казахская литература:Новое прочтение. – Алматы: Алатау, 2003. – 344 с.
7. Есембеков Т.О. Парадигмы образа колодца в произведениях Х.Мураками и А.Кекильбаева. – Известия КазУМО и МЯ им Аблайхана. – 1(72). 2024. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.031>
8. Есембеков Т.О. Драматизм казахской прозы. – Алматы: КазГУ, 1997. – 380 с.
9. Кайшибаева Р.К. Восхождение к Абаю // Абай. Тридцать семь стихотворений. – Алматы: Дом печати «Эдельвейс», 2006. – С.8-12.
10. Симашко М.Д. Кочевники (пер на рус.яз.) – Алматы: Жазушы, 1998. – 127 с.
11. Smagulova A, Tusupova A, Orazbekova Z, Konyrbaeva G, Issayeva A. (2024) The subject of Kazakhstan in English minor genres of literary publicist. *Sci Herald Uzhhorod Univ Ser Phys.* (55). pp. 944-951. DOI: 10.54919/physics/55.2024.94nd4 *Corresponding *The subject of Kazakhstan in English minor genres of literary publicist*
12. Yessenberlin I. (1998) The Nomads. – Almaty: Zhazushy. – 292 p.

Ұ. Жанбершиева^{1*}, Г.С. Оралова², А.Т. Төлебаева³

^{1,2,3}Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

E-mail: ¹ulzhan1954@mail.ru, ²gulzi-oralova@mail.ru, ³aidyn42@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-7662-0343, ²0000-0002-7616-5499, ³0000-0003-1299-1641

ФИРДОУСИ «ШАҢНАМАСЫ» ЖӘНЕ ТҰРМАҒАМБЕТ

Аңдатпа. Мақалада Ә.Фирдоусидің түркі халықтары үшін өте маңызды Иран-Тұран тарихын суреттейтін «Шаһнама» дастаны туралы сөз болады. Дастанның Орта Азия халықтарының фольклорына енуі және қазақ поэзиясы мен Шығыстық сабақтастық айтылады.«Шаһнаманы» қазақ топырағында қайта жырлап, ұлттық бояумен дамытқан ақын Тұрмағамбет Ізтілеуовтің ерекшелігі айқындалады.Әдебиеттану ғылымындағы «Шаһнама» дастанының зерттелуін негізге ала отырып, қазақ әдебиетінде шығыстық дәстүрдің қалыптасуы сараланады. Ағылшын, француз, неміс, итальян, орыс т.б. шығыстанушы ғалымдардың «Шаһнама» туралы зерттеулері салыстырылып, дастанның рухани маңызына талдама беріледі.Фирдоуси мен Тұрмағамбет екі түрлі уақытта өмір сүргенмен дастан идеясындағы үндестігі әдеби ықпалдастық, тоғысулар танымдық тұрғыдан анықталады. Шығыстық классиканы қазақ даласында нәзирағөйлік әдіспен қайта жырлаған Тұрмағамбет ақынның даралығы, дүниетанымы, суреткерлік шеберлігі, көркемдік ойлауы ашылады.Фирдоуси «Шаһнамасы» мен Тұрмағамбет арасындағы ұқсастық, үндестік екі ақынды жақындата түскені сабақтастыра салыстырылды. Әлемдік әдеби байланыстарға терең бойлап, ғылыми танымдық тұрғыдан баға беріледі, дәйектемелер келтіріледі.Фирдоуси мен Тұрмағамбеттің үндестігі зерттеу нысанына алынып, бүгінгі көзқарас тұрғысынан қарастырылды.Тұрмағамбет Ізтілеуов «Шаһнамасындағы» Шығыстық дәстүрдің қалыптасуы ашылып, ұлттық руханиятымыздағы құндылық екені дәлелденді.

Алғыс: Мақала ҚРҒЖБМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен №АР19680346 «Сыр сұлейлері шығармаларындағы Шығыстық дәстүр» ғылыми жобасы аясында жүргізілді.

Кілт сөздер: фольклор, шығыстық дәстүр, рухани мұра, нәзирағөйлік әдіс, шығыстық ықпал, әдеби үндестік, гуманистік ұстанымдар, классикалық шығарма, әлемдік әдеби байланыс, дүниетаным, «Шаһнама» - патшалар тарихы.

У. Жанбершиева^{1*}, Г.С. Оралова², А.Т. Тулебаева³

^{1,2,3}Қызылорда университетінің атындағы Қорқыт Ата, Қызылорда, Қазақстан

E-mail: ¹ulzhan1954@mail.ru, ²gulzi-oralova@mail.ru, ³aidyn42@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-7662-0343, ²0000-0002-7616-5499, ³0000-0003-1299-1641

«Шахнама» Фирдоуси и Турмагамбет

Аннотация. В статье говорится о произведении-дастане А. Фирдоуси «Шахнама», в котором повествуется об Ирано-Туранской истории, имеющей большое значение для всех тюркских народов. Отмечается, что данный дастан вошел в фольклор всех народов Средней Азии. Наряду с этим в статье подчеркивается преемственность казахской и восточной поэзии. В статье особое внимание уделяется особенностям поэзии Турмагамбета Изтлеуова, который воспел дастан на казахском языке и придал ему национальную окраску. На основе литературоведческих исследований, посвященных произведению «Шахнама», рассматривается становление восточной традиции в казахской литературе. В работе сопоставляются исследования английских, французских, немецких, российских ученых – востоковедов о дастане «Шахнама», анализируется духовное значение данного произведения.

Несмотря на то что Фирдоуси и Турмагамбет жили в разные эпохи, идея дастана передана гармонично, прослеживается литературная интеграция, выявляются общие переплетения с познавательной точки зрения. Раскрывается индивидуальность, мировоззрение, художественное мастерство, художественное мышление поэта Турмагамбета, воспевшего восточную классику в казахской степи посредством метода назира. Созвучие «Шахнама» Фирдоуси и Турмагамбета показывает схожесть, близость творчества двух поэтов. Уделяя внимание мировым литературным связям, дается оценка с научно-познавательной точки зрения, приводится обоснование. Созвучие творчества Фирдоуси и Турмагамбета, взятое в качестве предмета исследования, рассмотрено с современной точки зрения. В статье отмечается, что в «Шахнама» Турмагамбета Изтлеуова показано формирование восточной традиции и произведение является ценностью нашей национальной духовности.

Благодарность: Работа над статьей была проведена в рамках реализации научного проекта №AP19680346 «Восточная традиция в произведениях сказителей земли Сыра» при грантовом финансировании Комитета науки МОН РК.

Ключевые слова: фольклор, восточная традиция, духовное наследие, метод назира, восточное влияние, литературная преемственность, гуманистические позиции, классическое произведение, мировые литературные связи, мировоззрение, «Шахнама» – история царей.

U. Zhanbershiyeva^{1*}, G.S. Oralova², A.T. Tulebayeva³

^{1,2,3}Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

E-mail: ¹ulzhan1954@mail.ru, ²gulzi-oralova@mail.ru, ³aidyn42@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-7662-0343, ²0000-0002-7616-5499, ³0000-0003-1299-1641

«Shahnama» Firdousi and Turmagambet

Abstract. The article talks about the work-dastan of A. Firdousi “Shahnama”, which tells about the Iranian-Turanian history, which is of great importance for all Turkic peoples. It is noted that this dastan has entered the folklore of all the peoples of Central Asia. Along with this, the article emphasizes the continuity of Kazakh and oriental poetry. The article pays special attention to the features of the poetry of Turmagambet Iztleuov, who sang the dastan in the Kazakh language and gave it a national coloring. Based on literary studies devoted to the work “Shahnama”, the formation of the eastern tradition in Kazakh literature is considered. The work compares the research of English, French, German, and Russian scientists - orientalists about the Shahnama dastan, and analyzes the spiritual significance of this work. Despite the fact that Ferdowsi and Turmagambet lived in different eras, the idea of dastan is conveyed harmoniously, literary integration is traced, and common interweavings are revealed from a cognitive point of view. The individuality, worldview, artistic skill, and artistic thinking of the poet Turmagambet, who glorified the eastern classics in the Kazakh steppe through the Nazir method, are revealed. The consonance of the Shahnama of Ferdousi and Turmagambet shows the similarity and closeness of the works of the two poets. Paying attention to world literary connections, an assessment is given from a scientific and educational point of view, and a justification is given. The consonance between the works of Firdousi and Turmagambet, taken as the subject of research, is examined from a modern point of view. The article notes that Turmagambet Iztleuov’s “Shahnama” shows the formation of the Eastern tradition and the work is a value of our national spirituality.

Acknowledgment: Work on the article was carried out as part of the implementation of scientific project No. AP19680346 «Eastern traditions in the storytellers work of Syr land» with grant funding from the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: folklore, eastern tradition, spiritual heritage, Nazir method, eastern influence, literary continuity, humanistic positions, classical work, world literary connections, worldview, «Shahnama» - the history of kings.

1. Кіріспе

Әлем халықтарының ауызша және жазбаша әдебиеті өте бай, әсіресе Шығыс елдерінің гуманистік ойларға толы классикалық туындылары ғасырдан-ғасырға

ұрпақтан-ұрпаққа өтіп, біздің ұлттық сананың өркендеуіне жол салған. Шығыс жұлдыздары Фирдоуси, Сағди, Физули, Жамси, Науаи, Низами сияқты ақындардың бай әдеби мұралары өзге халықтар әдебиетіне ықпал етіп, сюжет алмасулар, әдеби тоғысулар болып отырған. «Әрбір ұлттың өзіндік ерекшеліктері, ұлттық мінезі, моральдық нормалары, әдет-ғұрыптары, рәсімдері, дәстүрлері мен өмір сүру салты бар. Әр ұлттың жүздеген жылдар бойы қалыптасқан өз мәдениеті бар, ол уақыт көшіне ілесе ғасырдан ғасырға жалғасып, халықтың өмір сүру дағдысы мен білім беру үдерісіне айрықша әсер етеді. Осыған орай ой түйер болсақ, әрбір ұлттың ұрпағын прогрессивті дәстүрлер мен озық моральдық рухта тәрбиелеуде және оны жақсы қасиеттерге баулуда халықтың сан ғасырлық жинақталған бай әдет-ғұрыпын өмірге енгізуге ұмтылу – заңдылық әрі көрегендік екені анық» деген ой түйеді (Tulebayeva, Aitimov, 2019: 253).

Шығыс – қазақ әдебиеті мен мәдениеті дәстүрлерінің тоғыса келе, қазақ әдебиетінің жанрлық түрғыдан дамуына игі ықпал жасаған. Халық өмірінің әр кезеңдегі айнасы болған әдеби туындылар тіршілік мәйегі, философиялық даналыққа толы. Шығыстық бай дүниелердің ішінде парсы әдебиеті мен араб әдебиетіндегі жыр-дастандардың маңызы зор.

Қазақ халқына классикалық туындыларды жеткізуде ХІХ-XX ғасырда өмір сүрген ақын-жыраулар еңбегін ерекше атауға болады. Шығыстанушы Ө.Күмісбаев: «Шығыс сюжетін қуып жазған қазақ ақындары көп болған жоқ, бірақ біразының аттары шығармалары ұмытылып, уақыттың өзегіне түсіп кетіп, көзден де, көңілден да ғайып боп кетті. Шығысты біліп те, білмей де жазғандар бар еді, көпшілігі көзсіз еліктеуден асып кете алмады», - деген (Күмісбаев, 2012: 14).

Ғалымның осы пікіріне сүйенсек, Шығыстық үлгідегі шығармалар жазған қазақ ақындарының көпшілігі еліктеуден аспаған, Тұрмағамбеттің ойшылдығы парсымен араб әдебиетін жетік игеруі «Шаһнама», «Мың бір түн», «Тотынаманың» идеялық-көркемдік дәстүрлерін сақтай отырып, жаңа нұсқада жазып шыққанын атап өтеді.

Парсы әдебиетінің бастауы «Авестадан» бастап, Фирдоуси, Әбу Әли ибн Сина, Зиаддин Нахшави, Носир Хосрау, Мухаммед Хайдар Дулати, Рудаки, Омар Хайям, Сағди, Ширази, Әбдірахман Жәми, Низами, Әлшер Науаи шығармалары қазақ, еуропа және орыс әдебиетіне ықпал етіп, сюжеттер Орта Азия фольклорына еніп, Шығыстық дәстүрді қалыптастырған.

Сыр елінде Шығыстық гуманистік ойлар мен классикалық шығармалардың сюжетіне жазылған туындылардың тарауына түрлі себептері болды. Сыр елінен Орта Азиядағы қалаларға барып білім алған ақын-жыраулар, Шығыстың бай кітапханасымен танысқан.

Мектеп-медреселерде білім алған ағартушы ақындар Шығыстық дәстүрді ұстап, Шығыстық сюжетке құрылған дастандарды қайта жырлаған.

Ислам діні қазақ поэзиясындағы адамгершілік-имандылық мәселесін көтеріп, тың туындыларды өмірге әкелді. Географиялық орналасуы жағынан қазақ елі Орта Азияға жақын, экономикалық қарым-қатынас, түрлі сауда-саттық арқылы жиі араласқан, әдеби байланыстар болған. Сонымен қатар ХІХ-XX ғасырда Шығыстық білім алған қазақ ақын-жыраулары Шығыстық дәстүрде адамгершілікке толы дидактикалық гуманистік үлгідегі шығармаларын халыққа таратып отырған.

2. Материалдар мен әдістер

Шығыстанушы ғалымдар Польш Гумберд Шах, В.А.Жуковский, С.Соколов, А.Е.Крымский еңбектерінде талданған шығыстық ықпал, қазақ әдебиетінде Шығыстық дәстүрдің қалыптасуында іргелі зерттеулер жүргізілген ғалымдар Ө.Күмісбаев, Ә.Дербісәлин, М.Әуезов, Ә.Қоңыратбаев, А.Қыраубаева зерттеу еңбектеріне де арқау болған.

Біздің зерттеу нысанымыз Сыр сүлейі Т.Ізтілеуов дастандарындағы Шығыстық дәстүр болғандықтан Шығыстың классикалық әдебиетінің үздік туындыларын нәзира дәстүрімен жырлаған ақынның ойлау жүйесін, дүниетанымын танытуды мақсат тұттық. Ойымызды ғалым Б.Кәрібозұлының пікірімен сабақтасақ: «Сыр өңіріндегі әдебиет өкілдері Шығыс әдебиетінің дәстүріне ерекше ден қойып, Шығыстың классикалық әдебиетінің үздік туындыларын нәзира дәстүрімен немесе Шығыс сюжетіндегі аңыздар мен ертегілерге өз жанынан қосып, қисса-хикаяттарды дүниеге келтіріп отырған», - деп ой түйеді (Кәрібозұлы, 2005: 30).

Тұрмағамбет жазған дастандар нәзира дәстүрімен Шығыстық сюжетке құрылып, классикалық туындыларды жаңаша сөйлетіп, әлем әдебиетіндегі гуманистік идеяларға үн қосып, Шығыстық дәстүрді қалыптастырған.«Шығыстық дәстүрді қазақ әдебиетінде қалыптастыра отырып, Т.Ізтілеуов ұлттық санаға ықпал еткен. Шығыстың ең үздік шығармаларын ел игілігіне айналдырып, рухани-адамгершілік ой-пікір дамытқан. Сөйтіп қазақ пен шығыс мәдениетінің тоғысып, ықпалдасуы арқылы ұлттық әдебиетте шығыстық дәстүрді қалыптастырған. Шығыстық «Мың бір түн», «Тотынама», «Шаһнама» сияқты классикалық шығармаларды қайта жырлап, қазақ әдебиетіне жаңалық енгізді, сол жаңалық дамып келе дәстүрге айналды. Өнегелік тағылымы бар даналардың үлгілерін ғана ескеру керектігіне назар аударып отырған», - дейді (Жанбершиева т.б., 2023: 127).

Т.Ізтілеуов – Шығыс классикалық әдебиетінен еркін сусындап, соның жақсы дәстүрлерін меңгерген, қазақ поэзиясын түр, форма, жанр жағынан байытқан ақын. Фирдоусидің классикалық шығармасы «Шаһнаманы» қазақ тілінде қайта жырлап, нәзира әдебиетінің дәстүрімен қазақша сөйлеткен.

Тарихы, мәдениеті, тұрмыс жағдайы өзара жақын Орта Азия ақындарының сөз даналығын негізге ала отырып, әр қырынан суреттеп шығыс поэзиясының арасындағы алтын арқау, терең тамырлы сабақтастық барын айқындап берді.

Ақынның нәзира әдісімен дастан жазудағы ерекшелігіне тоқталар болсақ, идеялық көркемдік ойы образды сомдауы, нақыштауы өзгеше болды.

Қазіргі бүкіл қоғамдық ой-сананы қайта құрып жатқан кезде қазақ әдебиетінің өзге елдермен әдеби-мәдени байланысы, ықпалдастық, үндестік тарихи тамырластығын зерттеп, зерделеудің мәні зор. Осы орайда, Сыр өңірі әдебиетінде Шығыстық классикалық әдебиеттің үздік туындыларын нәзира дәстүрімен жырлаған ақын-жыраулар гуманистік идеяларға өзіндік үлес қосқаны, қазақ әдебиетіндегі көркемдік дәстүрді байытқанын атап өтуге болады.

2.1 Зерттеу әдістері

Тақырыпты зерттеу барысында қол жеткен тұжырымдар мен түйінді нәтижелерді Фердоуси мен Тұрмағамбеттің үндестігі кеңінен насихатталады. Әдебиеттану

ғылымындағы жалпы теориялық методологиялық әдістер қолданылды. Атап айтқанда, салыстырмалы-типологиялық, жүйелі сараптау, жинақтау, баяндау әдіс-тәсілдері басшылыққа алынды. Дәйектер мен іргелі зерттеулерге сипаттама жасау, деректерді талдау жасалды.

2.2 Материалға сипаттама

Фирдоуси мен Тұрмағамбет ақынның «Шаһнама» дастанындағы ұқсастық, үндестік, сюжеттік желілер бұрын-соңды зерттеу нысанына айналған емес. Сондықтан бұл тақырыпты арнайы зерттеу және қазақ ақындарына Шығыс поэзиясының әсері, рухани байланысы әдебиеттану ғылымы аясында қарастыру жұмыстың зәрулігін көрсетеді.

Тұрмағамбет жырлаған «Шаһнама» дастаны Фирдоуси сюжеттерінен алыстап кетпейді, дегенмен, өзіндік ерекшеліктері бар. Жырды қазақтың батырлық жырларындай жымдастырып, ұлттық болмыс, таным аясымен береді.

Фирдоусидің «Шаһнаманы» жазу себептерімен Тұрмағамбет нұсқасын салыстыру ерекшеліктерін ашу бағасын беру, ғылыми тұжырым жасау жұмыстың өзектілігін айқындайды.

Тақырып Фирдоуси мен Тұрмағамбеттің «Шаһнама» дастанындағы үндестік болғандықтан, зерттеу алдына бірнеше күрделі мәселелер қояды. Ең бастысы Фирдоуси дастанының жазылуы, зерттелуі, әлем халықтарындағы нұсқасы және Тұрмағамбет нұсқасын салыстыра талдау, нәзира дәстүрінің маңызын нақтылау, гуманистік ойлар мен авторлық идеяны дәлелдеу. «Шаһнама» дастанының сөз өнеріндегі алар орнын айқындаумен қазақ әдебиетіне Шығыс әдебиетінің ықпалын зерделеу.

3. Талқылау

Әлемдік мәдениеттің мәңгі жасар мұраларының бірі – иран-тәжік әдебиетінің «Шаһнама» дастаны. Дастан авторы Әбілқасым Фирдоуси бұл шығарманы жазуға отыз бес жыл өмірін арнаған екен. Шығыс шайырларының бірі Дакаки 1000 жолдық жырдан тұратын Иран патшаларының тарихын Әбіл-Муаил Балхидың қара сөзбен жазған шығармасын өлеңмен өрнектеген. Өмірден 30 жасында өткен Дакакидің осы шығармасын Фирдоуси жалғастырған.

«Шаһнама» - Иран патшалығының 4 династиясын, 53 патшасын суреттейтін 60 мың бәйіт, 120 мың жолдан тұратын шығарма. Дастан үлкен 3 тараудан мифологиялық, аңыздық және батырлық жырлардан тұрады.

Шығыс елдерінде Шаһнаманың аудармасы туралы 400-ден астам шығарма жазылған. Оның тарауларын жатқа айтып тарату мәдени дәстүрге айналған. Кейін «Шаһнаманың» жеке тараулары өз алдына «Жәмшиднама», «Самнама», «Дарабнама» т.б. қисса-дастан болып тарайды.

«Шаһнама» нұсқасы бойынша ағылшын Лонес, неміс ақыны Ф.Рюккерт «Рүстем-Зораб» бөлімін аударған.

Француз ғалымы Поль Гумберд Шах дастандағы араб сөздерін зерттеген.

XIV ғасырда «Шаһнама» қара сөзбен араб тіліне аударылады.

XV-XVI ғасырда түрік тіліне аударылады.

XVIII ғасырда ағылшын тіліне аударылып, XIX ғасырда А.Е.Крымский украин тіліне, В.А.Жуковский мен С.Соколов орыс тіліне аударды. Түркі халықтары үшін

маңызды шығарманы қазақ тіліне алғаш аударған. Ораз молда деген Сыр елінде өмір сүрген ақын еді. М.Сералин «Рүстем-Зораб» тарауын орысша нұсқадан аударып, 1914 жылы «Айқап» журналында жариялап отырған.

«Шаһнаманың» Ташкенттен шыққан нұсқасын қара сөзбен Айманкүл Тәжібаева аударады.

«Шаһнаманы» қазақ ұғымына үйлестіре жырлаған Сыр сұлейі Тұрмағамбет Ізтілеуов болды.

«Шаһнаманы» баспаға әзірлеп, алғы сөз жазған ғалым Ислам Жеменей: Тұрмағамбет «Шаһнаманы» толықтай аудармаған әйтсе де оның аударып жазған «Рүстем-Дастаны» мен Фирдоуси «Шаһнамесінің» мазмұнына көз жүгіртсек, шығарманың негіздерін сақтағандығын байқауға болады. Бірақ Фирдоуси «Шаһнамасында» айтылған бірқатар кейіпкерлер мен оқиғаларды жырына қоспайды», - деп тұжырым жасайды (Жеменей, 2009: 17).

Тұрмағамбет «Шаһнамасына» сюжеттік желіге қарай талдама түсінік береді де ақынның ерекшелігіне тоқталған. Кіріспеден кейін иранды 30 жыл билеген тұңғыш патша Киомәрс туралы мағлұмат берген, сонан соңғы он бір тарау Кейқұсырау мен Афрасиабтың шайқасын суреттеуге құрылғанын 64 жыл патшалық еткен Кейқұсыраудың тарихын «Құсыраунаме»деп бірнеше тарауларға бөліп жырлағанын сөз етеді деп жазады.

Ақын «Шаһнамадағы» батырлық бөлімге тоқталған, басты идеясы – жақсылықтың зұлымдыққа қарсы күресін суреттеу, ерлікті дәріптеу.

М.Әуезов: «Ерлікке бара-бар, алабөтен үлкен еңбегі деп «Шаһнамаға сіңірген еңбегін айтар едік. Бұл әрине «Шаһнаманың» тұтас түрі емес және толық мағынасындағы аудармасы да емес. Бұл Рүстем батыр есіміне байланысты батырлық романтикалық қимыл-әрекеттерді жинақтап, сюжет желісіне тұжырымдап, қазақ ұғымына бейімдеп алған «Рүстем-Дастан» атты вариант», - деп баға береді (Әуезов, 1970: 95). Осы пікірге сүйенсек, Тұрмағамбет жырлаған дастан Фирдоусиден толық аударма емес, қазақ ұғымына жақындата, жырлаған жаңа нұсқа деп білеміз. Дастан кейіпкерлері – тарихи тұлғалар, батырлар Сам, Зал, Сұһраб, Рүстем және елін сыртқы жаудан сақтап қалған Тұран-түркі елін басқарған патшалар Фирдоуси мен Тұрмағамбет сияқты екі алыптың сюжет алмасуларын салыстыратын болсақ, негізгі сюжеттер сақталғанмен біршама өзгерістер бар. Мәселен, Фирдоуси нұсқасындағы Иражды екі ағасының өлтіретін жері Тұрмағамбетте жоқ.

Фирдоуси:

Жендеттерге ұқсамаңдар,

Менің ізім жоғалады.

Дән тасиды құмырысқалар,

Өмір тәтті оған әлі (Ізтілеуов, 2009: 454) - деген Ираж соңғы сөзіндегі ағаларына өлтірмеуін өтінеді. Бұл эпизод Тұрмағамбетте басқаша Ираждың Кейқұбат аты Құланның үркіп, жерге құлап түседі, басынан тәжісі ұшып кетеді. Осы уақытта Сәлім қылышпен шауып өтіп, Тұр басын кеседі деп суреттелген. Дастанда халық поэзиясымен үйлесетін тұстар көп кездеседі.

Мәселен, түс көру мотиві Фирдоуси түсіне кейіпкері Рүстем кіреді. Иражағалары өлтіретінін түсінде көреді.

Тұрмағамбет:

Түсімде жеді етімді екі ит талап,
Тамсанып қан-жынымды тұрды жалап
Ол екі ит осы жатқан Сәлім мен Тұр
Өздерін өлмейтінге жүрген балап (Ізтілеуов, 2009: 213).

«Шаһнама» сюжетін жырлауда Тұрмағамбет ұлттық болмысқа лайықтап үйлестіруі оның ақындық өнердегі даралығын аңғартады.

Фирдоуси «Шаһнамада» жырлаған сюжеттерден Тұрмағамбет алшақ кетпейді, дегенмен өзіндік ой, ұлттық нақыш, адамгершілік мәселесін қозғайды. Кейіпкерлердің атын өзгертіп қолданады, зұлымдықты әшкерелейді. Мәселен, Фирдоусидің Қаюмарын-Тұрмағамбет Қиямарыс, Хумантты-Хушнақ, Тахмурасты-Тақымұрыс деп өзгертіп береді. Екі ақын да Жамшид патша дін мен дәулет иесі, оның тұсында халық рухани байи түскенін зұлымдықтың азайғанын баян етеді, осы сюжетті сақтай отырып, Тұрмағамбет өзіндік өзгеше ой толғайды. Жамшид патшалығын екі бөлімге бөліп, әр тарауға қорытынды, түйін жасаған.

Жамшидтің Зукахтің қолынан өлуін өзінше жырлаған. Мысалы:

Айқайлап әскерімен кіріп ішке,
Қуанып Зүкәх залым мінді күшке.
Жамшидтің ордасына кіріп бірден,
Адамды кесе тұрған тартты іске.
Жамшидттен ұстап Зүкәх қалған мөрді,
Биледі болып патша ой мен өрді (Ізтілеуов, 2009: 454).

Ал Фирдоуси Зүкәх араб болған дейді, Тұрмағамбет болса Зүкәхтің араб екенін жырға мүлдем қоспаған.

4. Нәтижелер

Фирдоуси эпопеяда батырлық, ерлікті, Иран мен Тұран арасындағы соғыстарды суреттеумен береді. Тұрмағамбет нұсқасында Рүстем ерлігімен жеке дастан етіп көрсетіп, батырлар жорығын Рүстемнен бастайды. «Шаһнамадағы» мифологиялық бөлім «Авестада» баяндалатын оқиға төңірегінде өрбейді. «Шаһнама» дастанындағы ең көне мифтер адам санасының дамуында философиялық ой тудырады. Халықтық шығармалардағы ертегілік мотив кездеседі. Залды асырап өсірген Самұрық бейнесі немесе Рүстемнің дүниеге келуі Рудабаның босана алмай, Самұрықтың өз қанын аузына тамызып, баланы әйел ішінен жарып алуы сияқты желілер – шығыс елдеріне ортақ мифтер. Адам өмірінен алшақтау, қиял-ғажайып оқиғаларға толы дүниетанымның көрінісі мифтер туралы А.Қыраубаеваның: «Бұрыннан бар сюжетті қайталай жазып, белгілі мифтер мен культтерді жаңғырту – Шығыста ежелгі Ассирия-Вавилон дәуірінен бастап дамыған үрдіс», - деуі дәлел болады (Қыраубаева, 1997: 3).

Рүстемнің әкесі Залдың дүниеге келуін Тұрмағамбет былай таныстырады:

Баланың түсі сары, қара көзі,
Рас болса бұрынғының айтқан сөзі.
Қайтпайтын қара тастан қасқыр жүрек
Болады Баһадүрдің нағыз өзі (Ізтілеуов, 2014: 212).

Фирдоуси нұсқасында Рүстем батырдың дүниеге келуі былайша суреттеледі:

Қараса жамбасында жатыр бала,
Айбаты арыстандай көзі ала.
Көзінен айналайын қарағым,-деп
Қуанды қолына алып көре сала (Ізтілеуов, 2009: 268).

Ақындар дастандағы батырлардың дүниеге келуін ерекше суреттеп ауыз әдебиетінің сарынымен үндестіріп, дүниетанымының биіктігін танытқан.

Тұрмағамбет Ізтілеуов пен Фирдоусидің үндестігі туралы сөз қозғағанда осы екі ұлы есімді жақындататын «Шаһнама» аталады. Екі түрлі заманда өмір сүрген осы екі есім уақыт өткен сайын бір-біріне жақындай түседі. Қазақ даласына Фирдоусиді таныстырып, оның әйгілі шығармасы «Шаһнаманың» мотивтерін таратып, өзінше толғады. Сөйтіп, Фирдоусиді тек парсы-тәжік әдебиеті білген жоқ, Орта Азиядағы елдер әдебиетіне үлкен әсер етті. Осы тұрғыдан келгенде Фирдоуси және Тұрмағамбет арқылы әлем халықтарының әдебиетіндегі байланыс, ықпалдастықтың орны ерекше екенін білу абзал. Бұл екі үлкен суреткердің ішкі үндестігін Шығыстың классикаға өзіндік үн қосуынан байқаймыз. Тұрмағамбет Фирдоуси «Шаһнамасынан» нәр алып, өзінше дамыта жырлаған. Тың мотивтер, өзгеше сюжеттер қосып, ғибраттық үлгі берудің ең ұтымды жолдарын ұсынған. «Шаһнама» дастаны – ұлттық дәстүрге, ұлттық жан дүниемізге айтулы үлес қосқан, рухани-мәдени өркендеуімізге әсері мен танымдық-рухани құндылығы зор шығарма екені сөзсіз.

Әлемдік әдеби байланыстар, оның әдеби ықпалдастығы, үндестігі, әдеби тоғысулардың қазақ әдебиетіндегі көрінісін академик Р.Нұрғали сөзімен сабақтасақ: «Еш уақытта ешбір елдің әдебиеті ұлттық шеңберде томаға тұйық өсіп жетілген емес. Өзге жұрттың асыл қазыналарынан нәр алып байығанда ғана өркен жаймақ. Әдеби байланыстар дегеніміз ғасырлардың өн бойымен арқырап аққан өзендер секілді», - деп тұжырым жасаған (Нұрғалиев, 1991: 92).

Орта Азия қалаларында білім алған, Шығыс тілдерін жетік білетін Тұрмағамбетке шығыстың классикалық әсері, сюжеттер алмасуы болғаны, яғни, әдеби байланыс ұлттық шеңберден шығып, шығыс ақындарынан нәр алғанын байқатады.

Бүгінгі күн тұрғысынан қарағанда, Шығыстың классикалық әдебиетіндегі дәстүрлі ұлттық сипатты насихаттау, осы мақсатта Шығыстық дәстүрдің қалыптасуы ұлттық руханиятымыздың маңызды саласы екеніне дау жоқ. Демек, көркем әдебиет пен әдеби байланыстар үлгілері қай кезде де маңызды.

5. Қорытынды

Тұрмағамбет «Шаһнаманы» тың оймен түрлентті, шығарма композициясындағы тартыстар Фирдоусимен түйіседі. Адамды қастерлеу, ана мен бала мейірімі, ел

басқарған патшалар, ел қорғаған батырлар, дүниенің ең асылы адам деп зұлымдыққа қарсы лағнет айтады.

Екі ғұлама да өздері арқылы артында тұрған халықтың мұны мен мүддесін көксеген.

Фирдоуси: «Мен парсы тіліне өлмейтін сөз қалдырдым», – деген қағида ұсынса, Тұрмағанбет: «Кейінгіге сұлу сөзді сүйіріктей етіп сөз қалдырдым», – деген үлкен жүректер осылай үндескен.

«Шаһнамада» екі ақын да батырларды суреттеуде астарласып отырады, кейде Тұрмағанбет өсиет сөздермен өлең өрмегін тарқатады.

Фирдоусимен жарыса жырлап, терезесі тең түсіп отырған Тұрмағамбет Сырда қазақ дастанының туын тікті. Бүкіл адамзат баласына қалдырып кеткен «Шаһнама» екі ақынды жақындата түсті. Адамгершілік, ізгілік, әділдік үшін күресте, мейірімділік пен зұлымдық, достық пен қастыққа баса назар аударған.

Т.Жүргеновтің туысқан халықтарды рухани жақындастыруда тәржіманың алар орны ерекше екенін айтып әдеби байланысты нығайту мақсатында үкімет қаулысымен Тұрмағамбет ақынға «Шаһнаманы» жазуды жүктейді.

«Қалай да қапада өтіп кетем бе?» – деп,
Кітабын «Шаһнаманың» еттім ермек.
Өлеңмен он бір буын он ай жазып
Бітірдім басым сипап, шаршап терлеп, – деп (Нұрғалиев, 1991: 576).

Он айда толық аяқтап, қазақ ұғымына үйлестіре жазып шыққан.

«Соңғы жылдары Тұрмағамбет жырлаған «Шаһнаманың» толық нұсқасы жарыққа шыққанын ерекше атап өткеніміз жөн. Десек те Шәді жырлаған нұсқаның әлі күнге табылмауы өкінішті жағдай. Әрине, түпнұсқа болмағандықтан да бұл мәселеге, яғни Шәдінің «Шаһнаманы» аударғанына күдікпен қарайтындар да табылар. Алайда Шәдінің Атбасар уезіндегі Қалменбайға жазға өлең-хаты көңілімізге демеу болары анық», - деп тұжырымдайды (Қыдыр, 2010: 56).

Ақынның 125 жылдық мерейтойында М. Құл-Мұхамед: «Шығыстың жеті жұлдызының бірі Фирдоусидің «Шаһнама» дастанын қазақша сөйлетіп, өзінің асқан дарын иесі, сөз мәйегін ағызған қас шебер екенін тағы бір дәлелдеді. Мұндай баға жетпес туындының қазақ поэзиясына қосылуы ұлттық әдебиетіміздің мерейін биікке көтереді, ұлттың ұлы қазынасына айналады»-деп құнды пікір айтқан (Ізтілеуов, 2007: 3).

Тұрмағамбет – «Шаһнамада» гуманистік ойды қайталап, әдеби ықпалдастықпен қазақ әдебиетін тақырып, мазмұн, форма, жанр жағынан байытқан ақын. Шығыстық ықпалдың әсерімен ұлттық сананы жаңғыртып, қазақ поэзиясының сарқылмас бұлағына айналдырған.

Әдебиеттер:

1. Әуезов М. Әр жылдар, ойлар. – Алматы: Жазушы, 1970. – 204 б.
2. Жанбершиева Ұ.Н., Оралова Г.С., Төлебаева А.Т., Камисева Г.А. Сыр сүлейлерінің (Тұрмағамбет, Жүсіп, Омар) мысал өлеңдеріндегі Шығыстық дәстүр. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы, Филология сериясы. №4 (145) 2023. – 121-131 бб. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-121-131>
3. Жеменей И. Шаһнамаға алғы сөз.Т.1. – Астана: Сарыарқа Баспа үйі, 2009. – 452 б.
4. Кәрібозұлы Б. Беталыс. – Алматы: Арыс, 2005. – 200 б.
5. Күмісбаев Ә. Алтын қазық. – Алматы: Қайнар, 2012. – 512 б.
6. Құл-Мұхамед М. Тау тұлға Тұрмағамбет. – Алматы: Мақала, 2007. – 3 б.
7. Қыдыр Т. Фирдоуси «Шаһнамасының» алғашқы аудармасы туралы. ҚазҰУ Хабаршысы. Шығыстану сериясы. №4 (53) 2010. – 53-56 бб.
8. Қыраубаева А. Қазақ әдебиетіндегі Шығыстың кисса-дастандардың түпкі төркіні мен қалыптасуы ф.ғ.д.автореферат. – Алматы: РГПЭО АҚ, 1997. – 55 б.
9. Нұрғалиев Р. Арқау. Т.2. – Алматы: Жазушы, 1991. – 576 б.
10. Tulebayeva A.T., Aitimov M. K., Oralova G. S., Kamisheva G. A., Serdali B. K. (2019) Philosophical Worldview and Pedagogical Perspectives of the Poets-Zhyrau of the Aral Sea and Syr Darya Areas. Special Issue of Journal of Research in Applied Linguistics, 10, Spring. pp. 253-271 <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57205673196>
11. Ізтілеуов Т. «Рүстем-Дастан – Фирдаусиден желісімен жазылған қаһармандық жыр». – Алматы: Жазушы, 2014. – 165 б.
12. Ізтілеуов Т. «Шахнама».Т.2. – Астана: Сарыарқа Баспа үйі. 2 том. 2009. – 454 б.
13. Ізтілеуов Т. Таңдамалы шығармалар жинағы. – Алматы: Дешті Қыпшақ Баспа үйі, 2007. – 420 б.

References:

1. Auevov M. (1970) Every year, thoughts. – Almaty: Zhazushy. – 204 p. (in Kaz)
2. Iztileuov T. (2014) “Heroic poem written in the line of Rustem-Dastan - Firdausiden”. – Almaty: Zhazushy. – 165 p. (in Kaz)
3. Iztileuov T. (2009) “Shahnama”. Т.2. – Astana: Saryarka Publishing House. 2 volumes. – 454 p. (in Kaz)
4. Iztileuov T. (2007) A collection of selected works. – Almaty: Deshti Kypchak Publishing House. – 420 p. (in Kaz)
5. Karibozuly B. (2005) Betalys. – Almaty: Arys. – 200 p. (in Kaz)
6. Kumisbaev O. (2012) Golden peg. – Almaty: Kaynar. – 512 p. (in Kaz)
7. Kul-Muhamed M. (2007) Mountain person Turgamambet. – Almaty: Makala. – 3 p. (in Kaz)
8. Kydry T. (2010) About the first translation of Ferdowsi’s Shahnama. Herald of KazNU. Oriental Studies Series. No. 4 (53). pp. 53-56. (in Kaz)
9. Kyraubaeva A. (1997) The origin and formation of stories of the East in Kazakh literature PhD. author’s abstract. – Almaty: RGPEO AK. – 55 p. (in Kaz)
10. Nurgaliev R. (1991) Back. Т.2. – Almaty: Zhazushy. – 576 p. (in Kaz)
11. Tulebayeva A.T., Aitimov M.K., Oralova G.S., Kamisheva G.A., Serdali B.K. (2019) Philosophical Worldview and Pedagogical Perspectives of the Poets-Zhyrau of the Aral Sea and Syr Darya Areas. Special Issue of Journal of Research in Applied Linguistics, 10, Spring. pp. 253-271 <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57205673196> (in Eng)
12. Zhanbershieva U.N., Oralova G.S., Tulebayeva A.T., Kamisheva G.A. (2023) Eastern tradition in example poems of Syr Suleys (Turmagambet, Yusip, Omar). Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Philology series. No. 4 (145). pp. 121-131. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-121-131> (in Kaz)
13. Zhemenei I. (2009) Preface to the Shahnama. Т.1. – Astana: Saryarka Publishing House. – 452 p. (in Kaz)

Е. Хуатбекұлы

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: erema_k91@mail.ru

ORCID: 0000-0002-7426-2973

**Б. БАБАЖАНҰЛЫ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЭСТЕТИКАЛЫҚ
ӨЛШЕМДЕР**

Аңдатпа. Бұл мақалада өзінің шығармашылық қолтаңбасы қалыптасқан, соңына шәкірттер ерткен ақын Б.Бабажанұлының шығармалары талданып, көркемдік-идеялық ерекшеліктері қарастырылды. Әр жылдары жарық көрген өлеңдері ғылыми-теориялық тұрғыдан талданды. Ақынның поэзия әлеміне аяқ басқан шақтағы өлеңдерінен бастап, бүгінгі күнге дейінгі өлеңдеріне шолу жасалып, талдау жүргізуде көркемдік ерекшеліктеріне жете мән берілді. Б. Бабажанұлының ақындығымен қатар замандастар мұрасын жинаушы адал достығы мен қамқорлығы да зерттеу нысанына алынды. Сонымен бірге солақай саясатты өткір сынаған жырларының поэтикалық ерекшеліктеріне тоқталып, шындықты жеткізуде қолданған тәсілдерді, ауыз әдебиетіміздің үлгілерін қайта жаңғыртып, аңыз-әпсананың идеясын пайдалана отырып заман шындығын жырлаған шығармалары талданды. Мақалада салыстыру, топтау, психоаналитикалық әдістер қолданылды. Әдебиетті теориялық тұрғыда зерттеп, баға берген ғалымдардың еңбектері басшылыққа алынып ақынның еңбектері бірнеше топқа жіктелді. Өткен шаққа лирикалық шегініс жасаған өлеңдеріне тоқталып, идеялық ерекшеліктері мен құндылықтары қоғамға оң қырынан әсер ететін, ұлттың рухани баюына септігін тигізетін шығармаларына талдаулар жүргізілді. Ақын өлеңдерінің философиялық, психологиялық астары терең, көркемдік және идеялық тұрғыдан сауатты жазылғандығы анықталды. Ғылыми мақаланың нәтижесін қазіргі поэзияны оқытуда, зерттеуде, насихаттауда пайдалануға болады. Бүгінгі күнгі әдебиетті зерттеуде, теориялық, әдіснамалық еңбектерді басшылыққа алауға болады.

Алғыс. Мақала AP13067815 «Қазіргі поэзия модификациясы: стиль, ритм, форма» жобасы аясында жазылды.

Кілт сөздер: поэзия, қазақ поэзиясы, лирика, идея, рухани мұра, сюжет

Y. Khuatbekuly

M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

E-mail: erema_k91@mail.ru

ORCID: 0000-0002-7426-2973

Aesthetic dimensions in the poetry of B. Babazhanuly

Abstract. This article analyzes the work of the poet B. Babazhanuly, whose creative style was formed, and examines the artistic and ideological features. Poems published in different years are analyzed from a scientific and theoretical point of view. An overview of the poet's poems from the moment of his entry into the world of poetry to the present day, with great importance in the analysis given to artistic features. In addition to the poetry of B. Babazhanuly, his faithful friendship and care, collecting the heritage of his contemporaries were also studied. At the same time, we focused attention on the poetic features of poems that sharply criticized leftist politics, on methods of conveying truth, samples of our oral literature were revived, as well as works that glorified the truth of the time. Using the idea, legends and myths were analyzed. The article uses comparison, grouping, and psychoanalytic methods. The poet's works were classified into several groups based on the work

of scientists who studied and evaluated literature theoretically. Focusing on poems that made a lyrical retreat into the past, an analysis was carried out of works whose ideological characteristics and values have a positive impact on society and contribute to the spiritual enrichment of the nation. It has been established that the poet's poems have a deep philosophical and psychological background and are artistically and ideologically well-written. The results of the scientific article can be used in teaching, research and promotion of modern poetry. When studying modern literature, one can be guided by theoretical and methodological works.

Acknowledgments: The article was written within the framework of the program «Modification in modern poetry: style, rhythm, form» AP13067815.

Keywords: poetry, Kazakh poetry, lyrics, idea, spiritual heritage, plot.

Е. Хуатбекулы

Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

E-mail: erema_k91@mail.ru

ORCID: 0000-0002-7426-2973

Эстетические измерения в поэзии Б. Бабажанулы

Аннотация. В данной статье проанализировано творчество поэта Б. Бабажанулы, у которого формировался творческий почерк, рассмотрены художественно-идеологические особенности. Стихи, опубликованные в разные годы, проанализированы с научной и теоретической точки зрения. Обзор стихотворений поэта с момента его вступления в мир поэзии до наших дней, при этом большое значение при анализе уделено художественным особенностям. Помимо поэзии Б. Бабажанулы изучались также его верная дружба и забота, собирание наследия современников. При этом мы акцентировали внимание на поэтических особенностях стихотворений, резко критиковавших левую политику, на методах передачи истины, возрождались образцы нашей устной литературы, а также произведения, воспевавшие правду времени. С использованием идеи были проанализированы легенды и мифы. В статье использованы сравнение, группировка, психоаналитические методы. Произведения поэта были классифицированы на несколько групп на основе работ ученых, изучавших и оценивавших литературу теоретически. В центре внимания стихотворений, совершивших лирическое отступление в прошлое, был проведен анализ произведений, идеологические характеристики и ценности которых положительно влияют на общество и способствуют духовному обогащению нации. Установлено, что стихи поэта имеют глубокую философско-психологическую подоплеку, художественно и идейно грамотно написаны. Результаты научной статьи могут быть использованы в преподавании, исследовании и пропаганде современной поэзии. При изучении современной литературы можно руководствоваться теоретическими и методическими работами.

Благодарности: Статья написана в рамках программы «Модификация в современной поэзии: стиль, ритм, форма» AP13067815.

Ключевые слова: поэзия, казахская поэзия, лирика, идея, духовное наследие, сюжет.

1. Кіріспе

Сан алуан құбылыстар мен өмір иірімдерін, қалт етпе тұстарын қаперде ұстап, сұлу өрнектеп, көркем кестелеу де, шындықты көркем кеңістікте көрсету де ақын жанын сауып отырып жазатын анық. Ғалымдардың «поэзия – өнердің ең сезімтал түрі» (Әскербекқызы, 2008: 15) деп атауы да содан болар. Барын салып, сарқып жазатын ақындардың ішінде де өлеңнің техникасына көңіл аударып, шығармаларында техникалық құралдарды барынша көбірек пайдалануға тырысатын авторлар мен көңіл сүзгісінен қалай өтті солай жазатын авторлар легі бар. Біз талдап отырған ақын екінші лектен десек жаңсақ болмас.

Б.Бабажанұлы – өлеңінде азаматтық позициясын анық көрсетіп, елде болып жатқан әртүрлі оқиғаларды назарда ұстайтын ақындардың бірі. Әдетте бұндай авторлар көп жағдайда реалист болып келеді, ал Б. Бабажанұлының жалпы шығармаларына қарап лирик ақын деп айта аламыз. Көмейге тірелген ойды нәзік теңеулермен, оқырманның жан дүниесін дір еткізер салыстырмалы тәсілдерді, параллелизмді пайдаланып жазуы ақынның әдеби-поэтикалық ізденісінің көптігін аңғартады.

Бұған дейін Б. Бабажанұлының ақындығы ел арасында, қатарластары мен кейінгі толқын арасында кеңінен тарағанымен оның шығармашылығы туралы жазылған пікірлер некен-саяқ. Көбінде оның қызметтік жолына, атқарған еңбегіне басымдық берілген көзқарастар жиі ұшырасады. Осыған орай поэтикалық потенциялы жоғары ақынның шығармашылығына тоқталып, талдау жүргізу өзекті деп есептейміз. Сондықтан бұл мақаланың басты мақсаты ақынның шығармашылық әлеуетін барынша ашып, көркемдік ерекшеліктеріне назар аудару.

Өз замандастарының артық тұсын жарияға жар салып, мақтанышпен насихаттайтын, өмірден ерте озған тең қатар құрбысының жоғын жинап, әдебиет айналымына түсуге атсалысатын ағаден ақынның жалпы шығармашылығын, өмір дерегін кеңінен талдауды жөн көрдік.

2. Материалдар мен әдістер

2.1. Зерттеу әдістері

Мақалада Б. Бабажанұлының жеке қасиеттері мен шығармашылық жолын анықтауда биографиялық әдісті, ақынның өлеңдерінің астарына үңіліп айтқысы келген ойдың мәнін ашуда психологиялық, психоаналитикалық, философиялық тәсілдерді, шығарманың көркемдігіне тоқталуда әртүрлі поэтикалық тәсілдерді пайдаландық.

2.2. Материалдарға сипаттама

Ақын Б. Бабажанұлының әр жылдары жарық көрген өлеңдер жинағы мен мерзімді басылымдарда жарияланған шығармалары, интернет мәліметтері пайдаланылды. Сонымен қатар ғылыми дәйектеме ретінде ғылыми теориялық еңбектер мен зерттеу материалдары қолданылды.

Б.Бабажанұлының «Аспан мен жердің арасы», «Уәде», «Ниетқабыл» жыр жинақтары мен «Қазақ әдебиеті», «Парасат», «Орал өңірі» т.б. газет-журналдарда жарияланған өлеңдері, ақын шығармашылығы туралы пікір білдірген С. Дәрібай, Н. Әбжан т.б. сынды авторлардың мақалаларын пайдаландық. Сонымен қатар Ж. Дәдебаев, С. Қасқабасов, С. Негимов, Ж. Әскербекқызы т.б. ғалымдардың ғылыми еңбектері басшылыққа алынды.

3. Талқылануы

Өлеңнің эстетикалық, көркемдік сипаты ойды ойнақы жеткізуде, ішкі иірімдері қағаз бетіне түсіруде ерекшеленеді. Қоғамдағы әр алуан қайшылықтарды көңіліне түйіп, барынша үнсіз қалмауға тырысқан ақын сан түрлі тақырыпқа қалам тербейді. Өзге ақындардан Б.Бабажанұлының бір ерекшелігі замандастары туралы, олардың шығармашылығы хақында тосылып қалмайды. Өлеңдеріне көлемді мақалалар жазып, бірге өткізген жақсы күндеріне естеліктер жазудың хас шебері. Өмірден ерте озған

замандастары мен ағаларына деген ақжарма көңілі де естеліктерінде көрініс алады. Ө. Балтабайдың шығармашылығына інілік лебізбен жазылған естелігі оқырманды бейжай қалдырмасы анық. Замандас ақындар Ө. Ботпанов пен Т. Досымов, Ө. Балқыбек жайлы жазған естеліктері де көркемдігі мен тереңдігі үйлесім тапқан құнды дүние. Өмір сызығы немен түгесілгені беймәлім ақын Ө. Ботпановтың өлеңдерін жинап «Өмірзая» деп кітабын құрастыруы, Т. Досымовтың «Із тастап аққан бір жұлдыз» атты өлеңдер мен естеліктер жинағын құрастыруға да атсалысуы азаматтығының белгісі. Тең қатар құрбыларына деген бала көңілді тазалығы ақынның өлеңдерінде де көрініс алады. Кіршіксіз таза, риясыз, бояусыз көңілі жырына сіңеді. Ақынның қиыннан қиыстырып теңеу іздеп, құбылтудың түрлерін түгендеп жатпай-ақ жазылған өлеңдерінің көркемдігі шынайылығымен астасып жатады. Біз бұнымен ақынның өлеңдері бір сыдырғы баяндау, жайдақ сөздерден құрылған деуден аулақпыз. Б. Бабажанұлы өз болмысынан ауытқымай, ішкі менін жоғалтпай жазу арқылы қазақ поэзиясына елеулі үлес қосуда.

С. Негимовтің: «Поэзия тілі – сиқыршы. Поэзиялық ассоциацияның, қиыннан қиыстырудың ондаған, жүздеген амал-жолдарын көзді ашып-жұмғандай уақыттың ішінде-ақ алдына жайып тастайды. Жалпы алғанда, шексіз кеңістіктің, табиғат дүниесінің және адам қоғамының барлық құбылыстарын, жай-күйін, қозғалысын, түр-түстерін, заттарын, байланыстарын қамтып, ішіне сыйғызып тұрады» (Негимов, 2015: 163) – деген пікірі тек поэзияға берілген баға емес, поэзия тудырушы автордың шеберлігіне берілген баға. Хатқа түскен жырдың бәрі бірдей көркем суреттеліп, қолмен қойғандай жүйелі бола бермесі анық. «Қиыннан қиыстырып», тұшымды, ойға қонымды өлең жазу – авторға қойылатын негізгі талаптың бірі. Б. Бабажанұлы сол талаптың үдесінен шығуға тырысатын ақын. Өлеңінде артық көсемсу, ақыл айту жоқ, өзін жазу арқылы оқырманының ішкі меніне әсер ете білетін нәзік тұстары жиі кездеседі.

Ел тәуелсіздігін алғалы күрмеуі шешілмеген күрделі мәселелер жетіп артылады. Шенді мен шекпендінің ұрты майланып, «ақ дегені алғыс, қара дегені қарғысқа» айналған, әділдікті белінен басып төмендегілердің төбесіне бишігін ойнатқан топ өкілдері бар. Олардың қасында жағымпаздықпен күнелтіп, орайы келсе басып қалуды көздеп, омақасса жалт беретін екі жүзділік шоғырланған. Қара халықтың қабырғасы майысып, бірін екі қыла алмай әлек, ақын жаны осы жайтты өзгеден бұрын сезіп, өзгеден бұрын көреді. Б.Бабажанұлын да ел ішіндегі екіұдай күй бейжай қалдырмаған. Ел арасындағы түрлі кезеңді әр қырынан, жан-жақты сипаттайды. Оның «Үстем тап», «Ескендірдің мүйізі», «Сүлейменнің жүзігі», «Сапар», «Біржан шайырдың өлеңі», «Ойын», «Бір ағамның айтқаны», «Өтірік», «Қамырық», «Қарқыл», «Қазақстан», «Жиналыс», «Этнографиялық өлең», «Сүю», «Жаяу Мұса», «Ақ пен қара» т.б. өлеңдері бүгінгі қоғамның бет пердесін көрсетеді. Өлеңнің атауынан-ақ өзгеше сипатты байқауға болады. Ұр да жық ұран, құр айқай емес, сөз құдіретіне үстемдік берілген жолдар. Тақырыбы да, идеясы да әртүрлі. Бірі аңызға құрылып астарына үңілсе, бірінде мысал, бірінде сарказм басым. «Үстем тап» өлеңі ерте кездегі бай-бағыландардың тұрмыс тіршілігін сипаттай келе бүгінгі күнді параллель суреттейді, екі заманды салыстыра келе бүгінгі күннің үстем таптары

кім деген сұрақтың шешімін оқырманның өзіне қалдырады. Ақынның «Үстем тап тірілді! – деп... Мен сенбеймін» деуінде қарсы мән, кекесін бар. Ол ойымызды мына бір шумағы толықтырады:

«Ел үшін шыбын жанын қинап жүрген
Қиындықтан айылын жимай... күлген,
Шекпендінің бәрі әйбәт. Дәл соларды
«Үстем тап» деуге тіпті қимаймын мен» (Бабажанұлы, 2014: 18).

«Ескендірдің мүйізі» өлеңі – эпсаналық сюжетке құрылған туынды. Ел аузында Ескендір патшаның қос мүйізі туралы эпсананың бізге бірнеше нұсқасы жеткені белгілі. Адам мен табиғаттың әрқашан бір-бірімен тығыз байланыста екенін, шаш алушының сөзін естіген қамыстың сыбызғы әуенінен «Ескендірдің мүйізі бар» деп үн қатуы, оның сөзін жел ала қашып жер жүзіне жар салуы сынды мифтік элементтер бар. «Ескендірдің қос мүйізі» деп эпсананы өлең жолына алғашқылардың бірі болып М. Жұмабаев түсірген. Эпсананы поэтикалық тұрғыда баяндай келе ақын бөлек шешім шығарып, ақыл айту, әр істен ғибрат іздеу керектігіне басымдық береді. Ал Б. Бабажанұлының «Ескендірдің мүйізі» өлеңі эпсананы қайта жырлау емес, эпсананы мысал ретінде алып бүгінгіні суреттейді. Өлеңде ақын «Ескендірдің мүйізінің» эпсаналық сипатына емес, мифтік элементтеріне назар аударған. Сол арқылы өлеңнің көркемдігі өзгеше сипат алып, бүгінгі күнмен біте қайнасып, өмір шындығын айтуда көмекші құрал бола білген. Ғалым С. Қондыбайдың «миф – ежелгі заманнан танымның, ақиқаттың ақпаратын сақтаған «техникалық тіл», бұл тіл астарлап беріледі, яғни ол – сегіз қырлы, бір сырлы жәдігер» (Қондыбай, 2004: 30) деген тұжырымы біздің айтар ойымызға дәнекер. Ақынның астарлап жеткізуде мифтік элементтерді пайдалануының да сыры осында. Түйіні жазылмаған көп дүниені эпсанаға сүйене отырып жазу арқылы ақын халықтың көкейіндегі ойды поэтикалық сипатта жеткізеді.

«Мазасыз ой тап болды неге маған,
Тыныштығын күйттеген өлең аман...
Шекпен киіп жайланып, үнсіз қалды,
– Ел мұңы – менің мұңым! – деген ағам» (Бабажанұлы, 2014: 19)

– деген алғашқы шумағында көптеген әлеуметтік мәселе жатыр. Шенді мен шекпендінің билікке дейінгі және кейінгі өмірі екі тармаққа ғана сыйып тұр. Ақын ел ішіндегі қыжылды, халықтың хал-ахуалын айтуға дәрменсіздікті құдыққа келіп «Ескендірдің мүйізі бар» деп айқайлайтын шаш алушымен параллель суреттейді. Ескендір заманының шындығын жеткізе алмаған шаш алушы образы, бүгінгі қоғамда көп екендігін өлең жолдарымен анық көрсетеді. Қазіргі әдебиетте ертегі мен аңыздарды түрлендіру арқылы жазу ревизионизмге негізделген деконструкция, бұл әдеби фокустың ауысуы (Nurgali, Gilea, 2023: 207) ескіні қайта жырлау арқылы, мәтіннің мағынасын, мазмұнын ашу үшін бастапқы құрлымды бұзып, қайта баяндау. Б. Бабажанұлы өлеңдерінде осы тәсілді тиімді пайдаланған:

«Ақиреттен үмітсіз пенделердей,
Басын тықты топ қарға көңге өлердей.
Алтын сандық үстінде ел тарықты,
Мысалы, теңіз кезіп шөлдегендей» (Бабажанұлы, 2014: 19)

Өлеңде бүгінгінің алдамшысына алданып, ақиретін, халқын ойламаған тапты көңге үйірсектеген қарғаға теңейді. Жұтаған халықтың жағдайы «Алтын сандық үстінде ел тарықты» деп қойнауы кенге бай, жерінің асты мен үсті бірдей байлыққа толы мемлекеттің халқы жұтаң күн кешіп отырғанын меңзейді. Ақиқатты айтуға ұмтылу, «кұдық» шындықты айтатын негізгі арна ретінде сипат алады. Ол заман мен бұл заманның таразысы екі бөлек екендігін, ақиқат айту бүгінгі таңда оңайға соқпайтынын: «Кұдыққа кеп... жақындап бара алмадым, Айналыпты ол біреудің меншігіне» деген екі тармақ арқылы бәрінің сатылып кеткенін, ақиқаттың өзі сатылған заманда күн кешіп жатқанымызды суреттейді.

Ақын хикаяттың желісінде жазған «Сүлейменнің жүзігі» өлеңінің де көркемдігі өзгеше. «Сүлейменнің жүзігі» туралы хикаяттың да бізге бірнеше нұсқасы мәлім. «Жүзігі барда Сүлеймен, жүзігі жоқта сүмірейген» деген мәтелдің ел аузында кеңінен тарауы – жүзіктің сиқырлылығы туралы хикаяттың ел ішінде кең тарағанының белгісі. Ақын «Сүлейменнің жүзігі» өлеңінде толықтай хикаят сипат алмайды. Тек жүзіктегі жазуға басымдық беріледі. Бүгінгі күннің бейнесін сипаттау арқылы ел ішіндегі түйінін шешеді.

«Кісі ақын деп, біршама елді жылатқан,
Бір ағама жүрген жері хан жайлау.
Сыйлар едім жүзігімді, бірақ та

Сиыр қосып берсем де ол алмайды-ау» (Бабажанұлы, 2014: 21) деп, ақиқатты мойындағысы келмейтін дөкейдің бейнесін көрсетеді. Одан әрі ақын қиялына ерік береді, егер сондай жүзікті қолында бишігі барларға берсе қалай болар еді деген поэтикалық сауалды ортаға тастайды. Өлеңнің соңында:

«Соңына ерген көп итіне үргізіп,
Енді тізе батырмас деп мына елге.
Тым болмаса, түссе көктен бір жүзік

Кигізер ем, шіркін, ана біреуге» (Бабажанұлы, 2014: 22) деу арқылы ақын елдің жайын ғана емес, өзінің ішкі қыжылын да анық көрсетеді. Бұл арада ақынның авторлық мені анық көрініс алған. Ашынудың, ел мүддесіне егілудің жауыр болған жолын емес, халықтың сөзін ұйқасқа тізіп баяндау емес, көркемдік ізденістің нәтижесінде өмір шындығы, халық тұрмысы өткір сыналған.

Ақынның «Этнографиялық әңгіме» өлеңінде мысқыл, сарказм басым. Бұл өлең тікелей билікті сынаған, дегенмен «жер», «тіл», «қытай мен өзге ұлт өкілдерінің көбеюі», «елдің мүддесі екінші сатыға жылжуы» туралы қоғамның негізгі мәселелері көтерілген.

«Жер сатамыз...»
Тулады көнбей бауыр,
Бірақ желді қоймады жеңбей Дауыл...
Біраз ауыл қаңырап...
Онда не тұр?
Билік дұрыс айтады: «Өлмейді ауыл» (Бабажанұлы, 2014: 22)

Жерді шетелдіктерге сату мен жалға беру ел арасында өзекті мәселенің бірі болған, бірқатар ұлт жанашыры халықтың сөзін сөйлеп жұртты соңына ілестіре білді. Бірқатар елдің жоғын жоқтайды деген азаматтар үнсіз қалды, кей белсенділер тіпті сотталып та кетті. Сондай әділдігі бұлдыр, болашағы бұлыңғыр жағдайда, егіндік пен жайылымы жоқ жұрттың сөзі сарказммен айқын жеткізілген. Бұл жердегі билік бір адамға қатысты дүние емес, тапсырыс орындаушы машина іспеттес, команда берілді орындалуы тиіс, талқыға түспейді. Ақын осы мәселені көтереді. Бұның бәрі бүгінде өзектілігін жоймаған, ертең де маңыздылығын сақтайтын мәселелер.

Жоғарыда талдағандарымыз ақынның бір шоғыр азаматтық өлеңдерінің ішінен теріп алған екі-үшеуі ғана. Халықтың көкірегіндегі шерді қағаз бетінде сөйлеткен жырлардың қатары Б.Бабажанұлының шығармашылығында жиі кездеседі. Оның бәрін бір мақала аясында талдау мүмкін емес. Ел мүддесін айтқан жырларынан ақынның азаматтық позицияға беріктігін аңғарамыз. «Жалпы, заманның шығармашылық тұлғалар алдына қоятын элеуметтік тапсырысынан бөлек, шын ақын болып танылуы үшін халықтың көкейіндегі сөзін дөп басып айту керек» (Солтанаева, 2024: 131) деген үддеден Б. Бабажанұлы шыға білді десек болады.

Ақынның мифтік элементтерді пайдаланған өлеңдерінен бөлек діни өлеңдері де кездеседі. «Сөз», «Уәде», «Қиямет-қайым», «Дінсіз өлең», «Мұсылман» т.б. сынды өлеңдерінің өзегі бір болғанымен әртүрлі тақырыпта, әртүрлі бағытта жырланып, бірнеше проблемаларды көтереді. Діни өлеңдеріне зер салғанда байқағанымыз ақынның діни сауаттылығы. «Сөз» өлеңінде ата-бабамыздың ислам дінінің негізгі қағидаларын салт-дәстүрімізге біте қайнастырып, өмірі мен тұрмыс-тіршілігіне сіңіп кеткендігін, ұлтты тіл, діл, дін үшеуінен бөліп қарау мүмкін еместігін қаузаиды.

«Бабам мүлде өзге еді,
Тілі келген тобаға.
«Ел анасы – сөз!» деді,
Бас иіп сол анаға» (Бабажанұлы, 2006: 4).

Тобасын аузынан тастамаған бабаларымыздың сөзге тоқтауы, бір сөзді болуы, сөзді қасиет тұтуы бәрі салтпен, санамен сабақтасып жатқан үрдіс екенін жырлай келіп ақын бүгінгі күннің бейнесін бірінші жақта баяндайды.

«Атасы өлген келіндей

Именбейтін боп алдым» деген теңеуінің көркемдігімен бірге философиялық тереңдігінің өзі оқырманды ойландырмай қоймайды. «Атасы өлген келіндей» тармағынан бүкіл бір ұлттың мәдениетін көре аламыз. Ата мен келін арасындағы

айнымас қағида мен сыйластық, құрмет бәрі бір тармақта көрініс алады. Ақын неге «именбеді» «Атасы өлген келінмен» параллель суреттейді? Қазақ мәдениетінде келіннің байы өлу, апасы өлу, атасы өлуде әртүрлі құндылықтар бар. Ибаның, биязылықтың нағыз өзегі ата мен келін арасындағы байланыста жатыр. Ақын осыны поэзияда ұтымды пайдалана білген. Ақынның киелі кітаптағы «Әуелі сөз болды» деген аятын эпиграф ретінде ала отырып дін мен мәдениетті қатар суреттейді. Бұдан ақынның Хақтан түскен төрт кітаптың негізгі өзегінен нәр алғандығын көреміз.

«Уәде» өлеңі: «Әлмисақтан Рух болып танысып» (Бабажанұлы, 2006: 36) деп бастауы да хадистерден хабар береді. XIX ғасырдың тумасы атақты Ш.Жәңгірұлының:

Ғаламнан он сегіз мың әуел бұрын,
Жаратты пайғамбардың Алла нұрын.
«Әуелі жаратты Алла нұрым!» – деген,

Хақында дәлел болды хадис мұның (Жәңгірұлы, 2016: 18) – деген өлең жолдары да осы «Уәде» өлеңімен мәндес. Б.Бабажанұлы осы тарихи деректерді сәтті қолдана отырып хадис пен салт-дәстүрдің сабақтастығын ұтымды пайдаланып, ата дініміз бен салт санамызды бөліп жарып қарастыру мүмкін еместігін айтады.

Ақынның «Қиямет-қайым» өлеңі – асыл дінімізді тәпсірлеген, махшар күнінің бір сипатын баяндаған өлең. Нұх а.с., Мұса а.с., Ғайса а.с. туралы діни дастандарда, аңыздар мен эпсаналарда көп айтылады, соңғы пайғамбарымыз Мұхаммед а.с. қиямет-қайымда өз үмметіне араша болатындығы бізге жеткен хадистерде белгілі. Ақынның:

«Менікі тек жай ғана қайталау ғой,

Шалдардан жеткен аңыз-әңгімеден» (Бабажанұлы, 2014: 81) деп аяқтауы да, жоғарыда талданған екі өлеңнің өзегімен сабақтасады.

Б. Бабажанұлының «Дінсіз өлеңі» ел тәуелсіздігін алып, жетпіз жыл езгіде келген халықтың асылын іздеп, жоғын түгендеуде ешбір сүзгісіз, көптеген ағымдардың дендеп еніп кеткендігін баяндайды. Өз уызынан өзі жеріген, діннің сыртқы формасын ұстап, ішкі руханиятын елемеген бір топы суреттейді.

«Бір досым «уахаб» болды, сақалы бар,
Бірінің «... жамағатшы» атағы бар.
Інімізді қамады абақтыға,

«Салафи» дегенімен шатағы бар» (Бабажанұлы, 2014: 97) деп әртүрлі ағымның құрбаны болғандардың халық арасында ірткі салып, жан-жаққа сүйреуі түбінде жақсылық әкелмейтінін баяндаған ақын: «Біреудің ала жібін аттамай-ақ, «Қисық» жолмен өтіп пе ең, ата-бабам!?» деп, тіршілігін дінмен байланыстырған бабамыздың мұрасын аңсайды, насихаттайды. Ақиқаттың сол жәдігерімізде екендігін, шындықты ұлттық кодтан қарау керектігін жырға қосады. Ақынның «Мұсылман» өлеңі – әкесінің соңғы сәтін баяндай келе Құранның қасиетін сипаттаған көркем туынды. «Мұсылман» мен «Шүкір»-өлеңдері – нағыз мұсылмандықтың белгісі қандай болу керек дегенді поэтикалық сипатта жырлаған шығармалар.

Ақынның мезгілді, белгілі бір циклді жырлаған өлеңдері де сан алуан. Зерттеу барысында аңғарғанымыз Б.Бабажанұлы шығармашылығында «көктем» мен «күз» тақырыбы «қыс» пен «жаз» мезгілдеріне қарағанда жиі жырланған. «Күз туралы», «Күз. Шындық», «Кұдағай», «Күз. Ауыл», «Күз. Көңіл-күй», «Ән», «Күз кірді берекелі бай секілді» т.б. өлеңдері күз мезгілін сипаттай отырып әртүрлі тақырыптарға иек артады. Сол секілді «Қыз күткен», «Көктем», «Көктем. Өлең», «Қыз-Көктем» т.б. сынды көктемнің әр алуан құбылыстарын сипаттап ішкі көңіл-күйді қозғайтын, нәзік лирикалық өлеңдері бар. Бұдан ақынның аралық уақытты ұнататынын аңғарамыз.

Б. Бабажанұлының лирикалық өлеңдерінде оқырманының тамырын басатын ұтымды тұстары жиі кездеседі. Сан түрлі тақырыпты қаузаған шығармаларында белгілі бір оқиғаны өлеңнің негізгі өзегі етіп ұтымды пайдаланған. «Адам баласының өмірі – өнердің негізгі объектісі, негізгі мазмұны» (Қаратаев, 1969: 186) болғандықтан ақын балалық шағына жиі-жиі лирикалық шегініс жасап отырады. «Алғашқы мұғалім», «Сары бала», «Ғарышкер» атты өлеңдерінен балалық шаққа сағыныштың лебі сезілсе, «Әйел», «Салиха», «Шалдың баласы», «Саясат», «Біздің ауылдың драмасы», «Адасқақ» т.б. өлеңдерінен шынайы ауыл көрінісі, мінезі, қазақы салт-дәстүр көрініс алған.

«Алғашқы мұғалім» өлеңінде ақынның балалық шағындағы қарбыз ұрлаған «батырлығы» баяндалады. Бірі жасаған істен екіншісі асыра орындауға ұмтылу бала табиғатына тән құбылыс. Б. Бабажанұлының «Алғашқы мұғалім» өлеңі баланың бойындағы осы бір қасиеті арқылы өрбиді. Қатар құрбыларының түн ішінде қарбызды қалай ұрлағанын естіген баланың, нағыз «ерлікті» қарбызды түнде емес, күндіз ұрлау арқылы көрсеткісі келіп, «қылмысы» үстінде ұсталып қалғаны баяндалады. Тентекті тезге салатын шақтағы ұстазының әрекеті арқылы нағыз педагогтың болмысын ашады.

«Дұрыс ұста қаламды.
Тыңда, бала-ай,
Өшіргішті былай қой, жұлмаламай».
Содан кейін ақырын сыбыр етті:
«Сен енді қауын-қарбыз ұрлама олай...»

«Жарайды...»
Өз даусымды естімедім,
(Сол сәтте жоқ еді өзге еш тілегім).
Айқайламай, ел-жұртқа дабыра етпей,
Ағайым бар күнәмды кешті менің» (Бабажанұлы, 2014: 175) – деген

екі шумақта оқушы мен ұстаз арасындағы байланысты айқын көре аламыз. Баланың ішкі сезімін, астан-кестен күйін, шарасыздығын «жұлмаланған өшіргішпен» жеткізу сәтті айтылған. Мұндағы көркемдік образды ойда. Баланың психологиясын, сол сәттегі жан дүниесін, маңайын, сырғыған уақыт пен кеңістікті бір тармақ арқылы жеткізе білген.

Әйел бойындағы төзім, ана бойындағы сезім, сабырлылық, бір әйелдің бір елдің анасы бола білетін дәрежеге дейінгі баспалдағы, өмір жолы «Салиха», «Үндемес», «Әйел» өлеңдерінде айтылады. Қазақ әйеліне тән қасиетті, болмысты сипаттаған бұл өлеңдерде ұлтқа қажетті тәлім мен тәрбие бар.

Салт-дәстүрінен айнымаған ауыл бейнесі «Шалдың баласы», «Салиха» өлеңдерінде сипатталады. Тұңғыш немерені атасы мен әжесі бауырына басып алуы, оған ұлы мен келіні ешқандай да қарсы уәж айтпайтын ұлттық салт санамыздың еш өзгеріске түспеген кезін суреттеген «Шалдың баласы» өлеңінде есі бар тентектің «ерліктері» сипатталады. Бұл өлеңде екінші фонда көрініс алып отыратын образ әке бейнесі.

«Содан соң тойдың қамын жеді әкеміз,
Көрмеді бұл күндері нені әкеміз.
«Тұңғышың отау құрып...» – деп жатты жұрт,
«Иә, інім келіншек ап...» – деді әкеміз» (Бабажанұлы, 2014: 180)

Атасы мен әжесінің баласы болып, өз әке-шешесін аға, жеңге деп өсу, қазақ өмірінде тұңғышқа тән дүние. Қарттардың өзі кетсе де сол үрдісті бұзбай «інім» деп атауында да мән бар. Ақын өлеңде бұған бекер басымдық бермеген. Сол арқылы әке мен бала арасындағы қатынас, аруаққа деген құрмет, уәдеге деген беріктік сипат алады.

Ертеден келе жатқан ел аузындағы әңгімелер мен ел арасындағы оқиғалардан тұрмыстық, әлеуметтік мәселелерді шешуде ру аралық, әулет ішлік талқының рөлі бөлек. Бір атадан тараған ұлдардың бір жұдырықтай жұмылуы да айналып келгенде тәрбиеге тіреледі. Қазақы тәрбиенің өзегінде ана тұрады. Қазақұғымында әке тұлғасын көтеру арқылы бала-шағаның алдында ер адамның дәрежесін арттырып отырған. Бұл жерде ананың рөлі өте маңызды. Ағайын арасындағы бірліктің сақталуы да әйелге қатысты, «абысын тату болса, ас көп» деген мақал да осыған негіз. Сол секілді ел арасында бедеулікке артылатын сын да ауыр. Ақынның «Салиха» балладасы абысын арасындағы байланыс пен ағайын арасындағы татулықтың негізгі дінгегіне айналған оқиғадағы Салиханың ерлігі баяндалады.

«Әйелі Таңжарбайдың Салиха еді,
Бірді екі қылуға бар икемі.
Келін боп түскенінде кім ойлаған,
«Батыр» дерін ауылдың тарихы оны...» (Бабажанұлы, 2014: 183)

Бұл шумақ өлеңдегі негізгі оқиғаның басталуына кіріспе. Ақынның оқырманды тарту әдісі десек те болады. Ойдың негізгі салмағы «Батыр» сөзіне түседі. Сол арқылы Салиханың батырлығы неде деген сұрақтың жауабын іздейді. Әуелі әулеттегі келіннің рөлі, келін тәрбиесіндегі ененің маңызы, ағайынның татулығына әйелдердің қаншалықты әсер етуі, тәрбиелік мәні барынша сипат ала келіп, кенже ұлдың әйеліне бала тұрақтамауына келгенде оқиға шарықтау шегіне көтеріледі.

Осындайда «бауырына бала салып беру» дәстүрі көрініс алады. «Бір келін бауырына салып тұрып, Баланы қимай тағы... қайтып алды» тармақтары арқылы Салиханың ерлігін көтермелей түседі.

«– Тұралатып тастады-ау, сірә, қайғың...
Көзіңнен қашсын, көкем, құралай-мұң.
Мына бала – сенікі! Адам түгіл,
Алла алдында, оллаһи, сұрамаймын!» (Бабажанұлы, 2014: 185)

«Уәде құдай ісі», уәдеде тұру, антқа берік болу халықпен бірге жасап, біте қайнасқан ізгі қасиетіміз еді. Нотариусі жоқ елдің арасындағы алыс-беріс уәдемен бекіген замандардың сарқыншағы қылаң береді. Бауыр еті баласын абысынына беріп, ол туралы өле-өлгенше жақ ашпауы, қасында ойнақтап жүрген балаға назар да салмауы – безбүйректік, тас жүректіктен емес, адам алдындағы, Алла алдындағы уәдеге беріктігі. Қиын шақта бір елдің тұтқасына айналар ананың мінезі осындай өлеңдер арқылы сомдалады. Батырлық жау алдында ерлік көрсетумен ғана өлшенбейді. Әр заманның, әр сәттің өз батыры болатынын Салиха образы арқылы жеткізеді.

«Біздің ауылдың драмасы» – қоңсы орналасқан қазақ пен өзбек өмірін салыстырмалы суреттеген, жатып ішерлік пен тоғышарлықты аяусыз сынаған шығарма. Өзбектің еңбекқорлығын әжуалағыш мінездің түбі жақсылыққа әкелмейтінін айтады:

«Содан соң...
Күзде тағы «қапы қалып»,
«Түстен кейін» кіргесін ақыл анық,
Қыс бойы отырады көршісінің,
Картобы мен сәбізін сатып алып...» (Бабажанұлы, 2014: 188).

Ақынның мысал өлеңінің бірі – «Ақ тазы». Күшік кезінен қансонарға тәрбиеленбеген тазыны қырға шығып түлкі ұстамай, күш қуаты тасыған уақытта ауылдың тауықтарына шауып, елдің берекесін кетіреді. Соңында зәрезап болған көршісі тазыны атып тастайды.

«...Иілуді біреуге ар санаған,
Әйтеуір мал табудан шаршамаған
Тірлікте сол тазыдай бабы болмай,
Ілінді-ау, қарауылға қаншама адам...» (Бабажанұлы, 2014: 191).

Ақын бала мен ата-ана, адам мен қоғам арасындағы байланысты, жолын таппай, саласын таппай, көңілі қаламаған іспен құлқынын асырып, күнелтіп, әр тарапта уақытын жоғалтып жүрген сан мың адамның өмірін таразыға салады. Еркісіз ойландырады, ой туғызады. Тіршіліктің көзін дұрыс таба алмаған пенденің парықсыз өмірі қарауылға ілінген тазы секілді қадірсіздігін тұспалдайды.

Б. Бабажанұлының өлеңдеріндегі бір ерекшелік, әке, ана тақырыптары белгілі бір оқиғаны арқау етіп, сол тақырып аясында жырланады. Тікелей әке, ана тықырыбы қаузалмайды. «Шүкір», «Үндемес», «Мұсылман», «Кермек», «Қайрақ», «Жұлдыздар» өлеңдері – адамның ішкі сезімдеріне әсер ететін, көркем туындылар. «Шүкір» өлеңі әке мен бала арасындағы диалог арқылы өрбіп өмірдің бақыты, байлығы не деген сұрақтың жауабын іздейді. Айналып келгенде қазақы тәлім «шүкірдің» аясына бәрі сыяды деп қортындылайды.

Ақынның анасына арнаған «Үндемес» өлеңі – нағыз класикалық туынды, қазақ әдебиетіндегі шоқтығы биік өлеңдердің бірі. Анаға сағыныштың лебінен туған бұл өлеңде құндылық та, тәлім-тәрбие де, ұлттық болмас та, мейірім де, биязылық та бәрі үйлесім тапқан.

«Жүргенінді... көрместен шарқ ұратын,
«Үндемес» деп қойғанды халқың атын...
Бірақ сенің көзіңнен төгілген нұр,
Миллион сөздің орынын толтыратын» (Бабажанұлы, 2014: 203).

Көзінен мейірі төгілетін, жүрек сөзін тілмен емес көзбен жеткізетін ана махаббатын сезінеміз. Нағыз ананың сұлбасын көреміз. Қазақ әйелінің, анасының бейнесін танимыз.

«Әулие тұтып шалынды,
Бірдеңе айтсақ:
– Әкең білед, соған айт! – деп жүргенде

Ол кетіп қап...
Арылмай мұнды елестен,
Сағындың ба, күндерді бірге кешкен
Қарағыштап қыр жаққа жүруші едің,
Кетіп қалдың бір күні үндеместен» (Бабажанұлы, 2014: 203-204)

Еріне деген құрметін сөзімен емес ісімен көрсететін әйел өнегесі әр шумақта құйылып түскен. «Әкең білед» деген сөздің қадірі қашқан бүгінгі таңда осы сөзге қаншама отбасы зәру. Ақын анасына деген ішкі сағынышын жырмен жеткізе отырып әкенің тұлғасын, отбасындағы рөлін алдыңғы фонға шығарады. Баланың анаға деген сағынышы, әйелдің жарына деген сағынышы қатар сипат алады. Өлеңнің өн бойынан сағынышты көресің, сезінесің. Шынайылыққа сенесің. Бұл өлең – жәй өлең емес сұлу өлең, қай уақытта болса да, қандай кезеңде болса да құндылығын жоймайтын тарихи мәні бар туынды.

4. Зерттеу нәтижесі

Ақын махаббат лирикасына да біршама өлеңдер жазған. «Қара өлең», «Күрсінісің – тамұқ ед, жымыысың – жұмақ-тым», «Аңсар», «Сағыныш», «Хат», «Көріп тұрып жете алмау», «Ақ жауын», «Ғашық», «Мойындағым келмей», «Қыз бен мұрын» т.б. нәзік сезімнің әртүрлі иірімдерін өлеңіне арқау еткен туындылары оқырманын

қиял көгіне жетелейді. Лирикалық өлеңдердің басым көпшілігінен балғындықтың, жігіттікке енді иек артқан албырт шақтың лебі еседі. Әр жапырақтан өлең көретін ақын көңіл сұлулықтан сезім іздейді, «жеті дүркін өткен қыздарға» аңсары ауған жүректің шырылы естіледі. Бір-біріне ұқсамайтын көңіл құбылыстары жыр жолдарына түсіп адамның әртүрлі хәлін сипаттайды.

Сырты күліп, іші алай дүлей болып, бір-біріне сыр білдірмес ғашықтардың адам ұғып болмас әрекеттерін ақындық түйсікпен сезінеді. «Көздерің «сүйем» дейді, «Сүймеймін дейсің өзін»..., «Көзіңнен жылынам да, Сөзіңнен тоңып қалам» (Бабажанұлы, 2014: 2029) т.б. екі түрлі хәлді сипаттайтын тармақтар, адамның ішіндегі алай-дүлей сәтті баяндайтын шумақтар сәтті шыққан.

«Сен күлесің: бәрі-бәрі тамаша,
Мен күлемін: бәрі-бәрі тамаша.
Ішін бермей түнереді қараша,
Адам деген – сезімдердің моласы, ә?» (Бабажанұлы, 2014: 238)

«Кездесу» өлеңіндегі осы бір шумақ жалпы адам психологиясын аша білген. Тек махаббатқа ғана тән дүние емес, жалпы адамның сан қилы оқиғаларға байланысты реніші, күрсінісі, қуанышы, қайғысы, көп жағдайда ішінде қалатын адам болмысы «сезімдердің моласы» екендігін ақын түйсіне білген. Ғашықтық ғазалдарында біраз ақындардан, халық ауыз әдебиетінен эпиграф алып, сол ойды дамытып жазған өлеңдерін де сәтті шыққан туындылардың қатарына қоса аламыз.

Б. Бабажанұлы – жалпы өлеңді сирек жазатын ақындардың бірі, ал поэма сынды көлемді поэтикалық туындыларынан «Ниетқабыл», «Жаумытбай» атты екі поэмасы бар. «Ниетқабыл» поэмасы Түгел есімді кейіпкердің өмірінен сыр шерте отырып. шүкір мен қанағатты, ақкөңілділік пен кеңпейілділікті насихаттайды. Қазақы ұғымда тұқым жалғасу, ұрпақ сабақтастығына үлкен мән берілген. Ақын сәби сүюді армандаған отбасының қандай сәтте де шүкірін аузынан тастамауын, Аллаға тіл тигізбегенін жырлай келіп, поэманы сөздің киесімен түйіндейді. Құдайдан ұзақ жылдар бойы тілеп алған құлындарының ойнақшып жүргенінде асылық сөз айтып қоймауға ұмтылған ана бейнесінен, ұрпағына ұрысса да бата айтып ұрсатын (мысалы, көсегең көгергір) қазақы болмысты көреміз. Әр шығармасында ұлттық болмыс қылаң беріп отыратын ақынның шығармашылығы арқылы автордың дін мен ділге бірдей сауатты, рухани уыздан нәр алып өскен дала мәдениетінің өкілі екендігін байқаймыз.

«Жаумытбай» поэмасында тентегін тезге салған дала болмысы мен сол болмысты ескілік санаған лектің алғашқы астасқан уақыты мен кеңістігі сипатталады. Поэманың өн бойында Табынбай образы айтылып, басымдық, негізгі екпін Табынбай бейнесіне түсіріліп отырады. Сол арқылы оның жүріп өткен жолын әртүрлі кейіпкерлердің диалогы арқылы баяндайды. Табынбай образын жан-жақты ашуда автор диалогтарды сәтті пайдаланған, сан-саққа тартқан пікірлер арқылы оның буыны бекімей тұрып қолы қанға малынғанын, екі рет сотталып келгенін, осы жолы тағы екі адамды өлтіру арқылы қаныпезер бейнесіде көрінеді, кейіннен

Табынбаймен жүздескен шалдардың диалогынан бойындағы күшін бей-берекет жұмсай бермейтін, ашуын ақылына жеңдіре алатын, бірақ жанынан намысын биік қоятын кейіпкерді көресің, Табынбайды ақтауға да, даттауға да болатын деталдарды кезіктіресің. Алып кетуге келген милицияның үйіне кіре алмай айналшықтап жүруінен-ақ Табынбайдың мысын байқайсың. Бұл – шығарманың бірінші бөлімі. Екінші бөлімде Жаумытбай образы сыйпатталады. Оның ел алдындағы беделі, тік мінездігі айтылып, негізгі шешуші түйін, адамдық, әділдік, кешірімді болуы секілді құндылықтар Жаумытбайдың диалогында көрініс алады. Өзінің ұлын өлтірген адамды ақтауы, кешірім беруі қандай әкеге болса да оңай соқпасы анық, бірақ әке шешуші сөзді, соттан Табынбайды босатуын сұрау арқылы оны өмір бойы ар сотына тартады.

«...Тоқтатып көзін бұзылған жұртқа сабындай,
Бұрылды Жәкең қалпынан тіп-тік жаңылмай.
«Апыр-ай, Жауке, өлтіріп кетсең жақсы еді!» –
Сылқ етіп жерге отыра кетті Табынбай» (Бабажанұлы, 2006: 131)

Бірінші тармақта сан-саққа тараған пікірлердің жиынтығын сәтті суреттесе, ұлының қазасы ішін өртесе де сыртқа сыр білдірмеген Жаумытбай бейнесі екінші тармақта даралана түседі. «Апыр-ай, Жауке, өлтіріп кетсең жақсы еді!» деп белі кеткендей отыра кеткен Табынбай бейнесінен өкінудің, ұялудың, қателігінен сабақ алуды көреміз. Тентекті, есі бар тентекті тезге салудың далалық дәстүрін Жаумытбай бейнесінен көреміз. Ар сотына шыдамаған Табынбай жазасын өтеп түрмеден келгеннен кейін ауылдан бір жола көшіп кетуі де ар сотының азабы ауырлығын көрсетеді.

5. Қорытынды

Б.Бабажанұлының жалпы шығармашылығын шолу арқылы ақынды сан қырынан тануға тырыстық. Өз замандастарының жоғын жинаушы, жанашыр пейілінің куәсі болдық. Ел тәуелсіздігін алғаннан бүгінгі күнге дейінгі ел ішіндегі саяси ахуал мен халықтың тұрмыс тіршілігіне назар аударып, шындықты поэзия тілімен үйлесімді жеткізе білген өлеңдері талданып, озық тұстары мен ұтымды ойларына тоқталдық. Халықтың жоқшылық күй кешуін, тіліміздің алашұбарлығын, бишігі қолында болған пенденің құдайын ұмытып жалғанды жалпағынан басуын шебер суреттеген ақынның тілдік қолданысы мен ой орамына баға берілді.

Балалық шақтың түрлі суреттерін жырға қосқан ақынның әртүрлі кезеңдегі түйген ойлары уақыт сүзгісінен өтіп, бүгінгі күннің шындығымен астаса баяндалуы, халықтың ұмыт бола бастаған салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын жырға қосып, сананы қайта жаңғыртуына теориялық тұрғыдан баға бердік. Туған жерге деген сүйіспеншілігін, отанға деген адал махаббатын жырға қосқан ақынның лирикалық шығармаларына тоқталып, поэтикалық ерекшеліктерін талдадық. Бала мен ата-ана арасындағы нәзік қатынасты сұлу жырмен сипаттаған ақынның ой иірімдерінің ұтымды тұстары, баланың ата-ана алдындағы қарызы мен ата-ананың бала алдындағы парызын салт санамызбен байланыстыра жазуын құндылықтар тұрғысынан ашуға тырыстық.

Б. Бабажанұлының жалпы поэзиясын жіті талдамасақ та, өзекті деген тақырыптарын алып, көркемдік ерекшеліктеріне тоқталуға тырыстық. Зерттеу барысында ақынның отансүйгіштік қасиеті мен маңайын адалдығына, сол адалдық өлеңге сіңіп поэтикалық сипат алғанына куә болдық. Ақынның шығармашылық ерекшеліктеріне бірқатар баға беріп, көркемдік деңгейіне тоқталдық.

Әдебиеттер:

1. Әскербекқызы Ж. Көркемдік өріс: Есенғали Раушанов поэзиясы негізінде. Ғылыми зерттеу. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2008. – 296 б.
2. Бабажанұлы Б. Ниетқабұл / Б. Бабажанұлы. – Алматы: Хан Тәңірі, 2014. – 286 б.
3. Бабажанұлы Б. Уәде. Өлеңдер мен поэма: – Алматы: Жазушы, 2006. – 136 б.
4. Жәңгірұлы Ш. Назым сияр Шәриф. – Алматы: Сардар баспа үйі, 2016. – 608 б.
5. Қондыбай С. Арғы қазақ мифологиясы. Бірінші кітап. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 512 б.
6. Қаратаев М. Эпостан эпопеяға. Әдеби-сын зерттеулер. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 1969. – 444 б.
7. Негимов С. Шығармалары. Зерттеулер. Т.1. / С. Негимов. – Астана: Фолиант, 2015. – 424 б.
8. Солтанаева Е.М., Сағындық Н.Б. Қалихан Ысқақ драматургиясының көркемдік-идеялық ерекшелігі // ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ. Филология сериясы: Том 193 № 1 (2024). – 127-137 бб. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2024.v193.i1.ph12>
9. Nurgali K.R., Gilea A.A. (2023) Intertextuality and Archetype Transformation as the Polysemy Basis of the Modern Reimagined Fairy Tale. *Studia Litterarum*, No8, Moscow. – 216 p. DOI: <https://doi.org/10.22455/2500-4247-2023-8-1-198-217>

References:

1. Askerbekkyzy Zh. (2008) Artistic field: based on the poetry of Yesengali Raushanov. Scientific research. – Almaty: «Taimas» publishing house. – 296 p (in Kaz)
2. Babajanuly B. (2014) Nietkabyul / B. Babazhanuly. – Almaty: Khan Taniri. – 286 p. (in Kaz)
3. Babajanuly B. (2006) A promise. Poems and poems: – Almaty: Zhazushi, 2006. – 136 p. (in Kaz)
4. Karataev M. (1969) From epic to epic. Literary-critical studies. – Almaty: «Zhazushi» publishing house. – 444 p. (in Kaz)
5. Kondybai S. (2004) Ancient Kazakh mythology. The first book. – Almaty: Dayk-Press. – 512 p. (in Kaz)
6. Negimov S. (2015) Works. Studies. T.1. / S. Negimov. – Astana: Foliant. – 424 p. (in Kaz)
7. Nurgali K.R., Gilea A.A. (2023) Intertextuality and Archetype Transformation as the Polysemy Basis of the Modern Reimagined Fairy Tale. *Studia Litterarum*, No8, Moscow. – 216 p. DOI: <https://doi.org/10.22455/2500-4247-2023-8-1-198-217> (in Eng)
8. Soltanaeva E.M., Sagynyk N.B. (2024) Artistic and ideological features of Kalikhan Ishak's dramaturgy // Bulletin of KAZNU. Philology Series: Volume 193 Number 1. – pp. 127-137. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2024.v193.i1.ph12> (in Kaz)
9. Zhangiruly Sh. (2016) Nazim Siyar Sharif. – Almaty: Sardar publishing house. – 608 p. (in Kaz)

A. Mursal^{1*}, A.R. Abdykadyrova², G.K. Myrzakhanova³

^{1,3}Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

²S. Asfendiyarov Kazakh National Medical University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹aigerimmursal@mail.ru, ²tauke04@mail.ru, ³gulzhan.myrzahanova@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-8035-4236, ²0000-0001-9551-2719, ³0000-0001-8125-4341

THE ORATORICAL DISCOURSE IN THE NOVEL «PANA» (THE REFUGE) BY QAZHYQUMAR SHABDANULY

Abstract. The presented article analyzes the novel “Pana” (The Refuge) by Qazhiquumar Shabdanuly, the founder of Kazakh written literature in China, from the point of view of rhetorical discourse. Since this is the first scientific article written about the novel “Pana” (A refuge), during the analysis, the plots related to the analyzed problem will be briefly described. In the artistic work, the pedagogy of the dialogues in the tradition of drawing out in the oratorical discourse, the dynamic nature of the question-answer structure based on opposition was clarified. In the work, the protagonist Zuka is portrayed with heroism and eloquence, blending the imagery of words and thoughts, imbuing them with mystery and charm, thus engaging the reader’s intellect and imagination. The novel conveys the profound artistic integrity that resonates powerfully through the artist’s words. Shabdanuly’s writings therefore demonstrate the mindset and perspective of the XIX-century Altai bi-orators and Zuqa Batyr. Using particular approaches, this study looks at the aesthetic role that narrative and representational elements have within the rhetorical framework. The distinctive attributes of rhetorical discourse are delineated through theoretical differentiation of rhetorical structures and comparative analysis with other examples of oral literature. Our study delves deeply into the main characters of the narrative, particularly exploring Zuqa’s inner thoughts and his relationship with the external environment. Through various analytical methods, we explore how the writer harmoniously employs artistic techniques within his work to address the issue of eloquent discourse. The article highlights the writer’s adept depiction of aitys-dialogues between Zhake bi-orator and Zuqa, strife over someone who was engaged but left for someone else, societal situations, and the historical context of their era. During the analysis, rhetorical expressions are categorized into five groups based on G. Kosymova’s classification of thematic and content groups, supported by specific examples. During the reign of the four biys and tor (descendant of khan) of the Kazakh people who inhabited Altai on Chinese territory, the story of Zuqa Batyr, who was characterised both by his oral sickle-tongued eloquence and his valiant heroism in caring for the country, is widely narrated. The narrative explores Zuqa’s heroic exploits and his significant contributions to the community. Additionally, Zuqa Batyr’s eloquent words, exemplary deeds passed down to future generations, and his visionary leadership are discussed. Furthermore, his role in addressing social and familial issues, particularly his adeptness in resolving disputes involving orphans and widows, is highlighted. Finally, the conclusion emphasizes the importance of oratorical discourse and its enduring impact on contemporary generations.

Keywords: discourse, rhetorical discourse, literary text, rhetorical speech, Qazhyqumar

A. Мурсал^{1*}, А.Р. Абдыкадырова², Г.К. Мырзаханова³

^{1,3}Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

²С.Ж.Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹aigerimmursal@mail.ru, ²tauke04@mail.ru, ³gulzhan.myrzahanova@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-8035-4236, ²0000-0001-9551-2719, ³0000-0001-8125-4341

Қажықұмар Шабданұлының «Пана» романындағы шешендік дискурс

Аңдатпа. Ұсынылған мақалада Қытай мемлекетіндегі қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаушы Қажықұмар Шабданұлының «Пана» романына шешендік дискурс тұрғысынан талдау жасалған.

Бұл «Пана» романы туралы жазылған тұңғыш ғылыми мақала болғандықтан талдау барысында, талданып отырған мәселеге байланысты сюжеттері қысқаша баяндалады. Көркем шығармада шешендік дискурстағы суырып салма дәстүріндегі тілдесулердің сабақтастығы, сұрақ-жауап құрылымының қарама-қарсылыққа негізделген динамикалық табиғаты айқындалды. Шығармада суреткер Зуқа образын батырлығына, сұңғыла шешендігіне сәйкестендіріп, сөзі мен ойының суреттілігін бір-бірімен жымдастыра өріп, сыры мен сымбатына тең түсе отырып, оқырманның ойы мен қиялын тербетіп, сөзімен тебіренге алған көркемдік тұтастықтың ерекше күш-қуатын сезіндіре алады. Сөйтіп Шабданұлы шығармасы XIX ғасырда өмір сүрген Алтайдағы би-шешендер мен Зуқа батырдың дүниетанымы мен ой-өрісінің деңгейін көрсетіп береді. Бұл зерттеу жұмысында, шешендік сөздердің көркемдік жүйесін құрайтын баяндау және бейнелеу тәсілдерінің көркемдік қызметі нақты талдаулар негізінде байыпталды. Шешендік дискурста тән ерекшеліктер шешендік сөздер құрылымын теориялық тұрғыдан саралау және ауызша әдебиеттің басқа да үлгілерімен салыстыра талдау арқылы айқындалады. Зерттеуімізде аталған еңбектің негізгі кейіпкерлері Зуканың ішкі ойлары мен сыртқы ортамен байланысы туралы терең сипатталады. Жазушының көркем туындысында шешендік дискурс мәселесін қарастырудың сантүрлі әдістері мен тәсілдерін қолдану негізінде шығармашылығында көркемдік құралдарды үйлесімді қолданғаны анықталады. Мақалада қаламгердің Жәке би мен Зуканың айтысы, жесір дауы, әлеуметтік тұрмыстық жағдайы, олар өмір сүретін дәуірді шебер сипаттауы көрсетіледі. Талдау барысында шешендік сөздерді Г.Қосымованың тақырыптық-мазмұндық топтарға жіктеуі бойынша бес топқа бөліп қарастырып нақты мысалдармен дәлелденеді. Қытай жеріндегі Алтайды мекендеген қазақ халқының төрт би мен төре басқарған дәуірінде, өз заманында от ауызды орақ тілді шешендігімен де елдің қамын ойлайтын ержүрек батырлығымен де көзге түскен Зуқа батыр жайында кеңірек тоқталады. Зуканың ерлік істері мен өзі өмір сүрген кезеңдегі ойып алар орны туралы сөз қозғалады. Сонымен бірге Зуқа батырдың шешен сөздері мен кейінгі буынға қалдырған кемел істері, көрегендік қасиетіне шолу жасалады. Сондай-ақ, әлеуметтік-тұрмыстық мәселелерді шешудегі рөлі мен жетім-жесір дауының шешімін шығарудағы кемеңгерлігі турасында айтылады. Қорытындысында шешендік дискурстың маңыздылығы мен бүгінгі ұрпаққа тигізер әсері туралы сөз қозғалады.

Кілт сөздер: *дискурс, шешендік дискурс, көркем мәтін, шешендік сөз, Қажықұмар.*

А.Мурсал^{1*}, А.Р. Абдықадырова², Г.К. Мырзаханова³

^{1,3} *Казахский Национальный Педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан*

² *КазНМУ имени С.Д.Асфендияров, Казахский национальный медицинский университет, Алматы, Казахстан*

E-mail: ¹aigerimmursal@mail.ru, ²tauke04@mail.ru, ³gulzhan.myrzahanova@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-8035-4236, ²0000-0001-9551-2719, ³0000-0001-8125-4341

Ораторический дискурс в романе Кажықұмар Шабданұлы «Пана (Бежество)»

Аннотация. В представленной статье с точки зрения риторического дискурса анализируется роман «Пана» (Прибежище) Кажықұмара Шабданұлы, основоположника казахской письменной литературы в Китае. Поскольку это первая научная статья, написанная о романе «Пана», в ходе анализа будут кратко описаны сюжеты, связанные с поставленной задачей. В художественной работе педагогика диалогов в традиции вытягивания в ораторском дискурсе выясняла динамический характер вопросно-ответной структуры, основанной на противопоставлении. В произведении главный герой Зука изображен с героизмом и красноречием, смешивая образность слов и мыслей, наполняя их тайной и очарованием, задействуя тем самым интеллект и воображение читателя. Роман передает глубокую художественную целостность, которая мощно находит отклик в словах художника. Таким образом, творчество К. Шабданұлы освещает мировоззрение и интеллектуальную среду алтайских би-ораторов, героического деятеля Зука батыра XIX века. Это исследование рассматривает художественную функцию повествовательных и репрезентативных элементов в рамках риторики,

используя специальный анализ. Отличительные признаки риторического дискурса выявляются посредством теоретической дифференциации риторических структур и сравнительного анализа с другими примерами устной литературы. Наше исследование глубоко углубляется в главных героев повествования, в частности, изучая внутренние мысли Зуки и его отношения с внешней средой. С помощью различных аналитических методов мы исследуем, как писатель гармонично использует художественные приемы в своем произведении для решения проблемы красноречивого дискурса. В статье подчеркивается умелое изображение писателем айтыс-диалогов между Жаке бием и Зукой, споров по поводу вдов, социальных ситуаций и исторического контекста их эпохи. В ходе анализа риторические выражения разделены на пять групп на основе классификации тематических и содержательных групп Г. Косымовой, подкрепленной конкретными примерами. Эта дискуссия углубляется в историческую эпоху, когда казахами, проживавшими на Алтае часть которого входит в состав Китая, управляли четыре биев и торе, а так же подробно рассматривается знаменитый Зука батыр, прославившийся своим пламенным красноречием и мужественным героизмом в защите своей родины. Повествование исследует героические подвиги Зуки и его значительный вклад в жизнь общества. Кроме того, обсуждаются красноречивые слова Зука батыра, подвиги, переданные будущим поколениям, и его дальновидное руководство. Кроме того, подчеркивается его роль в решении социальных и семейных проблем, особенно его умение разрешать споры с участием сирот и вдов. Наконец, в заключении подчеркивается важность ораторского дискурса и его непреходящее влияние на современные поколения.

Ключевые слова: дискурс, риторический дискурс, художественный текст, риторическая речь, Кажикумар.

1. Introduction

The characteristics of Kazakh oratorical discourse, focusing on the role of narrative and representational elements within its artistic structure, have emerged as a pressing topic in contemporary research on discourse. Kazakh people have historically placed significant value on eloquence. Skilled bi (adjudicating disputed issues on Kazakh customary law) and orators demonstrated mastery in the systematic articulation of ideas and the artful construction of language. This proficiency is vividly evident in memorable phrases, reflections, and oral traditions that have been passed down through generations.

In the past, Kazakh orators have been recognized as leaders who played crucial role in establishing and maintaining the country's steppe governance, resolving disputes, and preserving national unity. Every nation possesses its own unique worldview and life perspective, grounded in established national values. National consciousness represents a collection of enduring perspectives, principles, values, experiences, and knowledge about the world. Primarily, it encompasses a set of ethical and aesthetic principles that define the significance of human existence and the dynamic between society and the individual. Examples of eloquence serve as vivid reflections of the nomadic worldview, showcasing their profound understanding and perception of the world.

Professor S. Asylbekuly states that "Oratorical discourse also played a significant role in shaping Kazakh written literature" in his book "Qazaq Povesi" (Kazakh Novel) (Asylbekuly, 2021:56).

Indeed, the art of oratory passed down from Kazakh bi-orators holds great value in preserving ethnographic traditions. Protection of the country, national unity, traditions, and solidarity were key themes addressed by these bi-orators.

Oratory is regarded in national literature as the highest of the arts. A. Zhumagulova, R. Abdikulova, K. Kurkebayeva, Zh. Smagulova, and others have studied Kazakh eloquent discourse from ontological, pragmatic, and epistemological perspectives.

Eloquence is the highest form of speech culture. A person who knows that “the art of speech” strives to learn oratory, but not everyone can become a famous orator. The level of education, intelligence, common sense is different for everyone, as well as the level of language culture in general and the art of speech in particular. Oratorical art has been given great importance since ancient times. An example of the wisdom of our people is a valuable heritage, a precious treasure that has withstood public criticism for centuries. The eloquent speech culture of the Kazakh people, its development begins from the ancient Sakic period, from the monuments of Orkhon, Yenisei, Talas, and all written monuments of the Middle Ages of the Turkic people represent a historical heritage passed from generation to generation (Narenova, 2015: 250).

The development of Kazakh oratorical culture began in the XII-XIII centuries and is connected with the names of Maiqy Bi and Ayaz Bi, and in the XIV-XV centuries with the names of Zhirenshe orator and a wiseman Assan Kaigi. In the XV-XVIII centuries, Shalkiiz, Bukhar, Dulat, Tole bi, Kazbek bi with his piercing voice and Aiteke Bi continued this path and made their invaluable contribution to the development of oratorical art (Ernazarova, 2017:168-172).

According to scholars, the notion of rhetorical discourse should be considered in terms of a problem common to such sciences as multicomponent psychology, philosophy, ethnolinguistics, and literary studies (Smagulova, 2008:17). Kazakh literary scholar Ye. Khuatbekuly specifies that oratorical discourse is the cultural context of language. It includes the speaker’s view and worldview. In a narrow sense, with meaning, it speaks about the real linguistic reality of a valuable act. Philologist Ye.A. Nikolayeva believes that “oratorical speech is carried out in the course of oral communication between the speaker and listeners. In the course of oratorical speech, the speaker is required to possess oratorical skills. In this case, the speaker preserves himself as a subject and shows his personality in front of the group as much as possible” (Nikolayeva, 2017: 315). As the object of our research, we decided to consider the problem of rhetorical discourse in the novel “Pana” (The Refuge).

Since Q. Shabdanuly’s novel “Pana” (The Refuge) has not yet been widely circulated in scientific discourse, and no literary analyses have been conducted, our aim is to summarize each episode to make it accessible to the academic community.

In terms of analysing the novel, one of the main characters in the novel, Nazipa is depicted as a young woman of striking beauty who has reached maturity. She grew up in a middle-class family of modest means. Mardan Bi, who is Nazipa’s maternal cousin wants Nazipa to marry the lame rich man Tautan, whose third wife has recently died, and has asked for instead of a girl. As bridal payment Mardan Bi demands two prized stallions known for their swift galloping. Upon discovering that she is essentially being sold off, Nazipa escapes with her beloved boyfriend. However, on the way, the couple is apprehended by Mardan’s mercenaries. The mercenaries beat the boy to death, and Mardan gouged out his sister’s eyes with whips. The young girl’s hands and feet are shackled to prevent her from running away again. On the pretext of medicine, Mardan Bi burns Nazipa’s eyes and blinds them completely. Thus, the novel begins with the unjust and corrupt Bee, who for personal gain heartlessly traffics a defenceless Kazakh girl who pays for her deed with her eyesight.

2. Methods and materials

2.1. Research methods

The current investigation employed the discursive method, the method of conceptual analysis in the textual analysis of oratorical discourse, the method of complex analysis in the division of texts into thematic groups.

2.2. Material description

The novel "Pana" by Q. Shabdanuly served as the primary material for this research study. Scientific methodologies including comparative analysis, systematic-complex analysis, and literary-historical differentiation were employed. Also, as a theoretical basis of the study, literary-scientific, critical works and monographs by K.Z. Elshibayeva and R. Abdykulova on oratorical discourse were studied.

3. Discussion.

Oratorical discourse within the content of everyday life reflects significant historical events and cultural practices. The period of reign of the Abak Kerei family was almost a century. At that time they brought Kogedai, a descendant of Khan, from the Uly Zhuz (Senior Juz or Horde - the eldest tribal division within the ethnic group of the Kazakhs) and elected him as their Khan. Zuqa did not like the customs of the horde that had been formed since that period. At that time, Zuqa was a teacher who taught the children of the Khan Horde. The grandson of Kogedey khan - Zheniskhan having received the title "descendant of Khan" from Yezhen Khanate in Beijing called Abak Kerei as "Abakiya" and established in the Horde Khan's orders. Every Kazakh was obliged to call even the youngest children as "Aldiyar" (an honourable address to a Khan, Bi or a representative of the Khan's dynasty). The passage through which the outsiders were addressed was even painful. As soon as they crossed the threshold, they fell to their knees. And only after having crawled to the ground and having struck their heads three times, the Khan allowed them to sit down and address him. Zuqa's father, Sabit Molda (Islamic priest), took Zheniskhan Khan as his apprentice and raised him, so Zuqa does not obey the rules of the Horde, followed by Zheniskhan Khan. The fact that Zuqa is not afraid of the Khan angered the ladies of the court. One day the women decided to desecrate his honor and came up with a way to do it. Once when Zheniskhan Khan was heading to Sarysumbe, a woman on her way to the restroom noticed Zuqa standing alone outside the madrasa. She discreetly sent her maid away on another errand and then gestured towards a bowl placed on the ground near Zuqa. The dialogue between the court woman and Zuqa begins with the following sentence:

– *Hey, priest man, carry this bowl! (Shabdanuly, 2004: 30) — exclaimed the woman, addressing Zuqa.* No matter how much you turn your nose up, you are my slave, and you are one of my slaves who carry my ablution jug after me, sensing that the woman wants to insult him, at that moment he comes up with a mockery of that insult. He saw a stallion crowing behind the fidgety stallion heading into the evening field, Zuqa remarked the following:

– *Woman, you need a real man who is your equal to carry your bowl; please call that big figure! (Shabdanuly, 2004: 30),* and then swiftly walked away. The woman, taken aback and anxious, feared that others might overhear the exchange. The lady, aiming to humiliate Zuqa by implying he was a servant who should carry her bowl, received a pointed

response from Zuqa asserting that everyone should be with their equals. Zuqa emphasized this by gesturing towards the stallion, implying it was the lady's equal, which was a clever and subtly more insulting retort. In the novel "Pana" the hero Zuqa distinguishes himself not only through acts of heroism but also through his exceptional oratorical abilities. The dialogues highlighted above showcase Zuqa's quick-wittedness, eloquence, and capacity for forward and backward thinking.

Oratorical discourse of religious content in the composition features passages from the Koran and religious sermons that serve as beacons of justice. The plight of a young girl from a modest family being traded into marriage as a third wife to an elderly, crippled man deeply troubled Zuqa, prompting him to advocate for justice. This led to a confrontational dialogue with the village priest man during the wedding ceremony. Subsequently, the young beauty, Nazipa, who felt that she had been betrayed ran away with her lover, only to be apprehended by Mardan Bi. Tragically, the lover, Doszhan, was beaten to death and Nazipa was blinded. The rationale behind this brutality was that a one-eyed bride would suit a one-legged groom, as who else would desire a share of the bridal price for such a bride. Upon hearing of this injustice, Zuqa, driven by his sense of justice, intervened in the matter, despite not being invited to the bride's side wedding. He challenged the religious teachings of an elder priestman named Kazhymolla, expressing his objections. Hereby, we can delve deeper into the religious discourse of this narrative and examine the dialogue between priestman and Zuqa:

Kazhimolla: - *"It is said that if a blessed sheep is slaughtered and a marriage is blessed with approval, then if one violates it, God will not forgive that person in both worlds"*.

Zuqa: *well, if the marrying couple themselves initiate slaughtering the blessed sheep and asked blessing their marriage? Two individuals cannot enter into marriage without expressing their own consent. Forced marriage is strictly prohibited by Sharia rule.* The old priestman replied:

- *How absurd!.. The husband and wife did not spring forth from the ground like animals; they cannot bless themselves! – They are not creatures devoid of parents, siblings, so cannot get engaged by their own. Oh, you foolish, Zuqa!* - Haji priestman's beard slightly furrowed with anger.

Zuqa: - *Well, my dear ones, what kind of Sharia allows a poor girl to be sold off by strangers, becoming a pawn for cattle-bridal payment without her prior knowledge or consent, and then faces condemnation and anger for supposedly being 'blessed' by these strangers?! How can it be that simply because she refuses to accept the marriage made without her consent, she is cursed by the Divine and labeled immoral in both worlds, destined for hell?! Above all, faith should reside in everyone's heart! Faith recoils from an unjust heart; let us reason with justice! Furthermore, explain to us again the "justice" in gouging out the bright eyes of a very young girl who has just begun to understand the world and see its light.*

Zuqa's words, "faith should reside in everyone's heart!" and "Faith recoils from an unjust heart" (Shabdanuly, 2004:18-19), served as a strong admonition against the position of the priestman, who was accused of disrespecting their noble religion and compromising justice by accepting a bribe from Mardan Bi. This exemplifies how eloquent speech can

deeply influence the minds and consciousness of the audience. Every word uttered by the orator, filled with profound sentiment, resonates with the hearts of the listeners and stimulates thought among those present.

Oratorical discourse within the content of the widow's dispute in the novel is characterized by the enthusiastic reception of Kazhymolla and Zuqa's protest sermons. Once at night following the slaughtering of the white sheep and the blessing of the marriage, Doszhan arrived on two galloping horses and eloped with Nazipa, escaping far away due to Mardan Bi's carelessness and the horses' speed, making them untraceable. When Nazipa's future husband, Tautan, arrived to collect her and learned of her disappearance, the widow's dispute intensified. Feeling unable to marry a widow, Tautan returned to Mardan Bi, blaming him for facilitating the elopement. Shortly after, Tautan seized all of Mardan village's livestock except sheep as hostages and slaughtered them, escalating the conflict to the judicial level. Zheniskhan Khan delegated the resolution of this case to four bi-orators. Zuqa was dissatisfied with the decision rendered by the four bi-orators. According to their ruling, Mardan Bi, deemed the primary instigator of the events, regained possession of all his cattle except those received from Tautan as bridal payment. Nazipa's father, Sarsek, was found guilty and faced a penalty whereby all the cattle from Sarsek's village were confiscated. The condition imposed for the return of the cattle was that Sarsek must surrender the two fugitives to Tautan. Dissatisfied with the judgment of the four bi-orators, Zuqa sought justice from Zheniskhan Khan. However, Zheniskhan Khan declined to make a decision, instead advising Zuqa to seek justice from the four bi-orators again. Determined to pursue justice, Zuqa decided to approach Zhake Bi renowned for his eloquence and dignity, who greeted Zuqa with a smile.

- *Who are you, my son?*

- *I am from Iteli tribe, Sabit priestmans son. My name is Zuqa.*

- *Well... I know, you're the "robust priestman" who teaches children in that village!*

- *It's true that I am teaching children, dear orator, but my being "robust" is probably a false rumor.* The orator meant by saying "robust" blamed Zuqa for the incident in Mardan's village.

- *Well, what's the trouble then?*

- *You were "Zhake from Kerei tribe, and Merkit's father", I came to ask you for fatherly care of a village generation that was starving on the slopes of Abak mountains. Both the charge against the village and the taken hostage were slandered by the powerful Mardan and Tautan, and the sentence was completely reversed.*

- *And how can I help here, as it has no connection with me?!*

- *A countryman needs the integrity of the country. You can be a refuge, so that your Abak people don't roam, degraded, starve to death! We need your parental and fair advice and persuade the four bi-orators to reconsider the verdict (Shabdanuly, 2004:40).* Zhake Bi's answer was surprising and unexpected to Zuqa:

- *One lion, two tigers, four bears ruling in Altai, and you're trying to turn me against them, igniting the fire with my hands, aren't you?! Before you test me, first you should undergo the test. Find me these two fugitives! If Mardan truly gouged out the sister's eyes with his whip, then I must see it! Therefore, since you're also complicit in the destruction*

of that village, you are obligated to participate in rectifying it and finding those who fled!" (Shabdanuly, 2004:41) In this manner, he refutes Kazhymolla's preaching and asserts that Zuqa, who genuinely preached to the country, he is primarily responsible for the famine in Sarsek village and the youth's fled. According to Zhake Bi, people wouldn't have fallen into such calamity if they hadn't provoked it themselves, and it's not a big deal if the elders agreed to bring joy by marrying a young girl as the fourth wife to an old man, justifying it with "one can't fight the fate". As a result of the religious preaching, which left Sarsek village without cattle and people starving, Zuqa alone was deemed responsible. When he mentioned "one lion" he hinted at Zheniskhan, "two tigers" are two leaders, and "four bears" are four bi-orators. Zuqa responded to these accusations with motivation:

– Allow me to prove that the culprits of this incident are the tyranny of Mardan, who destroyed that village, and the disbelief of Tautan, who attempted to marry a young girl of the age of his granddaughter. It was not the poor village's fault to fall into the clutches of wicked Mardan, and now red-bellied, hungry children suffer. If I cannot prove to one lion, two tigers, and four bears that the true culprits are only these two rich tyrants, then let God punish me! Please show paternal care and exert pressure to have this verdict reconsidered.

– I've already told you, my friend, that the bones of a slaughtered animal are cut at the joints. To reconsider the verdict and verify it, we first need those two fugitives themselves! The agreement is clearly documented; please don't push on me any further" – asserts Zhake Bi (Shabdanuly, 2004:42). In these dialogues, Zuqa speaks truthfully about the country's fate and the accused parties they are Mardan's tyranny and Tautan's audacity, isn't it? Following the ensuing dialogues, Zuqa did not expect that the bi-orator would react so impulsively to his words as per steppe rules "for forty years the government has been striving to identify reasons, find solutions, and satisfy all who approach it".

Zuqa used to believe "no need an army to preach the justice", but now he considers "if you seek justice, keep strength on your side". In the third chapter of "Equality Struggle" after failing to find justice and overcome with his eloquence, he left the Khan's court and relocated to Koktogai in Altai, where Iteli tribe resided. Among the Abak Kerei, this tribe was the poorest one. The village of Iteli was burdened with military horse taxes known as "yellow bridle" by the Manchu Khanate, as well as deceptive taxes labeled "for meal" and "security". Upon his arrival, Zuqa was warmly welcomed with open arms by tribe people who met him with great pleasure: "Our foal that will become a horse, our son who will become a protector!". They expressed their joy with enthusiasm and gathered livestock, that can make him a middle level rich man. However, Zuqa declined their gifts. Instead, he calculated and distributed the collected cattle among the households of the starving Sarsek village. From a young age he sought refuge in the country, advocated for justice, and shared his inheritance with the hungry people.

Oratorical discourse of political content. In the work, the appeal of Zuqa to Zhake Bi in search of justice in the case of "Nazipy and Doszhana" is colorfully described but he was blamed anyway. Apart from this, another case appeared, an impetuous girl, who was engaged to her merkit (tribe name) boyfriend, escapes with another man she loves. Would it not be for the "honour of the people" to malign Zhake Bi against Zuqa because of contractual matchmaking and marriage sharia. Zuqa resolves to achieve justice without

bloodshed, despite the challenges. An Elder Babakan arrives from the Merkit tribe not for negotiation but for confrontation. When Merkits initiate conflict, Zuqa's mounted comrades, armed and fierce like bears, intervene. Observing from a distance Zuqa instructs his soldiers to cease hostilities, prompting the Merkits to withdraw with their weapons. Other clans seek refuge with Zuka due to heavy taxation and violence, so Zuqa's villagers were swelling in numbers. Subsequently, Zuqa departs Koktogai and settles the land from Buryltogai to endless sandy expanse.

In this manner, a new community emerged comprising impoverished individuals. Each migrating clan was allotted a suitable area based on their needs, whether they were herders or farmers. Zuqa enhanced his soldiers' capabilities through military training. The villagers wished for Zuqa to embark on pilgrimage so they could be on par with other clans. However, realizing the growing population in his village would strain food and grain resources during winter, Zuqa declined the pilgrimage. Instead, he prepared eighty camels and set out with twenty men to procure grain from Zhemenei, where Zhake Bi's village was located. He directly purchased grain from Ulungir and transported it to Zhemenei, where salt was scarce, exchanging it for wheat at a bag-to-bag price. Zuqa personally led the caravan. Upon witnessing Iteli's numerous camels on their return journey, the Merkits grew envious. They dispatched a messenger to Zuqa, requesting him to divert the caravan to their village. The Merkits sought to prevent others from plundering the caravan, believing Zhake Bi, renowned for his eloquence, was the best intermediary. This sets the stage for the eloquent discourse between Zhake bi and Zuqa.

– I didn't invite you for another betrothal, said Zhake Bi, rising his head. It's clear that you're a fugitive criminal evading charges. In essence, leave half of these camels voluntarily and take the rest back immediately! – Zhake Bi ordered Zuqa. By stating that he had "run away" Zhake meant that Zuqa had moved from Koktogai. Naturally, Zhake was not concerned about judgment due to the influx of poor people who sought refuge with Zuqa and expanded their settlement.

– "You may have heard my greeting via Babakan last year; we didn't flee, you were the one who avoided us after bringing ruin to our village. Even if your arm is strong enough to gather us and plunder our provisions, your authority and right are not strong enough!" (Shabdanuly, 2004:81). Zuqa also aimed to protect the wealth of his people from becoming easy prey. He realized that "the power of words depends on the zhuz (tribes), and the tribe's victory depends on strength". Understanding that mere words couldn't rectify the injustices around him, Zuka recruited young men capable of defending the country. He established order and trained them in military skills. Previously, he clandestinely acquired the cattle of the wealthy (Mardan and Tautan), exchanged them for livestock from Erenkabyrga, and distributed them to the impoverished seeking refuge with him. Some of the cattle was exchanged for weapons to arm his soldiers. Addressing this situation, Zhake Bi remarked:

– You know the issue. I am Zhake Bi, and you are a thief, Zuqa! If you don't agree with my decision, then prepare to have all this food swept away before the four judges!" - Zhake Bi asserted.

– If the four bi-orators are your chosen arbiters to confiscate my food, so be it! I have no objection" - Zuqa replied calmly. You have a solid reputation; perhaps you should

issue the command. However, these camels are not mine; they were brought as part of a caravan to provide sustenance for the impoverished people of my country and people who are hungry and whose children are thin and weak. I did not come here to settle a widow's dispute this time; I came solely to deliver grain with these eighty camels and to rescue the one hundred and sixty households that can face starvation this winter. Anyone who understands the life-and-death struggle of these households must shoulder a great responsibility. Rather than taking the fate of these people upon yourself, consider their plight!" (Shabdanuly, 2004:87). However, instead of accepting Zuqa's request, Zhake Bi chose to assert his authority.

– *You're going to leave here scott-free, you are dummy priestman! I will summon the tore and four bi-orators here to nullify your scott-free judgment*" – Zuka declared arrogantly to Zhake, who seemed ready to execute himself.

– *I worked so hard, but couldn't even collect all of those Khans and bi-orators even being me "a respectful priestman. You are so proud that you will bring all Kerei authority here, dear Bi! But I can't even give you forty horses now, even cannot give you a lame camel by my own wish! They are not my own, but the children's camel!* (Shabdanuly, 2004:88). When he started his application for reconsideration of the issue related to Doszhan and Nazipa, neither Zhake Bi, Mami Bi, Ospan Bi, nor Zheniskhan Khan, referring to each other did not reconsider the case. Zuqa, who was looking for justice all these time and was sleepless to care of hungry people was referring to these dialogues. Zhake Bi sent letters by messengers to the four bi-orators and invited them individually. Immediately, Zuqa also wrote a letter to four orators with a brief description of the incident and asked them to come to resolve the dispute instead of coming by invite. Until the messengers arrived, Zhake prepared a lavish feast for Zuqa and his soldiers. Zuqa recognized this ostentatious display of wealth but ate all the food served. It's noted that Zhake Bi's younger wife is the daughter of younger brother of Zuqa's father, Shamel, from Kalba. When Zuqa's father passed away, this younger brother relocated Zuqa to Kalba. As Zuqa matured, he began to oppose Shamel's mistreatment of the people. After failing to rectify the situation, Zuqa moved to Altai with his mother and siblings, severing ties with Shamel's children. Zuka's sister looked at him in astonishment, as if wondering how he managed to fit all meal. To the surprise of the younger wife, the Bi responded.

– *Didn't you know that your brother has seven layers of stomach?*" he smiled. Zuqa, aware that the proverb "The stomach of an orphan has seven layers" is a derogatory term used by wealthy orators, responded:

– *If greedy rulers won't stop their 'hostage' and 'charge' tactics, the orphans' stomachs will reach seventy layers!*" he replied. The response of the Bi was the following:

– *This is not my invitation, it is a table set by the Merkit people. You have a habit of eating Merkit's meals for free, so continue to eat. The Merkit do not count the meals when serving the table. All you have to do is eat, but do not ask to be excused afterward*" Zuqa replied.

– *Who are you yourself, who are ready to eat eighty camels in a volley for the handful of bread you gave us while we were captives!*

– *You have captured us and served seven pieces of bread, but now are so greedy and want to swallow eighty camels for a handful of bagels? And yet you call us greedy, then who are you?!*

– *Despite failing to prove that I'm greedy, you accuse me of being rapacious? We will see who is greedy in the end. Let's wait and see, my dear!*

– *What a bauyrsak (bread variety) that can fit in four or five pieces in a person's mouth, what a shaggy-wool camel that does not fit in a stable, there need not one stable as eighty camels cover not only one valley! If I see that you are a ravenous man, how can I call you else, as a ravenous man will surpass in willing? (Shabdanuly, 2004:91) - laughed Zuqa. Zhake, knowing that he lost in this verse competition, laughed as well. The adept use of these artistic tools highlights the writer's comprehensive knowledge, broad worldview, and logical ability*

Oratory in the judicial process. Three bi-orators hesitated to render judgment based on the letters received from both Zhake Bi and Zuqa. During his authority time, Zhake Bi had a dispute with Zhangzhun in Urimqi and refused to dispatch troops from Altai to the Manchu army. In Zuqa's letter, he sternly wrote the following "If you are a genuine judge and not driven by greed, do not side with the defendant. Come to administer justice" (Shabdanuly, 2004:98). Only Kara Ospan assumed authority and made a decision. He penned separate letters to both parties, summoning them to a council of authorities. As the focal point of this argument, Zuqa was given the floor first:

– *Let me speak! - declared Zuqa, raising his hand. It is true Zhake and I have a dispute over a widow. Yet, it is also true that he eschewed peaceful dialogue, opting instead to wield the entire mercantile mace, plunging two allied nations into bloody conflict, and staining my village with bloodshed. If Zhake prevails, he will reclaim the cattle as bridal payment. If I prevail, I face censure for challenging the elder authority responsible for the 'national holiday' and exposing to uphold truth, incited a senseless war. Before this assembly of Kerei's intellectuals, the Khan, Tore, and bi-orators, I have only two words to request. Please grant me permission to speak"* Tole Bi and Zheniskhan granted their consent.

– *The first matter I wish to address is this: there have been different regimes preceding us. There was a benevolent government that toiled for the people's welfare, and a predatory government that claimed and consumed its citizens. There was a capricious government that changed direction like a slippery soap, and a churchly government that concealed its fangs behind a smile. And is it true that all of them prosecuted four major criminals accused of 'tampering', 'murder' 'mail robbery' and*

'caravan robbery' ? (Shabdanuly, 2004:99). When Zuqa posed this question, all four bi-orators confirmed it. Zuqa elaborated on the case:

– *The impoverished Iteli family, known to you, became even poorer due to an influx of other destitute villagers. The caravan of eighty camels they assembled to transport grain to those left hungry due to special circumstances was seized by Zhake. It has been seven days since our camels were taken, and we have no clue about their whereabouts. Is there a legal remedy for this injustice within our system, or is there none? Zuqa's statement visibly paled Zhake Bi's complexion, causing him to lower his head. Following these remarks, Ospan Bi spoke.*

– *Hey, my dear yellow bear, how is it that you acted out of jealousy and employed Aryk sniper to take down the caravan of a certain tribe and drive away the camels? Is this not considered caravan robbery? Say the verdict yourself.* This was addressed directly to Zhake Bi.

Zhake replied, "It was just a day ago that it was called a caravan, seems I was mistaken". In the following response, Zuqa proceeded with his second question:

– *And the second matter I raise is this: every person who has a dream and courage, someone has courage, someone has a dispute – all go to the superior ruler and speaks with permission. Speaking out with no permission will be accused and reprimanded. But what about those who grabbed a caravan that arrived, lounge on two pillows, and say, "I have a complaint, hey khan and bi-judges, come and help me to resolve it!" If such a great abuser, with such a disgrace to the country and authority will escape condemnation by the government?* (Shabdanuly, 2004:99). The judges did not say a word to Zuqa's question. Ospan, who is the top orator, once again told to make the decision to Zhake Bi. After that Zhake Bi said:

– *I once boasted as if I owned the mountains, but failed to realize the immense mountain before me, admitted Zhake, reflecting on his error* (Shabdanuly, 2004:100). In response, Tole Bi judged and offered a sharp remark, stating the following:

– *While you were busy exploring the surface of the earth and focusing solely on wealth, Zuqa was deeply attuned to the sorrows of the people, the necessities of daily life on the surface, and the deeper, underlying concerns of society,* followed by laughter from Kara Ospan. After considering the arguments presented by both sides, Zhake Bi rendered the verdict. He issued two charges against himself as payment to Zuqa, one for each of the two cases under review. Zuqa, in turn, expressed his views:

– *Today I find myself on equal footing with Jake, who has strayed from being regarded as a human the entire Kerei people. We both approached you together, entered the investigation door simultaneously, signifying our equality. In life and death, our voices carry equal weight. Thank you for your justice this time as well. Not due to Zhake's admission, but as an offering for this joyous occasion, I willingly forfeit the cattle owed to me by Zhake"* (Shabdanuly, 2004:103). This statement underscores the concept of valuing human life and attributes, much like a jeweler appreciates the worth of jewelry. Observing Zuqa's eloquence and skill, Zhake extended even greater hospitality by sending him back with presenting a horse and covering a cloak.

To speak effectively in public requires a broad worldview, sensitivity, keen observation, and the ability to analyze real-life phenomena. S. Negimov once remarked: "Thoughtful speech in front of the public depends on the speaker's worldview, ability, and life experience". He emphasized that not every orator is fortunate enough to find a platform for meaningful discourse in a significant debate (Mursal, Tanzharikova, Saltakova, 2022:158-166).

When determining the rhetorical strategy in a literary text, it is crucial to consider the three key values embedded in folk knowledge (Davis, 1996). These values are often centered around fundamental concepts such as the law of the field, justice, country, brotherhood, honor, heroism, and a bi-orator. By perpetuating the tradition of venerating and studying

the essence of spiritual maturity within the Kazakh worldview, the virtue of eloquence is celebrated and passed down to future generations.

4. Results

Oratorical discourse can be considered not only as a historical phenomenon, but also as a social one. Because in connection with the development of society, the substantive, structural sphere of oratorical art related to social needs is also expanding. The Russian researcher G.Z. Apresyan divided oratorical words into five groups according to their thematic content (Apresyan, 1978:36-37), half a century ago A. Baitursynuly divided and distinguished oratorical words into five groups according to their theme: political oratorical words, authoritative oratorical words, educational oratorical words, mentoring oratorical words, sycophantic oratorical words (Baitursynuly, 1991:85).

In our research of the novel "Pana" by Q. Shabdanuly we categorized the rhetorical discourse into five groups based on G. Kosymova's classification of thematic and content groups:

- oratorical discourse in the content of everyday life;
- oratorical discourse of religious content;
- oratorical discourse about quarrels over a engaged young woman but left for someone else;
- oratorical discourse of political content;
- oratory in the judicial process (Kosymova, 2003:78).

Oratorical discourse of everyday content includes oratorical words related to the conditions of social everyday life. The oratorical discourse of religious content includes a set of oratory words calling a social group to goodness, humanity, purity, stating surahs and ayats of the Koran. Oratorical discourse on cases pertaining only to widows includes eloquence uttered by bi-orators in disputes. Oratorical discourse of political content reflects the economy of society, socio-political life, life activities of the people. The subject of such authorisation may be all criminal cases to be tried in the court of oratory. All the above thematic groups of oratorical discourses are carried out in the form of monologues or dialogues. At the same time, since any of these groups affects the fate of a person, the *bija* (in the position of judge) cannot speak in general and remain indifferent. The aim is to influence the listeners with words.

S.K. Sapiyeva, N.E. Malova, A.R. Shkhumishkhova study new aspects of the semiotics of discourse, in the expansion of ideas about the essence and attributes of literary and artistic discourse, which represents a certain contribution to the further development of the theory of artistic text and discourse (Sapiyeva, Malova, Shkhumishkhova, 2021: 27-39).

Yu.V. Mirnova and T.I. Sokolskaya consider that in the artistic text as a unit of discourse, linguistic consciousness and linguistic personality are manifested and linguistic personality. The text, being the result of discursive activity, reflects a certain thought process of generation, development and understanding, realisation of the conceptual energy flow of meaning (Mirnova, Sokolskaya, 2021: 33-43)

The dialogue structure holds a significant position within the narrative and representational framework of eloquent discourse. Oratorical words built on question-answer tend to complement, enliven each other, although question-answer is an opposite

phenomenon. This unique aspect finds clear expression within the artistic system of oratory. Through the dialogue structure, the essence of oratory, the spiritual worldview of the orator, and the meaning of human life are illuminated. Additionally, moral and ethical conclusions are drawn, unveiling the intricacies of society, the world, and creation (Adambayev, 2019: 28). Moving forward, we will conduct a literary analysis of the writer's texts from the perspective of oratorical discourse.

5. Conclusion.

In our investigation of oratorical discourse within the novel "Pana" our objective was to identify the position and significance of the art of oratory in Kazakh culture. Throughout our analysis, we were able to highlight exemplary instances of national culture depicted through the poetic verses of our nation's bi-orators. Consequently, we are confident that every reader, upon engaging with these literary works, will have the opportunity to broaden their cultural perspective, enhance their cultural vitality, and fortify their national identity.

The investigation of eloquent discourse in our study sheds light on solutions to complex problems within the modern social environment through traditional cultural knowledge of our nation. It reveals advanced dimensions of knowledge and traditional national perspectives. As we uncover its ethno-cultural aspects, the significance of the issue becomes more apparent. In the novel «Pana» by Q. Shabdanuly, through the conflict between Zhake Bi and Zuka Batyr who transformed disputes into compromise and irreconcilable enmity into friendship with just a few words, we witness the universal scope of social and cultural knowledge among Kazakh people and the intricate framework of advanced ideas within Kazakh civilization. This underscores the importance of exploring the cultural-philosophical aspect of national eloquent speech, emphasizing its relevance and the need to consider it across various academic disciplines. Ultimately, eloquent discourse teaches the art of rhetoric, fosters morality, instills a sense of national pride, encourages understanding of generational vocabulary, and celebrates traditional values.

References:

1. Adambaev B. (2019) The art of rhetoric. – Almaty: "Bilim". – 216 p. (in Kaz)
2. Asylbekuly S. (2021) Kazakh story: genesis, evolution, poetics: monograph. – Almaty: "Almaty". – 349 p. (in Kaz)
3. Apresyan G.Z. (1978) Art of oratory. – Moscow: Moscow University. – 280 p. (in Russ)
4. Baitursynuly A. (1991) Ak zhol (The blessed way). – Almaty: "Zhalyn". – 460 p. (in Kaz)
5. Davis M. J. (1996) The discourse of oratory: The new rhetorics and romantic writing. – The University of Texas at Austin. – 83 p (in Eng)
6. Khuatbekuly, Y. (2019) Discourse: Leader and the Modern Literature // Opción, Año 35, No.89, 879-895. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-09 pp. 2477-9385> (in Eng)
7. Kossymova G. (2003) Basics of Kazakh oratory. – Almaty: "Bilim". – 256 p. (in Kaz)
8. Mursal A., Tanzharikova, A., Saltakova, Z. (2022). The poetics of the novel by B. Jumabayul's "Izgutty batyr". *Bulletin of KazNU. Series of Philology, 187(3)*. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v187.i3.017> (in Kaz)
9. Mironova Yu.V, Sokolskaya T.I. (2021) LITERARY DISCOURSE AS A COGNITIVE DIALOGUE ABOUT «LANGUAGE AS THE HOUSE OF SPIRIT Professional Discourse & Communication Vol. 3 Issue 2, 2021. Pp.33-43. <https://doi.org/10.24833/2687-0126-2021-3-2-33-42> (in Eng)

10. Narenova A. B. (2015) The psychological meaning of rhetorical speech culture // Bulletin of Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov, No. 3 (41). – 271 p. (in Kaz)
11. Nikolayeva E. A. (2017) Rhetoric in the aspect of formation of communicative competences // Actual issues of humanitarian knowledge in modern society. – 592 p. (in Russ)
12. Smagulova G., Kurkebaev K., Zhumagulova A. (2008) Discourse of rhetorical words. – Almaty: "Arys". – 184 p (in Kaz)
13. Sapiyeva S.K., Malova N.E., Shkhumishkhova A.R. (2021) Literary-And-Artistic Discourse And Its Interpretation In Modern Linguistics// PNRPU Linguistics and Pedagogy Bulletin No. (4)2021. pp. 27-39 <https://doi.org/10.15593/2224-9389/2021.4.3> (in Russ)
14. Shabdanuly K. (2004) "Pana". – Almaty: "Korkem". – 536 p. (in Kaz)
15. Yernazarova Z.Sh. (2017) Argumentation models of Kazakh rhetorical words. Herald of KazNU. Series of Philology, 166(2). – 301 p. (in Kaz)

Әдебиеттер:

1. Адамбаев Б. Искусство риторики. – Алматы: «Білім», 2019. – 216 с.
2. Асылбекулы С. Казахский рассказ: генезис, эволюция, поэтика: монография. – Алматы: «Алматы», 2021. – 349 с.
3. Апресян Г.З. Искусство ораторского искусства. – Москва: Московский университет, 1978. – 280 с.
4. Байтурсынулы А. Ақ жол (Благословенный путь). – Алматы: «Жалын», 1991. – 460 б.
5. Davis M. J. (1996) The discourse of oratory: The new rhetorics and romantic writing. – The University of Texas at Austin. – 83 p.
6. Ернарарова З.Ш. Модели аргументации казахских риторических слов. Вестник КазНУ. Серия Филологии, 2017. 166(2). – 301 с.
7. Косымова Г. Основы казахского ораторского искусства. – Алматы: «Білім», 2003 – 256 с.
8. Khuatbekuly, Y. (2019) Discourse: Leader and the Modern Literature // Orción, Año 35, No.89, 879-895. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-09> pp. 2477-9385
9. Мурсал А., Танжарыкова А., Салтакова Ж. Б.Жұмабайұлының «Ізғұтты батыр» романының поэтикасы. ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы, 187(3) 2022. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v187.i3.017>
10. Mirnova Yu.V, Sokolskaya T.I. (2021) LITERARY DISCOURSE AS A COGNITIVE DIALOGUE ABOUT «LANGUAGE AS THE HOUSE OF SPIRIT Professional Discourse & Communication Vol. 3 Issue 2, 2021. pp.33-43. <https://doi.org/10.24833/2687-0126-2021-3-2-33-42> (in Eng.)
11. Наренова А. Б. Психологический смысл риторической культуры речи // Вестник Актыбинского регионального государственного университета имени К. Жубанова, 2015. № 3 (41). – 271 с.
12. Николаева Е. А. Риторика в аспекте формирования коммуникативных компетенций // Актуальные вопросы гуманитарного знания в современном обществе, 2017. – 592 с.
13. Смагулова Г., Куркебаев К., Жумагулова А. Дискурс риторических слов. – Алматы: «Арысь», 2008. – 184 с.
14. Сапиева С.К., Малова Н.Е., Шхумишхова А.Р. (2021) Литературно-художественный дискурс и его интерпретация в современной лингвистике // Вестник ПНИПУ «Лингвистика и педагогика» № 1. (4) 2021. С. 27-39 <https://doi.org/10.15593/2224-9389/2021.4.3>
15. Шабданулы К. «Пана». – Алматы: «Көркем», 2004. – 536 с.

A.A. Демесинова¹, Г.К. Қажыбаева², Г.Т. Тлеубердина^{3*}

*^{1,2,3}Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан
E-mail: ¹d.akerke1978@mail.ru, ²guldenkgk@mail.ru, ³guldentleuberdina@inbox.ru
ORCID: ¹0009-0008-2859-4628, ²0000-0002-1177-5421, ³40000-0002-0574-643X*

ҚАЗАҚ ФЭНТЕЗИ ЖАНРЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕР

Аңдатпа. Мақалада фэнтези жанры туралы еңбектер жазған ғалымдардың ғылыми көзқарастары сараланды. Әлемдік әдебиеттану ғылымында фэнтези жанрының тамыры тереңде екені анық. Дегенмен ұлттық әдебиетімізде фэнтези жанрындағы туындылар баршылық. Мақалада фэнтези жанрының ғылыми фантастикадан жанрлық ерекшелігі көрсетілді. Осы бағытта қазақ әдебиетіндегі фэнтези жанрында шығармалар жазған қаламгер Рүстем Сауытбайдың туындыларына талдау жасалыны. Мақаланың мақсаты мен міндеті – қазақ фэнтези жанрындағы көркемдік ізденістерді зерттеу нысанына айналдыру болып табылады. Сонымен қатар ғылыми мақаланы жазу барысында қаламгер шығармаларының тақырыптық-идеялық, көркемдік мән-мағынасы зерделенді. Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері мен талдаулар бөлімінде фэнтези жанрының өзіндік ерекшелігіне баса назар аударылды. Осы мәселенің төңірегінде де зерттеулер жүргізілді. Ұлттық әдебиеттануға қатысты А. Байтұрсынұлы, М. Әуезов, С. Қасқабасов сынды т.б. отандық ғалымдардың ой-пікірлері пайымдалды. Қазақ фэнтези жанрының қазіргі таңдағы көрінісі, көркемдік ізденістер, дамуына байланысты ғылыми қорытындылар жасалды. Түйіндеп айтқанда қазіргі қазақ әдебиетіндегі фэнтези жанрының өзіндік бағыты мен көркемдік жүйесі жайлы мәселелер жүйеленді. Сонымен қатар, тек қазақ әдебиеттануындағы осы тақырып төңірегіндегі іргелі зерттеулер мен ғылыми мақалалардан бөлек, шетелдік ғалымдардың да зерттеулеріне баса мән берілді. Фэнтези жанрының шығу төркіні мен негізіне арқау болған мифтер және олар жайлы орыс ғалымдарының зерттеулеріне шолу жасалды.

Кілт сөздер: жанр, фэнтези, көркем шығарма, миф, поэтика, фантастика, ғылыми жанр, әдебиеттану.

A.A. Demessinova¹, G.K. Kazhibaeva², G.T. Tleuberdina^{3*}

*^{1,2,3}Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan,
E-mail: ¹d.akerke1978@mail.ru, ²guldenkgk@mail.ru, ³Guldentleuberdina@inbox.ru
ORCID: ¹0009-0008-2859-4628, ²0000-0002-1177-5421, ³40000-0002-0574-643X*

Artistic searches in the kazakh fantasy genre

Abstract. The article analyzes the scientific views of scientists who considered the Fantasy Genre in the world of literary science. It is obvious that the fantasy genre has deep roots. Nevertheless, in our national literature there are works in the fantasy genre. The article shows the genre specificity of the fantasy genre from science fiction. The works of the writer Rustem Sauytbay, who wrote works in the fantasy genre in Kazakh literature, were analyzed in this direction. The aim and task of the article is to turn artistic research in the genre of Kazakh fantasy into a subject of research. Also in the process of the research article the subject-ideal, artistic meanings of the writer's works were investigated. In the section «Main results and analysis of the research work» the emphasis was made on the originality of the fantasy genre. The research on this problem has also been carried out. Regarding the National Literary Science, the opinions of domestic scientists A. Baitursynov, M. Auezov, S. Kaskabasov and others were expressed. In connection with the modern manifestation of the Kazakh fantasy genre, artistic research, development, scientific conclusions were made. In conclusion, the questions about the peculiar orientation and artistic system of the fantasy genre in modern Kazakh literature

were systematized. In addition, in addition to basic researches and scientific articles on this topic in Kazakh literary studies, emphasis was also placed on the researches of foreign scientists. An overview of the myths and researches of Russian scientists about the origin and basis of the fantasy genre was made.

Keywords: genre, fantasy, fiction, myth, poetics, fiction, scientific genre, literary studies.

А.А. Демесинова¹, Г.К. Кажыбаева², Г.Т. Тлеубердина^{3*}

^{1,2,3} Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, Казахстан

E-mail: ¹d.akerke1978@mail.ru, ²guldenkgk@mail.ru, ³Guldentleuberdina@inbox.ru

ORCID: ¹0009-0008-2859-4628, ²0000-0002-1177-5421, ³40000-0002-0574-643X

Художественные поиски в жанре казахского фэнтези

Аннотация. В статье проанализированы научные взгляды ученых, рассматривавших жанр фэнтези в мировой литературоведческой науке очевидно, что жанр фэнтези имеет глубокие корни. Тем не менее, в нашей национальной литературе есть произведения в жанре фэнтези. В статье показана жанровая специфика фэнтези от научной фантастики. В этом направлении был проведен анализ произведений писателя Рустема Сауытбая, написавшего произведения в жанре фэнтези в казахской литературе. Целью и задачей статьи является изучение художественных изысканий в жанре казахского фэнтези как предмета исследования. Также в ходе научной статьи были изучены предметно-идейные, художественные смыслы произведений писателя. В разделе «Основные результаты и анализ исследовательской работы» сделан акцент на оригинальности жанра фэнтези. Также были проведены исследования этой проблемы. Касательно национального литературоведения были рассмотрены мнения отечественных ученых А. Байтурсынова, М. Ауэзова, С. Каскабасова и др. В связи с современным проявлением казахского жанра фэнтези, художественными изысканиями, развитием были сделаны научные выводы. В заключение были систематизированы вопросы о своеобразной направленности и художественной системе жанра фэнтези в современной казахской литературе. Кроме того, помимо фундаментальных исследований и научных статей по данной теме в казахском литературоведении также был сделан акцент на исследованиях зарубежных ученых. Сделан обзор мифов и исследований российских учёных о происхождении и основе жанра фэнтези.

Ключевые слова: жанр, фэнтези, художественная литература, миф, поэтика, художественная литература, научный жанр, литературоведение.

1. Кіріспе

Қазақ прозасы ХХ ғасырдың басынан бері өзіндік тақырыптық-идеялық, жанрлық-көркемдік тұрғыдан даму мен өсіп-өркендеу жолында талай өзгерістерді басынан өткерді. Қазіргі қазақ прозасындағы фэнтези жанры ұлт әдебиетінің даму жолының сәтті олжасы болып табылады. Осы орайда мифологиялық және ертегі мотивтерін қолдануға негізделген фантастикалық әдебиеттің жанры деп есептеліп келген фэнтезидің қазақ әдебиетіндегі еншісін зерттеп-зерделеуді нысанаға алу мақсат етіліп отыр.

Ғылыми көзқарастар бойынша фантастикалық көрініс әлемінде бұрыннан бар, бірақ автор тарапынан қайта өңдеген миф жүйесі немесе автордың мифопоэтикалық тұжырымдамасы бейнеленеді. Дегенмен фэнтези жанры туралы кейбір зерттеушілердің пікірін жүйелесек, мифопоэтикалық аңыздарды фэнтези жанрының қайнар көзі деп (В.Л. Гопман, М.С. Галина) санаса, фэнтезидің ғылыммен байланысы туралы (А. Николаева, О.А. Брилева, К.Г. Фрумкин) кейбір зерттеу еңбектерінде қарастырса, жанрдың негізгі белгісі автор жасаған ерекше сикырлы әлем болып

табылатындығын (В. Губайловский) атап өткен (Печагина, 2011: 10). Сонымен қатар «Фэнтезидің ғылыми фантастикадан айырмашылығы – көркем шығармадағы оқиға өтетін әлемді ғылыми тұрғыдан негіздеуге талпынбайды. Көркем шығармадағы әлем гипотетикалық (болжам) тұрғыда өмір сүреді және біздің шынайы өмірмен сәйкес келе бермейді. Ондағы шындық ретінде параллельді әлем, бөгде әлем автор тарапынан ойдан шығарылып, ол әлемдегі физикалық заңдар жердегіден өзгеше болып бейнеленеді. Авторлық неомиф әлемінде ойдан шығарылған құдайлар, сиқыршылар, бақсы-құшнаштар, айдаһарлар, алып дәулер, феялар, жын-перілер, періштелер, шайтандар оқиғаларға қатыса отырып, бірге өмір сүре береді. Фэнтезидің ертегілерден басты айырмашылығы – мұндағы таңғажайыптар суреттелетін әлемде қалыпты жағдай ретінде бейнеленіп, ақиқат шынайы өмірдегі табиғат заңдылығы сияқты жүйелі көрініс табады», – деген тұжырымды да негізге алуға болады (Демисинова, 2023: 166).

Аталмыш жанрдың көптеген шығармаларында Жарық және Қараңғылық, Жақсылық пен Жамандық – басты тақырып. Балалардың қиялында адамгершілік және мәдени құндылықтар, соның ішінде олардың жақсылық пен жамандыққа қатысты түсінік қалыптастыра отырып, балалардың дүниетанымын тереңдетеді (Зорба, 2019). Фэнтези жанры жазушыларды ең алдымен авторлық қиялға үлкен еркіндік беріп, әңгімеге кейде мүмкін емес элементтерді енгізуге мүмкіндік беретіндігімен тартады. Дегенмен, мұнда да шектеулер мен ережелер бар.

2. Зерттеу әдістері мен материалдар

2.1 Зерттеу әдістері

Мақаланың тақырыбына орай зерттеу барысында салыстырмалы-салғастырмалы, жүйелі-кешенді сияқты ғылыми әдіс-тәсілдер пайдаланылды. Сондай-ақ әлемдік әдебиеттану ғылымында фэнтези жанры жайлы зерттеген әдеби-ғылыми, сын-зерттеу жұмыстары мен еңбектеріне шолу жасалып, тұжырымдар келтірілді. Тақырыпқа өзек болған фэнтези жанры төңірегіндегі теориялық байламдар негізінде фантастикалық мәтіндерге салыстырмалы, әдеби-герменевтикалық талдау жасалды.

2.2 Материалға сипаттама

Зерттеу жұмысының материалы ретінде фэнтези жанры жөнінде В. Гопман, М. Галина, А. Николаева, О. Брилева, К. Фрумкин, В. Губайловский сияқты ғалымдардың және қазақ ертегілері мен бақсылық сарын туралы Ш. Уәлиханов, А. Байтұрсынов, М. Әуезов, Қ. Жұбанов, Ә. Қоңыратбаев, С. Қасқабасов сынды фольклористер мен әдебиет зерттеушілерінің тұжырымдары басты назарға алынды. Осы ғалымдардың тұжырымдары негізінде Рүстем Сауытбайдың фэнтези жанрындағы шығармаларының көркемдік деңгейін қарастырдық. Себебі бүгінгі күні ұлттық әдебиеттегі фэнтези жанрында қалам тартып жүрген жазушылардың арасында барынша танымалы екені анық. Осы тұрғыдан қазақ фэнтезиінің өзіндік ерекшелігін, қазіргі әдеби үрдістегі көркемдік ізденістерді көрсетуге талпыныс жасалды. Фэнтези жанрында шындық болмыста болуы мүмкін емес, бұл дүниеде жоқ әлем суреттелуі; сюжетке қажетті элемент ретінде магия мен фольклорлық персонаждардың көрінуі; авантюралық сюжеттің орын алуы; (іздеу, саяхаттау, соғыс т.с.с.); технология мен сиқыршылық арасындағы жасырын қарсылықтың көрінуі;

жақсылық пен жамандықтың арасындағы күрес негізгі сюжет түзуші тін болғанымен, ертегідей тек қана жақсылыққа ғана басымдық берілмеуі, қайғы мен қуаныш аралас аяқталуы сияқты ерекшеліктер негізге алынды. Осы тұрғыдан Рүстем Сауытбайдың туындылары қазақ фэнтези жанрының озық үлгісі болып табылатындығын дәлелдеу мақсат етілді.

3. Талқылау

Рүстем Сауытбайдың «Шоко әлемі» туындысында басқа жанрларда көріне қоймайтын, тек фэнтези жанрына тән жанрлық ерекшеліктер анық байқалатын штрихар бар. Фэнтезидің жанрлық ерекшеліктері біріншіден шындық болмыста болуы мүмкін емес, бұл дүниеде жоқ әлемді суреттеу десек, автордың бұл шығармасы осы тұжырымның нақты мысалы бола алады. Қаламгер туындысындағы Элия мен Райл Шоко әлеміне барып, онда білім алады. Шоко әлемі шындық болмыста болуы мүмкін емес әлем. Бұл да яғни дүниеде жоқ әлемнің суреттелуі фэнтези жанрының ерекшелігін танытады. Бұл әлем туындыда тек шоколадтан салынған үйлерден, ұшып жүретін кілемдерден яғни кілембустардан тұратын таңғажайып әлем болып суреттеледі. Шығармада керемет Шококент қаласы Тәтті тауының етегінде Балкөлінің жағасында орналасқаны сипатталады. Қаланың ерекшелігі ғимараттар мен тағы да көп нәрселердің шоколадтан жасалуында екендігін автор қызықтыра суреттейді. «Сондықтан ба, тұрғындары тәп-тәтті сөйлейді екен. Сөздері тәтті болғандықтан, әрине, көңілдері де шаттыққа толы болатын. Сонымен қоса шококенттіктер тәтті түс көріп, тәтті ұйқыға бөленетін. Тәтті өмір деп осыны айт. Өйткені, шоколад адамдардың көңіл-күйін барынша көтереді. Балалар қалағандарынша шоколад жей алатын. Бүлдіршіндер үйдің шоколадты қабырғаларын кеміргендіктен, ата-аналарына жылда үйлерін жөндеуге тура келеді. Шоколадтың бір ерекшелігі қыста суық өткізбейді, ал жазда ерімейді. Бұл қасиет сиқырлы шоколад дәндерінен келетін», – деген үзіндіде қиялдағы қала бейнеленген (Сауытбай, 2021: 54). Бұл фэнтези жанрында кездесетін құбылыс. Бұл қаланың ерекшелігі бұнда бәрі тәтті. Қала ғимараттары шоколадтан жасалған болса, тұрғындарының көретін түсі мен сөйлейтін сөздері тәтті деп суреттелген. Олардың тіпті есімдері де ерекше.

Шококент тұрғындары өздерін «шокилер» деп атап, «біз нағыз шокиміз» дейтін болған. Себебі олардың түстері қараторы боп келеді екен. Олар өздерінің балаларының есімдеріне «шоко» сөзін қосып отырған. Сондықтан қалада Айшоко, Нұршоко, Жашоко және Байшоко деген есімдері кездеседі екен. Қала ғимараттары ақ және қоңыр шоколадтан жасалған. Автордың Шоко әлемдегі кірпіш зауыты энергиясын сиқырлы шоколад дәндерінен алатынын сипаттауы да фэнтези жанрына тән тартымдылықпен берілген. «Бұл сиқырлы шоколад дәндерін періштелер ежелгі заманда аспаннан түсірген деседі. Шоколад мамандары бұл сиқырлы дәндердің сырын ешкімге ашпайтын. Өйткені дәндердегі тылсым энергияны теріс мақсатта қолданғысы келетіндер де бар еді», – деген тұстан біз сюжеттік тартыстың басталуын байқаймыз. Себебі құпиялылық сипат белең алады (Сауытбай, 2021: 54). «Тылсым энергияны» кімдер теріс мақсатта пайдалануы мүмкін деген ой сюжетті ширықтырады.

Дегенмен қаламгер шоколад әлемінде басқа тәттілер де бар екенін, тіпті ағаштар халуадан болса, тастар кәмпиттен, бұлттар тәтті мақтадан болатын деп суреттейді. Тәтті мақта өте бағалы тағам боп есептелгендіктен, тәтті мақта жегісі келген адам таудың басына шығып, тойғанша тәтті мақта жейді екен. Тәтті мақтаны жейтін қыздарды «мақта қыз» деп атап, олар жыл сайын таудың басына шығып, тәтті мақта жеп, оны басқа тұрғындарға да алып келетін болған. Бұл эпизодта тәтті дүние, тәтті әлем бейнесі жасалған. Айнала тек шаттық пен қуанышқа толған. Тек осындай әлемнің тыныштығын бұзатын, оның мейірім мен әділдігін жоқ қылуға тырысатын зұлымдық әлемі алдымыздан шығады.

Автор өзі ойдан шығарған Шоко әлемінің табиғатын суреттей келе жаңбыр жауғанда бұлттан шырын жауатынын айтады. Және бұл құбылыстың әр уақытта әрқалай болатынын ескертеді. Алмадан, өріктен, кейде апельсиннен шырын жауатынын қызықтыра айтады. «Балақайлар ауыздарын ашып дәм татады. Ал қыс мезгілінде жапалақтап балмұздақ жауатын. Осылайша, балмұздақ төмпешіктері пайда болады. Балалар қалағандарынша шана тебетін. Оның да түрлі түстігі болады. Шоколадтан жасалған балмұздақ немесе жеміс балмұздағы да жауып қалады. Сөйтіп Шокоценттіктер тату-тәтті өмір сүріп жатқанда, күтпеген оқыс оқиға болады. Шоколад мамандарынан сиқырлы дәндерді біреу ұрлап әкетеді», – деген үзіндідегі жағдай жоғарыдағы ойымызға дәлел болады (Сауытбай, 2021: 62).

Оқиғаны өрбіту барысында автор көп ұзамай ұрының қай елден болғандығын баяндайды. Ұрының шокилердің ежелгі жауы – Түздейім елінен болып шыққаны анықталады. Автор түздейімдіктер көптен бері осы сиқырлы шоколад дәндерін қолға түсіре алмай жүргендігі – жауластықтың басты себебі екендігін алға тартады. «Ащы жоспарларын іске асыру – Түздейімдіктердің көнеден бері келе жатқан мақсаттары. Өйткені, өмірлері ащы боп кеткен еді. Сөйлеген сөздері ащы, ұйқылары ащы, тіпті түрлері де ащы. Басқалардың тәтті өмірлерін қызғанып, бастарына ащы ойлар келетін. Араларындағы араздықтарының мың жылдық тарихы бар. Қандай айла ойлап тапса да, нәтижесіз болатын. Бірақ осы жолы дегендеріне жетеді» (Сауытбай, 2021: 62-63).

Сол күні Шокоцентте жаңбыр жауады. Шоколадтан жасалған ғимараттар ақырындап ери бастайды. Сиқырлы дәндер болмаған соң, шоколадтың құрамы өзгеріске ұшыраған екен. Шокоцент халқының мазалары кетіп, уайым басады. Қала көшелерінде шоколад ағып, жаңбыр біткен соң, қаланың қасында шоколад көлі пайда болады. Бұл ерекше құбылыс. Тылсым дүние. Шокоценттің патшасы Шокохан халқын жинап, саны шектеулі сиқырлы шоколад дәндерін Түздейімдіктер ұрлап әкеткенін хабарлап, дәндерді қайтару керек екенін айтады. «Бұл дәндер біз үшін өте маңызды. Шокоценттің күш көзі сол дәндер. Бұл дәндерді әулиелердің өзі сақтап, бізге аманат ретінде қалдырған. Сол дәндерді қайтару керек. Араларында қайтарам деген жан бар ма? – деп патша үмітпен жан-жағына қарайды», – деген сөз ойымызға дәлел бола алады. Әйгілі батыр мен оған қосылған төрт батыр ниет білдіреді. Бірақ ел ақсақалдары патшамен ақылдаса келе бес батырды емес, қарапайым жанұяның екі адамзат баласын ұсынады. Патша олардың сөзіне көніп екі баланы жіберуге келіседі. Бұл балалар сымбатты да ақылды әпкелі-інілі Элия мен Райл еді. Туындыда бұл екі бала былайша суреттеледі: «Бұл екі жас қарапайым

отбасынан болғанымен, мінез-құлықтары ханшайым мен ханзаданікі сияқты еді. Элия кішкентайынан жауапкершілігі жоғары қыз боп өсті. Және өте мейірімді, әрі адалдыққа қатты мән беретін. Ол шешім қабылдағанда барлық тұғырдан ойлап, негіз тапқан соң сол ойын іске асыратын. Ал Райл болса сезімтал жан болатын. Шешімді тез қабылдайтын. Бірақ соңғы кездерде логикаға қатты мән беріп жүр. Өлсіздерге көмектесуге әрдайым дайын. Біреу «көмек керек, жүр» десе шын жүректен қолдан келгенін істейді. Әкесі мен анасы оларға ерекше тәлім-тәрбие беріп өсірген. Олар сабақтан келе жатып жолдағы ағаштарды, шөптерді, жалпы айналасын зерттеп жүретін. Әр нәрседе бір мағына көретін» (Сауытбай, 2021: 79). Екі жасөспірім білектің күшіне емес, білімге сенген балалар еді. Ақылы мен тәртібі, білімі мен санасы бір-бірін толықтыратын Элия мен Райл мейірім әлемінің жыршысы еді. Туындыда жазушы фэнтези жанрына тән элементтің бірі әлемді құтқаруға арналған керемет баланың архетипін жасаған. Бұл екі баланың образы шығармарда жаңа реңктермен толықтырылған. Жазушы кейіпкерлерінің іс-әрекеті сюжеттің динамикалық дамуына сәйкестендірілген. Сонымен қатар екі баланың алдарына қойылған мақсатқа деген жоғары жауапкершілік оқырманды оқиғаның «екінші әлемде» болып жатқанын ұмыттырады. Бұны қаламгердің сюжет пен идея, шындық пен қиялды біртұтас қалыпта қиюластыруы деп тануға болады.

Жазушының туындысына арқау болған Шоко әлемінің тұрғындары, шокилер, тұздейімдіктермен бір-біріне ежелден бері жау болып келеді. Жан-жақтың бәрін тұздамақшы болған тұздейімдіктер үстемдік құрмақ болып, шокилерден сикырлы шоколад дәндерін ұрлап әкетеді. Осы оқиға негізінде туынды сюжеті құрылған. Тәтті мен ащының бір-біріне қарсы шығуы, бірінің орнын бірі басуына асығуының негізінде мейірімділік пен зұлымдық жатқаны байқалады. Тәтті әлемінің жеңгенін бар бала қалайды. Себебі ол жақсылық пен мейірімге толы әлем. Осы тұрғыдан келгенде қазақ ертегілеріндегі мейірім мен зұлымдықтың көрінісі фэнтези жанрында трансформацияланады (Мельнова, 2023). «Мейірім» мен «Зұлымдық» бір-біріне қарама-қарсы ұғымдар болса да, көп жағдайда бір-бірін толықтырып тұрады.

4. Зерттеу нәтижесі

Көркем шығарма көркем концептілердің жиынтығын құрайды. Концептінің негізгі желісін көркем шығарманы талдай отыра анықтауға болса, көркем концепт адамзаттың мәдени-этикалық тәжірибесі негізінде қалыптасқан құндылықтар жиынтығы болып шығады.

Концепт салыстырмалы түрде ақиқат нысанының тұрақты когнитивтік көшірмесі, өйткені ол мағынаға қарағанда әлеммен тікелей байланысқа түседі.

Қаламгер туындыларында да құндылықтар жиынтығы белгілі бір концепт негізінде көрініс табады. Адамзат баласының ерекше ардақтайтын, бойына сақтауға тырысатын адами қасиеттердің жиынтығы ретінде танылатын мейірім, жақсылық, жомарттық, адалдық концептілері «Шоко әлемі» туындысының өзегіне айналған. Фэнтези жанрының тағы бір жанрлық ерекшелігі – жақсылық пен жамандықтың арасындағы күрес негізгі сюжеттүзуші тін болғанымен, ертегідей тек қана жақсылыққа ғана басымдық берілмеуі, қайғы мен қуаныш аралас аяқталуы болып табылады.

Туынды образдары ретінде алынған балалар бейнесі қашанда да жақсылыққа жақтас, адалдықты ту еткен, қиындықты жеңе білетін жасөспірімдер.

Рүстем Сауытбайдың туындыларындағы «Мейірім» концептісіне «Батырлық», «Махаббат», «Бақыт», «Отбасы», «Достық», «Даналық», «Білім», «Парыз», «Өмір», «Жарық» және т.б. Ал «Зұлымдық» концептісіне «Соғыс», «Өшпенділік», «Қараңғылық» мәндес болып келеді. Автордың «Шоко әлем. Тылсым Эллипсаһар» туындысындағы «Ұстаз» концептісі репрезентациялануы «Мейірім» концептісімен байланысты. Нақты Нуа ұстаз бейнесіне тоқталатын болсақ, туындыда «Біраз жүрген соң халуадан жасалған үй көрінеді. Терезелері тас кәмпиттен. Ішіне кірсе, бір бойжеткен дастархан жайып жатыр екен. Олар сәлем беріп дастархан басына жайғасты. Ақсақал сөз бастайды: – Мен осы жерде туғанымнан бастап мекен етіп келем. Сендердің кім екендерінді білем және қайда бара жатқандарыңды да білем». Бұл тұста Нуа ұстаздың алғашқы сәттегі бейнесімен танысамыз. Бұдан кейінгі сюжет барысында оқырман Нуа ұстаздың мейірімділік жолындағы күресінің куәсі боламыз.

Халық ауыз әдебиетінде көп қайталанатын мифологиялық әлем – аспан мен жер асты әлемі. Ертедегі адамдарда бізден де басқа тіршілік иелері бар деген ой болған. Олардың ойындағы әлемнің тұрғындары перілер болып саналған. Сол себепті перілер әлемі, адамдар мен перілердің қарым-қатынасы халық ауыз әдебиеті мұраларында көп кездеседі. Көне дәуірлерден жеткен фольклорлық мұралардың бір саласы – ертегілер. А. Байтұрсынов «Ертегі қиялмен қисынын келтіріп, қызықты ету мақсатпен шығарған әңгімелер», – десе, М. Әуезов «Бұрынғы елдің қиялы өзіне таныс емес жат бір нәрсені құрдан-құр жанынан шығарып әңгімеге кіргізген емес, қайта бұрынғы заманда сол ертегіге кірген нәрсенің барлығы да даусыз шын сияқты көрінетін (Байтұрсынов, 1991). Ол кездегі ертегі, бүгінгі елдің өмірінен алған шын әңгімелер сияқты, даусыз шын оқиға болып көрінген», – деген еді (Әуезов, 1991: 54).

Қазақ фольклорындағы айрықша туындының бірі «Ер Төстік» ертегісіндегі перінің қызы Бекторы Төстікке ғашық болса, «Едіге батыр» жырында, халық аңыздарында Баба Шашты түкті Әзиз пері қызына жолықса, тағы бір аңыздарда Асанқайғы мен Едігенің анасы пері қызы болып суреттелген. Көбінесе халық ауыз әдебиетінде жердің астында перілер патшалығы үстемдік етіп жатады. Ол – қараңғылық әлемі. Онда зұлымдық орын алады деген идея үстем болып келеді. Ал Рүстем Сауытбайдың «Шоко әлемі» туындысындағы тұздейімдіктерде тәтті әлемді тұздамақ. Жазушы бүгінгі өмір, яғни болмыс пен бізге беймәлім әлем арасындағы межені тас-талқан етіп, өз туындысында бейнелейтін әлемінің шынайлығына оқырманын сендіре біледі.

Осылайша жасөспірімдер фэнтези жанрының әлемді түйсінудің, бейнелеудің, ой елегінен өткізудің өзіндік бір жолы екендігін түсінеді. Жазушының бізге ұсынған ертегілік әлемі «ертегілік емес» әлемге айналып, бүгінгі күнгі қазақ қоғамының басты проблемаларды өткен күндердің оқиғаларымен астасады.

Мейірім мен зұлымдық тартысқа түседі. Балалар мейірім үшін күреседі. Бұл автордың да, туындының да жетістігі мен шығармашылық жеңісі деп айтуға болады. Адамзат баласының тіршілігінде қатыгездік үстемдік құра бастаған бүгінгі қоғам үшін бұл рухани құндылықтың биікке көтерілуінің көрінісі болып табылады. Осы

тұрғыдан келгенде шындық болмыста болуы мүмкін емес, бұл дүниеде жоқ әлемнің қаламгер туындысында суреттелуі параллель көрініске ие болуы авторлық тұрғының танылуы болып отыр.

Сонымен қатар, қаламгер туындысындағы көркемдік ізденістердің бірі – сюжетке қажетті элемент ретінде магия мен фольклорлық персонаждардың көрінуі. Жалпы халық ауыз әдебиетіндегі ертегілерде жануарлардың адамға, керісінше адамның жануарға айналуы, жанды мен жансызға тіл бітуі сияқты ғажайып оқиғалар көп кездеседі. Бұл өз кезегінде мифтік қаһармандардың сомдалуына жол ашатын көркемдік тәсілдер болып табылады. Қазақ ертегілерінде Көлтауысар, Желаяқ, Таусоғар, Саққұлақ сияқты мифтік қаһармандар кездеседі. Бұл мифтік бейнелер оқиға барысында ертегі кейіпкерлеріне қиындық туған сәтте тылсым, ғажайып күштер көмек көрсетеді. Кей жағдайда мифтік образдар жағымсыз қырынан көрінеді. Олар жауыздық пен зұлымдықтың белгісі ретінде көрінеді. Жезтырнақ, Жалмауыз кемпір, Жеті басты Дәу, т.б. кейіпкерлер осы тұрғыдан танылады. Фольклор – фэнтезидің субстанциясы. Қаламгер Рүстем Сауытбай өзінің туындыларында өз ұлтының фольклорын шығарма сюжетіне негіз ете білген. Автордың көркем туындысында да фольклорлық мотивтер баршылық.

Қазақтың шамандық түсініктерін шығарма фабуласы барысында сәтті пайдаланады. Автордың «Шоко әлем. Тылсым Эллипсаһар» туындысындағы: Хермес алпыс алты жастағы әйел кісі еді. Ең мықты шамандардың біреуі. Болашақта не болатынын жорамалдайтын. Бірақ әдеттегідей жорамалдарының көбі орындалмайтын. Алайда бұны халық байқамайтын. Біраздан кейін Херместің құлағы естімесе де, сезіп қойды. Жүгіріп келіп қазанның қақпағын ашып жіберді. – Сәлем, ескі дос, – деп еді. – Сәлем. Хермес не болды, бағанадан бері қазан шалып жатырмын. Естімейтін болғансың ба? – деді Борбор. – Қазанның суын ауыстыру керек сияқты, дауысты дұрыс шығармайды, сенің бейнең де анық емес, – деген қысқа жолдардың өзінде қаншама фольклорлық дүниетаным мен қиялдың ұшқырлығы жатыр (Сауытбай, 2021: 156).

Сонымен қатар фэнтези жанрына тән тағы бір көркемдік ізденіс магиялық күштердің сюжетте орын алуы. «Магия термині сенімдер мен ғұрыптардың құрамдас жүйесі есебінде, құбылыстарға ешқандай технологиясыз және құралсыз, өз қалауымен әсер ететін ерекше ритуалдық үрдіс...» (Қасымжанов, 1994:54). Ұлттық фольклорда құдіретті, күшті сөздер арқылы аурудың «иесіне» үрей туғызамыз немесе керісінше көңілім табамыз деген ниетте халық арбау-байлау өлеңдеріне мән берген. Бұл бақсылық сарын яғни әйгілі бақсылардың қобызбен ойнап, күңіреніп айтатын өлеңдері екені баршамызға белгілі. Қазақ даласында бақсы («шағатай» тілінде бақшы) деп ежелгі түсінік бойынша тылсым әлеммен байланыс жасай білетін, тәуіптік, балгерлік, сәуегейлік, көріпкелдік сияқты ерекше қабілеті бар адамды атаған. Бақсылық ұғымы ертедегі шаман дінінен сақталған. Бақсылар жайлы Ш.Уәлихановтың мынадай пікірі бар: «Бақсы – өзінің білімді, сиқырлы талантымен елден ерекше өзгеше биік тұрған адам! Ол ақын, күйші әрі сәуегей, сонымен бірге емші», – дейді (Уәлиханов, 1985:139). Ғалым Қ. Жұбанов болса бақсылықтың басында музыка, үн, сазбен қатыстылық жатқанын айта келіп: «Табиғаттан тысқары

сыртқы бір күштер мен адамның астарласуына керек болған магиялық бір бөлшек екенін көреміз», – деген пікір айтады (Жұбанов, 1993:54). Ал, әдебиеттанушы Ө. Қоңыратбаев: «Баксылар сарынында магия, шаман, ислам ұғымдары араласып жатады. Соның ішінде ата-баба, батырлар аруағына сыйыну сарыны күшті», – деп жазады (Қоңыратбаев, 1992: 54). Қазақтар ерте дүниеде тылсым күш адам бойына аспан әлемінен дариды деген иланымда болса, бұл сенім халықпен бірге жасасып келеді. Автордың «Шоко әлем. Тылсым Эллипсаһар» туындысында да осындай сюжеттер кездеседі.

Сонымен қатар фэнтези жанрының тағы бір ерекше сипаты авантюралық сюжеттің орын алуы; (іздеу, саяхаттау, соғыс т.с.с.). Элия мен Райл табиғат аясындағы демалыста әкелерін іздеп жүріп, әжелері айтқан үңгірге тап болуы, үңгірдің іші оларға таңғажайып Шоко әлеміне жол ашуы, бұл елде көп бұйымдар, үйлер шоколадтан жасалғандығы қызық және шытырман оқиғаға жол ашады. Шоко әлемінің тұрғындары, шокилер, тұздейімдіктермен олардың қақтығысы, онымен қоса, Элия мен Райлдың әкелерін де ұстап алуы, екі жас батырға әкелерін құтқару үшін шокилерге көмектесуі туынды сюжетінің өрбуіне әкеледі. Олар мақсаттарына жету үшін сиқырға толы елдерден өтеді. Тіпті олар бір-біріне дұшпан болып кетуі де мүмкін еді. Осы тұста оларға Нуа ұстаздың көмегі көп тиеді. Атап айтсақ,

« – Ол қандай ерекше қабілеттер, – деді де сылқ ете қалды.

– Қасиетті кітапты оқи білу, – деп Нуа ұстаз бір қызыл кітапты сөреден алып шығады.

Кітаптағы жазулар ежелгі төте жазумен жазылған еді. Кітаптың бір бөлігі карталардан болды. Ал картаның үлкендігі дастарханның жартысындай еді.

Қария картадағы бір жерді көрсетіп:

– Сендер қазір мына жердесіндер, – деп сарғылт түсті мекенді көрсетті.

– Ал баратын жерлерің мына жақта, – деп қара түсті мекенді көрсетті. – Алдарыңда, нақты білмеймін, бірақ бірнеше патшалық және таңғажайып елдер тұр. Солардан өтіп Тұздейімге жетесіндер. Тұздейім патшасы Удай Қаруас болады. Ол туралы бар білетінім ол жақсы адам емес... немесе адам емес деуге де болады, – деді», – бұл ойдан осыны байқауға болады (Сауытбай, 2021: 54).

Туынды сюжетінің барысында технология мен сиқыршылық арасындағы жасырын қарсылықта көрініс табады. Бұл да фэнтези жанрының өзіндік сипаттарының бірі болып табылады. Сонымен қатар қаламгер туындысының сюжетінде алдыңғы орынға қаһарманның іс-әрекеті мен көңіл-күйі шығып, қиял-ғажайып пен ертегілік сипатқа ие болуы да кездеседі.

Рүстем Сауытбайдың зерттеу нысанына алынып отырған туындыларында анималистік символ қолданысы кездеседі. «Анимизм – қоршаған орта мен табиғат құбылыстарының рухы, жаны бар деп пайымдалған түсінік. Анимизм алғашқы қауымдық дін негізінде және алғашқы адамдардың табиғат күштері алдындағы дәрменсіздігінен туындаған. Мифология анимизмді орманның, таудың, ағаштардың, бұлақтың, өзеннің, жел мен толқынның жаны бар деген сенімінен туындағанына куәлік етеді. Жыл мезгілдерінің ауысуы, таскынның болуы, дауыл, т.б. құбылыстарды ежелгі адамдар табиғаттың жанды күштері түрінде түсініп, адамға тән іс-әрекетке ие

адам бейнесінде қабылдаған» (Мелетенский, 1990: 121). Грек классикалық мифтері моральдық аллегория деп қараған Ф.Бэкон миф дамуындағы аллегорияның маңызды роліне ерекше тоқталады (Токарев, 1992: 62-63). Онымен қатар, күнделікті іс-әрекет, құбылыс деректерінің мифке айналуының басты себебі – күллі табиғаттағы заттар мен құбылыстардың рухы, жаны бар деген анимистік сенімге нысанасы болды дейді (Кожевникова, 1997: 221). Анимизм адам мен табиғат тең деп қараған мифтік сананың алғашқы дәуіріне тән сенім. Осы анимистік сенімнің көркем әдебиеттегі кейіптеумен сабақтастығын ғалым С.Қасқабасов айтқандай, көне мифтің көркем мифологияға айналуы бүгінгі қазақ фэнтези жанрында байқалады (Қасқабасов, 1984: 69). Атап айтсақ, Коки есімді қоянның адам кейпіне енуі, керісінше адамдардың жан-жануар кейпіне ауысуы туынды сюжетінде сәтті көрініс тапқан.

5. Қорытынды

Рүстем Сауытбайдың туындыларын негізге ала отырып, қазақ фэнтези жоғарыда сөз етілген түрлі жанрлық ерекшеліктерден тұратын, басты мақсаты қазақ руханиятын дәріптеуге құрылған сюжетке негізделетін прозалық әдеби туынды деген тұжырым жасауға болады. Қазақ әдебиетінде әдеби ертегі жанрына қатысты болашақта басын ашып алатын бір нәрсе осы. Осылай ой тұжырымдай келіп, фэнтезиге қаламгер Рүстем Сауытбайдың шығармаларын жатқызамыз.

Кейбір әдебиет зерттеушілері екі әдеби жанрдың басын ашып көрсету өте қиын екенін атап көрсетеді. Бірақ, шартты түрде айтар болсақ, ғылыми фантастика ғылыми парадигмаға арқа сүйесе, фэнтези қосымша шарты ретінде магияны өзіне серік етеді деген ойды алға тартады. Сонымен қатар фэнтези жанрын зерттеуші ғалымдардың ғылыми фантастиканың модификациясы деп оның құрамына кіргізе, біз өз тарапымыздан Рүстем Сауытбайдың шығармашылығындағы фэнтези әдеби ертегі мен ғылыми фантастиканың синкреттігінен туған жаңа жанр деген ой айтпақпыз.

Жоғарыдағы айтылған ойымызды одан әрі дамытатын болсақ, ғылыми фантастика мен фэнтези бір-бірінен көптеген ішкі шарттары бойынша ерекшеленіп, өздерінің өзгеше белгілерін байқатады. Нақты тоқталатын болсақ, бірі – болуы ешқашан мүмкін емес, әлем келбетін көз алдымызға әкелсе, екіншісі – болашақта әйтеуір бір болып қалуы мүмкін ғалам келбетін сомдайды. Фэнтезиде бізден тысқары, беймәлім күштер іс-әрекет үстінде көрінеді. Мұндай сипат негізінен ғылыми фантастикаға мүлдем жат. Фэнтези әлем келбетін адам танымастай өзгерте алады.

Сонымен фэнтезидің барша әлем әдебиетіне ортақ сипаты – біздің әлемде болмайтын дүниені ойға өзек етуі болып табылады. Рүстем Сауытбай – ұлттық ерекшелігіміздің барша рухани-мәдени құндылықтарын сақтай отырып, өзінің біртұтас көркем әлемін фэнтези жанры бойынша өмірге әкелген жазушы деген ой түйеміз.

Әдебиеттер:

1. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 250 б.
2. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 224 б.
3. Демесинова А. Көркем әдебиеттегі фэнтези жанрының шығу тәркіні мен түрлері // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ. Филология сериясы (165-169). №2. 2023. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-143-2-165-171>

4. Жұбанов Қ. Қазақтың музыкасындағы күй жанрының пайда болуы жайлы // Қазақ бақсы-балгерлері. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 224 б.
5. Zorba M. (2019) Nalance: Journal of Narrative and Linguistics, Volume 7, Part 12, pp. 70-77. Reality and Fantasy in British Children's Fiction: Characters at the Crossroads. Magazine. ISSN 21484066. Karatenz Technical University
6. Кожевников В., Николаев А. Литературный энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 751 с.
7. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.
8. Қасымжанов А. Рухани тамырлар // Қазақ. – Алматы, 1994. 94 б. – №1.
9. Қоңыратбаев Ә. Қорқыт ата кітабы. – Алматы: Жазушы, 1986. – 128 б.
10. Мелетенский Е. Мифологический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 672 с.
11. Мельнова К., Нурманова Ж. Анализ типов героев в фэнтези литературе. «Keruen», 81(4) 2023. С. 142–152. DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.4-11>
12. Печagina Т. Категориальные понятия «хорошо» и «плохо» в детском воображении. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Челябинск, 2011. – 25 с.
13. Сауытбай Р. Шоко әлемі. Фэнтези. – Алматы: Полиграфкомбинат ЖШС, 2021. – 272 б.
14. Токарев С. (ред.) Мифы народов мира. 2 т., – Москва: Советская энциклопедия, 1982. – 718 с. (С. 62-63)
15. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 556 б.

References:

1. Auevov M. (1991) History of literature. – Almaty: Ana tili. – 250 p. (in Kaz).
2. Baitursynov A. (1991) Literary presenter. – Almaty: Ana tili. – 224 p. (in Kaz).
3. Demessinova A. (2023) The origin and types of the fantasy genre in fiction // Bulletin of L.N. Gumilev Eurasian National University. Philology Series (165-169). Number 2. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-143-2-165-171> (in Kaz).
4. Kaskabasov S. (1984) Kazakh folk prose. – Almaty: Gylym. – 272 p. (in Kaz)
5. Kasymzhanov A. (1994) Spiritual roots // Kazakh. – Almaty. – 94 p. № 1. (in Kaz).
6. Kozhevnikov V., Nikolaev A. (1987) Literary encyclopedic dictionary. – М.: Soviet encyclopedia. – 751 p. (in Russ)
7. Konyratbaev A. (1986) Grandfather Korkyt's book. – Almaty: Zhazushy. – 128 p. (in Kaz).
8. Meletensky E. (1990) Mythological dictionary. – М.: Soviet encyclopedia. – 672 p. (in Russ)
9. Melnova K., Nurmanova Zh. (2023) The analysis of hero types in fantasy literature. *The Scientific Journal «Keruen»*, 81(4), pp. 142–152. DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.4-11> (in Russ)
10. Pechagina T. (2011) Categorical concepts of «good» and «bad» in children's imagination. Author's abstract of the dissertation written for the candidate of philological sciences degree. Chelyabinsk. – 25 p. (in Russ)
11. Sauitbai R. (2021) Choco world. Fantasy. – Almaty: Poligrafkombinat LLP. – 272 p. (in Kaz).
12. Tokarev S. (ed.) (1982) Myths of the Peoples of the World. Vol. 2. – Moscow: Soviet Encyclopedia. – 718 p. (pp. 62-63) (in Russ)
13. Valikhanov Sh. (1985) Selected. – Almaty: Zhazushy. – 556 p. (in Kaz).
14. Zorba M. (2019) Nalance: Journal of Narrative and Linguistics, Volume 7, Part 12, pp. 70-77. Reality and Fantasy in British Children's Fiction: Characters at the Crossroads. Magazine. ISSN 21484066. Karatenz Technical University. (in Eng.)
15. Zhubanov K. (1993) About the emergence of the kuy genre in Kazakh music // Kazakh baksy-balgersi. – Almaty: Ana tili. – 224 p. (in Kaz).

Г.С. Асқарова^{1*}, А.Е. Айтбаева², Қ.С. Құрмамбаева³

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

²Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

³«Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ, Семей, Қазақстан

E-mail: ¹gauhar_8@mail.ru, ²aiman_aitbaeva@mail.ru, ³karlitos-73@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-0688-4850, ²0000-0003-2346-3211, ³0000-0001-6022-3992

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ ЖЫЛҚЫ МЕН АДАМ ТАҒДЫРЫ

Аңдатпа. Қазақ прозасында қазақ өмірімен тікелей тамырлас, кейіпкер деңгейіне көтерілген бірден бір жануар ол – жылқы малы. Әдебиетімізде халық ауыз әдебиеті үлгілерінен бастап, жылқы жануары туралы жазылған көркем шығармалар жетерлік. Олардың бәрін бір мақала төңірегінде қамту да мүмкін емес. І. Жансүгіровтың «Құлагер», Ғ. Мүсіреповтің «Бошайдың үш қарасы», Ш. Айтматов «Қош бол, Гүлсары», Ә.Кекілбайдың «Бәйге торы», Т.Әлімқұловтың «Тұлпардың тағдыры», «Қош бол, Абсент», «Ақбоз ат», Қ. Жұмаділовтың «Сәйгүліктер», тәуелсіздік тұсында жазылған Н. Ораздың «Жылқының көз жасы», Н. Дәутай «Айғыркісі», Ж. Қайраңбайдың «Тұлпардың дүбірі», М. Мәжитовтың «Ат сейіс», С. Ибраимның «Ататоры» т.б. шығармаларында жылқының ойы, сезімі, түйгені, топшылауы арқылы өмір шындығы бейнеленіп, адам тағдыры мен жылқы тағдыры қатар өріледі. Адам мен жылқы тақырыбы қазақ прозасында ұңғыл-шұңғылына дейін зерттеліп жазылған, иі қанған тақырып деп тұжырымдауға дәлел жеткілікті. Дегенмен, оның зерттеу нысанына алынып зерттелуі көңілге толымсыз. Мысалы, Жұмабай Қайранбайдың «Тұлпардың дүбірі» деп аталған кітабы да осы қасиетті жануар туралы сөз етіледі. Тағдыр талқысымен бір қолдан екінші қолға көшіп, қайта-қайта сатыла берсе де, өзінің туған сонау қияндағы мекеніне жол тауып, қайта айналып келуден қажымайтын Күрең жорға – оқырман есінде сақталып қалатындай ұтымды образ. Оқиғаны қызықты етіп құруға да төселіп қалған жазушының бұл кітабы өз оқырмандарын таба алады деген сенімдеміз. Жылқының асыл қасиетін паш ететін Самат Ибраимның «Ататоры» әңгімесі де жылқы жануарына арналған. Жаугершілік заманда дұшпандардың қолына түсіп қалған Құттығай батырдың дүлдүлі елін аңсап, қашып жүріп, қазаға ұшырайды. Н. Ораздың «Жылқының көз жасы» әңгімесінде экологиялық апаттың салдары көркемдікпен баяндалып, жылқы жануарының ең соңғы талпынысы оқырман жүрегін еріксіз дір еткізіп, осы бір қасиетті жануардың табиғатын тағы бір қырынан аша түседі. Көшпенді халықтар өмірінде жылқы жануары қалайша ардақталса, әдебиетімізде адам тағдыры мен табиғатты егіздеуде бұл тақырып өзінің өзектілігін жоймайды.

Алғыс: Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2022-2024 жж. гранты аясында қаржыландырылған №АР14872341 «Қазақ көшпелілерінің өміріндегі жылқының рөлі және оның ұлттық әдебиеттегі көркем репрезентациялануы» жобасы негізінде жарияланды.

Кілт сөздер: Экологиялық апат, жылқы пен адам тағдыры, жылқының көз жасы, қазіргі қазақ әңгімелері, тұлпарлар дүбірі, ұлттық әдебиет, ұлттық ойлау мен пайымдау.

Г.С. Асқарова^{1*}, А.Е. Айтбаева², Қ.С. Құрмамбаева³

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

²Кызылординский университет имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан

³НАО «Университет имени Шакарима города Семей», Семей, Казахстан

E-mail: ¹gauhar_8@mail.ru, ²aiman_aitbaeva@mail.ru, ³karlitos-73@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-0688-4850, ²0000-0003-2346-3211, ³0000-0001-6022-3992

Судьба коня и человека в современных казахских рассказах

Аннотация. В казахской прозе лошадь – единственное животное, непосредственно связанное с жизнью казахов и часто являющееся активным действующим лицом. Начиная с образцов народной

устной литературы, в национальной литературе много художественных произведений о лошадях. Охватить их все в одной статье невозможно. В таких произведениях как «Күлагер» И.т.Жансугуровой, «Бошайдың үш карасы» Г. Мусрепова, «Қош бол, Гүлсары» Ч. Айтматова, «Бәйге торы» А. Кекилбая, «Тұлпардың тағдыры», «Қош бол, Абсент» и «Ақбоз ат» Т. Алимкулова, «Сәйгүліктер» К.т.Жумадилова, «Жылқының көз жасы» Н. Ораза, «Айғыркісі» Н. Даутая, «Тұлпардың дүбірі» Ж. Кайранбая, «Ат сейіс» М. Мажитова, «Ататоры» Самата Ибраима и т. д., реальность жизни изображается через мысли, чувства, эмоции, размышления о лошади, а судьбы человека и лошади сплетаются воедино. Следовательно, есть достаточно оснований сделать вывод, что в казахской прозе тема лошади тщательно изучена и описана. Но раскрытие темы уже в рамках научного исследования является неполной. Например, в книге Жумабая Кайранбая «Тұлпардың дүбірі («Топот тұлпара»)» также упоминается это ключевое животное. Куренжорга, который не устает искать дорогу обратно в родные места, даже если его перепродают, и его судьба переходит из одних рук в другие, – это значимый образ, который останется в памяти читателя. Данная книга, написанная так, чтобы увлекать читателей, может найти большую аудиторию. Лошади также посвящен рассказ Самата Ибраима «Ататоры», показывающий их благородные качества. Там, тоскуя по попавшему во время войны в руки врагов Куттыгай батыру и его родной земле, убегает и погибает его конь. В рассказе Нурғали Ораза «Жылқының көз жасы («Слэзы коня»)» художественно описаны последствия экологической катастрофы, как и последние метания этого животного, что заставляет трепетать сердце читателя и раскроет природу этого лошадей с другого ракурса. Как лошадь почитается в жизни кочевых народов, так и эта тема не теряет своей актуальности в национальной литературе, переплетая судьбы человека и природы.

Благодарность: Статья опубликована в рамках гранта проекта на 2022-2024 гг. № AP14872341 «Роль лошади в жизни казахских кочевников и ее художественная репрезентация в национальной литературе» от Комитета науки Министерства науки и образования РК.

Ключевые слова: экологическая катастрофа, судьба коня и человека, слезы коня, современные казахские рассказы, топот тұлпара, национальная литература, национальное мышление и рассуждения.

G.S. Askarova^{1*}, A.E. Aitbaeva², K.S. Kurmambayeva³

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

²Korkyt ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

³NJSC «Shakarim University», Semey, Kazakhstan,

E-mail: ¹gauhar_8@mail.ru, ²aiman_aitbaeva@mail.ru, ³karlitos-73@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-0688-4850, ²0000-0003-2346-3211, ³0000-0001-6022-3992

The fate of horse and man in modern kazakh stories

Abstract. In Kazakh prose the horse is the only animal directly connected with the life of Kazakh nation and is often an active protagonist of the story. Starting from the samples of folk oral literature, there are many works of fiction about the horse in the national literature. It is impossible cover them all in one article. In the works as «Kulager» by I. Zhansugurova, «Boshaidyn ush karasy» by G. Musrepov, «Kosh bol, Gulsary» by Sh. Aitmatov, «Baige tory» by A. Kekilbay, «Tulpardyn tagdyry», «Kosh bol, Absent» and «Akboz at» by T. Alimkulov, «Saygulikter» by K. Zhumadilov, «Zhylykynyn koz zhasy» by N. Oraz, «Aigyrgisi» by N. Dautai, «Tulpardyn dubiri» by Zh. Kairanbay, «At seyis» by M. Mazhitov, «Atatory» by Samat Ibrahim, etc., the reality of life is portrayed through thoughts, feelings, emotions, reflections about the horse, and the fates of man and horse are intertwined. Consequently, we can conclude that in Kazakh prose the theme of horse is thoroughly studied and described. But the information on the topic in the framework of scientific research is incomplete. For example, book «Tulpardyn dubiri (Clatter of tulpar)» by Zhumabai Kairanbay also mentions this animal. Kurenjorga, who never relents of finding his way back to his homeland even though he is being sold and his fate in various peoples' hand, is a significant image that will remain in the reader's memory. This book, written in a way that captivates readers, would expose the topic to big audience. Samat Ibrahim's short story «The Atatory» is also dedicated to the horses and showing their noble qualities. There, yearning for Kuttygai batyr, who fell into the hands of enemies during the war, and his native land, his horse runs away and dies. Nurgali Oraz in his

work «Zhylykynyn koz zhasy (Tears of the horse)» artistically described the consequences of environmental disaster, as well as the last throes of this animal, which makes the reader's heart tremble and will reveal the nature of the horse from a different angle. As the horse is honored in the life of nomadic peoples, so this theme does not lose its relevance in national literature, intertwining the fates of man and nature.

Acknowledgments: The article was published under the grant of the project № AR14872341 «The role of the horse in the life of Kazakh nomads and its artistic representation in the national literature» provided by the Committee of Science of the Ministry of Science and Education of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: ecological disaster, fate of horse and man, tears of the horse, modern Kazakh stories, clatter of tulpar, national literature, national cognition and reasoning.

1. Кіріспе

Көшпелілердің әлемдік өркениет алдындағы сіңірген өшпес ерлігі ретінде жылқы малын басты көлік ретінде қолдануын айтуға болады. Зерттеуші, археолог К. Ақышев жылқыны үйретуге жоғары баға берген. Ғалым А. Тойнби: «Өсімдік жинап, өсіріп, қорек етуге қарағанда, аңдарды қолға үйретіп асырау биігірек өнер; ақыл-ой, ерік-күшті қажет ететіндіктен бақташылар диқандарға қарағанда батыл деп санаған. Сонымен бірге көлемді аумақты бағындырып, қатаң табиғи жағдайда өмір сүре алуы, көшпелілердің сұңғыла, ұстамды, төзімді болуы ат үстіндегі өмір салтына, яғни жылқыны қолға үйретуінің нәтижесі» (Тоунбее, 1954) деп таниды. Ел басқарған көсемнің тұлпарын құрбандыққа шалып, бірге жерлеудің өзі – көшпелілер өмірінде жылқының рөлі қаншалықты маңызды екендігінің айғағы.

Жүйрік аттар турасында халық ауыз үлгілерінен бастап, І. Жансүгіровтың «Құлагер», Ғ. Мүсіреповтің «Бошайдың үш қарасы», Ш. Айтматовтың «Қош бол, Гүлсары», Ә. Кекілбайдың «Бәйгеторы», Т. Әлімқұловтың «Тұлпардың тағдыры», «Қош бол, Абсент», «Ақбоз ат», Н. Ораздың «Жылқының көз жасы», Н. Дәутайдың «Айғыркісі» т.б шығармалары алдыңғы орынға шығады. Бұл шығармаларда жылқының ойы, сезімі, түйгені, топшылауы арқылы өмір шындығы бейнеленіп, адам тағдыры мен ат тағдыры қатар өріледі.

Қырғыз қаламгері Ш. Айтматовтың «Қош бол, Гүлсары» повесінде тұлпар мен адам тағдыры анималистік шешіммен жазушы ойы тұжырымдалады. Анималистика (латын тілінен аударғанда, anima - жануар) негізгі объектісі жан-жануар болып табылатын көркемөнер жанры (Әдебиеттану терминдер сөздігі, 1996).

Ш. Айтматов әңгімесінде ат тағдыры мен адам тағдыры біте қайнасқан, таңтамаша тарихы шертіледі. Әңгімеде Танабай мен Сүгірді көрсетуді емес, ат тағдырын суреттеудегі жазушының палитрасын, суреткерлік шеберлігін айқындау болатын.

«Қазақ қаламгерлері ішінде тұлпарлар тағдырын кең ауқымда, тартымды көрсете білген жазушы – Т.Әлімқұлов. Ел қорғаны – ердің сенімді серігі, ер қанаты болып бағаланған «желден жүйрік», «адам есті» жануар ретінде ардақталған тұлпарлар тағдыры оның күй өнерімен бірге толғандырған десек те артық болмас. Туған халқының дәстүрлі күй өнері, мәдениеті қандай ардақты болса, жазушы үшін тұлпарлар тағдыры да соншалықты маңызды» (Әбдезұлы, 2006: 154-156).

2. Зерттеу әдістері мен материалдары

Мақалада қазіргі қазақ әңгімелеріндегі жылқы бейнесінің берілуі жан-жақты қарастырылды. Жылқының адамша ойлауы, түйсінуі, қатты мұңға батуы адам

жанымен тағдырлас екенін білдіреді. Туған жерін қимай сонау алыс-алыс өлкелерден өз отанына оралуы, өз тобына басқа айғырларды жібермей ата тек тазалығын сақтаудағы жануарлар әрекеті, адам баласына адал қызмет атқарып, өмірінің соңында қимастық сезіммен қоштасуы образдылықпен көркем бейнемен берілген. Оған бүгінгі прозаиктеріміздің еңбектерін салыстыра отырып көз жеткіздік. Н. Дәутайдың «Айғыркісі», Жұмабай Қайранбайдың «Тұлпардың дүбірі», Самат Ибраимның «Ататоры», Н. Ораздың «Жылқының көз жасы» әңгімелері қазақ әдебиетіндегі бұған дейінгі жазылған шығармалар аясында салыстырмалы түрде қарастырылды.

2.1 Зерттеу әдістері

Зерттеудің негізгі объектісі ретінде талай ғасырлар бойында жылқы жануарының көркем әдебиеттегі образын интерпретациялануын жүйелеу болып табылады. Мақаланың гипотезасы қазақ сөз өнерінде жылқы бейнесінің адам тағдырымен сабақтастығын көрсету болып табылады. Зерттеу кезеңдерінде халық ауыз әдебиетіндегі тұлпарлар тағдыры, әлемдік әдебиеттегі экология тақырыбы еске алынып, оның адамзат баласына кері әсерлері баяндалып салыстыра талдау арқылы жылқы образдарын талдаудан тұратындығы. Зерттеу материалдары ретінде І. Жансүгіровтың «Құлагері», Ғ. Мүсіреповтің «Бошайдың үш қарасы», Ш. Айтматовтың «Қош бол, Гүлсары», Ә. Кекілбайдың «Бәйге торы», Т. Әлімқұловтың «Тұлпардың тағдыры», «Қош бол, Абсент», «Ақбоз ат», Қ. Жұмаділовтың «Сәйгүліктер» т.б шығармалар алынды. Жазушыларымыз ұлттық ойлау мен пайымдаудың өзіндік ерекшелігін басты назарда ұстаған. Зерттеу нәтижелері толыққанды талқылау бөлімінде айтылады.

2.2 Материалға сипаттама

Тұлпарды танып, оны ұстай білу, оны баптап, бағын жандыру халықтың дәстүрлі кәсібен сабақтас дәстүрлі мәдениетінің бір арнасы. Тұлпар бабын баптап, оны бәйгеге не жаугершілік заманда жолға қосуда халықтың қаншама ғасырлық тәжірибесі, ақыл-ойының жетістігі, дәстүрі мен салты бар. Оны фольклорлық шығармалардағы ат таңдау мотивінен білеміз. Қазақтар батырлар жырында батырлар дүниеге келгенде, оның мінетін тұлпары қоса туылады, яғни, мифтік қаһарман бірге туылады деп оның бабына да зор мән берген. Батырмен бірге оның барлық тыныс-тіршілігі бірге өріледі.

Көркем шығармаларда, әсіресе, батырлар жырында ат таңдау мотиві баршылық. Бұл мотив қазақ батырлық жырларының ажырамас бөлігі. Өйткені біздің ата-бабаларымыз жылқыны ерекше құрметтеген, текті жылқыларды алыстан, тұрған тұрысынан-ақ тани білген. Жылқының қазы мен қартасын жеп, қымызын ерекше бағалап, дәрумен ретінде қолданған. Өмірінің серігі еткен. Аткалтір, Тайлақ, Құлыншақ, Жиренше т.б аттарды ер балаларына қойған. Ешбір батырлық жыры ат таңдау мотивінсіз жүрмейді. Жылқылардың жасаған іс-әрекеттерінің өзін батырдың өмір мен өлім мәселесі шешілетін, маңызды жағдайлармен байланыстырып қойған». Аттарына ерекше пейілмен қарап, күтім жасаған. Қобыландының Тайбурылының қырық үш күндік кемдігі зор қырсыққа ұшыратынын да білеміз. Қобыланды жырында батыр бейнесін толықтыратын тұлпар-Тайбурыл. Атка адам мінезін береді. Батырлар жырындағы Байшұбар, Тарлан, Қамбар батыр мінетін Қара қасқа ат фольклорлық образдар болып табылады. Жырда Тайбурыл аттың тууына, ер жетуіне, тәрбиесіне

балаша қараған Құртқа. Әйел болса да батырдың көлігін дайындау барысында зор жауапкершілік танытады. Жырда Көбіктінің Тарлан атына кемдігі үшін қуып жете алмайды, қалып қояды. Тайбурыл Қобыландымен адаммен сөйлеседі. Ол елдің, батырдың қамын жейді. Қобыландыны қияттар тастап кеткенде қыпшақ елінің жайын да күні бұрын Тайбурыл сезеді. Ол аяқтан қалады. Бұл батыр үшін жанына салған жараны білдіреді. «Қанатты тұлпарлардың көріпкелдік қасиеті бар, қауіп-қатерді, жамандықты алдын ала болжайды. «Жоғарғы дүние өкілі ретінде қанатты тұлпарлар адамға жақсылық жасайды, батырларға ақылшы, көмекші болады, оларды түрлі өнерге үйретіп, түрлі қауіптен құтқарады. Мысалы «Ер Төстік» ертегісі дәлеле болады. Тайбурылдың шабысына да ерекше мән берілген. «Көшпелі елдер үшін жылқы малы өзгеше қасиетке ие болған. Тайбурыл соның бейнесі» (Қоңыратбаев, 270). Мысалы, «Алпамыс» жырында да батыр бейнесін толықтыратын аты – Байшұбар. Ат таңдау мотиві былай болған: Алпамыс тобыр жылқының арасынан қотырын таңдап алады. Алпамыс жүрегімен сезген болу керек, ол мінгесе салысымен әлгі жылқы жайнап қоя берді. Таңдауына еш өкінбейді. Жырда Байшұбар атты ақылды, қасиетті етіп көрсетеді. Алдынан мыстан кемпір шығып, атына мінгестіруін сұрағанда Байшұбар оны теуіп жібереді. Іші бір жамандықты сезгендей. Иесі зынданға түскенде де ол жауға берілмейді. Жау мен досты сезе білген, батыр үшін не іске де дайын Байшұбар елге келгенде, жылқылар оны иіскелеп, соңынан қалмайды. Байшұбар аруақты адамдай бәрін сезеді. Бұл жырда тотемдік ұғым-түсініктердің сарыны білінеді.

3. Талқылау

Қазіргі әңгімелердің ішінде жануар мен адам тағдырын терең, жан-жақты ашып бейнелеудің көркемдік әдіс-тәсілдерін берудегі шеберлікті Т. Әлімқұловтың «Телқоңыр», Ә. Кекілбайдың «Бәйгеторы», Д. Нестайдың «Айғыр кісі», Н. Ораздың «Жылқының көз жасы» әңгімесін сөз ете отырып айқындаймыз. Т. Әлімқұловтың «Телқоңыр» әңгімесінде атақты күйші Сүгірдің басынан өткен хал арқылы баян етіледі. «Телқоңыр» күйінің тарихы аяқ астынан туып, тартымды сөз етіледі. Кішкене оқиға ширығып, терең философиялық ойларға жетелейді. Қызыл құлын күтпеген жерден сойылып кетеді. Жылқы айдайтын бала далаға қашқанына қарамай ұрғылап әкеп, енесінен ажыратып, отбасына әкеле жатады. Құлын дауысы даланы жаңғыртады. «Үш қырқаның астынан анасының дауысы есітіліп жатады. Қызғылтым түрі терге шомылып, қылшығы жапырылып, арттағы сағыныштан, алдағы қорқыныштан шошынып, басы айналады. Қуғыннан өкпесі күйіп, тәлтірек қақты» (Әлімқұлов, 1992: 165). Міне, осылайша құлын трагедиясы суретке, бейнеге айналды. Қызыл құлынның бір сәттік намыс үшін, яғни қазақтың сүйекке біткен қасиеті-қолындағы барын қонағына сыйлау, қонақжайлылығы кесірінен пышаққа ілінуі Сүгірдің білместігінен болады. Әкесі де хабарды ести сала ұшып жетеді. Бәрі де кеш болатын. Асылған құлынның еті іріп кетеді. Бұл жерде қазақтың ырымы бойынша, сойылатын құлын енесімен бірге айдалып келіп, сойысқа шалынатындығы әке аузынан естіледі. Енесі қаққан қазықтай ешнәрсеге иімейді. Күндіз-түні төлін іздеген биенің зары сай сүйегінді сырқыратады. Сүгір сол сәтте өзінің баласынан айырылған сәтті, зар жылаған ана дауысын естиді. Адам баласының басты қасиеті де осында болатын. Сүгір соны жан тәнімен сезініп, көк биені күйімен иідіреді.

Қаламгердің суреткерлік шеберлігі де осы тұста байқалады. «Телқоңыр» атанған күй тарихы ақыл иесі-адам түгілі, есті жануар жылқының да жүрегін елжіретіп, аналық мейірімін оятқандығы терең әсер қалдырады.

Ал Н. Ораздың «Жылқының көз жасында» әбден азып-тозған өлкені «Жын жайлаған меңіреу өлке» деген тіркес арқылы береді. Әңгіме басталар алдында Абат қарт күбірлеп түс көріп жатады. Шап сайын есейіп, жасына жас қосып, құлыннан тайға, тайдан құнанға, құнаннан дөненге, дөненнен бестіге айналаған аты ұстатар емес. Сонымен бірге анау жатқан асу да тез арада жылыстап барады. «Қайран жануар-ай, жануар-ай» - дей береді ыңырсыған қарт түс көріп жатып оянып кетеді. Осылайша көрер танды көзімен атқарып, қиналып жатқан қартты кездестіреміз. – Өне, өне, қап-қара жалын жел тарап, құйрықты жұлдыздай ағып жетті-ау дегенде кенет әлгі асудың үсті батар күннің қан қызыл шапағына боялып...жоқ, қып-қызыл өртке оранып, құлын дауысы құраққа ұша кісінеген қасқа биені жұтып-ақ жібергені. Әңгімеде Абат қарттың түсіндегі көргенін қайдан көргені есіне түсіре алмай жатады. Жүрегі қатты ауырып тұрады. Түсі болған соң, елең қылмайды. Бірақ қарт сол күні қасқа биенің жанына келіп, арқасынан сипайды. Бір уыс дән беріп еді оны жемеді. Иесіне мұңын шашқандай мең-зең қалыпта қарап тұрады. Осы жерде халық нақылы да орынды қолданыс тапқан. «Ие, жануарым. Тумақ бар да, өлмек бар. Бұ жалғанда құтылған, оған араша болатын адамда дәрмен жоқ. Мені де бір күні алып кетеді деп тұрған Абатты көреміз. Сонан соң бақи дүние алдында қоштасып алайықшы деп қасқа биені құшақтап, жалына бетін қояды. Есті жануар ол да иесін иіскеп, қоштасқандай болады» (Нұрғали, 2012: 94). Тура адам тірлігі.

Жылқының қасиетінің өзі де осы шығар. Қасқа биенің жанарындағы бір жылт еткен сәуле үміт сәулесі тәрізді, ыстық ықыластың белгісіндей болады. Адам жүрегін еріксіз өзіне бұрады. Бұдан кейін кездеспейтіндіктерін сезіп тұрғандай. Қасқа биенің көзінен жас сорғалап тұрады. Абат қарт не істерін білмейді. Бар болғаны саған не болды? Саған зәбір көрсетпеген едік қой, деп уһлеп ахылап қалады. «Қасқа бие қалт-құлт етіп, тізесін бүгіп, жатуға ыңғайланады. Ол тақтайға денесін жайластыра бергенде үлкен кісілерше «уһ» дейді. Абат қарт түскі шай-тамағын ішіп, қораға кіргенде қасқа биенің көзінен аққан жасты көреді. Не істерін білмей қалады. «Жануарым-ау, саған не болды?. Дауысы құмығып кетеді. Саған жәбір көрсеткен жеріміз жоқ еді ғой...» (Нұрғали, 2012: 95). Абаттың сөзі арқылы өз жылқысына деген қимастығын, жан азабын сеземіз. Ол өткен күндерді еске алады. Абат қарт жылқының үстін жауып, қымтап қояды. Автор да осы бір сәтті ұтқыр суреткерлікпен берген. «Қоңыр күздің осы бір сығырайған кемпіршуағы қасқа биені жылыта алмай, үп еткен лептің бәрі шаншу болып қадалып жатқандай көрінеді...» (Нұрғали, 2012:95). Әңгімеде небары екі-ақ кейіпкер. Біреуі Абат қарттың құрдасы. Құрдасы келіп, өлгелі жатқан жылқыны союды қамдастырып, пышақ іздейді. Қалтасынан пышағын алып, мына атың кетіп бара жатыр ғой. Бауыздайық та дейді. Абат басын шайқап, керегі жоқ, - дейді. Арам өледі деген сөзіне де басын изейді. Күн бата қасқа биенің көзін жұмылды. Ол күрең атты арбаға жекті. Немерелерін шақырып қасқа биені арбаға салды. Сары белге қарай тартты. Ойына бәрі түсіп, қиналып келеді. Күрең атқа сөйлеп келеді. Бұл сенің перзенттік парызың. Өткен күрең атта тіл жоқ. Ол өзінің де қасқа биеге өмір бойы қарыздар екенін есіне түсірді. Сонау жылдары

қырыққа енді шыққан кезі болатын. Абат жарылыстан соң, төсек тартып жатады. Бәрі де әлгі жынның ылаңы болатын. Сол пәле жер бетіне шыққанда бір кесел адам жанын ойран қылушы еді. Емі тек арақ ішу деп айтатын. «Жынның дертінен жынды су құтқарады» деп еді бір сәуегей. Абат ол судан ішпеді. Сол жылы жазда қасқа биесі құлындайды. Сүп-сұлу құлын туады. Сол құлынмен жарысып, қасқа биенің бір емшегін Абат та емеді. «Әруағыңнан айналайын, қасқа бие-ау, әуелі Құдайдың, сонан соң сенің арқанда сауығып, аман қалдым ғой», - деп кеудесін шер толқытып, көзі жасаурайды. Қасқа биенің арқасында бір үйлі жан аман қалады. Абат қарттың үйінде қымыз үзілмейтін. Келіні аяғы ауырласа да қымыз ішетін. «Иә, иә! Шетінен жүйрік, алғыр болды құлындарым. Бәрі ел таныған азамат болды. Тәуба, тәуба» (Нұрғали, 2012: 98). Абат қарт монологы арқылы қазақ жерінің азып-тозғанын, қасиетті жылқы малының оның өмірінде зор роль атқарғанын сезінеміз. Келе жатып қасқа құлынды не істеуге болады деген ой мазалайды. «Адам баласы үш күннен соң көрге де үйренеді» деген қағида оралады. Ал «жылқы ше?». Жылқыда зират, көр болушы ма еді? Осылайша сары белдің биігіне де келіп қалады. Жануардың тәнін сол жерге жерлейді. Нұрғали Ораздың «Жылқының көз жасы» әңгімесі де жын жайлаған өлкенің трагедиялы халін суреттеуге арналады (Карбозов, Шегебаев, Қырғызбаева, 2022: 225).

Филология ғылымдарының докторы, профессор Г. Пірәлиева өзінің «Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері» (түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем) монографиясында: «Түс көру тәсілі – психологиялық бейнелеудің бір түрі. Бұл тәсіл біздің әдебиетімізде кейіпкердің ішкі өмірін беруде жиі қолданылатын әрі берік дәстүрге енген көркемдік компонент. Әдеби түс көру көрінісінің де өзіндік түп-тамыры, табиғаты, фантастикалық, мифологиялық құрылымы бар. Түс көруді талдау техникасына сүйенер болсақ, адамзаттың ақыл-есі есте сақтау қабілетінен құралатындықтан ой-сананың тарихы бейне бір тарих қойнауы секілді. Адамның өткен өмірі, осы шағы және келешек жөніндегі арман қиялы да осы түс көруден құралады. Ал кейіпкердің түс көру эпизоды көбінесе өткен өмірді еске салумен немесе соларды санада басқалай саралап, сүзгіден өткізу арқылы айқындалады» (Пірәлиева, 2003). Автор түс көргізу арқылы болашақ болар оқиғаның алдын-ала немен басталып, қалай аяқтайтынын біліп алғандай.

Абаттың түсі арқылы жазушы оның басынан өткізген зауалды, елдің қасіретін, оның туу себептерін ашу үшін қолданған. Қасқа биеге деген күрең аттың перзенттік парызын да күні бұрын біледі. «Мынау күрең ат-қасқа биенің төртінші құлынынан туған қасқа байталдың тұңғышы ғой. Біздіңше, айтқанда, қасқа биенің жиеншары. Бүгін ол өзінің нағашы әжесін ақтық сапарға шығарып бара жатыр...» (Нұрғали, 2012:97). Негізінен оқиға сюжеті Абаттың сонау бір қырықтың қырқасына да шықпаған кезінде аяқ астынан төсек тартып жатып қалған кезінен өрбиді. Психологизм жақсылық пен жамандық арасындағы бітіспес күрестің түп тамырына үңілу, бүгін мен болашақты кешегі күн көзімен бағамдау мақсатында көрінеді. Жоғары саналы, сезімтал кейіпкерлер қалай болғанда да бүгінгі күнмен, тіршілікпен үйлесім таппай жатады.

«Бәрі әлгі жынның ылаңы ғой. Сол пәле жер бетіне шыққалы бері осындай бір оқыс кесел оңды-солды ойран салды ғой. Апыр-ау сонда деймін де, Абатты мезгілсіз

келген ажал да, қақ ортасынан үзілер қайран өмір де шошыта алмады. Ол тек соңымда қалып бара жатқан үрім-бұтағым не болмақ деп қамықты ғой. Олар мынау Жын жайлаған меңіреу өлкеде оңы мен солын танып үлгермей жатып жетім қалса... жылап қалса, Абаттың аруағы ана дүниеде қайтіп жай тауып, қалай тыныш таппақ... Жынның дертінен жынды су ғана құтқара алады деді-ау бір сәуегей сонда. Бірақ ауру түгілі, сау адамның өзін ақыл-есінен айрып, айуанға айналдырып жіберетін жынды суды ішкенде сол жынның құлақкесті құлына айналмаушы ма еді. Тек өзі ғана емес, үрім-бұтағы, зәу-затымен сол жынға табынып кетуші еді ғой. Жок, Абат оны аузына алмақ емес. Жынды суды ішіп, жан сақтаймыз деген ауылдастары сайқымазақ болып кеткенін Абат біледі». Кейіпкердің қиын тағдырын жазушы ішкі монолог, толғаныс т.б. секілді әдеби тәсілдерге жүгіндіреді. Суреткер бүкіл адами проблемаларды, бір кезендік қазақ өмірін, ондағы жаңа тіршілік-тынысты, сыртқы реалдық өмір шындығын сана күресі, ой арпалысы, көзқарас қақтығысы арқылы бейнелейді. Сөйтіп, жазушы Абат қартты үлкен психологиялық образ дәрежесіне жеткізеді. Сол жазылмас дерттен Абат жігіт кезінде қасқа биенің сүті арқылы тәуір болады. «Сол жылы жазда Құдай жарылқап қасқа бие құлындады емес пе. Әй, бір сүйкімді, әй, бір сұлу құлын туды ғой. Иә, сол бір сүп-сүйкімді қызыл құлынмен жарысып қасқа биенің бір емшегін Абат та емді. Сүттей ішті, саумал күйінде ішті, қымыз қып сапырып ішті. «Айналайын аруағыңнан қасқа бие-ай, әуелі құдайдың, содан соң сенің арқанда сауығып, аман қалдым ғой. Бәлкім шиттей бала шағамның көз жасын ескерген шығар, жас еді, жалғыз еді деп есіркеген болар. Әйтпесе көздеп мені тура келген ажал еді ғой ол...». Абаттың үйінен бір сәт те қымыз үзілген емес. Соңынан ерген ұл-қыздарының барлығы Жынның дертінен аман, ақыл-есі бүтін, ойы да, бойы да биік, келісті, келбетгі азаматтар болып өсіп, жетіліп жатты». Кім-кімнің болса да ойына қасиетті жылқы малының сүтін ішкен ұрпақтың ойы жүйрік, алғыр азамат болатынына осы оқиға ой саларлықтай. Бүгінде бие сүтінің ем болмайтын дауасы жоқ.

«Сол қасқа бие әл үстінде өлгелі жатыр. Көршісі келіп, малды бауыздау керектігін айтады. Абат қатты шошып кетті. Қол бармайтын іс. Не істеу керек?! Қасқа биені арулап көму керек. Бірақ жылқыда зират бола ма? Бір болса Құлагерде болар, Айтұмарда болар. Иә, санаулы ғана сәйгүлікте бар. Енді, міне қасқа биеде болмақ... Қасқа биенің құлыны күрең атқа оның өлігін тиіп сары бел жаққа бет бұрды. Күрең атты анасы қасқа биені жер қойнына беру сәтінде көзінен жерге жас тамшылап тұрды» (Нұрғали, 2012). С.Жүнісовтің «Ақан сері» романында Құлагер шабысына, адамға тән ақылдылығы ерекше сипатталады. Ұлттың рухани жан дүниесін тереңірек білу де осы романда көрсетілген. Кейіпкер сөзі – характер ашудың төте жолы. С.Жүнісов осыны терең меңгерген (Жүнісов, 2013).

Құлынның жоқ болуы – төніп келе жатқан қауіп. Адам қолымен жасалып отырған экологиялық апаттар еді. Тек адамзат атаулыға ғана емес, күллі қоршаған ортаға тигізген зауалы жылқының көз жасы арқылы беріліп отыр. Жылқының көзінен неге жас тамып тұр? Адам қолынан келмеген нәрсені жануардың көз жасы арқылы жеткізіп тұр. Жазушының осы әңгіме арқылы негізгі айтпақ ойы-жатырда жатқан ананың баласы таза нәрселермен қоректену керек, сонда ғана ақыл ойы таза ұрпақ дүниеге келеді. Абат қарттың жылқыны өсірудегі мақсаты – түркілік ата-бабаларымыздың қымыз сүтінің маңыздылығын, жылқының тектілігін сақтау еді.

Адамды да, аңдарды да алапат құшағына алған табиғат симфониясында қаһармандық пен трагедиялық әуен басым. Екі аяқтылардың қанқұйлы әрекеттерінен қаншама өмір үзілді, қаншама кемтар ұрпақ азап шегуде. Бірақ сәл де болса сол бір жазылмас қасіреттің дауасын халық өзінің төрт түлігінің сүтімен емделу арқылы табады.

4. Нәтижелер

Абат қарт өз қолымен төмпешіктің – қасқа бие қабірінің басында ұзақ кідірді. Қасқа биенің үстіндегі шөп-шаламды, топырақты қағып келгенде көргені күрең ат жылап тұр екен. Жануар сөйлеуге тілі жоқ, екі көзінен парлап жас ағады. У сіңген аймаққа қасқа бие де жерленді. Оны өлер алдында союға Абат қарсы болады. Жылқының қасиеті оның сыртқы тұрпатында емес, жүрегінде болатын. Жылқының қасиеті жүрегінде бола, қазақтың қасиеті де сол жүрегіне қоныстанған мейірімде екенін Абат қарт көрсетті. Жылқы мен қазақ бұл әңгімеде бір символға арналған. Қазақ идеясын автор қасқа биені жерлеу, зиратына көму арқылы айшықтайды.

Әдебиеттің ұлттық сыр-сипатын, өзіндік өзгешелігі мен ерекшелігін танып, таразылауда ұлттық мінез мәселесін айтамыз. Н. Дәутайұлының «Айғыр кіс» атты көлемді әңгімесінде ұлттық идеяның қазығын алтын қазығын айналсоқтап, қазақтың жаратылысын да даралайды. «...«Айғыркісі» автордың өз олжасы. Қазақты сүйіп жазуымен де дараланып тұр. Ұлттық рухы да сонда». Автор Жалғастың атын мола басына барып, аза тұтғыру арқылы қазақтың жылқы малының ерекшелігін адаммен байланыстыра қарайды. Шын мәнінде «кісікіік» деген қазақтар арасында жиі айтылады. Адамдардан өзін алшақтау ұстайтын, ешкімге жолай қоймайтын томағай тұйық жүретін адамды айтады. «Айғыркісі» құлаққа бөтендеу, тосын естіледі. Жылқы культі бұл әңгіменің бүкіл болмысын ерекше қалыпқа түсіреді.

Жаяу қазақ – жартылай қазақ, қазақтығын жоғалтуға аз қалғанын білдіреді. Аттың үстінде келе жатқан қазақты елестетіңізші. Бар дүниесі түгел, бостаншыл, азат қазақ. Автордың бұл әңгімесінің ұлттық өзегі бір әулеттің өмір сүру тіршілігі арқылы ашылған. Шығарма кейіпкері Есқұл шал бұрынғыша өмір сүреді, құлынды бие ұстайды, қымыз ішеді. Жаз жайлауы дайын. Малың өрбітіп, айналасы кең жазықты мекен етеді. Кеңдікке құштарлықтың өзі – қазақы философия. Есқұл шал түнді далада түнеуді ұнатады. Оның дүниеге көзқарасы: «Кұдай пенделерінің кез-келгеніне, кеудесінде осындай төбесінде жарық сәулесі қалың қойнау болса ғой, шіркін, дейді». Кез-келгеніне қалың қойнаулы жарық сәуле берсе,-деп тілейді. Бұл оның дүниеге көзқарасы, танымы. Бұлди – бұл әңгімедегі зұлымдық иесі, Есқұлдың бұл арманын күлкі, мазақ етеді. Бұлдиға ақша болса болғаны. Айлы, жұлдызды түнді қайтпек. Осы Бұлди жалғыз ұлының аты «Айғыркісіні» қырғыздарға сатып жібереді.

Әңгіме былай басталады:

«... Айғыркісі» жылқының аты. Жалғас жабағы тай кезінен баптаққа батып жатқан жерінен тауып алады. Жалғас 13-14-тер шамасындағы бала болатын. Осы тайға ынтасы әбден ауады. «Тек төбесі ерекше екен. Дөңгелек емес, жаңа туған ай секілді. Есқұл таң тамаша қалады» (Дәутайұлы, 2008: 240). Жазушының айтпақ ойы не еді? «Жылқының сыртқы қасиетінде емес, жүрегінде. Анау кеудеде алапат шабысқа лайық алып жүрек соғып тұрмасына кім кепіл» деп жауап береді Есқұл (Дәутайұлы, 2008: 241). Бұлди бұл сөзге назар да алмайды. Есіл-дерті тек ақша.

Профессор Г. Балтабаева: «Жылқы мен қазақ бұл әңгімеде – синонимі бір символға айналған. Атын іздеп бара жатып қаза болатын Жалғас – ұлттық идеяны жүрегінде сақтаушы, халықтың өз ұлы болып кейіптелуі де заңды. Жалғас әкесіне мүлде ұқсағысы, ол ұстанған алыпсатарлық жолдан аулақ болғанды ұнатады (Балтабаева, 2016).

Қазақтың ұлттық санасындағы ойды бір шалдың аузымен айттырады: «Құдайдың күдіреті мына айғырың да кісі екен ғой. Содан жылқы «Айғыркісі» атанады. Әйелдің қиналысын жылқының арындаған ащы дауысымен шешеді. Айғыркісінің бейнесін ашуда жазушы бір гиперболаға жол береді. Жалғас құлап мертігіп жатқанда, бар үйірін әкеп, иесінің тілеуін сұрайды. «О, Құдайдың күдіреті жиырма шақты бие құлындарын тастап кетіпті. Түнімен иесінің амандығын сұраған олар құлындарын құрбан етті (Дәутайұлы, 2008: 245). Бұл әрине сендірмейді. Жылқыны кісі, адам қылуды автор мақсұт еткен. Адамның құрбандық қасиеті жылқыға ауған ба? Адамдағы кісілік айғырға қалай көшеді? Адамы көп, киелісі аз кез бе, бұлардың өмір сүріп жүрген ғұмыр-дәуірі» Бұл риторикалық сұрау – автор толғанысы. Айғырды кісіге балау әңгімеде жиі ұшырасқан. «Үркектемейді, секектемейді. Жүріс, тұрысы кербез, бекзада кейіп. Сірә, текті». «Айғыркісі» әңгіме соңында Жалғастың моласына келіп өледі. Кенет құлағында дауыс келеді. Өмірлерің осылай өте берсе, Жалғастан, «Айғыркісіден» ғана емес, бүкіл өздеріңнен айырыласыңдар түбі.

– Жақсы үміт-арманның иесі мен киесін сақтай алмаған жұрттың көретіні – ақырзаман!» (Дәутайұлы, 2008: 245). Ол жылы көктемде елдің еккен егіні түгелдей өліп қалды. Қуаңшылық болды. Шындығында, ақырзаманның елесі кезіп жүргендей болып еді. Бұл жазушының жан дауысы. Киесін сақтай алмау – зор қайғы. Авторлық концепция да осы.

5. Қорытынды

Қазақ халқының ғасырлар бойы бірден-бір тіршілік тірегі болып келген малдың, оның ішінде жылқы малының ел тағдырында алатын орны бөлек. Сөз өнерінде өзінің жан серігі болған жылқының шығарма өзегіне айналдыруы жазушының да биіктігі. Жылқы асау мінездің, өр көңілдің, еркінді аңсаған ел баласының бейнесі іспеттес. 60-жылдары қазақтың жоғалып бара жатқан еркіндігі мен тәуелсіздігін, салт-дәстүрін жылқының жанарынан сезген, білген ақын-жазушыларымыз егемендік алған күннен бастап көңілдеріне сәуле құйыла бастады. А.Сүлейменов жырлағандай «Мен жылқыдан жаралғанмын деп айғайлады. Бұл үн – бостандық сүйгіш ұлдың үні болатын. Өмірін жылқымен теңдестірді. Егемендік алғаннан бері қазақ прозасында тақырыптық ауқымы кең, айтар ойы бөлек жылқы жайлы, оның табиғатын, ішкі иірімдерін, психикасын адам өмірімен қоса қарастырған жазушыларымыздың көптеген туындылары жазылды. Бұл тұрғыдан қарағанда қазақ прозасы ұлттық бірегейлік пен мәдени көрініс туралы дискурсқа өз үлесін қоса білді. Көрнекті ғалым Дорредің «Жылқылар мен корсеттер» мақаласында баяндалғандай жылқының әдемілік пен ауыр еңбектің символы ретінде суреттейтін ағылшындық прозаға қарағанда (Дорре, 2002), қазақ қаламгерлері ұлы далалық өркениетке қосқан үлесін жылқы жануарының әдебиеттегі көрініс, жеті қазынаның бірі ретінде қазақтың дүниетанымы, ұлттық болмыс, этнографиясынан байланыстыра білуінде болды. Оның мәні мен мазмұнын суреткерлік шеберлікпен, өзіндік стильмен өрнектей

білген жазушыларымыздың еңбектеріне тоқталып өттік. Әрбір шығарма арқауына өмірлік шындық алынып, оның себеп-салдарын ашуды көздеген. Сонымен бірге қаламгердің өткір әлеуметтік мәселелерді көтере отырып, одан философиялық ой түйе білгендігінде. Кейіпкер тағдыры мен жылқы тағдырын сабақтастыра білгендігінде. Ұлттық ойлау мен пайымдаудың өзіндік ерекшелігін жазушыларымыз басты назарда ұстаған.

Әдебиеттер:

1. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі (құрастырушылар: З.Ахметов., Т.Шаңбаев). – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 бет.
2. Әбдезұлы Қ, Т.Әлімқұлов және қазақ прозасы. – Алматы: Арыс. – 2006. – 174 б.
3. Әлімқұлов Т. Телқоңыр. Таңдамалы әңгімелер. – Алматы: Раритет. 2003. – 192 б.
4. Балтабаева Г. Тәуелсіздік кезіндегі қазақ прозасының көркемдік әлемі. – Алматы: Дәстүр, 2016. – 285 б.
5. Дәутайұлы Н. Айғыркісі. Екі томдық таңдамалы шығармалары. Т.1. – Алматы: AnArys. 2008. – 272 б.
6. Dorré, G.M. (2002) Horses and Corsets: Black Beauty, Dress Reform, and the Fashioning of the Victorian Woman. *Victorian Literature and Culture*, 30(1). pp. 157-178. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1060150302301086>
7. Жүнісов С. Ақан сері. Роман. Шығармалары. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2013. – 320 бет.
8. Карбозов Е.К., Шегебаев А.М., Қырғызбаева. А.Д. Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі сакральдылық ұғым-түсініктердің көркемдік қызметі // «Keruen» ғылыми журналы 76(3) 2022. – 216-231 бб. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.3-19>
9. Қоңыратбаев Ә. Фольклортану мәселелері. Т.1. – Алматы: МерСал, 2004. – 270 б.
10. Нұрғали О. Жылқының көз жасы. – Алматы: Қайнар, 2012. – 310 б.
11. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері (түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем). – Алматы: Алаш, 2003. – 328 б.
12. Toynbee, A. J. (1954). *A Study of History: Volume III*. Oxford University Press.

References:

1. Abdezuli K. (2006). T. Alimkulov and Kazakh prose. – Almaty: Arys. – 174 p. (in Kaz)
2. Alimkulov T (2003). Telkonur. Selected stories. – Almaty: Raritet. – 192 p. (in Kaz)
3. Baltabaeva G. (2016). Artistic world of Kazakh prose at the time of independence. – Almaty: Dastur. – 285 p. (in Kaz)
4. Dautayuly N. (2008). Aigyr kisi. Selected works in two volumes. T.1. – Almaty: AnArys. – 272 p. (in Kaz)
5. Dorré, G. M. (2002). Horses and Corsets: Black Beauty, Dress Reform, and the Fashioning of the Victorian Woman. *Victorian Literature and Culture*, 30 (1). pp. 157-178. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1060150302301086> (in Eng)
6. Karbozov Y.K., Shegebayev A.M., Kyrgyzbayeva A.D. (2022). The artistic function of the concepts of sacredness in modern Kazakh stories. *The Scientific Journal «Keruen» 76 (3)*. pp. 216-231. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.3-19> (in Kaz.)
7. Konyratbaev A. (2004). Problems of folklore studies. T.1. – Almaty: MerSal. – 270 p. (in Kaz)
8. Literary studies. Dictionary of terms (1996). (compiled by: Z. Akhmetov, T. Shanbaev). – Almaty: Ana tili. – 240 p. (in Kaz)
9. Nurgali O. (2012). Zhylykynyn koz zhasy. – Almaty: Kaynar. – 310 p. (in Kaz)
10. Piraliyeva G. (2003). On issues of psychology in artistic prose (dreaming, non-verbal gestures, material world). – Almaty: Alash. – 328 p. (in Kaz)
11. Toynbee, A. J. (1954). *A Study of History: Volume III*. Oxford University Press. (in Eng)
12. Zhunisov S. (2013). Akan seri. A novel. Works. – Almaty: Taimas. – 320 p. (in Kaz)

Б.Б. Келгембаева

Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан

E-mail: baha_fil@mail.ru

ORCID: 0000-0003-2919-7639

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ «АР» ІЛІМІ МЕН АДАМ БОЛМЫСЫ ТУРАЛЫ ТОЛҒАМДАРЫ

Аңдатпа. Мақалаға қазақ халқының ірі гуманист ақыны, ғұлама-ойшыл Шәкәрім Құдайбердіұлының «Ар ілімі» мен Адам болмысы туралы философиялық танымы арқау болған. Автор Шәкәрімнің Ар ілімі» мен Адам болмысы туралы философиялық ойларының рухани бастауларын іздеу мен ақынның ұлттық сөз өнерінің философиялық-эстетикалық қуатын арттырудағы еңбегін танытуды мақсат етеді. Зерттеу еңбектеріне сүйене отырып, ақынның Адам болмысына қатысты сыншыл идеялары мен «Ар ілімін» құрайтын «Ар», «Ұждан», «Жан» т.б. философиялық ұғымдары оның лирикасымен сабақтастықта талданады. Көне дәуір ойшылдары Әл-Фарабидің «парасатты адам», Қожа Ахмет Ясауидің «хал ілімі», Абайдың «толық адам» философиясына қатысты айтылған отандық және шетелдік ғалымдардың ілкі және тың пікірлеріне шолу жасалады. Шәкәрімнің «Ар ілімі» қазақ топырағындағы Адам болмысы жайлы ежелгі ілімді толықтырып, жаңа идеялармен байытқаны тұжырымдалады. Бүгінгі күні оның данышпан ойлары ұлтымыздың рухани-адамгершілік келбеті мен жеке адамның құндылықтарын қалыптастырудың философиялық негізі болуға лайықты қазына екені көрсетіледі. Зерттеуде шолу, тарихи-салыстырмалы, талдау, сипаттау, жинақтау әдістері қолданылады. Зерттеу нәтижелері ғұлама ойшылдың гуманистік пайымдары бүгінгі қазақстандық қоғамды рухани-адамгершілік тұрғыдан жаңғыртудың философиялық негізі, әрі қуатты рухани күш бола алатындығына көз жеткізеді.

Кілт сөздер: Шәкәрім Құдайбердіұлы, «Ар ілімі», Адам болмысы, философиялық лирика, антропологиялық философия.

Б.Б. Келгембаева

Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена Аманжолова,

Усть-Каменогорск, Казахстан

E-mail: baha_fil@mail.ru

ORCID: 0000-0003-2919-7639

Учение о «совести» и человеческое бытие Шакарима Кудайбердиұлы

Аннотация. Статья посвящена учению о совести («Ар» ілімі) и философскому познанию о человеческом бытие, крупнейшего поэта-гуманиста, ученого-мыслителя казахского народа Шакарима Кудайбердиұлы. Целью автора является поиск духовных истоков учения о совести и философского познания, о человеческом бытие Шакарима, а также определение его творческого успеха в развитии философо-эстетической мощи национального словесного искусства. Опираясь на научные труды, автор пытается растолковать идеи поэта о человеческом бытие и сложные философские понятия, такие как «Совесть», «Нравственность», «Душа» использованные в учении о совести во взаимосвязи с философской лирикой. Делается обзор начальных и последних научных исследований и взглядов отечественных и зарубежных ученых о «благородном человеке» Аль-Фараби, «хал ілімі» Ходжи Ахмеда Ясави и «полноценный человек» Абая. Обозначена важность использования учения о совести Шакарима

Кудайбердиұлы, как философско-методологической основы возрождения духовно-нравственного облика нации и духовных ценностей отдельной личности. Для достижения этой цели в статье использованы методы: обзор научной литературы, сравнительный анализ текстов, обобщение, описание данных. Результаты исследования убеждают читателя в духовной мощи гуманистических идей мыслителя как философской основы процесса духовно-нравственного возрождения казахстанского общества.

Ключевые слова: Шакарим Кудайбердиұлы, учение о совести, человеческое бытие, философская лирика, антропологическая философия.

B.B. Kelgembayeva

Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

E-mail: baha_fil@mail.ru

ORCID: 0000-0003-2919-7639

The teaching of «conscience» and human existence of Shakarim Kudaiberdiuly

Abstract. The article is devoted to the study of the doctrine of conscience ("Ar" ilimi) and the philosophical views about human existence of the greatest poet-humanist, scientist-thinker of the Kazakh people Shakarim Kudaiberdiuly. The interpretation of complex philosophical categories related to human existence were expressed by the poet in his philosophical works. The author explores the historical and social background of Shakarim's idea of the necessity of a person's moral improvement to ensure the renewal and development of society. The importance of a profound study of the origins of the poet's worldview, the influence of the philosophy of Al-Farabi, Khoja Ahmed Yasawi and Abai upon him, as well as the epoch and the realities of the society in which the great thinker lived and worked is noted. The article outlines the poet's creative success in the poetic interpretation of human existence and the ways of a person's spiritual growth. Such methods as review of scientific literature, historical and comparative analysis of texts, generalization and description of data are used to achieve the goal. According to the researcher, the humanistic views of a scientist-thinker can become the philosophical basis and powerful force for the spiritual and moral modernization of nowadays Kazakhstanian society.

Keywords: Shakarim Kudaiberdyuly, doctrine of conscience, human existence, philosophical lyrics, anthropological philosophy

1. Кіріспе

Қазіргі қоғам мүшелерінің рухани қайшылықтары мен адасуларына, күйзеліске түсуіне ықпал ететін сыртқы факторлар көп. Адам болмысы да, ол өмір сүріп отырған уақыт та, қоғамдық орта да күрделене түсуде. Осындай күрделі кезеңде Шәкәрімнің «Ар ілімін» ғылыми зердеге салу, қазіргі қоғам мен адам игілігіне жарату бүгінгі гуманитарлық ғылымдардың биік нысанасы деп санаймыз. Өмірдің қайшылықтары мен қоғам дамуының күрделі сипаты адамның өмірден өз орнын таба алмай адасуына, сол себептен өз мүмкіндіктерін толық жүзеге асыра алмауына әкеледі. Жаңа сипатты өзгермелі замандағы Адам болмысының, қоғам келбетінің өзгеруі, ертеңгі өмірдің болжаусыздығы адамды рухани жалғыздыққа душар етеді. Осындай өліара кезеңдерде өмірдің мәні мен қайшылықтарына жауап табуға рухани сұраныс, қоғам мүшелерінің танымдық ізденісі кең өріс алады. Адам болмысы мен өмірінің мәнін біржақты, үстірт түсіну, оған жауапты қазақтың табиғатына жат мәдениеттерден іздеу, өзгеге еліктеу ұлттық бірегейлігімізге қатер төндіреп анық. Сондықтан да өткен заманның ойшылдарына ерекше көңіл бөліп, қоғамның жаңадан пайда болған проблемаларына жауапты дәстүрлі философиядан іздестіру қажет.

Дәстүрлі қазақ философиясы ғасырлар бойы сөз өнері арқылы өрістеп, ерекше көркемдік қисын тапты. Соның бір дәлелі – ақын, аудармашы, философ, ұлы Абайдың немере інісі, әрі ақын шәкірті – Шәкәрімнің мұрасы.

Шәкәрімнің ой-өресі, дүниетаным кеңдігі жағынан сирек кездесетін феномен. Ол – дала даналығының жемісі. Оның қалыптасуына Абай поэзиясы, Шығыс, Батыс философиясы және өзі өмір сүрген заман мен қоғам шындығы ықпал етті. Қазақ топырағында туған Адам болмысы жайлы идеялардың үзіліп қалған сабақтастығын іздеу, толықтыру мен оның рухани бастауларына үңілуде Шәкәрім Құдайбердіұлының философиялық ілімінің қыры мен сырын танудың маңызы зор. Өйткені ойшыл әлемдік философиялық мұраға ден қойып, мол ізденіс жүргізе отырып, қазақ топырағындағы бірегей антропологиялық философия «Ар ілімін» өмірге әкелді.

Адамзатқа ойы ортақ тұлғалардың тағлымы қашан да жұмбақ. Оның сырын шешуге, адамзаттың игілігіне жаратуға талаптанушылар санының қай дәуірде де кемімейтіні сондықтан. Шәкәрімнің «Ар ілімі» – XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ философиялық ойының шоқтығы, антропологиялық философиясының заңды жалғасы ретінде әрбір жаңа ұрпақтың тың зерттеулеріне арқау бола бермек. Бұл мақалада Шәкәрімнің «Ар ілімі» мен Адам болмысы туралы философиялық пайымы оның бастау алған рухани көздерімен салыстыра талданады. Кемел ақыл, шалқар шабыт иесінің ұлттық жантану философиясын дамытудағы еңбегіне ғалымдар пікірі негізінде баға беруге талпыныс жасалады. Ақынның «Ар ілімі» айшықты жыр тілімен безбенделіп, сыршыл поэзия түрінде сахараны ой бесігінде тербегені, қазақ жырын ойшылдық сана, ерекше түрмен байытқаны сөз болады. Оның артында қалған мол мұрасының қазақ қоғамында ерекше серпіліс туғызып, адамға кемелдену жолын көрсетті.

Абайтанушы М. Мырзахметұлының: «Жантану ілімі саласында Абай дәстүріне сүйене отырып, Шәкәрім бұл күрделі де, терең мәселеге біржолата мән бере қарауы себепті ұзақ жылдар бойы сарыла іздену жолына түсті... Жантану іліміне Абайдың ақын шәкірттерінің арасынан Шәкәрім ғана жеке-дара Абай дәстүріне айналған философиялық лириканы дамыту, жаңарту жолына бет бұрды», (Мырзахметұлы, 2008: 59) – деген пікіріне ден қоямыз. Абайдан кейінгі дәуірдегі қазақ философиясын тың идеяларымен дамытып, өзгеше үн, айшықты тілмен өрістеткен бірегей ақынның философиялық лирикасы – көркемдік-эстетикалық, діни-теологиялық, әлеуметтік-тарихи мәнге ие күрделі көркемдік құбылыс. Ол сөз еткен философиялық ұғымдар мен тұжырымдар жаңа заманның келуімен түрленіп, бұрынғыдан да тереңдеп, тың мағына иеленіп, тамырланып барады.

Ұлттық рухтың жанартаудай алапат қуатынан нәр алған ойшылдың философиялық лирикасында өзін-өзі іздеуге және тануға, іштей түлеу мен өсуге бейім бірегей Адам тұжырымдамасы дами түседі. Сол себепті де ақынның философиялық лирикасын «Үш анық», «Мұтылғанның өмірі» сынды күрделі туындыларынан, күллі шығармашылығынан бөліп-жармай, жанрларға жіліктемей, бір-бірімен өзектес, үзілмейтін арналы ой жүйесі ретінде тұтас қарастыру қажет. Ақынды толғандырған «Адам болмысы деген не? Оның өмірін қалай түзеуге болады? Адам қайткенде тату тұра алады?» - деген нақты сұрақтардың төңірегіне топтастыра қараған жөн.

Бұл сұрақтарға ақын шарқ ұра жауап іздеп, өзіне дейінгі әлеуметтік-қоғамдық теорияларды ақыл таразысына салып, тіпті «Айқапта» оқығандарға сауал да жолдайды. Өз ізденістерінің соңында адамзаттың рухани қалпын, оның тұрмысы да, мәдениеті де, әдебиеті де түзеуге қауқарсыз, оны түзету үшін адамның жанына азық болатын, тура жолдан адастырмайтын рухани ілім, «Ар ілімі» қажеттігіне тоқтайды.

Шәкәрімнің «Ар» ілімін терең талдай отырып, оның негізгі ұстанымдарын ұлттың рухани-адамгершілік болмысын жаңғырту үшін практикалық тұрғыдан пайдалану, сол арқылы ұлттық бірегейлігімізді сақтап қалу – әдебиеттану, философия, психология, әлеуметтану ғылымдарының тоғысындағы маңызды ғылыми міндеттердің бірі. Біз өз мақаламызда «Ар ілімін» құрайтын негізгі тұжырымдар мен ақынның философиялық лирикасындағы Адам болмысы туралы сыншыл идеяларын талдауды мақсат етіп қойдық.

Бұл мақсатқа жету үшін Шәкәрімнің «Үш анық», «Мұтылғанның өмірі» туындылары мен философиялық лирикасын Әл-Фараби трактаттары, Қожа Ахмет Ясауи хикметтері, Абай Құнанбайұлының философиялық ойларымен сабақтастықта қарастыру, Шәкәрім шығармашылығын зерттеген М. Әуезов, Қ. Мұхаметханов, Ғ. Есім, М. Мырзахметұлы, М. Мағауин, Б. Әбдіғазиев т.б. ғылыми тұжырымдарына шолу жасау міндеттерін орындауды көздедік.

2. Зерттеу әдістері мен материалдар

2.1 Зерттеу әдістері

Шәкәрімнің «Ар» ілімі мен Адам болмысы туралы философиялық танымын сөз еткенде ақынның әр жылдары жарық көрген шығармалар жинағына, «Үш анық», «Мұсылмандық шарттары» еңбектеріне жүгіндік.

Зерттеудің негізгі теориялық (әдіснамалық) тәсілі – ақын шығармаларын Әл-Фарабидің трактаттары, Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани Хикметі» мен Абай туындыларын Шәкәрім шығармаларымен салыстыра талдау болды.

Зерттеу мәселесіне байланысты жоғарыда аталған ғалымдардың теориялық еңбектеріне шолу, олардың «Ар ілімінің» негізгі тұжырымдары мен ақынның философиялық лирикасына қатысты текстологиялық сипаттамаларын, туындыларының қоғамдық-әлеуметтік астарына қатысты түсіндірмелерін жинақтау және ақынның өз шығармаларындағы идеяларды салыстыра талдау, сипаттау әдістерін қолдандық.

2.2 Материалға сипаттама

Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығы сыншылар мен ғалымдар назарын өзіне ерте аударғанымен, «Ар» ілімі мен Адам болмысы туралы философиялық лирикасын зерттеу кешеуілдеп қолға алынды. Оған себеп Кеңес дәуіріндегі саяси-идеологиялық қысым, ғылыми танымның тұрпайы социологизммен, дінсіз көзқарастармен бұғаулануы болғаны белгілі.

Ой еркіндігі мүмкін болмаған заманда Шәкәрімнің дүниетанымы мен Адам болмысы пәлсапасын тануға амалын тауып, дұрыс бағыт сілтеген ғалым М.О. Әуезов болды. Академик-жазушы «Абай ақындығының айналасы» мақаласында Шәкәрімді Абайдың толық мағынадағы шәкірті деп атай отырып, оның өлеңдерінің ішкі мәніндегі Абай поэзиясымен үндестікті көрсетті (Әуезов, 1985: 325). Ғалымның осы

мақаласындағы пікірлері – Шәкәрімнің пәлсапасын зерттеуге талпынушылар үшін бүгінгі күні де адастырмайтын темірқазық болып келеді.

Шәкәрім қажы жөнсіз жалаға, жолсыз жазаға ұшырағаннан кейінгі кезеңдерде, М. Әуезовтің шәкірті, ғалым Қ.Мұхаметхановтың «Абайдың ақындық мектебі» концепциясы жоққа шығарылғанда философ-ақын туралы қандай да бір зерттеуге барудың жолы кесілгені белгілі.

Ақын есімі ақталып, мол мұрасы туған халқымен қайта қауышқан сәттен бастап, оның дүниетанымы мен философиялық көзқарастарын, «Ар» ілімін зерттеу ісі кең арнаға түсті. Бұл ретте, әдебиеттану, философия, тіл білімі, мәдениеттану саласындағы іргелі зерттеулер мен мақалалар авторлары Қ. Мұхаметханұлы, М. Мырзахметұлы, Ғ. Есім, Т. Жұртбай, М. Мағауин, Б. Әбдіғазиев, Ә. Нысанбаев, Д. Омаров, Е. Садықов, Т. Шаңбай т.б. еңбектерінің ғылыми маңызы зор. Әсіресе, философ-ғалым Ғ. Есімнің Шәкәрімнің «Ар» іліміне жасаған терең талдаулары ұлттық антропологиялық философия ғылымымен қатар әдебиеттану үшін үлкен жаңалық болды. Сондай-ақ, Шәкәрім Кұдайбердіұлы философиясындағы адам мәселесін арнайы зерттеген Г. Әбдірасылова (Әбдірасылова, 1996:15) және ойшылдың адам жайлы пәлсапалық ойларын Шығыс философиясындағы кемелденген адам мәселесімен сабақтастықта қарастырған Н.Ж. Байтенова, А.С. Қабылова, А.Қ. Ромашовалардың еңбегінің бұл мәселедегі ғылыми танымымызды кеңейтуге ықпалы зор (Байтенова, Қабылова, Ромашова, 2006: 180-221). Дегенмен Шәкәрім Кұдайбердіұлының «Үш анық», «Мұсылмандық шарттары» еңбектері мен Адам болмысы жайлы толғаған философиялық лирикасы әлі де зерттей түсуді қажет етеді.

Шәкәрім дүниетанымының рухани көздері қазақтың маңдайалды ғалымдарының еңбегіне өзек болып келеді. Осы ретте, Мемлекеттік сыйлықтың иегері, жазушы Мұхтар Мағауин ақын дүниетанымының арналары жайлы: «Арнайы оқу орнын бітірмесе де, Абайдың басшылығымен және өз бетінше іздену нәтижесінде Шәкәрім сол замандағы қазақ арасындағы – қазақ қана емес, бүкіл Түркістан өлкесіндегі ең ғұлама адамдардың бірі болып шығады. Түрік, араб, парсы тілдерімен қатар орыс тілін де жетік біледі, классикалық шығыс поэзиясын, орыс және Европа әдебиетінің озық үлгілерін терең түсіне оқумен шектелмей, философия мен дін тарихына қатысты еңбектерді де қадағалап отырады», - дейді (Мағауин, 2006: 10). Шын мәнінде, әлемдік өркениеттен шалғайда, қазақ сахарасында туып, өз ізденісімен, ақылының ерен қуатымен адамзатқа ортақ даналық қазынасын игеру, Батыс пен Шығыстың алыптарымен ой жарыстыру – таңқаларлық құбылыс.

Ақынның философиялық ой-тұжырымдары қазақ топырағында туған Әл-Фараби, Қожа Ахмет Ясауи, Абайдың гуманистік пайымдарымен үндесіп жатады. Абайтанушы Мекемтас Мырзахметұлы «Абай және Шығыс» еңбегінде рухани кемелденген тұлға ұғымы жетінші ғасырда бастау алғанын атап көрсетеді. Бұл ұғымның әл-Фарабидің «парасатты адам» пәлсапасына ұласқанын, кейінгі дәуірлерде Қожа Ахмет Ясауи сопылық дүниетаным негізінде хал ілімін қалыптастырғанын дәлелдейді. Аталған рухани бастаулар ХІХ ғасырда ұлы Абайдың «Толық адам» ілімінде ерекше көркемдік таныммен жалғастық тапқанына терең талдаулар арқылы көз жеткізеді (Мырзахметов, 1994: 225). Бұл даналық бұлағынан қанып ішкен Шәкәрім де адамның рухани кемелдену жолдарына тың идеяларын қосады.

Шәкәрімнің «Ар» ілімінің бастау көздерін індетте зерттеген ғалымдар тұжырымына көңіл аударғанда Қожа Ахмет Ясауидің жан мен тән ғылымын ажырата қарауы, одан тереңде Әл-Фарабидің ғылымдарды жіктеудегі ұстанымының ақын дүниетанымының қалыптасуына тегеурінді ықпалы болғанын аңдаймыз. Мәселен, поляк ғалымы Томас Стефанюк «Ерте Ислам философиясындағы Адам: Әл-Кинди және Әл-Фараби» («Man in Early Islamic Philosophy: Al-Kindi and Al-Farabi») атты мақаласында Әл-Фарабидің эпистемиология, гностиология саласынан жазылған «Kitab al-burhan» («Дәлелдер кітабы» немесе «Аристотельге түсіндірме»), «Kitab shara'it alyaqin» («Сенімділік шарттары»), «Kitab al-siyasa al-madaniyuu» («Саясат мәдениеті туралы кітап»), «Mabadi' ara' ahl al-madinah al-fadilah» («Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары») және «Risalah fi al-'aql» («Ақыл туралы трактат») еңбектеріне талдау жасай келе, көне заман ойшылының «Адам – таным объектісі» деген тұжырымына тоқталады. Әл-Фарабидің Адам болмысын таным объектісі ретінде қарай отырып, ізгілікті төрт түрге жіктеп (теориялық, рефлексиялық, моральдық, және саяси), білімді игеру арқылы адам теориялық және рефлексиялық ізгілікке қол жеткізетінін айтады. Білімнің шыңы – Түп иені тану деген Әл-Фараби тұжырымын алдыға тартады. Сондай-ақ, Әл-Фарабидің дүниетанымы ислам философиясының аясынан шығып, Аристотель, Платон, басқа да грек ойшылдарының танымына жақындай түскеніне назар аударады (Tomasz Stefaniuk, 2022: 66-83).

Түрк дүниесінің ойшылы Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикметінде» негізделген хал ілімі кемелдікке жету жолы ретінде әлем ғалымдарының қызығушылығын туғызып, жоғары бағалануда. Мәселен, Түркия ғалымы Исмаил Білгілі (Bilgili, İsmail) «Диуани-хикметтің» адамның моральдық кемелденуіне бағытталған, моральдық қағидаларға негізделген мистикалық туынды екенін айтады (Bilgili, İsmail, 2019: 33-56). Келесі бір түрк ғалымы «Диуани хикмет» дастанындағы рухани құндылықтар «Құран» мен хадистерден бастау алатынын талдаулар арқылы дәлелдейді. Ясауидің Адамның кемелденуі үшін ғылымның ерекше маңызын атап көрсеткеніне тоқталады. Хикметтердегі рухани құндылықтар жүйесіне статистикалық талдаулар жасай келе, ойшыл негіздеген құндылықтарды білім беру бағдарламаларына енгізіп, практикалық тұрғыдан пайдаланудың жолдарын ұсынады (Nafize er Türküresin, 2021: 267-284). Аталған мақалада талданған Ясауи жырлаған әділдік, адалдық, мейірімділік, қарапайымдылық, сабырлылық сынды рухани құндылықтар Шәкәрімде де молынан сөз болатыны ден қойдырады.

Зерттеуші А. Балтабаеваның: «Ясауи туындыларындағы адамның ішкі рухани әлемімен тікелей айналысатын жан ғалымы және сыртқы ғылым салаларымен шұғылданатын тән ғалымы туралы тосын танымының шығу төркініне назар аударар болсақ, бұл танымдардың түп-төркіні әл-Фараби қалыптастырған ғылымды классификациялаудың негізіне соғатыны анық байқалады. Қожа Ахмет Ясауи шығармаларында ұшырасатын осы жайлы пікір ұшқыны:

Ілім екеудүр: жан мен тәнге басшы тұрар,

Жан ғалымы хазіретіне жақын тұрар...

Тән ғалымы залымдарға ұқсар-ерміс, – деген өлең жолдарында ұшырасатын жан ғалымы, тән ғалымы деп аталатын теологиялық және философиялық мағынадағы

терминдік мәні бар сөздердің орын алуы кімді болса да ойландырғандай», - деген пікірімен толық келісеміз (Балтабаева, 2020: 21).

Қазақ топырағындағы адамгершілік ілімінің тарихы жайлы тың ізденістерден «Абай Құнанбаев шығармаларындағы ұлттық мінездің метафоралық концепциясы» (Orynkhanova, Nurlanova, Sabyrbaeva, Amankulova, Tolegenov, 2020), «Қазақ даласындағы әдеби аудармалардың алғашқы білім беру бағыттары мен мәселелері» (Daurenbekova, Zhumatayeva, Kartayeva, Bekenova, Nurlanova, 2024: 12) ғылыми мақаларындағы тұжырымдар басшылыққа алынды.

Түйіндей айтқанда, мақалаға негіз болған ғылыми материалдар Шәкәрім Құдайбердіұлының «Ар ілімін», Адам болмысы туралы пәлсапалық пайымын түсіну және түсіндіру барысында Абайдың «Толық адам» ілімі мен Әл-Фарабидің трактаттары, сопылық әдебиетке тән таным-түсініктер мен Қожа Ахмет Ясауидің Хал ілімін назарға алу қажеттігіне көз жеткізеді. Шәкәрімнің «Үш анық» трактаты, «Мұсылмандық шарттары», «Мұтылғанның өмірі» және философиялық лирикасын аталған дүниетанымдық арналармен сабақтастықта қарау – философтың бұл мәселені тың идеялармен толықтырып, жаңа өріске шығарудағы табысын бағалауға мүмкіндік береді.

3. Талқылау

Шәкәрімнің қоғамды түзету үшін алдымен Адамды түзеу қажеттігі туралы асыл ойлары бүгінгі күні өзектілігін жойған жоқ. Өйткені, қазір адам болмысы қай замандағыдан да күрделі, қайшылықтарға толы болып отыр. Кез келген қоғамның сапалық жаңалығы, жетістіктері сол қоғамдағы әрбір тұлғаның имандылық, адамшылық деңгейімен өлшенуі заңды. Сондықтан қазіргі қазақстандық әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар үшін Шәкәрім талқылауындағы Адам болмысын індетте зерттеп, оның идеяларын заман талаптарына сай өзектендіре, жаңғырта пайдалану қажет деп санаймыз.

Уақыт ағымына орай, бүгінгі оқырманның әдеби тілді қолдану мүмкіндігі, көркем мәтінді қабылдау қабілеті, әсерлену, тұшыну, елестету қуаты, жеке сөздерді түсіну дәрежесі де мүлдем өзгеріп барады. Қазіргі оқырманның ақын қолданысындағы күрделі ұғымдарды, образды сөздер мен тіркестерді түсіну үшін текстологиялық тәпсірлеу керек. Бұл ретте Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларының текстологиялық мәселелерін пәнаралық байланыстар аясында зерделеу мен ақын шығармаларының академиялық жинағын шығару қажеттігі туралы Б.Т. Мырзақұлов, А.О. Ақжігітовалардың айтқан пікірі өте орынды (Мырзақұлов, Ақжігітова, 2024). Шәкәрімнің «Ар ілімінің» ұғымдық аясының кеңдігі мен күрделілігі, ақын қолданған теологиялық, философиялық, психологиялық, әлеуметтік құбылыстардың тереңдігі бұл бағыттағы нақты ізденістерді қажет етеді. Мәселен, қазақтың дәстүрлі ұғымында «Ар» дегеніміз – рухани тазалық, жанның кірсіздігі. Шәкәрім осы дәстүрлі ұғымның аясын Адам болмысын Жаратушымен байланыста қарап, оған қатысты күрделі категориялар мен ұғымдарды поэзия тілімен терең тәпсірлей келітеді. Қаламгер:

«Тәңірің – таза,

Болып бақ, сен де кірсіз», – деп өсиет айтады.

Ақынның бұл идеясы Әл-Фарабидің «Ғылым шыңы – Түп иені тану» деген тұжырымына жақын келеді. Шәкәрімнің «Ар» ілімі мен жантану саласындағы ізденістері де түпиені танумен сабақтасып жатыр.

«Үш анық» еңбегінде ақын түсіндіретін күрделі философиялық ұғым – Ұждан. «Адам, – дейді Шәкәрім, – ақиқатты бас көзімен көрмейді, ақыл көзімен көреді. Өлімнен соң бір түрлі тіршілік бар. Екі өмірге де керекті іс – ұждан. Ұждан дегеніміз – ынсап, әділет, мейірім». Ал, бұл не нәрсе деген сұраққа Шәкәрім «жанның азығы» деп жауап береді (Шәкәрім, 2008: 115). Демек, ұжданды адамның бойында ынсап, әділет, мейірім тәрізді қасиеттер жарасым тауып, жанын қуаттандырады. Ал «жан азығын» табу адамның өзіне байланысты болмақ. Осы орайда философ-ғалым Ғарифолла Есімнің: «Шәкәрім рухани патшалықты, өмір мәнін адамның өзінен іздейді және табады. Қозғалыс сыртқа емес, субъектің өз ішіне бағытталады. Не табиғаттағы эволюция не тарихи немесе элеуметтік прогресс адамшылдықтың кепілі бола алмайды. Тек қана ұждан! Шәкәрім діндар емес. «Адам атаулыны бір бауырдай қылып, екі өмірді де жақсылықпен өмір сүргізетін жалғыз жол осы мұсылман жолы сияқты» - дегенде де ең алдымен ислам дінін имандылық тәрбиесінің басты элементі деп бағалады» (Есім, 2006: 440), – дейді. Ғалым тұжырымына сүйенсек, Шәкәрім пайымында адамның арлы болуы оның Жаратушы иесіне, Аллаға ұқсауында, мұсылмандықтың шарттарын сақтауында болмақ. Имандылық тәрбиесі адамның өзін тануы мен Жаратушыны тануы, оған жақындауы арқылы жүзеге аспақ. Ойшылдың «Мұсылмандық шарттарын» жазуының ең үлкен себебі де адамды Жаратушы иесіне жақындату арқылы кемелдендіру талабында жатса керек.

Шәкәрім «Үш анығында»: «Өлген соң жан өміріне нана алмай, ұждан, ар, жан екі өмірге бірдей керек таяныш екеніне нана алмаған иесінің жүрегін ешбір ғылым, өнер, ешбір заң жолы тазарта алмайды. Егер адам жанының өлген соңғы өмір мен ұждан соның азығы екендігіне әбден нанса, оның жүрегін еш нәрсе қарайта алмайды. Адам атаулыны бір бауырдай қылып, екі өмірді де, жақсылықпен өмір сүргізетін жалғыз жол осы мұсылман жолы сияқты», – деп тұжырымдайды (Шәкәрім, 2008: 6).

Философ «Үш анық», «Мұсылмандық шарттары» еңбектерінде айтылған ойларын «Жаралыс басы – қозғалыс», «Қасыңа қылыш қайратқан», «Табиғат неше түрлі жан жаратты», «Ұждандыны мақтайды тамам адам», «Шымды жерде көресіз қара топырақ», «Күн аязда терезе», «Келді, кетті», «Талап деген бір жүйрік тұлпар сынды», «Тиім біреуге нақақ демесе», «Басында жан мен дене екі басқа», «Баяғыда жас бала едің сен», «Ғылымсыз адам – айуан», «Құмарлық деген бір ит бар» тәрізді өлеңдерінде Адам болмысы хақындағы толғамдарымен жалғастырады.

«Үш анық» еңбегіндегі ұждан жайлы пікірлеріне өлеңдерінде қайта оралып, таратып, толықтырып отырады. Ғұламаның ойынша, «Ұжданды адам» - *ынсап, әділет, мейірім, шыдам, харакет пен шыншылдық иесі:*

«Мейірім», «Ынсап», «Әділет»,
«Шыдам», «Шыншыл», «Харакет»
Түп қазығы: «Ақ ниет».
Бұл жетеуін ел қылу,

Ешкімге зиян тигізбей,
Көптің көңілін күйгізбей,
Сайтанға беттен сүйгізбей,
Жүрегінді нұрмен жу, – дейді ақын (Шәкәрім, 2008: 122).

Философ атап отырған жеті қасиеттің адам бойынан табылып, бекуі, адамның өмірлік ұстанымына айналуы оның өзіне байланысты. Дүниеге адам жақсы не, жаман болып келмейді. Жақсылыққа, арлылыққа ұмтылу арқылы адам өмірдің келбетін өзгертеді, өз тағдырына ғана емес, қоғамның даму сипатына да ықпал ете алады.

Шәкәрім түсіндіруінде Адамның тәні, яғни «сауыты» табиғи жолмен «айуаннан өсіп жаратылса», танымдық, психологиялық қабілеті жанның қуаты арқасында қалыптасады:

Табиғат неше түрлі жан жаратты,
Не үлкен, не кішкентай тән жаратты.
Керексіз, жансыз нәрсе жаратқан жоқ,
Есепсіз қанша мың мен сан жаратты.
Өсімді ең күшті жан адамда тұр,
Алдында жақсы да тұр, жаман да тұр.
Өзгенің бәрі жалғыз адам үшін,
Жаралып орны-орнымен ғалам да тұр (Шәкәрім, 2008: 12).

Ақынның «Жан» туралы пайымы Әл-Фараби, сопылық философия, Қожа Ахмет Ясауидің гуманистік көзқарастарымен үндеседі. Мәселен, Әл-Фараби Аристотельдің «Жан туралы» трактатын түсіндіргенде жанды өсімдік жаны, хайуан жаны, адам жаны деп үшке жіктейді. Шәкәрім өлеңінде де адам жанының табиғаттағы басқа жандардан қуаттылығы туралы пайым айтылады.

Шәкәрімше, Адам – заманды да, қоғамды да түзетуге қабілетті. Ақынның рухани ұстазы Абай да заман адамын тезге салуға ұмтылды. Ақын Абайдан үлгі алып, өз замандастарына, дәуір шындығы туғызған рухани дерттерге сын айтып, қоғамдық құбылыстардың мәнін талдап-түсіндіруді мақсат етті. Д.Омаров «Шәкәрім шыңы» еңбегінде ақынның «Адамды түзету арқылы қоғамды түзету» идеясының шығу төркінін: «Табиғаттың әділет заңын ескермейтін имансыздар, тіпті қарапайым адам ғана емес, мемлекет деңгейінде де адам құқына шек қойып, өз биліктерін жүргізгісі келеді. Осылай қоғам өмірінің үйлесімділігі бұзылып, адамдар зардап шегеді. Шәкәрім осы мәселелердің шешілу жолы – ар түзейтін ғылым табу деп шешеді» (Омаров, 2008, 75), - деп түсіндіреді.

Шәкәрім пенде бойындағы сауатсыздық, салақтық, жалқаулық, мақтаншақтық, араздық пен арамдық, көрсеқызарлық пен күншілдік, надандық сияқты келеңсіз әдеттерді өткір тілмен сынады. Өзін қоршаған қоғамдық ортадағы кемшіліктер мен халықты өрге бастырмас кеселдерді сипаттап, олардың үкімін айтушы да бола білді. Ақын атаған кемшіліктер – шын мәнінде адамның ойы мен санасын топастандырып, рухани дамуына тұсау болар, қоғамды кері кетіретін рухани кембағалдық еді. Осыны

терең сезіне білген ақын «шедірейіп, шекиіп, қасын керіп кекикіп» жүрген сәнқойлар мен ақылын ашуға билеткен ызақорларды, еріншектер мен салақтарды ақылсыз мақұлыққа теңейді. Ондай пенделерге ақынның қарсы қоятын кемелдікке жеткен тұлғасы – «арлы азамат». Шәкәрімнің арлы азаматы – жақсы мен жаманды ажырата білетін, сөзі де ісі де тұзу, әділдік жолын ұстанатын, намысты азамат. Ол заман талабын, әлеуметтік қажеттілікті сезінуші, еңбекшіл кәсіпкер, рухани қазығы мықты, ішкі дүниесі біртұтас әрі азат, өмір жолын өзі таңдап, тағдырын өзі жасаушы, әділет, ынсап, мейірім иесі, жамандыққа жол бермес білімқұмар тұлға.

Ақынның бұл көзқарасы өзінің рухани ұстазы Абаймен үндесіп келеді. Абай адамды рухани кемелдендіретін құндылықтар мен жалған өмірдің қажеттіліктерінің айырмасын көрсетеді. Жақсылыққа ұмтылған адамның болашағы жарқын болмақ. Әрбір адам ақылын, зияткерлік қуатын махаббатпен байланыстыра отырып пайдалы іске жұмсағанда ғана кемелдікке жетпек. Ұлы ойшылдың пайымдауынша, әрбір адам өз дарыны, қабілетін барынша дамытуға тырысуы және ол жолда қажымай, талмай еңбек етуі, қиындыққа шыдамдылық танытуы қажет.

Шәкәрімше, рух бостандығына жету үшін: еңбек, өнер, жалпы білім, ар білімі қажет. Тек соңғысы ғана қарым-қастынастағы, іс-әрекеттегі қажетті және мөлшерді көңіл көзімен көріп, берік ұстануға үйретпек. Осылайша, Шәкәрім адамның құндылығы, әлеуметтік орны оның моральдық белсенділігі мен дүниені өзгертуші күшінде деп біледі. Ал оған тек білім арқылы, өзін-өзі тану арқылы жетуге болады деп қорытындылайды. Адамның түзелуі адам құқығының сақталуына, әділ биліктің орнығуына, қоғамның ізгіленуіне қол жеткізеді.

Ақынның өткір тіл, ұшқыр қаламына замандастарының бойындағы қисық-қыңыр мінездер, сауатсыздық, салақтық, жалқаулық, мақтаншақтық, араздық пен арамдық, көрсеқырлық пен күншілдік, надандық сияқты келеңсіз әдеттер жиі ілігеді. Шәкәрім сөз еткен адам болмысындағы кемшіліктер – адамның жүрегін кірлетіп, ойы мен санасын топастандырып, рухани дамуына тұсау боларлық кертартпа қасиеттер. Ақын өз шығармаларында пендешілікті, көре алмаушылықты көп сынайды, адамдарды сондай қасиеттерден сақтандырады. Мәселен, «Шын бақ қайсы? Күншіл кім?» өлеңінде:

Жарқанат жек көреді күннің нұрын,
Күншінің ұқсатамын соған түрін.
Өзге жанға біткенін ұнатпайды,
Өлгі айтылған бақтардың бірде-бірін.
Өзімшілдің іші – тар, ойы – шартық,
Ала алмас ол біреудің бағын тартып.
Күндеймін деп күн нұры жоғалғанша,
Мың жарқанат соқыр болып қалғаны артық (Шәкәрім, 2008; 215).

Өмірде бақ деп айтуға болатын үш-нәрсе бар дейді, ол кірсіз ақыл, мінсіз сөз, адал еңбек. Бұл үшеуі бір адамның басына қонса, оны көре алмайтын өзімшіл, күншілдер пайда болады. Сол күншілді ақын жарқанатқа балайды. Жарқанат күннің жүзін жек

көреді, сол сияқты күншіл адамдар, ақылды, білімді адамдардың жарыққа шығуын көре алмайды. Бірақ, ақын түптің түбінде кірсіз ақыл, мінсіз сөз, адал еңбек жеңіп шығады дейді.

Ақын аллегориялық сипаттағы өлеңдерінде екі нәрсені қатар алып, жалпы адам мінезіндегі жағымсыз әрекеттерді бейнелі түрде береді:

Жалын кетіп, аздан соң шоқ болды құр,
Отын бітті, үрсем де жана алмай тұр.
Жалынды оттай жайнаған, қайран өмір
Шоқ сөнген соң қап-қара болды көмір (Шәкәрім, 2008; 121).

Қаламгер поэзиясында адамдыққа кереғар ұғым надандық әр қырынан суреттеледі. Надандықтың басы – сауатсыз болу дей келе, одан құтылудың жолын нұсқайды. Енді бір тұста Шәкәрім сыншыл реализм әдісімен ел жағдайын жырлайды. Елдің жайы ақынға мәлім:

Шәкәрім жас өскіндерді ойсыздықтан, ақылсыздықтан, талапсыздықтан, көрсеқызар құмарлықтан аулақтауға шақырады.

«Ғылымсыз адам – айуан» атты өлеңінде:
Ғылымсыз адам – айуан,
Не қылсаң да, ғылым біл.
Ғылымға да керек жан,
Ақылсыз болса, ғылым тұл.
Ақылға еркін ой керек,

Матаудан ойды азат қыл (Шәкәрім, 2008; 273), – деп барлық істің бастауы жан қуатында екенін айта келе, ғылым мен тіл үйренуге, өз ортасын құрметтеуге, өзгелердің пікірімен санаса білуге шақырады. Бұл арада кейіптеудің ерекше түрін пайдалана отырып, «матаулы ой» деген ұғымға назар аудартады. Жалпы түсінікте ой еркін, оның шегі жоқ деген ұғымды білсек, Шәкәрімде ол ой матаулы, байлаулы, еріксіз ой. Ойдың құлдыққа түсуі, адамның мәңгірттенумен тең.

Суреткер «Адамшылық», «Адамнан артық жәндік жаралмаған», «Адам немене?» деген өлеңдерінде Адам болмысын талқылауға қайта айналып келеді.

Ғұлама ойшылдың «Ар ілімі» Адам болмысын терең түсіндіріп, өмір мәнін ұғынуға жол сілтейтіндіктен әрбір адамның күнделікті өмірінде пайдаланып, іс-әрекетіне басшылық етуі арқылы рухани кемелденуіне жол ашады. Сондықтан қазіргі рухани тапшылық белең алған заманда Шәкәрімнің «Ар» ілімінің салмағы арта түспек.

4. Зерттеу нәтижесі

Зерттеу барысында Шәкәрімнің «Үш анық», «Мұтылғанның өмірі» туындылары және философиялық лирикасында негізделген «Ар» ілімі талданды.

Шәкәрім дүниетанымының рухани бастаулары Әл-Фараби, Қожа Ахмет Ясауи, Абайдың туындыларындағы гуманистік идеялардың, философиялық тұжырымдардың үндестігіне көз жеткізілді. Ақынның философиялық лирикасы

қазақ жырын ойшылдық сана, тақырыптық-мазмұндық жағынан байытып, Адам болымысы туралы танымды тереңдеткені дәлелденді.

Шәкәрімнің «Ар» ілімінің негізгі ұстанымдары қазақ халқының рухани-адамгершілік болмысын жаңғыртудағы практикалық маңызы атап көрсетілді.

5. Қорытынды

«Ар» ілімі – Шәкәрім Құдайбердіұлының зор ізденісінен туған рухани жетілу туралы бірегей ілім. Бұл ілімге барар жолында пәлсапашы ақын төл халқының даналық қазынасына, Абай мұрасына, Шығыс пен Батыстың философиялық іліміне ден қойды. Оларға терең талдау жасайды. Нәтижесінде адам баласын тура жолдан адастырмай, бақытқа жетелейтін, рухани жетілдіретін ізгілік тұнған ілімін қалыптастырды. Бұл ізгілікті ілімді талдап, түсіндіру – аса күрделі іс. Оны бір ғылымның аясында қарастыру мүмкін емес. Бүгінгі күні ақынның философиялық лирикасындағы Адам болмысы туралы көркемдік ойлары мен «Ар ілімін» қоғамды ізгілендіру жолындағы тәрбие құралы ретінде пайдалану үшін философия, әдебиеттану, теология, педагогика, психология, әлеуметтану салаларының кешенді зерттеулері қажет.

Шәкәрімнің ойынша, пенденің рухани адасулары мен қайшылықтары оның түп иесін танымаудан, Адам болмысы мен өмірінің мәнін жетік білмегендіктен орын алады. Ақын пайымында Адамның кемелденуі, бақытқа жетуі үшін алдымен жанды, соңынан түп иені танымақ керек. Ғылым іздемек ләзім. Жаратушысын таныған адамның бойында ынсап, әділет, мейірім, шыдам, характер, шыншылдық тәрізді құндылықтар орнайды. Осы асыл қасиеттерді игеру, өз бойын түзеу Адамның өз қолында. Аталған құндылықтар Адам бойынан үйлесім тауып, ғылым игерер болса, Адам өзін де, дүние дидарын да өзгерте алады.

Әдебиеттер:

1. Әбдірасылова Г. Шәкәрім Құдайбердіұлының философиясындағы адам мәселесі. Автореферат. – Алматы, 1996. – 15 б.
2. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 20 т. – 496 б.
3. Байтенова Н.Ж., Қабылова А.С., Ромашева А.Қ. Шығыс философиясындағы кемелденген адам мәселесі // Қазақ халқының философиялық мұрасы. 19-том. – Астана: «Аударма» баспасы, 2006. – 536 б.
4. Балтабаева А.Ю. Қожа Ахмет Ясауи философиясындағы рух мәселесінің қарастырылуы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – No1 (115). – 21-31 бб.
5. Bilgili İ. (2019). *Türkistan'da İlmihâl Kültürünün İlk Örneği Ahmed-i Yesevî'nin Divân-ı Hikmet'indeki İbâdet İlkeleri*. FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi 13, 33-56. <https://doi.org/10.16947/fsmia.582341>
6. Daurenbekova L.N., Kartayeva A.M., Zhumatayeva Z.N., Bekenova G.Sh., Nurlanova A.N. (2024) The first educational directions and issues of literary translation in the Kazakh steppe // *Edição de Fluxo Continuo*. v. 44 n. 1, <https://doi.org/10.5007/2175-7968.2024.e95583>
7. Есім Ф. Адам-Зат // Қазақ халқының философиялық мұрасы. 19-том. – Астана: «Аударма» баспасы, 2006. – 536 б.
8. Мағауин М. Ақын, тарихшы, философ // Шәкәрімтану мәселелері. – Семей-Новосибирск: «Талер-Пресс», 2006. – 440 б.
9. Мырзақұлов Б.Т., Ақжігітова А.О. Шәкәрім Құдайбердіұлы шежіресінің текстологиялық мәселелері // *"Keruen"* 81 (4) 2023. – 235-243 бб. <https://doi.org/10.5007/2175-7968.2024.e95583>
10. Мырзахметұлы М. Абай және Шығыс. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 208 б.

11. Мырзахметұлы М. Алыптар армандаған Ар ғылымы // Шәкәрім Құдайбердіұлының 150 жылдық мерейтойына арналған «Шәкәрім шығармашылығы қазақ және әлем мәдениеті контексінде» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Семей, 2008. – 354 б.

12. Омаров Д. Шәкәрім шыңы. – Алматы, 2008. – 224 б.

13. Orynkhanova G., Nurlanova A., Sabyrbaeva R., Amankulova L., Tolegenov T. (2020) The metaphoric conception of national character in Abay Kunanbayev's works // Opción. 36 (91). pp. 622-638. <http://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/31871>

14. Stefaniuk Tomasz. (2022) Man in Early Islamic Philosophy: Al-Kindi and Al-Farabi // Ruch Filozoficzny. 78(3). pp. 65-84. DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/RF.2022.023>

15. Hafize er Türküresin. Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî ve Divan-i hikmet'te bulunan değerler // Turkish culture and haci bektash ve research quarterly, 2021. pp. 267-284. <https://dx.doi.org/10.34189/hbv.99.011>

16. Шәкәрім. Екі томдық шығармалар жинағы. 2-том. – Алматы: «Ел-Шежіре», 2008. – 480 б.

17. Шәкәрім. Екі томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: «Ел-Шежіре», 2008. – 480 б.

References:

1. Abdirasyllova G. (1996) Man in the philosophy of Shakarim Kudaiberdiuly. Abstract. – Almaty. – 15 p. (in Kaz).

2. Auezov M. (1985) Collection of works in twenty volumes. – Almaty: Zhazushy. – 20 Vol. – 496 p. (in Kaz).

3. Bajtenova N.Zh., Qabylova A.S., Romasheva A.Q. (2006) The problem of a mature person in Eastern philosophy // Philosophical heritage of the Kazakh people. Volume 19. – Astana: Publishing house «Audarma». – 53p. (in Kaz).

4. Baltabaeva A. (2020) Consideration of the problem of spirit in the philosophy of Khoja Ahmed Yasawi // Bulletin of Yassawi University. No 1 (115). pp. 21-31. (in Kaz).

5. Bilgili İ. (2019) The First Example of Catechetical Culture in Turkestan is the Principles of Worship in the Divan-ı Hikmet of Ahmed-ı Yesevi. FSM Scientific Research Journal of Human and Social Sciences 13, - pp. 33-56. (in Turk).

6. Daurenbekova L.N., Kartayeva A.M., Zhumatayeva Z.N., Bekenova G.Sh., Nurlanova A.N. (2024) The first educational directions and issues of literary translation in the Kazakh steppe // Edição de Fluxo Contínuo. v. 44 n. 1, <https://doi.org/10.5007/2175-7968.2024.e95583> (in Eng).

7. Hafize er Turkuresin. (2021) Pir-i Turkistan Hodja Ahmed Yesevi and the values found in the «Divan-i hikmet» // Turkish culture and Haci bektash and research quarterly. pp. 267-284. (in Turk)

8. Magauin M. (2006) Poet, historian, philosopher // Problems of Shakarimology. – Semey-Novosibirsk: «Thaler-Press». – 440 p. (in Kaz).

9. Myrzaqulov B.T., Aqzhigitova A.O. (2023) Textological problems of the Chronicle of Shakarim Kudaiberdiuly // *The Scientific Journal* «Keruen» 81 (4). pp. 235-243. <https://doi.org/10.5007/2175-7968.2024.e95583> (in Kaz).

10. Myrzahmetuly M (2008). The teaching of conscience, dreamed by giants // Materials of the international scientific and practical conference «Shakarim creativity in the context of Kazakh and world culture», dedicated to the 150th anniversary of Shakarim Kudaiberdiuly. – Semey. – 354 p. (in Kaz).

11. Myrzahmetuly M. (1994) Abai and the East. – Almaty: Qazaqstan, 1994. – 208p. (In Kazakh).

12. Omarov D. (2008) Shakarim's peak. – Almaty. – 224 p. (in Kaz).

13. Orynkhanova G., Nurlanova A., Sabyrbaeva R., Amankulova L., Tolegenov T. (2020) The metaphoric conception of national character in Abay Kunanbayev's works // Opción, 2020. 36 (91). pp. 622-638. <http://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/31871>(in Eng).

14. Stefaniuk Tomasz. (2022) Man in Early Islamic Philosophy: Al-Kindi and Al-Farabi // Ruch Filozoficzny. 78(3). pp. 65-84 DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/RF.2022.023> (in Eng).

15. Shakarim. (2008) Collection of works in two volumes. Volume 2. – Almaty: «Yel-Shezhire». – 480 p. (in Kaz).

16. Shakarim. (2008) Collection of works in two volumes. Volume 1. – Almaty: «Yel-Shezhire». – 480 p. (in Kaz).

17. Yessim G. (2006) Humanity // Philosophical heritage of the Kazakh people. Volume 19. – Astana: Publishing house “Audarma”. – 536 p. (in Kaz).

B.K. Olzhabayev^{1*}, O. Soylemez²

¹*K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan*

²*Kastamanu University, Kastamanu, Turkey*

E-mail: ¹olzhabayev.beka@mail.ru, ²soylemezo@yahoo.com

ORCID: 0000-0001-7749-5417, 10000-0001-8382-3173

THE CONCEPT AND CONCEPTUAL FIELD OF “HOMELAND” IN KAZAKH FOLKLORE

Abstract. The article reveals the theoretical meaning of the concept and gives the definition of the conceptual field for a comprehensive analysis of the topic concept and conceptual field of homeland in Kazakh folklore. Also, the meaning of the concept of homeland in Kazakh knowledge was determined, the concept and conceptual field “homeland” in works of Kazakh folklore were considered. To consider the concept of “homeland” in Kazakh knowledge, which has become the core of our research work based on the heritage of folklore, we turn to the rich heritage of Kazakh people’s culture. The main core of any culture is language, revealing the essence and content of word concepts in the Kazakh language is the main problem of today. For this reason, the relevance of the topic requires the consideration of Kazakh folklore, which includes the cultural code of our people, to analyze the concept of Motherland in Kazakh knowledge and its conceptual field. The purpose of the study is to determine the peculiarity of the concept “homeland” reflected in Kazakh folklore, value attribute deeply reflected in the concept “homeland”. The objectives of the study are to examine the meaning of the concept of homeland in Kazakh knowledge, to consider the concept of native land in Kazakh folklore works and to determine the conceptual field of the concept “homeland”. For the Kazakh people, the concept of homeland is synonymous with the symbol of unlimited power in the people’s understanding. From the conceptual field of the concept of the homeland, we understand the heroism, courage, freedom-loving, free nature of the Kazakh people and the character of the people who lived in prosperity and abundance. The results of the work can be used for research work of students in the humanitarian direction.

Keywords: concept, conceptual field, homeland, Kazakh folklore, heroic epics.

Б.К. Олжабаев^{1*}, О. Сойлемез²

¹*Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан*

²*Университет Кастамону, Кастамону, Турция*

E-mail: ¹olzhabayev.beka@mail.ru, ²soylemezo@yahoo.com

ORCID: 0000-0001-7749-5417, 10000-0001-8382-3173

Концепт и концептуальное поле «Родная земля» в казахском фольклоре

Аннотация. В статье раскрыто теоретическое значение понятия концепт и дано определение концептуального поля для комплексного анализа концепта «родная земля» и концептуального поля в казахском фольклоре. При этом определено значение концепта родина в казахском познании, рассмотрен концепт и концептуальное поле «родная земля» в казахских фольклорных произведениях. Для того чтобы рассмотреть понятие «родная земля» в казахском познании, ставшее стержнем нашей исследовательской работы, мы обратимся к богатому наследию культуры казахского народа. Если говорить о том, что язык является основой любой культуры, то главная проблема сегодняшнего дня состоит в том, чтобы раскрыть значение и содержание словесных понятий в казахском языке. По этой причине актуальность темы

требует рассмотрения казахского фольклора, включающего в себя культурный код нашего народа, для анализа концепта «родная земля» в казахском познании и его концептуального поля. Цель исследования - определить особую черту концепта «родная земля», отраженную в казахском фольклоре, ценностную черту, глубоко отраженную в данном концепте. Научно-исследовательские задачи: изучить значение концепта «родная земля» в казахском познании; рассмотреть концепт «родная земля» в казахских фольклорных произведениях; определить понятийное поле концепта «родная земля». Для казахского народа понятие «родная земля» является синонимом символа безграничной мощи в народном понимании. Под концептуальным полем концепта «родная земля» мы понимаем героизм, отвагу, свободолюбивый, свободный характер казахского народа и характер народа, жившего в достатке. Результаты работы могут быть использованы для научно-исследовательской работы студентов гуманитарного направления.

Ключевые слова: концепт, концептуальное поле, родная земля, казахский фольклор, героические эпосы.

Б.К. Олжабаев^{1*}, О. Сойлемез²

¹Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

²Кастамону университеті, Кастамону, Түркия

E-mail: ¹olzhabaev.beka@mail.ru, ²soylemezo@yahoo.com

ORCID: 0000-0001-7749-5417, 10000-0001-8382-3173

Қазақ фольклорындағы «Туған жер» концепті және концептілік өрісі

Аңдатпа. Мақалада қазақ фольклорындағы туған жер концепті және концептілік өрісі тақырыбын жан-жақты талдау үшін концепт ұғымының теориялық мәні ашылып, концептілік өрістің анықтамасы берілді. Сонымен қатар туған жер концептісінің қазақ танымындағы мән-маңызы анықталып, қазақ фольклор еңбектеріндегі «туған жер» концептісі мен концептілік өрісі қарастырылды. Зерттеу жұмысымыздың өзегіне айналған қазақ танымындағы «туған жер» концептісін фольклор мұраларына сүйене отырып қарастыру үшін қазақ халқының бай мұралы мәдениетіне көз жүгіртеміз. Кез келген мәдениеттің негізгі діңгегі – тіл десек, қазақ тіліндегі сөз ұғымдарының мәні мен мазмұнын ашу бүгінгі күннің басты мәселесі болып саналады. Сол себептен де, тақырыптың өзектілігі қазақ танымындағы туған жер концепті мен оның концептілік өрісін талдау үшін ұлтымыздың мәдени кодын қамтитын қазақ фольклорын қарастыру мәселесін талап етеді. Зерттеудің мақсаты «туған жер» концептісінің қазақ фольклорындағы көрініс табатын ерекшелігін, «туған жер» концептісімен терең көрінетін құнды қасиетін айқындау. Зерттеу міндеттері: туған жер концептінің қазақ танымындағы мән-маңызын зерделеу; қазақ фольклор еңбектеріндегі туған жер концептін қарастыру; «Туған жер» концептісінің концептуалдық өрісін анықтау. Қазақ халқы үшін туған жер концептісі халық түсінігіндегі шексіз құдіреттің белгісімен пара-пар. Туған жер концептінің концептуалдық өрісінен қазақ халқының батырлық, ерлік, азаттық сүйгіш, еркін болмысы мен халықтың бай-бақуатты, береке мен молшылықта құмыр кешкен сипатын аңғарамыз. Жұмыс қорытындыларын гуманитарлық бағытта білім алушылардың ғылыми-зерттеу жұмыстарына пайдалануға болады.

Кілт сөздер: концепт, концептілік өріс, туған жер, қазақ фольклоры, батырлық дастандар.

1. Introduction

In modern linguistics the term “concept” is one of the main concepts considered in the direction of linguocognitive, cultural studies. In the science of modern linguistics there is a great interest in the study of conceptual concepts relevant to modern society. One of the effective ways to systematize and describe lexical means verbalizing conceptual notions, as well as to study their semantic possibilities in the linguistic consciousness of native speakers is to represent them in the form of a conceptual field formed by a content plan.

To consider the concept of “homeland” in Kazakh knowledge, which has become the core of our research work based on the heritage of folklore, we turn to the rich heritage of Kazakh people’s culture. If we say that language is the main pillar of any culture, then the main problem of today is to reveal the meaning and content of verbal concepts in the Kazakh language. It is not easy to get the image of the world recognized. In everyday life, we do not understand or care about the cultural model of the world that is reflected in our language. And so the image of the world within another culture, the mystery of the necessary language codes is the culture of this country and traditions, customs and life of this people, language and writing, working conditions, education and science, economic, economic, socio-political situation, art and will be known only if it includes religion. All this is reflected in the cultural code system of language. The cultural code is a macrosystem of representation of the image of the world (Fundamentals of Cultural Studies, 2000: 120). It is the general concept of evaluating, structuring and articulating the inner world and environment of a language user. Culture is a part of the worldview that represents human knowledge. The cultural code arises in the process of categorization of the world, and categorization is a multifaceted phenomenon related to interaction with the environment. For this reason, the relevance of the topic requires the consideration of Kazakh folklore, which includes the cultural code of our people, to analyze the concept of native land in Kazakh knowledge and its conceptual field.

2. Methods and materials

2.1 Research methods

The article analyzes the emergence of the concept of “homeland” in Kazakh knowledge in folklore heritage on the basis of comparative-historical method. Analysis, description, descriptive, comparative-typological methods were used to achieve the results envisaged in the research work.

Conclusions of famous scientists as S. Askoldov-Alekseyev, D. Likhachev, F. de Saussure, G. Ipsen, J. Trier, S. Kaskabasov, A. Pangereyev about folklore are given.

Kazakh folklore heritage, including fragments of heroic epics as “Alpamys batyr”, “Kobylandy batyr” was analyzed in studying the concept of “homeland”. A special type of folklore genre was used, the material of toponymic legends telling about the origin of geographical names. The toponymic legends were singled out and the concept of the sacred “homeland”, which is especially worn and honored by the Kazakh people, was defined, which served as a motive for the emergence of these legends.

2.2 Material description

Folklore is not only a cultural, unified system that unites people, but also an ethno-philosophical phenomenon that reflects the worldview of the entire nation (Obayeva, 2020: 795). Before considering the topic of the concept and conceptual field of homeland in Kazakh folklore, let us dwell on what the term “concept” and conceptual field represent. The beginning of psychological analysis of the meaning “concept” begins with S. Askoldov-Alekseyev and continues in the works of D.S. Likhachev. In the works of scientists it is noted that the concept “concept” is born as a result of different thinking and fulfills an auxiliary function. In general, the conceptual richness of a national language depends on oral literature, folklore heritage, science and fine arts, which are the culture of the nation.

According to D. Likhachev's theory, a concept varies depending on the speakers of that language. The scientist says that the conceptual field is constantly evolving from because of the development of rich literature and cultural experience (Likhachev, 1993: 4).

Thus, the totality of meanings of a linguistic unit forms the semantic space of language. Concept is a unity of thinking. The concept is a unit of the semantic space of language, meaning is an element of linguistic consciousness, and the concept is a particle of the cognitive sphere.

As for the conceptual field, the field theory began to enter linguistics with many approaches and different definitions from the beginning of the 20th century. Field theory included many views that comprehensively consider a common idea based on defining the semantic relationships of words in a language. One of the first remarks in this direction we find in the work of F. de Saussure, where the scientist says: "... words having any common features gather in the human consciousness outside speech into groups and enter within them into various relations" (Vorkachev, 2001: 57). There are reasons to believe that this opinion influenced the formation of the field theory. Although the term field was first used in linguistics by G. Ipsen, it was the German scientist J. Trier who laid the theoretical foundation for the study of vocabulary through semantic fields. In the works of the scientist it is noted that the vocabulary consists of a group of words grouped into a certain sphere of concepts, i.e. "conceptual fields", and that the words contained in this field are intertwined and very closely intertwined with each other like a mosaic. Also J. Trier offers the statement that any word in the singular becomes meaningless, and its meaning is determined by its connection with other words contained in the field.

The scientists who considered the field as the basic unit of the lexical system and comprehensively discussed its theoretical problems were A. Ufimtseva, M. Guman, A. Kuznetsova, Y. Karaulov, G. Shchur, E. Mednikova, E. Krivchenko, I. Sternin, F. Filin, Z. Verdieva, Z. Akhmetzhanova and others. And in linguistics, the authors of many dissertation works, who grouped words on the basis of common meaning and systematically considered the vocabulary were R. Gaisina, B. Kaliyev, J. Mankeyeva, E. Pelikh, N. Novikova, A. Antomonov, V. Matveyev, M. Yerzhanov, A. Zhilkubayeva, A. Abdullina, N. Dmitriyeva, M. Umirbekova, A. Zoldasbek et al.

3. Discussion

The concept of "homeland", which has become the core of our research work, is considered the most basic component of Kazakh oral literature. In the same way, the concepts of native land, the land of ancestors, ancestral home, ancestral land, which are synonymous with the concept of homeland, are also an important part of Kazakh folklore. In the cognitive understanding of nomadic peoples possessing steppe culture, the concept of "homeland" is a sacral structure. If folklore itself is the core of folk wisdom, these folklore legacies reflect various positions and views formed in the consciousness of the Kazakh people regarding their birthplace and native land. Oral literature folklore samples belong to the types of folklore of didactic character. In this context, academician S. Kaskabasov said: "in the works belonging to this group, mostly common sense collected from long experience is given, so that a conclusion is drawn that cannot be challenged by telling a specific story or describing a phenomenon. The educational ideas of folklore heritage

guide the listener to a certain action or how and what to do in a certain situation. This is because both conclusions and advice are based on life experience combined with the wisdom of the field. Often wise thoughts and advice are expressed in such a way that they are memorized, affecting the mind, and this ensures that both the work and the thought in it will be retained for a long time. The vast majority of didactic works are structured and rhythmic, and even prose works end with rhyming phrases. In addition to such common features, didactic genres are also distinguished by their peculiarities", - provides a scientific definition (Kaskabasov, 2009: 65).

Homeland and all types of works related to homeland in Kazakh folklore have such a didactic character. The Kazakh proverb "A man is born for his country, dies for his country" proves this concept. That is, the stages of life that develop according to the nature of social and political life conditions create the folklore heritage of those eras.

Wilhelm von Humboldt, one of the first linguists who paid attention to the national content of language and thought, created the concept that different languages can be recognized as national bodies of primary thought and perception (Humboldt, 1985: 324). Each natural language corresponds to its own linguistic image of the world. We consider the concept as the basic unit of the linguistic image of the world.

An important component of the national linguistic picture of the world in any linguistic and cultural education is the concept of "homeland". First of all, this concept determines the relationship of an individual and society to their permanent living space, as well as to the many historical and cultural events and phenomena that take place here. Secondly, in the current period of human development, national values are becoming more relevant than before.

Homeland occupies one of the most important places in the system of human and social values. However, representatives of certain cultures have different degrees of understanding of the homeland. Homeland is a place of happiness, so there is no one who does not love his native land. The people who create the culture and literature of each nation convey their feelings in different ways. The language of artists is the pictures depicted with colored paints, the language of musicians is music, and some people express their passion for their homeland with passionate words and literary language.

If we turn to lexicographic sources of the Kazakh language to describe the concept of "homeland", there are two terms in the explanatory dictionary of the Kazakh language: "Homeland (тұған жер) is a place of birth, a country" (Zhanuzakov, 2008: 819); in the ethnolinguistic dictionary under the title "Kazakhs in the world of native language" the meaning of the word "homeland" is indicated: 1. place of birth and birthplace; the country where both he and his ancestors grew up; 2. The land of ancestors (birthplace of ancestors) (Kaidar, 2013: 9). According to the conceptual meaning of the word native land, these definitions have a clear meaning.

The concept of "Homeland" is multifaceted. It includes not only the place of birth, but also the country of birth, the community, the place of residence of the nation. This concept, on the one hand, includes the collective unconscious, archetypes and mythological images; on the other hand, it generalizes the result of social constructivism. The concept of homeland begins to form in a person from an early age as a feeling of love for his native

land, for a place where he feels safe. Its formation is influenced by the image of the nature of this place, folklore heritage of the native land, traditions, customs, language and other factors. The place of birth occupies an important place in a person's life. It is the place that connects a person with the present, past and future of his country. Therefore, love for the native land is awakened in every person from childhood. Poems-poems, art works about the native land are widely found in the literature of every nation. Hence it is evident that people honor their native land. Kazakh folklore is also rich in creativity, which versatily reveals the concept of native land and carries into the minds of generations. Folklore is an important part of the spiritual culture of the people, a complex form of social consciousness, evidence of worldview. The study of folklore is of special importance because it reflects the basic moral and ethical values that are the root or soul of the people. Folklore has deep roots and is closely connected with the language of the people and its basic values (Otarbekova, 2019: 33).

Folklore heritage is a mirror of Kazakh life. It is from the heritage of Kazakh folklore that the vitality, national identity and cognition of our people, life principles and peculiarities, cultural image and national spirit as an ethnos can be clearly traced. In the folklore heritage one can also find extensive information about the concept of native land, which has become an important detail of national cognition, reflecting the identity of our nation.

One proof of the height of the spiritual unity of the Kazakh people, not one, but the most unique evidence is the origins of folklore. It is too early to say that works of folk art have been considered and differentiated as a whole. Because this great work of art proves that, without being considered an endless ocean, an inexhaustible treasure, each epoch changes, is renewed by the flow of time and acquires a new genre character (Pangereyev, 2014: 127).

4. Results

The concept of native land in Kazakh cognition is a fundamental genre of Kazakh folklore, which is necessarily found in lyric epics. In heroic epics, the invisible feat of the brave hero comes precisely from the motive of protecting the native land, preserving the place of ancestors. The bravery of heroes defending their native land, the people in it from external enemies, ready to fire for the homeland, testifies to the heroism in the Kazakh nature.

At the same time, the freedom-loving noble spirit of the nomadic Kazakh people is directly related to the dignity and sanctity of the native land. It is for this reason that the notion of the native land occupies an important part of the epics that glorify the bravery of heroes who are ready to risk and sacrifice their lives for the well-being of the homeland and the freedom of the native people.

In the history of development of the Kazakh people there are verbal concepts related to ethnic concepts, land occupation, behavior, beliefs, customs and traditions. One group of them is toponymic verbal concepts, i.e. names of places, water. Place names in Kazakh folklore are a reflection of the experience of the Kazakh people, their thoughts, impressions and deep knowledge accumulated over centuries. The interweaving of these critical concepts not only informs the name of a place, but also provides rich information about ethnic, aesthetic concept, perception, and education.

From folklore works, such as heroic poems, we see that the birthplace of each hero and the birthplace of his parents are given a certain toponymic name. For example, in the heroic

poem *Alpamys* we can immediately understand that *Zhideli-Baisyn* is the birthplace of the hero *Alpamys* by the lines of the poem beginning with *Zhideli-Baisyn* steppe (Жидели-Байсын даласы) (Babalar sozy, 2006: 65). The poem vividly shows that *Zhideli-Baisyn*, considered the cherished homeland of the hero, is a blessed place for the people and a fertile land for the cattle. From this, we understand that the concept of the homeland is a happy village for every representative of the nomadic steppe people, a place full of prosperity, a land where livestock and souls grow and multiply, and the conceptual field of the concept of the homeland is connected with the words virtue, wear, happiness, prosperity, wealth, abundance.

In all types of folklore works, the concept of native land is closely associated with wealth, prosperity, and abundance. There is always happiness and prosperity in a blessed place. The motif of happiness combined with the wealth of the native land can be found in heroic poems, love poems and all other examples of oral literature. For example, in the *Kobylandy batyr* poem, we can see that every stone of the native land is warm to people, and the spacious steppe is like the generous heart of the Kazakh people, from the lines of the poem describing the desert and lake, mountain and stone, hill and ridge, reed and lakes of the Kazakh steppe. Missing, yearning, boredom for the native land is described in the song as follows:

Eli-zhurtyyn sagynyp,
Oksip-oksip zhylady.
Zhurty zhatyr, eli zhoq
Batpagy zhatyr, koli zhoq.
Asqar – asqar beline,
Belden koshken eline
Ertemen shauyp Qobylandy,-
Burandagan Burylmen
Zhugirtip keldi Qobylandy
Aina kolde Qurtqanyn
Ordasyn tikken zherine.
Qaraspanyn tauynda
Zhurtyna kelip zhur edi (Baiganin, 2012: 87–95).

And in the following lines from the same epic poem *Koblandy batyr* we can imagine how hard it is for a man to leave his native land and wander the country:

Bir balanyn zarpynan
Zherdin zhuzin kezgenin.
Dunie-mal, elinnen,
Qonys etken zherinnen,
Talaq etip bezgenin.
Aryqtagan ekeui
Elge kaityp zhoneldi.

Qonys etken zherimde,
Ulan baitaq elimde,
Bolmady menin turagym.
Boten zherden tenin tap,
Baitqk elden qara da.
Qurtqanyq meken-zhaiyna
Qyzyqpenen barypty (Baiganin, 2012: 51–70).

From this lines, it is possible to determine the appearance of the heroes of the epic in the context of the concept of the native land, and thereby the concept of the holy land, which has a special significance. Especially widespread in Kazakh folklore are symbolic motifs of happiness, well-being, abundance, and longing associated with the native place. The sanctity of these regions is expressed in sacred places, which are able to bring up a strong personality with exceptional heroism, spiritual valor and patriotism. This is the essence of the concept and conceptual field “homeland” in the heritage of Kazakh folklore.

Toponymic legends have a special place in the study of the concept of “homeland”. While in the worldview of the Kazakh people a special place is occupied by the concept of native land, in the center of various historical battles for the native land, sacred fatherland, the martial appearance, high spirit, invisible heroism of our brave ancestors, who raised the freedom of the land and country under the cover of the head, turned into the name of various places of our country. The Kazakh people, who glorified their heroes and cherished their lips, were proud of the sons of heroes born for the country and spread various legends in order to glorify their heroism. Some of those legends spread from mouth to mouth, passed down from generation to generation, and have reached us today. To prove the above words, we offer a passage from the legend.

The legend is about *Beskara* village located on the slopes of *Boztobe*. It is said that five Kazakh heroes were buried at the top of this hill during the warlike era. According to the legend, five young Kazakhs meet the Dzungars on their way back home. There were so many enemies that five guys ran away and fought, and they stopped on this hill, destroying many pieces of wood. They immediately realize that there is no going back. After the hill, you can see a quiet Kazakh village. Five young men decide to fight here, on this hill, until their last breath, without taking the enemy to the country. Finally, it is said that he died in *Boztobe*. According another legend, trying to take revenge on the Dzungars who cut down the villages, five Kazakh women chase the enemy and invite them to fight. Three girls go dancing, saying they will show Kazakh dance and art. The Dzungars, who have not seen such a thing in a long time, are mesmerized by the dance and watch as the two girls feed meat and horse milk from a wooden stick. Legend has it that the Dzungars were poisoned by the girls. Eventually the girls were also poisoned by this poison and died along with their enemies. People say that the inhabitants of a nearby village buried the five brave girls with honor on the top of the mountain, which is now called *Bestobe*. Over time, the walls of the tomb, which were built of stone, have been obliterated and destroyed by rain. If you look from afar, you can immediately notice five black graves on top of the hill. This is why the village was called *Beskara*, which translates to “five graves”. Any part of these legends can be called true.

The main idea in the legends is not to explain the name of the place, that is, not to explain why the place and place are called that way. The main idea is to show the courage and bravery of the people who defended their homeland and country with the tip of a white spear and the strength of their wrists.

In the Kazakh land, there are enough toponymic legends that tell about the heroism of the brave sons who defended their cherished homeland. Aktobe region, between the villages of *Zhabasak* and *Tolybay*, there is a hill called *Sandal*. According to legend, a battle took place between Kenesary troops and Russian troops in this vicinity. Kenesary's army was victorious in the war that lasted for several days, and at dawn, when they climbed to the top of the hill, they saw the fleeing enemy. The soldiers called this hill *Sandal* because the enemy came to the hill and got stuck.

The toponymic legends related to the names of the place of birth, country, place have a great educational value. Due to the domination of the life of the Kazakh people by the periods of war, protection of the native land, liberation of the land from the enemy, the concept of the native land was formed at a very high level in popular knowledge. This is because the national worldview was guided by the national ideology, promoted the sacred value of the native land in the minds of the people through folk art, and called to protect the Motherland and spare no blood and sweat on its way. That is why the emergence and spread of oral literature samples related to the place of birth, homeland, and country was unique. In the works of Academician S. Kaskabasov this explanation is well expressed. The scientist says that at each stage of historical development, art shows how much man has mastered the surrounding nature and existence, how much he has cognized himself. This is indisputable. Obviously, art has many functions. Besides cognitive function, it has other very important functions. For example, ideological, educational, aesthetic and so on. And the cognitive activity of art, folklore, literature in former times was understood and evaluated differently than now. Therefore, folklore served differently in each historical epoch. But folklore has not lost its other functions at all, occupying a certain position in that epoch (Kaskabasov, 2009: 91).

Folkloric examples related to the concept and conceptual field of the homeland, which we are considering, reflect the social character and socio-political face of those eras, specify and define its activity.

5. Conclusion

Thus, in the cognition of the Kazakh people the concept of "homeland" has a sacred, honored meaning. This character is traced in the works of folklore of the Kazakh people from the battles of the protagonist with enemies to protect his native land, native settlement, homeland or return with a great booty, victory, intended for his people, when he goes on a campaign and leaves his land. Anyway, when mentioning the theme of the Motherland in folklore samples, toponyms are often given along with it, reliably conveying its plot. In this regard, Academician S. Kaskabasov makes the following conclusion: "Toponymic tales in the science of folklore represent a genre that explains the origin and name of land, water, mountain by connecting them not with a mythical concept or action, but with some event or the name of some person in the image of a well-known mythical character". The concept of the homeland and the toponymic field in folklore works are not only orienting in

time and space, but the main function of toponyms found in Kazakh folklore genres is the function of preserving and repeating the most important ethnocultural information subject to the peculiarities of folk thinking and the laws of the genre (Kenbayeva, Pangereyev, Mambetova, 2022: 72-81).

That is why toponymic names, which serve to clearly convey the concept of the birthplace in folklore samples, help to distinguish and recognize the secrets of historical data sources by showing the reason for the birth, past place, and time of a known event. Toponyms are not only an "unwritten book of the land", but also a valuable heritage that reveals the history of the land and the country, the historical genealogy of its past life. From the conceptual field of the concept of the homeland, we understand the heroism, courage, freedom-loving, free nature of the Kazakh people and the character of the people who lived in prosperity and abundance. Also, according to the knowledge of the Kazakh people, the act of looking at a certain name as something great, a cherished world, and wearing it is especially noticeable in relation to the native land. In a word, people have always looked at the names of localities and places in their native land with special filial feelings, respected them immensely, and placed them above all others.

When we talk about the native place, homeland, country, land and water, and its role in the life of the society, first of all, the understanding of the creation of the universe and beliefs about the surrounding world and nature come to mind. This is a legitimate phenomenon. Because the place of birth is the depth, space, nature itself that created the conditions for the formation of a person as a conscious being. Therefore, the place of birth is the most important pillar in a person's life.

The concept of homeland in the consciousness of the Kazakh people is the place where the umbilical cord drips from the navel, where everyone was born and grew up, the Motherland, where he lives together with his brothers and sisters, friends, people. Homeland is the native country of each of us, a precious heritage left by our ancestors who have experienced various events over the centuries, a place of fun and happiness. For us, there is no place more beautiful than our native place. For us, the water and air of our ancestral home are different. Both the day and the night of the native place are hot. This is evidenced by the special use of the names of places and water in Kazakh folk songs, legends, and works of oral literature. The khans who ruled the country, heroes who took care of the country, eloquent orators, educated judges, historical figures, who are specially described in the folklore heritage, devoted their remarkable deeds and bravery to the interests of their native country and native land. Thus, we come to the conclusion that the concept of homeland for the Kazakh people is equal to the symbol of unlimited power in the people's understanding.

References:

1. Babalar sozy (2006). – Astana: Foliant. Vol. 34: Heroic epics. – 384 p. (in Kaz)
2. Bayganin N. (2012) A collection of works in three volumes. – Almaty, Qazyqurt baspasy. T.2: Alpamysh batyr; Qoblandy batyr (in the versions of N. Bayganin). – 334 p. (in Kaz)
3. Humboldt W. (1985) Language and the Philosophy of Culture. Moscow: Progress. – 448 p. (in Russ)
4. Kaskabasov S. (2009) Oyoris. – Almaty, Zhibek zholy. (in Kaz)

5. Kenbayeva A. Z., Pangereyev A. Sh., Mambetova G. Zh., (2022). The study of place names in the karakalpak, Heroic epos "yer ziyuar". *The Scientific Journal «Keruen» 75 (2)*. pp 72–81. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-05> (in Eng)
6. Likhachev D. S. (1993) Conceptosphere of the Russian language. Proceedings of the Academy of Sciences. Series of Literature and Language. pp. 3–9. (in Russ)
7. Madeniеттану негіздері: Оқулық (2000). – Алматы: Solder. – 180 p. (in Kaz)
8. Obayeva, G.S., Baltymova, M.R., Niyazova, G. M., Toxanbayeva, T.Z., Ulikpanova, A.Z. (2020) Continuity of ethno-folklore tradition in modern prose. *Opción, Año 36, Especial No.27*. pp. 794-808. ISSN 1012-1587/ISSNe:2477-9385. <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/32012> (in Eng)
9. Otarbekova Zh. K., Balabekova K. Sh. (2019) Traditional mentality and national knowledge in Kazakh folklore. *Bulletin of Abai KazNPU, Philology series. №1(67)*. 2019. – pp. 30–34 (in Kaz)
10. Pangereyev A. Sh. (2014) Genre types of toponymic folklore. NOBEL. – Aqtobe. – 465 p. (in Kaz)
11. Qaydar A. (2013) Kazakhs in the mother tongue world: ethnolinguistic dictionary. – Алматы: Sardar publishing house. V.3: Tabigat. – 608 p. (in Kaz)
12. Vorkachev S. G. (2001) Linguoculturology, linguistic personality, concept: the formation of an anthropocentric paradigm in linguistics. No 1, pp. 42–72. (in Russ)
13. Zhanuzakov T. (2008) Explanatory dictionary of the Kazakh language. – Алматы: Dyk-Press. – 968 p. (in Kaz)

Әдебиеттер:

1. Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: Фолиант, 2006. Т. 34: Батырлар жыры. – 384 б.
2. Байғанин Нұрпейіс. Үш томдық шығармалар жинағы. – Алматы, «Қазығұрт» баспасы, 2012. Т. 2: Алпамыс батыр; Қобыланды батыр (Н. Байғанин нұсқалары). – 344 б.
3. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / НДВШ. 2001. № 1. – 42-72 с.
4. Гумбольдт В. Язык и культура философии. – М.: Прогресс, 1985. – 448 с.
5. Жанұзақов Т. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / жалпы редакциясын басқарған. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
6. Кенбаева А.З., Пангереев А.Ш., Мамбетова Г.Ж., (2022). Қарақалпақтың «Ер Зийуар» эпосындағы топонимдерді зерттеу. *«Keruen» 75 (2)*. – 72-81 бб. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.2-05>
7. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. – Алматы: Сардар баспа үйі. 2013. Т. 3: Табиғат. – 608 б.
8. Қасқабасов С. Ойөріс. – Алматы: Жібек жолы баспасы, 2009. – 303 б.
9. Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка. Серия литературы и языка, 1993. – С. 3-9.
10. Мәдениеттану негіздері: Оқулық. – Алматы: Дәнекер, 2000. – 180 б.
11. Obayeva G.S., Baltymova M.R., Niyazova G. M., Toxanbayeva T.Z., Ulikpanova A.Z. (2020) Continuity of ethno-folklore tradition in modern prose. *Opción, Año 36, Especial No.27*. pp. 794-808. ISSN 1012-1587/ISSNe:2477-9385. <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/32012>
12. Отарбекова Ж.К., Балабекова Қ.Ш. Қазақ фольклорындағы дәстүрлі ментальдік және ұлттық таным / Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, Филология сериясы. № 1 (67) 2019. – 30-34 бб.
13. Пангереев А. Ш. Топонимдік фольклордың жанрлық түрлері. Типография NOBEL. – Ақтөбе, 2014. – 465 б.

Ж.Ш. Саметова^{1*}, А.К. Дауткулова²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

²Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹zh.sametova@abaiuniversity.edu.kz, ²sat.tom@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-9481-4579, ²0000-0002-1493-5953

**ҚАЗІРГІ БАЛАЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ
ТАҚЫРЫПТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР
(СЕРІК ҚАЛИЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ)**

Аңдатпа. Қазіргі балалар әдебиеті өткен ғасырдағы қоғамдық өзгерістерді, мәдени дамуды және ХХ ғасырдағы балалық шаққа деген көзқарастың өзгергендігін көрсету жағынан айтарлықтай дамыды. Бұл зерттеудің мақсаты ақын Серік Қалиевтің «Ұқыпты бала» жыр жинағынан таңдалған шығармаларға салыстырмалы талдау жасау арқылы қазіргі балалар әдебиетінің тақырыптық ерекшеліктерін зерттеу болып табылады. Әр түрлі жанрлар мен мәдени дәстүрлердегі өлеңдердің кең спектрін зерттей отырып, бұл зерттеу қазіргі балалар әдебиетінде кең таралған тақырыптар мен тенденцияларды анықтауға бағытталған. Автор жеке тұлғаны қалыптастыру, отбасылық динамика, достық, отан, білім мен тәрбие беру, экологиялық сана және өміршеңдік сияқты тақырыптарға тоқталады. Кейіпкерлерді, сюжеттік желілерді және баяндау құрылымдарын мұқият саралау арқылы бұл зерттеу тақырыптарының балалар әдебиеті контекстінде қалай бейнеленетінін және қарастырылатынын түсіндіреді. Сонымен қатар, зерттеу жас оқырмандар арасында осы тақырыптық материалдардың қабылдануы мен таратудағы авторлардың, иллюстраторлардың, баспагерлер мен мұғалімдердің рөлін де қарастырады. Қазіргі балалар әдебиетіне салыстырмалы талдау жасай отырып, бұл зерттеу ХХІ ғасырда осы жанрды сипаттайтын тақырыптық ерекшеліктерге тереңірек тоқталғанымызды көрсетеді. Сыни талдау және түсіндіру арқылы бұл зерттеуде біз балалар әдебиетінің қазіргі жаһанданған әлемдегі, жас оқырмандардың өзгеріп отыратын қажеттіліктері мен қызығушылықтарын қамтамасыз ете алатындығын дәлелдеуге тырыстық.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті «Жас ғалым» гранттық жобасының қаржысы есебінен жүзеге асырылды (AP15473235).

Кілт сөздер: балалар әдебиеті, балалар поэзиясы, қазақ әдебиеті, Серік Қалиев, тақырыптық ерекшеліктер.

Ж.Ш. Саметова^{1*}, А.К. Дауткулова²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

²Атырауский университет имени Х.Досмұхамедова, Атырау, Казахстан

E-mail: ¹zh.sametova@abaiuniversity.edu.kz, ²sat.tom@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-9481-4579, ²0000-0002-1493-5953

**Тематические особенности в современной детской поэзии
(По произведениям Серика Калиева)**

Аннотация. Современная детская литература значительно эволюционировала, чтобы отразить социальные изменения прошлого века, культурное развитие и изменение отношения к детству двадцатого века. Целью данного исследования является изучение тематических особенностей современной детской литературы путем сравнительного анализа произведений, выбранных из сборника стихов по-

эта Серика Калиева «Ұқыпты бала (дословн.перевод «Аккуратный ребенок»). Изучая широкий спектр стихотворений в различных жанрах и культурных традициях, это исследование направлено на выявление тем и тенденций, распространенных в современной детской литературе. Автор затрагивает такие темы, как формирование личности, семейная динамика, дружба, Родина, образование и воспитание, экологическое сознание и жизненная сила. Тщательно дифференцируя персонажей, сюжетные линии и повествовательные структуры, это объясняет, как темы исследования изображаются и рассматриваются в контексте детской литературы. Кроме того, в исследовании также рассматривается роль авторов, иллюстраторов, издателей и учителей в принятии и распространении этих тематических материалов среди молодых читателей. Проводя сравнительный анализ современной детской литературы, данное исследование показывает, что в XXI веке мы более подробно остановились на тематических особенностях, характеризующих этот жанр. Посредством критического анализа и интерпретации в этом исследовании мы попытались доказать, что детская литература может удовлетворить меняющиеся потребности и интересы молодых читателей в современном глобализованном мире.

Благодарности: Статья реализована за счет средств грантового проекта «Жас Галым» Комитета Науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (AP 15473235).

Ключевые слова: детская литература, детская поэзия, казахская литература, Серик Калиев, тематические особенности.

Zh.Sh. Sametova^{1*}, A.K. Dautkulova²

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

²Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan

E-mail: ¹zh.sametova@abaiuniversity.edu.kz, ²sat.tom@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-9481-4579, ²0000-0002-1493-5953

Thematic features in modern children's poetry (Based on the works of Serik Kaliev)

Abstract. Modern children's literature has evolved significantly to reflect the social changes of the last century, cultural development and changing attitudes towards childhood of the twentieth century. The purpose of this research is to study the thematic features of modern children's literature by comparative analysis of works selected from the collection of poems by poet Serik Kaliev «Uqypty bala (literal translation is «A neat child»). By studying a wide range of poems in various genres and cultural traditions, this study aims to identify themes and trends common in modern children's literature. The author touches on such topics as personality formation, family dynamics, friendship, Homeland, education and upbringing, environmental awareness and vitality. By carefully differentiating characters, storylines, and narrative structures, it explains how research topics are portrayed and viewed in the context of children's literature. In addition, the study also examines the role of authors, illustrators, publishers and teachers in the adoption and dissemination of these thematic materials among young readers. Conducting a comparative analysis of modern children's literature, this study shows that in the XXI century we have dwelt in more detail on the thematic features characterizing this genre. Through critical analysis and interpretation in this study, we have tried to prove that children's literature can meet the changing needs and interests of young readers in today's globalized world.

Acknowledgments: The article was implemented at the expense of the grant project «Zhas Galym» of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (AP15473235).

Keywords: children's literature, children's poetry, Kazakh literature, Serik Kaliev, thematic features.

1. Кіріспе

Бәрімізге белгілі «Үлгілі бала» 1912 жылы Қазанда басылып шыққан, Спандияр Көбеевтің мектептегі қазақ оқушыларына арналған хрестоматиясы. С. Көбеев

ұстазы Ыбырай Алтынсарин үлгісін пайдалана отырып бұл кітапқа өзі аударған Крылов мысалдарын, орыс классиктерінің балаларға арналған шығармаларын, қазақтың ауыз әдебиеті үлгілерін, табиғаттың түрлі құбылыстарымен таныстыратын, өсімдік, жануарлар әлемі туралы білім беретін әр алуан қызықты қысқа әңгімелер кіргізді. «Үлгілі бала» хрестоматиясы қазақ тілінде жаңаша жасалған оқу кітаптарының бірі ретінде өз уақытында үлкен жаңалық болған.

Араға үш бірлік жыл салып, яғни 111 жылдан кейін 2023 жылы Алматыдағы «Атамұра» баспасынан «Ұқыпты бала» деген атпен ақын Серік Қалиевтің жыр жинағы шықты. Бұл жинаққа ақынның тәлім-тәрбие мен тағылымға толы балаларға арналған өлеңдері топтастырылған. Спандияр Көбеев «Орындалған арман» мемуарлық шығармасында «Үлгілі бала» хрестоматиясына Крыловтың өзі аударған мысалдарын кіргіздім, орыс классиктерінің балаларға арнап жазған қысқа әңгімелерін өзімшілеп қазақ тұрмысына лайықтап жаздым, сол сияқты қазақтың бай ауыз әдебиетін сұрыптап пайдаландым», - деп жазады. Сол айтқандай Серік Қалиев балалар өлеңдерін жазуыма мектеп жасындағы балама үлкенерге арналған өлеңді жеңіл жатталатын, бала тіліне икемдеп, «жонып» беруім себеп болды, - дейді.

Оқырманның жүрегін қозғайтын өлең. Өнердің мақсаты – адамның жүрегіне қозғау салып, жанын ізгілендіру. Асқар Сүлейменовше айтқанда, «жүректің соғысы – физиология, ал жүректің не қуаныштан, не үрейден барып бас алатын лүпілі – эсте-тика, өнер, өмірге бергісіз қайран сөз» (Сүлейменов, 2017).

2. Зерттеу әдістері мен материалдар

2.1 Зерттеу әдістері

Балалар поэзиясының тақырыптық ерекшеліктерін анықтау, әдетте, сапалық және сандық зерттеу әдістерінің жиынтығын қамтиды. Осы тұрғыдан келгенде біз мақаламызда бірнеше зерттеу әдістерін пайдаландық:

Әдебиетке шолу: жалпы қазақ балалар поэзиясына жан-жақты шолу жасаудық. Жалпы тақырыптар мен мотивтерді ашу үшін өлеңдердің кең ауқымын талдадық.

Мазмұндық талдау: қайталанатын тақырыптар бойынша топтау арқылы кітаптағы өлеңдердің бірнеше тақырыптық үлгісін жасадық. Бұл өлеңдерде кездесетін нақты сөздерді, сөз тіркестерін немесе идеяларды анықтау арқылы жүйеледік.

Мәтінді талдау: жасырын тақырыптарды ашу үшін балалар өлеңдерінде қолданылатын тілді, бейнелерді және символизмді талдадық. Терең мағыналарды білдіретін қайталанатын мағынадағы, метафораларға және баяндау құрылымдарына назар аудардық.

Салыстырмалы зерттеулер: жалпы тақырыптарды, сондай-ақ балалар тәжірибесіне бірегей мәдени көзқарастарды ашу үшін әртүрлі мәдениеттердің, уақыт кезеңдерінің немесе тілдік дәстүрлердің балалар поэзиясына әсерін салыстырдық.

Тақырыптарды сандық талдау: балаларға арналған поэтикалық жинақтағы тақырыптардың жиілігі мен таралуын анықтау үшін сандық әдістерді қолдандық. Қай тақырыпта қанша өлең жазылғандығын, олардың санын анықтап шығардық.

Осы зерттеу әдістерін біріктіре отырып біз қазіргі балалар поэзиясының тақырыптық ерекшеліктері мен олардың ақын Серік Қалиев шығармашылығынан алған орнын анықтадық.

2.2 Материалға сипаттама

Ғылыми зерттеу мақаласының материалдары ретінде ақын Серік Қалиевтің «Толқыннан толқын туады», «Көзайым» (Қалиев, 2007), «Уақыт керуені» (Қалиев, 2012), жыр жинақтары мен «Жас ақындар антологиясы» мен «Жыр маржан» атты 10 томдық поэзия антологиясына енген топтама өлеңдері және интернеттегі материалдар алынды. Негізінен 2023 жылы «Атамұра» баспасынан жарық көрген «Ұқыпты бала» атты балаларға арналған жыр жинағы талданды.

3. Талқылау

Серік Қалиев ел аузында айтыскер ақын ретінде айтылып, танылғанымен, жазба поэзияда да өз орны бар белгілі ақын. Лирикалық өлеңдерінен бөлек шығармашылығының басым бөлігі балалар поэзиясына арналған. Біз жоғарыда атап өткен «Ұқыпты бала» (Қалиев, 2023) жыр жинағына жалпы саны 83 өлең мен 1 поэма енген. Ғылыми-теориялық тұрғыдан жинақтың тақырыптық ерекшеліктеріне тоқталсақ, өлеңдерді 10 тақырыпқа бөліп қарауымызға болады.

Ең бірінші жыл мезгілдеріне арналған өлеңдері көзге түседі. Жыл мезгілдері, маусым ауысуы, табиғат құбылыстары, олардың ішіне «Жазғы демалыс», «Жаз», «Күз», «Күз 2», «Жаңа жыл» сынды өлеңдерді жатқызуымызға болады. Қазақ балалар әдебиетін алғаш ғылыми тұрғыда зерттеген қазақ ғалымдарымыздың бірі – Шеген Ахметов балаларға арналған шығармалардың алты түрін атап көрсетеді (Ахметов, 1965: 10). Солардың бірі балалар поэзиясында лиризмнің, көркем пейзаждың болуы шарт дейді. Мысалы «Күз» өлеңінде:

Аптап күн басылды,

Сарғайды атырап.

Шашу боп шашылды,

Күзде бар жапырақ. (Қалиев, 2023: 7) – деп жазады. Күзгі пейзаж қандай көркем суреттелген. Бала көз алдына күзгі суретті еркін елестете алатындай.

Екінші тақырыптық топтағы өлеңдеріне табиғат лирикасын жатқызуымызға болады: «Даламның әуендері», «Даламның үнін, анамның тілін ұқтырған», «Байтақ далам», «Су», «Табиғат». Лирикалық шығарма адамның түрлі құбылыстан алған әсерін бейнелеп жеткізу шеберлігі екенін ескерсек, ақынның «Даламның «әуендері» өлеңінде оның әдемі үлгісін көреміз:

Сыңғырлап бұлағы,

Сыбдырлап құрағы,

Гүрілдеп өзені,

Ән шырқап тұрады.

Ең ғажап туынды –

Даламның жыр-әні (Қалиев, 2023: 3).

Лирикада тілсіз түйсіктерге жол беріледі, адамның тар кеудесінен көркемдік өмірдің кең самалына алып шығады да, ерекше сезімге бастайды. Ақынның табиғат лирикасының эстетикалық қасиеті де, тәрбиелік күші де айрықша үлкен.

Себебі, бұл арада өлеңді жазған адам оқыған адамға айналып, ақын мен кішкентай оқырмандардың көңіл-күйлері бір-біріне ұштасып, бірігіп, біте қайнасып кеткендей көрінеді. Оны «Байтақ далам» атты өлеңіндегі мына жолдар арқылы сезінуге болады:

Әлдиінен қанат қаққан анамның,
Әуелесін сазды үні бабамның.
Күйі тербеп, әні көкте шалқысын,
Қасиетке тұнған байтақ даламның (Қалиев, 2023: 23).

Үшінші топқа салт-дәстүр тақырыбында жазылған өлеңдерді жатқызуымызға болады. Бұл тақырыпта ақынның «Наурыз», «Домбыра», «Қамшы», «Тұсаукесер», «Күй», «Оймақ», «Ұршық», «Сандық», «Айтыс», «Айтыс I», «Айтыс II», «Айтыс III», «Айтыстың алтын дінгегі» сынды өлеңдері бар. Кеңес дәуірі заманында салт-дәстүр мен ұлттық құндылықтар жайында еркін көсіліп жаза алмаған шығармалардың орнын толтырды ма дерсіз. Ақын шығармаларынан халқының салты мен дәстүрін, рәсімі мен тұрмыс-тіршілігін қамтитын этнографиялық сипаттағы өлеңдерінде ел тарихына үңілу, солардан сыр тарту, көне дәуір тынысы мен тұлғасын бүгінгі кезең биігіне шығарып қойып сөйлету ішкі-сыртқы гармониялық үйлесімділік пен тіл бітіре, тірілте сөйлеу басым түскенін көре аламыз. «Тұсаукесер» өлеңінде:

...Ала жібін ешкімнің,
Аттама деп кесіпті.
...
...Тоқ ішекпен кесіпті,
Тоқшылыққа кенел деп.
...
...Көк шөппенен кесіпті (Қалиев, 2023: 41).

Көктеп өсіп, көгер деп, – жалғасатын жыр жолдарында қазақтың тұсаукесер салтын ғана емес, ондағы орындалатын ғұрыптың түсіндірмесін де бере жырлаған. Дәстүр, әдет, салт, үрдіс, тіпті, ғұрып адам мінезі мен тіршілігіне тікелей байланысты. Демек, ұлттық дәстүр тез өзгеріп немесе жоғалып кететін құбылыс емес. С. Қалиевтің осы тақырыпта кеңінен жырлағанынан адам баласының бойында ұлттық мінездің қалыптасуына ұлттық әдет-ғұрып, тұрмыс-салттың маңызды орны бар екендігін көруімізге болады. Яғни, халықтың ұстанған салт-дәстүрі, айналысқан кәсібі бала бойына өзіндік ұлттық ерекшелігін дарытып қана қоймай, өлең жолдары арқылы тілдік қорын молайта түсетініне сенімдіміз.

Төртінші тақырыпқа тоқталсақ, жыр жинағынан ерекше орын алған төрт түлік туралы өлеңдер дер едік. Себебі төрт-түлік туралы жырларда халық әрі тілек білдіретін, әрі малды қастерлейтін сөздерді үйретіп, баланың түлікке деген қамқорлығын қалыптастырады, мал шаруашылығы туралы дүниетанымын арттырады. Әдебиеттанушы Нұрбол Құдайбергеновтің талдауы бойынша «Жапондар үшін күріш шаруашылығы қандай маңызды болса, қазақ халқы үшін мал шаруашылығы да

сондай маңызды (Құдайбергенов, 2023: 164). Төрт түлік мал атаулары тілдік тұрғыдан жайғана номинативті қызмет атқармайды, сонымен бірге, олардың символдық, концептік және экспрессивтік мәні де бар. Мал шаруашылығының негізін білмей қазақмәдениетін толық тану мүмкін емес». Осы тұрғыдан келгенде жыр жинағына енген «Тай», «Жүйріктер», «Серке» сынды өлеңдері арқылы автор төрт түлік туралы толғай отырып ұлттық құндылықтарымызды, қазақтыңөзіне ғана тән бірегейлігін, осы тақырыпқа сай сөздік қорын көрсете алған.

Әдебиеттанушы А. Ахметова қазақ мемлекеттілігінің тарихына тоқтала келіп, үлкенге құрмет, кішіге ізет, бейбітшілік пен бірлікті сақтау сынды жалпы адамзаттық құндылықтар ел болып ұйысып отырудың негізгі шарттары екенін айтады (Ахметова, 2022: 87). Бөліп қарастыруға тұратын бесінші тақырып отбасы құндылықтарына арналған: «Ардақтаймын жан анамды», «Менің әжем», «Туысқандық атаулар», «Менің отбасым», «Құдайы қонақ» өлеңдері. Аталмыш өлеңдерде қазақтың ұлттық құндылықтарын, отбасылық салт-жоралғылары мен өмірдің заңдылықтарын ұштастырып беруі өте ұтымды шыққан. Мәселен «Туысқандық атаулар» деген өлеңінде қазақтың туыстық байланыстарын мысалға келтіре отырып суреттейді:

Жиенім деп күлімдер,
Нағашыма барамын.
Нағашы ол біліңдер,
Туысы асыл анамның (Қалиев, 2023: 29).

Кейінгі жастар, әсіресе қала балалары көп біле бермейтін құда, жиен, жезде, абысын сынды туыстық атауларды жыр жолдарына қоса білген.

Татулыққа теліді,
Жақын тартып алысын –
Бір үйдің қос келіні –
Бір-біріне абысын (Қалиев, 2023: 29).

Қандай әдемі, ойнақы ұйқас. Жоғарыда атап кеткен Шеген Ахметовтің балаларға арналған шығармаларды жіктеудегі алтыншы талабы шығарма тілінің ойнақы, қысқа, түсінікті, айқын және әсерлі болуы дейді. Бұл талапты орыс зерттеушісі К.И. Чуковский де «Екіден беске дейін» деп аталатын еңбегінде балалар поэзиясында ұйқастар ұтымды және жылдам ауысып тұруы қажет деп түсіндіреді (Чуковский, 1970: 28). Осы жағынан келгенде де С.Қалиев өлеңдері балалар шығармаларының талаптарына сай жазылған.

Алтыншы тақырыпты ұлттық ойындар деп бөлуімізге болады. Себебі жинақтан «Бәйге», «Көкпар» сияқты қазақтың ұлттық ойынынан бөлек, бүкіл әлемнің ойыны болып кеткен «Футбол» туралы да жырды оқи аласыз. Бұдан ақынның шығармашылық әлеуетінғана емес, ұлттық болмыс-бітімімізді де тануымызға болады. Фольклортанушы-ғалым К.Ісләмжанұлының зерттеуінде: «Адамзатты балаларсыз елестету қаншалықты мүмкін болмаса, балаларды ойынсыз елестету де

соншалықты мүмкін емес. Ойын балалар үшін өмірдің өзімен тең. Сондықтан да ойынның тәрбиелік қуатымен теңесер күш жоқ», - дейді. Осы тараптан қарағанда ақынның ойын тақырыбындағы өлеңдері де өз орнын тапқан деп есептейміз.

Жетінші күрделі де үлкен тақырыпты қамтыған тәлім-тәрбие, оқу-білім топтамасындағы: «Мектебім», «Мен ұқыпты баламын», «Кітап», «Мықты азамат атанам», «Мамандық», «Сағат», «Әдептілік үлгісі», «Болмасаң да ұқсап бақ», «Қадірлейік, балалар!», «Қандай бала?», «Бағдаршам», «Өткені тағлым», «Менің тілім», «Цирк», «Антоним», «Синоним», «Үш тал», «Достық деген білсеңіз» өлеңдері. Ақыл-ой тәрбиесі - тәрбие жүйесінің маңызды бір құрамдас бөлігі. Себебі жеке тұлғаның қалыптасып дамуы оның білім алу және оқу әрекеттерімен тығыз байланыста жүзеге асырылады. Яғни баланың рухани дамуының негізі ақыл – ой тәрбиесінің негізінде екенін ақын жақсы аңғарған. Осы жинақтың атауы ретінде берілген «Мен ұқыпты баламын» өлеңіндегі:

Кітап, дәптер, қаламым,

Күнде қолға аламын.

Бәрін күтіп ұстаймын,

Мен ұқыпты баламын (Қалиев, 2023: 19), – деп келетін жолдар да тәрбиесіз берілетін білімнің зая кететінін аңғартса керек. Қазақ балалар поэзиясын арнайы зерттеп, докторлық диссертация қорғаған ғалым Аманжол Әлтай та өз еңбегінің қорытындысында келтіретін тұжырымдардың ең бірінші ретінде, балалар поэзиясында эстетикалық-көркемдік талап пен педагогикалық мақсат терең ұштасуы керек деп көрсетеді (Әлтай, 2009: 264-265). Балалар поэзиясындағы тілдік-бейнелік тәсілдер екі түрлі мақсатта қызмет етуі керек: бірі – көркем образ жасау, екіншісі – тәрбиелік міндет арқалау. Ақын шығармашылығындағы тәлім-тәрбие, оқу-білім тақырыбын қамтыған өлеңдері осы міндетті толық орындаған деуімізге негіз көп.

Балалар қаламгерлерінің қай-қайсысында болмасын кездесетін тақырып, әрине Отан туралы жырлар. Серік Қалиев қаламынынан туған «Қорғаның болар ұлыңмын», «Шаңырақ», «Тәуелсіздік», «Көк байрақ», «Астана», «Еркін елдің ұрпағымыз», «Ел бірлігі», «Тәуелсіз елім», «Кетпесін бақ, құт Алаштан», «Өлкем менің», «Түркістан», «Ата Заң», «Ұлы дала тамыры» (поэма) өлеңдері жыр жинағынан кездестірген сегізінші тақырыпты толықтырады. Қаламгердің «Отан» тақырыбының өзге әдебиет өкілдеріндегі «Отан» тақырыбынан ерекшелеп тұрған – егемен елдің жырлануы, тәуелсіздіктің түрленуі, көк байрағымыздың желбіреуі, Ата заңымызбен мақтануы. Бұл тақырыпта, балалар поэзиясында қалыс қалып келе жатқан поэма жанрында жазылған «Ұлы дала тамыры» шығармасының берілуі. Бұл шығарманы ХХ ғасырдың басынан пайда болған балалар поэмасы жанрының жіктелуі бойынша поэма-диалогқа жатқызуымызға болады. Поэма – атасы мен немересінің диалогы арқылы өрбиді (Қапасов, 2000: 76). Балалар поэзиясына қойылатын талаптардың бірі – диалогтық сөйлесулер, автордың кейіпкермен сөйлесуі сияқты тәсілдердің болуы керектігін ескерсек, автор мұнда да бұл тәсілді ұтымды қолданғанын көреміз.

Тоғызыншы тақырыпқа біз ақынның мысал өлеңдерін топтастырдық. Негізі жинақта автор «Күшік» атты бір ғана шығармасын мысал өлең деп көрсетеді. Дегенмен

біз мысал жанрының мазмұны мен түріне қойылатын талаптарды ескере отырып, «Жеміс-жидектердің айтысы», «Шекербек», «Ақылды робот», «Қарындаш пен өшіргіш», «Мақтаншақ доп», «Мысық», «Көрші үйдің тауығы», «Кішкентай пойыз» туындыларын да мысал өлеңдер қатарына жатқыздық. Академик З.Қабдолов «Мысал – эпостық шығармалардың ішіндегі ең қысқа түрі. Өрқашан сатиралық сипатты, көбіне аң, хайуанат, кейде зат түрлері жазылады да сол арқылы адам бойындағы мін, әлеуметтік ортадағы кемшілік, күлкіге, келекеге, мазаққа айналдырып, сықақпен сыналады. Мазмұны бүкпелі болғанымен, идеясыз, астарсыз, ашық, тура, тілі мірдің оғындай өткір, шымшыма, шымыр келеді» – дейді. Десе дегендей ақынның «Мақтаншақ доп» шығармасында:

Секең-секең, секеңдеп,
Маған кім бар жетер деп.
Мақтанды доп асыққа,
Бәріңдікі бекер деп.
– Халің қалай, асығым,
Өлшей алмас қашығын.
Таныдың ба доп деген,

Футболшының «асылын»?! (Қалиев, 2023: 76) – деп басталатын

жолдардың өзінен-ақ, көне заманнан баланы ой мен ептілікке, мергендік пен төзімділікке тәрбиелейтін асық ойынын өзінше «менсінбей, кекетіп» тұрған ала допты көреміз. Жоғарыда мысал жанрына жататын шығармалар деп берген әр мысал бір нәрсе бере алады, бірдене үйрете алады, онда белгілі бір шындық, белгілі бір сабақ, біз өмір сүріп жатқан әлемнің кіші немесе үлкен заңдылықтары бар.

«Ұқыпты бала» жинағындағы ең ерекше, оныншы тақырып – тұлғатану. Бұл топтамаға, атауынан-ақ белгілі болып тұрған «Тұлғатану», «Тоқтар атам – ғарышкер», «Мұхамеджан Тынышбаев», «Әлкей Марғұлан», «Жұмабек Тәшенов», «Әнуарбек Байжанбаев», «Нұрғиса Тілендиев», «Жақсылық Үшкемпіров», «Қайрат Рысқұлбеков», «Жүмекен Нәжімеденов» өлеңдерін жатқыздық. Бұл тақырыпта жазылған өлеңдерде әрбір тұлғаның өзіндік ерекшеліктерін көркем суреттей білген, өскелең ұрпақтың үлгі алуына тұрарлық тұлғалық қасиеттерін айрықша сипаттап берген. Қазақтан шыққан тұңғыш ғарышкер – Тоқтарды, алғашқы қазақ инженері – Мұхамеджанды, Қазақстан археология мектебінің негізін салушы – Әлкейді, көп ескеріле бермейтін дикторлық мамандықтың тарихында ізі қалған – Әнуарбекті, қазақтан шыққан тұңғыш олимпиада чемпионы – Жақсылықты т.б. көркем поэзия тіліне қосып танытқан шеберлігін ерекше атап өткен жөн. Тарихи тұлғалардың үлгілі еңбек жолын оқып-білген бала ағалары сияқты болғысы келетіні хақ. Болашақта қазақ елін әлемге танытатын тұлға болу үшін көп ізденіп, көп білу кергін түсінетіні рас. Сол себепті де мектепті жақсы оқып, ата-анасы мен мұғалімдерінің тілін алатын ұқыпты бала болып өсетіні кәміл.

4. Зерттеу нәтижесі

Серік Қалиевтің «Ұқыпты бала» жыр жинағы балалар аудиториясына бағытталған қазақ әдебиетіне елеулі әдеби үлес болып табылады. Бұл жинақтың негізгі

тақырыптық ерекшеліктерін жоғарыда бөліп қарастыра келе, келесідей нәтижелерді ашып көрсетуімізге болады: Балалық шақ және жасөспірімдер өмірі: Калиев балалық шақ пен жасөспірімдердің тәжірибесі әлеміне жүгінеді, жас кейіпкерлер кездесетін күрделі эмоционалды және моральдық дилеммаларды зерттейді. Отбасылық қатынастар және құндылықтар: өлеңдер көбінесе отбасылық қатынастар, ұрпақтар арасындағы өзара түсіністік, ата-анадан балаларға берілетін моральдық және мәдени құндылықтарды қамтиды. Ұлттық бірегейлік және мәдени дәстүрлер: Автор осы аспектілердің жас балалардың жеке басын қалай қалыптастыратынын зерттей отырып, қазақ халқының мәдени дәстүрлері мен ұлттық бірегейлігіне назар аударады. Әлеуметтік мәселелер: кейбір өлеңдер бала тәрбиесі, білім беру сияқты әлеуметтік мәселелерді көтереді, бұл жинақты әртүрлі білім беру контексттерінде талқылау үшін өзекті және пайдалы етеді. Балалық және жастық шақ: Ақын жас кейіпкерлердің сезімдерін, эмоциялары мен тәжірибелерін зерттей отырып, балалық және жастық шақ тақырыбына жүгінеді. Ол балалардың ішкі әлемін, олардың қиялын, ойындары мен армандарын ашады. Табиғат және шытырман оқиғалар әлемі: Автор өз өлеңдерінде әлемнің табиғи сұлулығы мен ұлылығын, сондай-ақ бізді әдеттегіден тыс күтетін шытырман оқиғаларды бейнелейді. Тарихи және мәдени мотивтер: кейбір өлеңдерде қазақ халқының ұлттық сана-сезімі мен мәдени мұрасын бейнелейтін тарихи сюжеттер мен мәдени мотивтер байқалады. Бұл ерекшеліктер «Ұқыпты бала» жинағын әр түрлі жастағы балалар мен оқырмандар назарын аудара отырып, қазіргі қазақ әдебиеті қорына енген маңызды еңбектің бірі деуімізді негіздейді.

5. Қорытынды

Қазіргі балалар поэзиясының тақырыптық ерекшеліктерін зерттей, әсіресе Серік Қалиевтің шығармаларына назар аудара отырып біздің байқағанмыз, жас оқырманның ақыл-ойын қалыптастырудағы поэзияның тұрақты мәні мен күші өте зор екенін көрдік. Достық, оқу-білім, отбасы, тұлғатану, табиғат ғажайыптары т.б. тақырыптарына ерекше назар аударған Қалиев поэзиясы әдебиеттің шабыттандыру және тәрбиелеу қабілетінің дәлелі болып табылады. Оның өлеңдерінің арқасында балаларға табиғат әлемінің сұлулығын зерттеуге, достық байланыстарын қорғауға және шындықтан тыс шығармашылық саяхаттарға баруға шақырылады. Осы мәңгілік тақырыптарды зерттей отырып, Калиев әдеби пейзажды байытып қана қоймайды, сонымен қатар әртүрлі ұрпақтардың жас оқырмандарымен резонанс тудыратын баға жетпес сабақтастық пен идеяларды ұсынады. Сайып келгенде, оның поэзиясы балалар әдебиетінде қалыптасқан трансформациялық әлеуетті еске түсіретін шығармашылық пен шабыттың қайнар көзі болып табылады.

Қорыта келгенде Серік Қалиевтің «Ұқыпты бала» жыр жинағындағы шығармалардың мазмұны мен идеялары бала дүниетанымына сай, шумақтар ұзын емес және жолдардағы сөз санының, буын санының қысқа, ұғынықтықелуі, *көркем-эстетикаға құрылуы*, тілдік-бейнелік тәсілдердің шебер қолданылуы, өлеңдерінің тәрбиелік сипатының басым болуы, көркем пейзаж бен лиризмнің көрінісі және ең маңыздысы тілдің синтаксистік құрылымының дұрыс қолданылуталаптарының сақталғандығы кітаптың нағыз балалар поэзиясына арналған еңбек екендігін дәлелдей түседі.

Әдебиеттер:

1. Akhmetova A. (2022) "Tursinhan Zakenoğlu'nun Mangitas (Bengütaş) Romanındaki "Mangilik El" (Ebedî Ülke) Kavramının Sanatsal Sunumu." bilig, no. 100, pp. 77-97. <https://doi.org/10.12995/bilig.10004>
2. Ахметов Ш. Қазақ балалар әдебиеті тарихының очеркі. – Алматы: Мектеп, 1965. – 328 б.
3. Әлтай А.Д. Қазақ балалар поэзиясы: генеалогия, типология, поэтикалық даму. Фил.ғыл.док. ...дисс. / А.Д.Әлтай; Л.Н.Гумилев атындағы Евразия ұлттық университеті; ғыл.жет. Нұрғали Р.Н. – Астана, 2009. – 285 б.
4. Қалиев С. Жасынның оты [Мәтін] / С. Қалиев ; [алғы сөзі: Е. Жаппасұлы]. – Алматы : Атамұра, 2022. – 135 б.
5. Қалиев С. Көзайым. – Алматы: Атамұра, 2007 – 145 б.
6. Қалиев С. Толқыннан толқын туады. – Алматы, 2007. – 150 б.
7. Қалиев С. Уақыт керуені [Мәтін] : өлеңдер / С. Қалиев. – Алматы : Атамұра, 2012. – 143 б.
8. Қалиев С. Ұқыпты бала [Мәтін] : [әдеби-көркем басылым] / С. Қалиев. – Алматы : Атамұра, 2023. – 103 б.
9. Қапасова Б.Қ. Қазақ әдебиетіндегі балалар лирикасы (60-90жж). Фил.ғыл.канд. ...дисс. / Б.Қ. Қапасова; Л.Н.Гумилев атындағы Евразия ұлттық университеті; ғыл.жет. Жүсіп Қ.П. – Астана, 2000. – 116 б.
10. Құдайбергенов Н. Қазіргі балалар поэзиясындағы көркемдік ізденістер (А. Асылбек шығармаларының негізінде). «Keruen» ғылыми журналы 79(2) 2023. – 164-176 бб. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-13>
11. Сүлейменов А. Жастар сыналсын, бірақ сойыл жемесін. Жарық көрмеген жазбалардан. <https://adebiportal.kz/kz/news/view/2814>
12. Чуковский К.И. От двух до пяти. – М: Детская литература, 1970. – 705 с.

References:

1. Akhmetova A. (2022) "The Artistic Presentation of the Concept of "Mangilik El" (Eternal Country) in Tursinhan Zakenoglu's Novel Mangitas (Bengütaş)." bilig, no. 100, pp. 77-97. <https://doi.org/10.12995/bilig.10004> (in Turkish).
2. Akhmetov Sh. (1965) Essay on the history of Kazakh children's literature. – Almaty: School. – 328 p. (in Kaz).
3. Altay A.D. (2009) Kazakh children's poetry: genealogy, typology, poetic development. Phil.science. Doc. ...diss. / A.D. Altay; Eurasian National University named after L. N. Gumilyov; science.reach. Nurgali R. N.-Astana, 2009. – 285 p. (in Kaz).
4. Chukovsky K.I. (1970) From two to five. – Moscow: Children's Literature. – 705 p. (in Russ).
5. Kaliyev S. (2022) Zhasyn fire [text] / S. Kaliyev ; [preface: E. Zhappasuly]. – Almaty: Atamura. – 135 p. (in Kaz).
6. Kaliyev S. (2007) Kolayam. – Almaty: Atamura. – 145 p. (in Kaz).
7. Kaliyev S. (2007) From the wave a wave is born. – Almaty. – 150 p. (in Kaz).
8. Kaliev S. (2012) Time caravan [text]: poems / S. Kaliev. – Almaty: Atamura. – 143 p (in Kaz).
9. Kaliev S. (2023) Neat child [text]: [literary and artistic publication] / S. Kaliev. – Almaty: Atamura. – 103 p (in Kaz).
10. Kapasova B.K. (2000) children's lyrics in Kazakh literature (60-90 years). Phil.science.Kand. ...diss. / B.K. Kapasova; L.N. Gumilyov Eurasian National University; Science.reach. Zhusup K. P. – Astana. – 116 p. (in Kaz).
11. Kudaibergenov N. (2023) artistic searches in modern children's poetry (based on the works of A. Asylbek). *The Scientific journal «Keruen»* 79(2). pp. 164-176 <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-13> (in Kaz).
12. Suleimenov A. Let the youth be tested, but do not eat clubs. From unreleased records. <https://adebiportal.kz/kz/news/view/2814> (in Kaz).

Н.Е. Усенова^{1*}, Г. Дүйсенбай², И.А. Жеменей³

^{1,2,3}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹usenova_nur@bk.ru, ²duisenbay.gulzhanat@gmail.com, ³jemeneyislam@yahoo.com

ORCID: ¹0000-0003-2349-8166, ²0000-0001-5883-6319, ³0000-0002-6622-0757

ЗӘХИРЕДДИН МҰХАММЕД БАБЫРДЫҢ «БАБЫРНАМА» ЕҢБЕГІНДЕГІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада ұлы патша әрі ақын, дана қолбасшы Зәхиреддин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнама» атты еңбегіндегі психологиялық көзқарастары кеңінен қарастырылған. «Бабырнама» – тарихи-әдеби естелік болумен қатар, өмірбаяндық шығарма. Олай дейтініміз шығарма оқиғаларының ортасында Бабыр тұлғасы тұр. Бұл кітаптың тілі жеңіл, түсінікті болуымен қатар мазмұны маңызды тарихи оқиғаларға, философиялық-дидактикалық ойға, көркем образды бейнелеу сөздерге өте бай. Бабыр қарапайым сөздер мен терең ойлар арқылы тілдің құдіретін көрсетіп, әрі беделін асырып отырады. Аталған еңбек мәтінінің сәтті өрнектелуі бірқатар психикалық процестерді бейнелеуімен де ерекшеленеді. «Бабырнама» еңбегін негізге ала отырып, Бабырдың әлеуметтік, әскери, жалпы психологиялық көзқарастарын анықтау барысында, мақаламызда тарихи-салыстырмалы әдіс, сипаттау, қорытындылау, психологиялық талдау әдістері қолданылды. Автор өзі берген кейіпкерлердің келбетімен қатар ішкі жан дүниесіне де үңіліп, тарихи тұлғалардың жақсы жақтарын суреттеп қана қоймай, олардың сызбаларында жағымсыз қасиеттерін де атап көрсетеді. Соны негізге ала отырып, мақаланың негізгі бөлімінде билеуші әмірлерінің жағымды және жағымсыз психологиялық қасиеттеріне диаграмма бойынша психологиялық талдау жасаймыз. Ал зерттеу нәтижесінде автордың шығармадағы психологиялық көзқарастарын негізгі үш топқа бөліп қарастырдық: тұлғалық психологиялық көзқарас, әлеуметтік (қоғамдық) психологиялық көзқарас және әскери психологиялық көзқарас. Зәхиреддин Мұхаммед Бабырдың төл туындысы «Бабырнаманың» зерттелуі мен ғылыми тұрғыдан жан-жақты талдануы қай ғасырда болмасын өзектілігін жоғалтпайды. Сол себепті қорытынды бөлімде «Бабырнаманың» жоғарыда келтірілген шағын үзінділеріне сүйене отырып, ондағы психологиялық ақпараттың маңыздылығын ғана емес, сонымен қатар Зәхиреддин Мұхаммед Бабыр тұлғасының жана қырларын ашуға мүмкіндік беретінін атап өттік.

Кілт сөздер: Зәхиреддин Мұхаммед Бабыр, Бабырнама, портрет, психологиялық көзқарас, психологиялық талдау, тарихи тұлға, әдебиет.

N.E. Usenova^{1*}, G. Duisenbay², I.A. Zhemenej³

^{1,2,3}Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹usenova_nur@bk.ru, ²duisenbay.gulzhanat@gmail.com, ³jemeneyislam@yahoo.com

ORCID: ¹0000-0003-2349-8166, ²0000-0001-5883-6319, ³0000-0002-6622-0757

Psychological perspectives of Zahiruddin Muhammad Babur in the work «Baburname»

Abstract. This article examines in detail the psychological point of view of the great king, poet and wise commander Zahiruddin Muhammad Babur in his work «Baburname». «Baburname» is not only a historical and literary memoir, but also a biographical work. That is, Babur's personality is at the center of the events of the work. The language of this book is easy and understandable, but the content is very rich in important historical events, philosophical and didactic thoughts and words depicting an artistic image. Through simple words and

deep thoughts, Babur shows the power of language and increases his authority. The successful expression of the text of this work is also distinguished by the depiction of a number of mental processes. Based on the work of "Baburnama", in the process of determining the social, military and general psychological views of Babur, our article uses the historical-comparative method, descriptive, generalizing and psychological methods of analysis. The author looks not only at the appearance of the characters he gives, but also at the inner world, and not only describes the good sides of historical figures, but also emphasizes their negative qualities in his drawings. Based on this, in the main part of the article we will conduct a psychological analysis of the positive and negative psychological qualities of the ruling emirs according to the scheme. As a result of the study, we divided the author's psychological views in the work into three main groups: personal psychological view, social (public) psychological view and military psychological view. The study and comprehensive scientific analysis of the original work of Zahiruddin Muhammad Babur «Baburnama» has not lost its relevance in any century. Therefore, in the final section, based on the above-mentioned small passages of «Baburnama», we noted not only the importance of the psychological information contained in it, but also the fact that it allows us to discover new sides of the personality of Zahiruddin Muhammad Babur.

Keywords: Zahiruddin Muhammad Babur, Baburnama, portrait, psychological approach, psychological analysis, historical figure, literature.

Н.Е. Усенова^{1*}, Г. Дүйсенбай², И.А. Жеменей³

^{1,2,3} *Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан*
E-mail: ¹usenova_nur@bk.ru, ²duisenbay.gulzhanat@gmail.com, ³jemeneyislam@yahoo.com
ORCID: ¹0000-0003-2349-8166, ²0000-0001-5883-6319, ³0000-0002-6622-0757

Психологические перспективы Захиреддина Мухаммада Бабура в произведении «Бабур-наме»

Аннотация. В данной статье подробно рассматриваются психологические точка зрения великого царя, поэта и мудрого полководца Захиреддина Мухаммада Бабура в его произведении «Бабурнаме». «Бабурнаме» – это не только историко-литературный мемуар, но и биографическое произведение. То есть личность Бабура находится в центре событий произведения. Язык этой книги легок и понятен, но содержание очень богато важными историческими событиями, философско-дидактической мыслью и словами, изображающими художественный образ. Посредством простых слов и глубоких мыслей Бабура показывает силу языка и увеличивает свой авторитет. Удачная экспрессия текста этого произведения отличается также изображением ряда психических процессов. На основе труда «Бабурнаме» в процессе определения социальных, военных и общепсихологических взглядов Бабура в нашей статье использованы историко-сравнительный метод, описательный, обобщающий и психологический методы анализа. Автор смотрит не только на внешний вид данных им персонажей, но и на внутренний мир, и не только описывает хорошие стороны исторических личностей, но и подчеркивает в своих рисунках их отрицательные качества. Исходя из этого, в основной части статьи мы проведем психологический анализ положительных и отрицательных психологических качеств правящих эмиров по схеме. В результате исследования мы разделили психологические взгляды автора в произведении на три основные группы: личностно-психологический взгляд, социальный (общественный) психологический взгляд и военно-психологический взгляд. Изучение и всесторонний научный анализ оригинального произведения Захиреддина Мухаммада Бабура «Бабурнаме» не теряет своей актуальности ни в одном столетии. Поэтому в заключительном разделе на основе упомянутых выше небольших отрывков «Бабурнаме» мы отметили не только важность содержащейся в нем психологической информации, но и то, что она позволяет открыть новые стороны личности Захиреддина Мухаммада Бабура.

Ключевые слова: Захиреддин Мухаммад Бабир, Бабурнаме, портрет, психологический подход, психологический анализ, историческая личность, литература.

1. Кіріспе

Тарих – бүгінге және болашаққа бағдар бере алатын бірегей шамшырақ. Өміріміздің даму барысын дұрыс түсіну мен ғылымның бүгінгі мен ертеңін тану үшін және оларды бағдарлап отыруда ғылым тарихында маңызды орын алады. Осы күнге дейін өрені өскен сан-салалы ғылым мен мәдениетті жасауға талай елдің, талай ұрпақтың таңдаулы өкілдері қатысты. Солардың бірі – Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр. Шығыстың классикалық ортағасырлық араб-мұсылман ойшылдарының арасында әлемдік шығыстанудағы ең ерте белгілі ғалым болған Бабыр деңгейінде белгілі тұлғалар өте аз. Бабырдың өмірі мен шығармашылығы ғасырлар бойы әлемдік ғалымдардың назарын аудартып келеді. Оның классикалық акын ретіндегі мұрасын мойындай отырып, оны бүкіл әлемге танымал еткен әйгілі «Бабырнама» шығармасының әлемнің көптеген тілдеріне аударылғанын атап өткен жөн. «Бабырнама» дүние жүзіндегі оқырмандар тарапынан жоғары бағаға ие болып қана қоймай, бұл парсы, орыс және ағылшын тілдерін қоса алғанда, 31 тілге жасалған аудармалармен расталады» (Хеги, 2022: 204).

«Бабырнама» – мемуарлық жанрдың тамаша үлгісі, тарихи және көркем дереккөз. Бұл жұмыс сонымен қатар әдебиеттанушылар, тарихшылар, лингвистер, өнертанушылар, этнографтар және мал шаруашылығы мен өсімдік шаруашылығы өкілдері үшін әртүрлі тілдерде зерттеу көзі болды.

Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр – тарих, этнография, астрономия, география, биология, әдебиет, психология т.б. сынды ғылымдарды жете меңгерген шығыс ғұламасы. Бұған дәлел оның – «Бабырнамасы». Шығармада өзінің өміріне байланысты өткен XV ғасырдың соңы мен XVI ғасырдың басындағы Түркістан (бүгінгі Орталық Азия, Ауғанстан, Үндістан және Иран) туралы түрлі тарихи, жағрафиялық, қоғамдық-мәдени, саясат, психология сынды көптеген жайттар жайлы берген мәліметінің арасында өз дәуірінде өмір сүрген әр түрлі қауым мен тайпалар атын атап кеткен, сондай-ақ өз заманының қоғамдық-саяси өмірінің көрнекті қайраткерлері, олардың мінезі, сенімдері, рухани әлемі, психикасындағы күрделі жағдайлар қарастырылады. Шығармадағы психологиялық процестер көркем және психологиялық тұрғыдан ерекше суреттеледі.

«Әрбір халықтың жалпыға ортақ және ұлттық ерекше құндылықтарға негізделген дүниенің өзіндік тілдік бейнесі бар. Сонымен қатар, халық тілі дүниені қабылдау мен ұйымдастырудың белгілі бір тәсілін көрсетеді. Көрсетілген мағыналар белгілі бір көзқарас жүйесіне қосылғандықтан, бұл барлық өз ана тілінде сөйлейтіндер үшін міндетті. Әртүрлі ұлттардың әлемінің суреттері бір-біріне біршама ұқсас, бірақ басқа жағынан ерекшеленеді» (Абдықадырова, 2021: 142). Осы күнге дейінгі зерттеулерде Бабырдың тарихшылық, ақындық, саясатшылық, ел билеушілік қасиеттері айтылып келсе, бұл зерттеу мақаламызда ұлы тұлғаның адам тану мен адам жанын түсінетін психологиялық қырын сөз етеміз.

Кез келген көркем шығарма бойыннан өміршиндығының негізі іспеттес психология және оны жеткізу амал-тәсілдерінің жиынтығы – психологизм, яғни кейіпкерлердің іс-әрекеті мен ойы, мінез-құлқы, сана қақтығысындағы кереғарлықтар барлығы да шығармада кездеседі. Сол секілді Зәһиреддин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнама»

еңбегінде мемлекеттік басқару жүйесінің өкілдері – мырзалар, билер, жазушылар, әдебиеттанушылар, күйшілер, шабандоздар, суретшілер және басқа да тарихи тұлғалар портреттері, психологиялық мінез-құлық ерекшеліктері оқырманның көз алдында жанды образдарша елестей алады. Сонымен қатар қалалар, ауылдардың бейнесі, оқиғалардың егжей-тегжейлері, соғыс кезіндегі шайқастарды жай баяндап қоймай, көркем бейнелеу құралдары арқылы өрнектеп, шығарманың оқырманға түсінікті болуын қамтамасыз етеді. Автор өзі берген кейіпкерлердің келбетімен қатар ішкі жан дүниесіне де үңіліп, тарихи тұлғалардың жақсы жақтарын суреттеп қана қоймай, олардың сызбаларында жағымсыз қасиеттерін де атап көрсетеді. Оларды шынайы бейнелегені сонша, өзі кеңінен тоқталған тұлғалардың сыртқы және ішкі портреттері шебер сызылған, олардың саптық іс-әрекеттері, іс-әрекеттері аясында мінез-құлық қасиеттері ашылған. Шығармада берілген тарихи тұлғалардың психологиялық портреттері мен өздеріне тән ерекшеліктерін беруде автор олардың өмір сүру салты мен жағдайына сүйене отырып, объективті қарауға тырысқан. Өзінің әкесі яки жақын туыстары болсын, оларға психологиялық анықтама бергенде ең маңызды да қысқаша түйіндеулер жасаған. Автордың өмір жолында тоғысқан талай адамға моральдық көмек көрсеткені және адамгершілік принциптері, ел басқарудағы тәжірибесі, көзқарасы, дүниетанымдық ерекшеліктерін ескере отырып, Бабыр тоқталып өткен ерекше тұлғаларға жағымды және жағымсыз қасиеттері бойынша психологиялық талдау жасап, мақаламыздың негізгі мақсат-міндетіне жүйелі түрде жетуге тырысамыз.

2. Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу мақаламыздың тақырыбын ашу үшін және оны жан-жақты зерттеу мен мәселенің шешімін табуда орыс және өзбек тілдеріндегі аударма бойынша «Бабырнаманың» қысқартылған қазақ тіліндегі аудармасын жасаған Байұзақ Қожабекұлының еңбегі мен Ауғанстанның Мазар Шәріп қаласында «Ұлықбек» баспасынан Һедайәтолла Һедайәт дайындаған түпнұсқалық қолжазба негізінде тікелей қазақ тіліне аударма жасаған шығыстанушы ғалым Ислам Жеменейдің «Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр. Бабырнама» атты еңбегін басты назарымызға алдық. Сонымен қатар Ташкентте жарық көрген «Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр энциклопедиясы» мен психология ғылымдарының кандидаты, доцент Аслонов Илхом Низомовичтың «Бабырнама» еңбегі мен отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулері мен ғылыми-мақалалары пайдаланып, тиісті тұстарда сілтемелер беріліп отырды.

2.1 Зерттеу әдістері

Бабырдың элеуметтік, әскери, жалпы психологиялық көзқарастарын ашу барысында тарихи-салыстырмалы әдіс, сипаттау, қорытындылау, психологиялық талдау әдістері қолданылды.

2.2 Материалға сипаттама

«Бабырнамада» келтірілген оқиғалар тарихи фактілерге сәйкес келсе де, олар автордың көзқарасы мен оның іске қатынасы тұрғысынан айтылады. Бабыр қандай да бір жер, оқиға немесе адам туралы объективті мәлімет береді, содан кейін осы мәселеге қатысты өз пікірін, көзқарасын айтады. Шығарма мәтіні арқылы автордың болмысын, оның психикасын анық сезінуге болады. Бұл автордың баяндау

мәнерінен, кейіпкерінің қасиеттері арқылы заттар мен оқиғаларға қатынасынан көрінеді. «Бабырнама» мәтінінің сәтті өрнектелуі кейбір ой жолдарының жеткілікті дәл бейнеленуімен ерекшеленеді. «Бабырнама» оқиғаның аса тыңғылықты, терең интеллектке, терең білімге, теңдесі жоқ жадқа ие автордың санасы арқылы айтылуы шығарманың мәтініне бірегейлік береді. ... Шындық тікелей Бабыр тілімен айтылғандықтан, ол ең алдымен, автордың психикасын көрсетеді (Шәмсиев, 1989: 158).

«Бабырнамада» жазушының бітім-болмысы, өмірбаяны, мінезі-құлқы, қызығушылықтары, адамдарға деген көзқарасы бейнеленген. Шығарма беттерінен Бабыр тұлғасындағы адалдық, батылдық, әділдік, мейірімділік, қаталдық, сезімталдық көріністерімен танысамыз. «Бабырнаманы» оқып отырып, Бабырдың ойынша сегіз қасиет асыл адам үшін тұрақты болатынын атап өтуге болады: біріншісі – бейімділік, оның дәулеті жоғары болды (яғни оның жағдайы жоғары болды); екіншісі – жаратушысына деген адалдығы; үшіншісі – провинцияны басып алуға деген ұмтылыс (ол Ферғана облысына риза болмады, өйткені ол әкесі сияқты жоғары дәрежелі адам болды, ол Самарқандқа барды, онда ол Шайбаниханнан жеңіліп, Кабулға келді, содан кейін Үндістан сияқты үлкен елдің билеушісі болды); төртінші – провинцияны сақтау; бесінші – басқару; алтыншы – Алланың құлдарына амандық ниеті; жетінші – халықтың жүрегін жаулап алу; сегізінші – әділдік орнату. Сонымен қатар бұл қасиеттер ел басқаруда үлкен маңызды рөл ойнайтынын да айта кеткен жөн.

Егер біз Бабырнамадағы шығарманың композициялық құрылымына назар аударатын болсақ, онда оқиғалардың барысы Бабырдың өмірінде болған оқиғаларға байланысты баяндалады. Шығармадағы алғашқы түйін – Бабырдың Ферғана өңірінің патшасы болғандығы туралы әңгіме. Бабыр маңызды тарихи фактіні ашып, оның орны, табиғаты, жануарлары мен өсімдіктері, содан кейін жеке тұлғалар, олардың шежіресі, мінезі, отбасы, балалары, тарихи тұлғалардың әмірлері, олар қатысқан шайқастар, соғыстар және т.б. туралы баяндайды.

«Бабырнама» еңбегінде 1551 адамның есімдері айтылған. Олардың арасында көптеген тарихи тұлғалардың (билеушілер, әскери шенеуніктер, ғылым мен өнер өкілдері) бейнелері мен мінез-құлқы шебер суреттелген және олардың іс-әрекеті мен қызметін талдау арқылы тұлғалық ерекшеліктері ашылады. Тарихи тұлғалардың бет-әлпеті мен қасиеттерін айқындай отырып, Бабыр оларға әділ қарауға, олардың мінез-құлқының маңызды аспектілерін олардың өмір салты мен жағдайларына байланысты жағдаяттарды барынша ықшам түрде жеткізуге тырысқан.

«Бабырнама» еңбегінің мазмұны негізгі үш бөлімнен тұрады:

Біріншісі – Ферғана (899-908 (1494-1503 жылдар аралығындағы оқиғалар);

Екіншісі – Кабул (909-926 (1503-1520 жылдар аралығындағы оқиғалар);

Үшіншісі – Үндістан (932-936 (1525-1529 жылдар аралығындағы оқиғалар).

Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр өзінің ең үлкен еңбегінде тарихи шығармаларды бақылаушы ретінде ғана емес, тікелей қатысушы ретінде де көрінеді. Шығыс елдері тарихы философиясының ерекшелігі әр кезеңде билік құрған патшалықтар мен олардың әулетінің жүргізген саясаты тарихи кезең ретінде қабылданып, барлық

оқиғалар, рухани-адамгершілік өлшемдер, мәдени-әлеуметтік прогрестің өзіндік көзқарасы тұрғысынан зерделенеді. Әрине, бұл дүние де Бабыр шығармашылығында көрініс тапқан. Бабырдың елеулі саяси билеуші ғана емес, сонымен қатар жан дүниесі өте кең тұлға болғаны бәрімізге белгілі. Яғни, «Бабырнама» көп жерінде оның тұлғасының осы бір жарқын тұсын көп байқауға болады. Бұл мәселе ең алдымен Бабырдың тарихтан хабардар болуымен байланысты. Бабырдың өмір сүрген кезеңі тарихи аренада өте күрделі, ірі және қайшылықты оқиғаларға толы кезең болды. «Бабырнама» 1494 жылдан бастап Мауереннахр мен оның айналасындағы басқа аймақтардың тарихын қамтығанымен, оның оқиғаларының динамикасы өткен және болашақ кезеңдерді қамтиды.

Шығарма авторы Бабырдың пікірі әдеттен тыс кең және терең эрудиция бар. Ол ғаламдағы және табиғаттағы барлық нәрселерге қызығушылық танытты және ол шынымен де көп дүниелер жасап кетті. Ол әрдайым кемелдікке, жаңалыққа, атап айтқанда, кезең тарихын көрсетуге ұмтылды. XV ғасыр мен XVI ғасырдың басындағы ең маңызды қоғамдық-саяси оқиғалар Хорасан мен Мауереннахрдағы тақ үшін күрестің төңірегінде өрбіген кезеңде 12 жасар Бабыр әкесі Омар Шейхтің қайғылы қазасынан кейін Ферғана облысының билеушісі атанды. Бұл жаста Бабырды билеуші болады деп ешкім күтпегенімен, бұл жайт оның ақыл-ойының ерте жетілуіне, адами қасиеттері мен діни сенімінің салыстырмалы түрде ертерек жақсаруына айтарлықтай серпін берді. Алайда Бабырдың таққа аса қиын саяси-әлеуметтік және тарихи жағдайда отырғаны белгілі.

«Көркем-теориялық шығармадағы Бабыр тұлғасын зерттейтін болсақ, оның психологиясы мен көркемдік стилінің даралығы ашылады. Сонымен қатар оның философиялық және саяси жетістіктері мен кемшіліктерін білеміз. Біз Бабыр тұлғасы арқылы өз заманының шебер әскери-тактикалы қолбасшы, стратегиялы саясаткер болғанын және лирикасы мен шығармаларындағы адамгершілік-эстетикалық көзқарастары мен биік адамгершілікке жетелеген бірегейлігіне жоғары баға береміз» (Жураева, 2021: 1975).

3. Талқылануы

Жазушының психологиялық қырын анықтау барысында шығармадағы тұлғалық психологиялық көзқарас, әлеуметтік (қоғамдық) психологиялық көзқарас және әскери психологиялық көзқарас деп үш топқа бөліп қарастырдық.

Біріншіден, қалам қайраткері шығармашылық процесс кезінде де, өз жазбасына ақпараттарды жинау барысында да адамды әр қырынан, әсіресе, психологиялық тұрғыдан жете зерттеп оның іс-әрекетіне, мінез-құлқына өзіндік ерекшеліктеріне жіті көзбен үңіледі. Өйткені жазушы еңбегінің жемісі – тарихи-әдеби көркем шығармадағы өмірдің мәні айқын бейнелі формада түсіндірілетін адамдардың типтік мінездері, талап-ниеттері, суреттелініп отырған дәуір адамдарының ішкі жан дүниесі ашып көрсетілетіндей болуын басты назарда ұстаған. Тарихи тұлғалар туралы бастапқы мәліметтер (хижраның 899 жылғы оқиғалары), яғни Бабырдың әкесі Омар Шейх мырза мен оның айналасындағы әмірлердің болмысы және шығарма мәтініндегі адамдардың мінез-құлық ерекшеліктері мен моральдық-психологиялық қасиеттері ақпаратты толықтырып қана қоймай, оның құндылығы мен тартымдылығын арттыратынын көрсетеді.

«Бабырнамада» автор тұлғалардың жағымды қасиеттерімен қатар жағымсыз қасиеттерін де дәл суреттеген. Мысалы, әкесі Омар Шейх мырзаның мінезі туралы: «Өте жомарт еді, мінезі де жомарттығындай болатын еді. Жарқын мінезді, көп сөйлейтін, шешен және тілі тәтті кісі еді. Батыр және ер мінезді кісі еді... Елдерді жаулап алушылық уайымынан көбіне татулық – ұрысуға, достық – дұшпандыққа ауысып тұратын еді» (Жеменей, 2023: 30).

Сонымен қатар Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр берік иманға ие бола отырып, адамдардың мінез-құлқын, ең алдымен олардың иманына, тақуалығына және исламның үкімдерін орындауына қарай оң немесе теріс баға беріп, осы мәселе бойынша өзінің берік көзқарасын білдіреді. Мысалы, әкесі Омар Шейх мырза туралы: «Қанапия мәзһабты, таза сенген кісі еді. Бес уақыт намазын тәрк қылмайтын. Өмірінде қазаларын түгендеген. Көп уақытын құран оқумен өткізетін», – дей келе, тағы бірде «Бұрынғы кездерде көп ішімдік ішетін еді, кейінірек аптада бір не екі рет ішетін болды. Кейінірек есірткіні көбірек қолданатын еді. Есірткіден кәйіп болған кездері миы істемей қалатын еді. Жетімнің жебеушісі еді. Өмір қасіретін көп көрген, ұдайы нард ойнайтын еді, кейде құмар ойнап тұратын еді», – деп суреттейді (Жеменей, 2023: 29-30).

Көріп отырғанымыздай, Бабыр өз еңбегінде адамдарды мінезіне не іс-әрекетіне қарап айыптамайды, салыстырмалы талдау да жасамайды. Әр кейіпкерін жеке тұлға ретінде қалай бар солай суреттеп көрсетеді. Әкесінің психологиялық портретін толықтай ашу үшін оның сыртқы түр-келбетіне де тоқталады: «Қысқа бойлы, тік сақалды, ақ құба жүзді, жалғау кісі еді. Өте тар тон киетін. Сондықтан қарнын ішке тартқан түрде, белдікпен қабаттап байлап тастайтын еді», – дейді (Жеменей, 2023: 29). Байқап қарасақ, әкесінің қандай адам болғанын бүкпесіз оқырманына жеткізіп тұр.

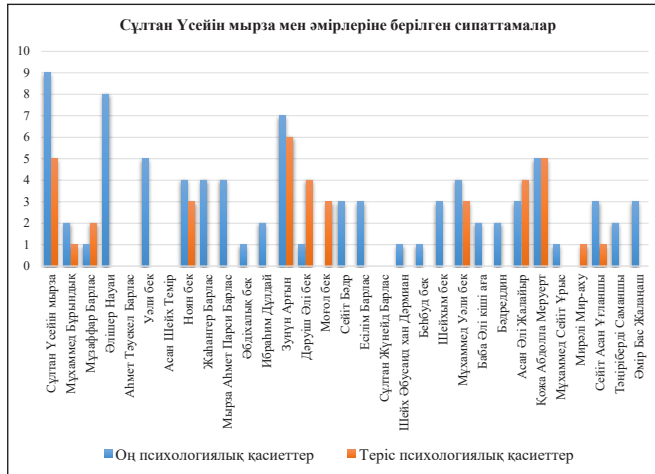
Психология ғылымдарының кандидаты, доцент Аслонов Илхом Низомович «Бабырнама» еңбегіндегі тарихи тұлғаларға тән жағымды және жағымсыз психологиялық қасиеттерге өз зерттеу жұмысында салыстырмалы талдау жасаған (Аслонов, 2022: 370). (1-сурет).

Бірінші диаграммада Бабыр Омар Шейх мырза және оның 12 әмірі туралы тарихи деректермен бірге оларға психологиялық сипаттамалар береді. Егер диаграммада

келтірілген жағымды және жағымсыз психологиялық қасиеттерді салыстыратын болсақ, 7-де жағымды қасиеттері жағымсыз қасиеттерінен басым болған, 5-де жағымсыз қасиеттер басымдылық көрсетсе, 1-де екеуі тең түскен.

Осы тұста Сұлтан Үсейін мырзаға және оның әмірлеріне берілген сипаттамаларды талдау да назар аудартады (2-сурет).

Сұлтан Үсейін мырзаның әмірлері туралы деректерге сүйенсек, есімдері аталған кейбір адамдар туралы егжей-тегжейлі ақпарат береді, кейбіреулерінің бір немесе екі қасиеті туралы айтылады және олардың кейбіреулерінің есімдері ғана тізімделеді. Бұдан шығатыны, Бабырда Сұлтан Үсейін мырзаның айналасындағы билер туралы Омар Шейх мырзаның әмірлеріне қарағанда табиғи түрде аз мәлімет болғаны білінеді. Дегенмен, бұл деректер Сұлтан Үсейін мырзаның және оның айналасындағылардың өмірі мен мінез-құлқы туралы толық әсер қалдыруға жеткілікті. Сұлтан Үсейін мырзаның билерінің қасиеттерін бағалай отырып, олардың жеңістеріне қызғанышпен қарап, билердің арасында мырзаға адал адамдар, білікті қолбасшылар мен жауынгерлер көп екенін айтады. Бабыр әмірлер мен қолбасшыларға баға бергенде ең көп айтылатын тағы бір қасиет – олардың жауынгерлік қасиеттері, жүргізген шайқастары мен шайқаста жеткен жеңістері.

Екінші диаграммада Сұлтан Үсейін мырзаға және оның әмірлеріне жалпы саны 31 адамға берілген сипаттамалар көрсетілген. Мұнда жағымды қасиеттері басымы – 22, жағымсыз қасиеттері басымы – 5, тең нәтиже көрсеткендері – 4 (Аслонов, 2022: 370).

Жоғарыдағы диаграммдан Бабырдың өз шығармасында жеке тұлғаны бағалауда әділ, бейтарап болуға тырысқанын көруге болады. Сондай-ақ жағымсыз қасиеттердің салыстырмалы түрде көп болуы Бабырдың мінезінің айналасындағыларға да, өзіне де өте талапшыл болғандығын көрсетеді.

Бабыр еңбегіндегі тағы бір ерекшелік – автор белгілі бір билеуші не сұлтандар туралы ақпарат бергенде, олардың ең құрметті адамдарынан бастайды. Атап айтқанда, Омар Шейх мырза әмірлерінен – Құдайберді Теміртас, Хафиз Мұхаммед-бек Дүлдай,

ал Сұлтан Үсейін мырзаның әмірлерінің ішіндегі ең ықпалдылары – Мұхаммед Бұрындық, Мұзаффар Барлас және Әлішер Науаи. Енді қазақ әдебиеті және Науаи дастандары жайында зерттеген Өтеген Күмісбаев «Шығыс шайырлары» 3-томында Әлішер Науаи жайында былай дейді: «Әмір Хусрау Дехлеви, Низами парсы тілінде бес дастан жазса, түркі тілдес халықтардың ұлы шайыры Әлішер Науаи өзінің таңғажайып бес дастанын тым қысқа мерзімде жазып шығыпты... Сиясын кептірер кептірместен бес «перзентін» жөргекке орап, ұстазы Әбдірахман Жәмиге жеткізіпті. 1476 жылы парсы тілінде жазған «Ойлар сыйлығы» қағидасы – ұлы ұстазына арналған еді. «Сұлтан Құсайын мырзаның ақындардан көш бастары да, табынары да, пір тұтары да – Мәуләна Әбдірахман Жәми еді...» деп жазады Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр, өзінің атақты «Бабырнама» атты жәдігерінде», – дейді (Күмісбаев, 2015: 140). Байқағанымыздай, Бабыр Сұлтан Үсейін мырзаның бас әмірлерінің бірі Әлішер Науаи болғаны және оның ұстазы Мәуләна Әбдірахман Жәמידі де өзіне үлгі тұтқанын анық байқауға болады. Нақтылау үшін тағы да бір мысал келтірейік: «Сұлтан Үсейін таққа отырғанда он екі имамға сыйынатын шииттік мәзһабқа сәйкес құтпа оқытпақ болды. Бірақ Әлішер Науаи мен кейбіреулері оны бұл шешімінен бас тартқызды. Ол кейін барлық күш-жігерін сүнни мәзһабына сай жұмсады» (Жеменей, 2023: 185). Демек, ол заманда билеушілер өмірінде әмірлер өте маңызды орын алған.

Жалпы Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр «Бабырнамадағы» мына тарихи тұлғаларға жеке-жеке тоқталып, сонымен қатар оларға психологиялық мінездемелер береді. Олар:

1. Омар Шейх
2. Сұлтан Аһмет
3. Сұлтан Маһмұт
4. Байсұңқар
5. Сұлтан Үсейін

Омар Шейхтің портреті классикалық әдебиетіміздің тарихи прозасында тамаша суреттелген әмір мен әке портреті десек қателеспейміз. Жоғарыда келтірген мысалдардан байқағаныңыздай, автор әкесінің ішкі әлемі мен сыртқы келбетін, психологиялық күйін бүкпесіз шынай беруге тырысады. Ал келесі әкесі Омар Шейхтің ең үлкен ағасы Сұлтан Аһметтің кескін келбеті мен психологиялық портретін жасағанда: «Түр-келбеті: Ұзын бойлы, шоқша сақал, қызыл шырайлы, етжеңді, жалқау кісі еді. Екі жағында сақалы жоқ еді. Өте әңгімешіл кісі еді... Мінезі мен қылығы: таза сенімдегі қанапия мәзһабтағы кісі еді. Бес уақыт намазын қаза қылмастан өтеп жүретін еді. Ішімдік ішкен кездерінде де намазын қылатын еді. ...Өте әдепті еді. Адал кісі еді. Уәдесі мен берген сөзіне адал еді» (Жеменей, 2023: 40-41). Автордың нақты әрі қысқа айтылған психологиялық анықтамасы мен сыртқы түр-келбетіне қарап, Сұлтан Аһметтің өз сөзінен ешқашан айнымайтын, шариғаттық жолда да түзу жүруге тырысқан адал, әділетті адам екенін көре аламыз.

Бабыр әкесінің екінші ағасы Сұлтан Маһмұт жайында: «Түр-келбеті: қысқа бойлы, сирек сақалды. Жалқау және зердесіз кісі еді. Мінез-құлқы: мінезі жақсы еді, намазын қаза қылмайтын. Басқаруда, тәртіпте өте мұқият еді. Әр істің ғылыми жүйесін жақсы білетін. ...Сенімі нашар кісі еді. Әзірет қожа Ұбейдолланы кемсітіп

қарайтын. Сужүрек кісі еді. Ұяты да аздау болатын. Бірнеше масқара, ұстамсыз қалжыңдары да бар еді. Мемлекеттік қызмет басында, халық алдында дөрекі, жиіркенішті (жиренішті) әрекеттері бар-тын. Былапыт сөз иесі болды», – дейді (Жеменей, 2023: 48). Автор Сұлтан Маһмұттың толық бейнесін беріп қана қоймай, оның рухани дүниесінен де оқырманын хабардар етеді.

Ал келесі Байсұңқар мырза жайында былай дейді: «Түрі мен келбеті: көзі үлкен, жалпақ беті, орта бойы, түрікмен жүзді, жұмсақ мінезді жігіт еді. Мінез-құлқы, әдет-жүрісі: ол әділетті, адамдық қасиетті, жұмсақ табиғатты, парасатты шаһзада еді. Оның ұстазы шиит Сейіт Маһмұт болған, осы себептен Байсұңқар мырза да жиіркенішті еді. Кейінірек Самарқандқа ондай иман қағидадан бас тартып, пәк сенімді болған деседі. Ол өте шарапқорлыққа берілген еді, шарап ішпеген кезде намаз оқитын еді», – дейді (Жеменей, 2023: 89). Бабыр өз еңбегінде сипаттаған тұлғалардың ішкі және сыртқы портретін еркін бейнелеуде қысқалық, ықшамдық, көркемдік, таза түрік сөздерін тиімді пайдалану сияқты поэтикалық, тарихи, тілдік, интернационалдық құралдарды пайдаланған. Осының бәрі Бабыр прозасына тән жоғары шеберлікті айғақтайды.

Сұлтан Үсейін мырза жөнінде: «Түр-келбеті: қиық көзді, арыстан денелі, кіші бойлы еді. Белінен төменірек жіңішке еді... Мінез-құлқы: буындарының сырқатына байланысты намаз оқи алмайтын, ораза да ұстамайтын. Сөзқұмар, көңілді адам еді. Мінезі біршама жеңілтек болатын, әңгімесі де мінезіндей болатын. ...Батыр және ер мінезді адам болған, өзінің қылышы қолынан түспейтін, әр болған шайқаста қылышын қынынан бірнеше рет суырып алып, қылыштасатын еді», – дейді (Жеменей, 2023: 185). «Бабырнамада» осы аталған тұлғалардың дүниеге келуі мен шыққан тегі, сырт келбеті, мінез-құлқы қасиеті мен әдеттерінен бөлек соғыстары, иелігі, балалары мен әйелдері, отбасы мүшелері, кәнізактары, әкімдері, уәзірлері туралы да мәліметтер беріледі. Бұл автордың кеңінен, жан-жақты тоқталып өткен кейіпкерлері. Ал жалпы аты аталып, сырттай сипаттама беріп өткен қаншама кейіпкерлер бар. Біз оны 1 және 2-суреттерде психологиялық талдау түрінде атап өттік.

«Бабырнамадағы» жеке тұлғаларға берілген психологиялық сипаттамаларды зерделей келе автордың:

а) адам бойындағы жомарттық, тектілік, жоқшылық пен адамгершілік, жауыздық, ашкөздік, екіжүзділік, қулық-сұмдық, сараңдық сияқты моральдық-психологиялық қасиеттерге;

ә) батылдық, ержүректілік, еңбекқорлық, тәртіп немесе үмітсіздік сияқты ерік-жігерге;

б) сыпайылық, шешендік, әзіл сынды қарым-қатынас қасиеттеріне;

в) кішіпейілділік, қарапайымдылық, тапқырлыққа бейімділік, жағымпаздыққа бейімділік, қатандық сияқты қасиеттерге баса назар аударғанын аңғаруға болады.

Автордың жеке адамдарға деген көзқарасы олардың өлімі туралы айтқан кезінде де сезіледі. Ол жеке тұлға ретінде қарайтын және жай адамдарда «өлді», «өлімге ұшырады», «қайтыс болды» сөз тіркестерін қолданса, ал өзі құрметтейтін адамдарға қатысты «Тәңірінің рақметіне қауышты», – дейді. Атап айтқанда, 14 жерде ол өзі құрметтейтін адамдардың (Құдайберді Теміртас, Әлішер Науаи және т.б.) және

оның туыстарының (Құтлық Нигар ханым, Мәһсума Сұлтан бегім және т.б.) өлімі туралы «Тәңірінің рақметіне қауышты», – деп жалпы саны 11 адамға қаратып айтады (Хедаят, 2008: 241).

Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр «Бабырнамада» өзінің ықтимал қарсыласы Шейбани хан туралы көп айтады. Сондай-ақ қажет болған жағдайда оның оң жақтарын да атап өтеді. Бірақ оның қателіктері айшығырақ көрсетіледі. Соның нәтижесінде Шейбани ханның ішкі және сыртқы психологиялық портреті оқырманға жеке-дара емес, кең мағынада жан-жақты қырынан көрінеді. Мысалы, Мұхаммед Шейбани ханның өлімі туралы былай дейді: «Бәлх уәлаятын оған берген еді. Әкесі өлгеннен бір-екі жыл соңыра тәңірі рақметіне қауышты» (Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр энциклопедиясы, 2017: 349). Мұндай ұстанымдар Бабырдың жеке адами қасиеттерін бағалауда да маңызды рөл атқарады.

Екіншіден, жазушының әлеуметтік (қоғамдық) психологиялық көзқарастарын атап өтуге болады. Бабыр өз еңбегінде отбасының, ұжымның, таптың, ұлттың, тағы да басқа адамдардың тұрған жеріне, кәсібіне, қоғамдағы алатын орнына қарай жіктелетін топтарының психологиясын да көркем суреттеген. Жазушы әр өңірдегі жағдаяттарды баяндау барысында қоғамда болып жатқан саяси-әлеуметтік құбылыстардың сырын түсінуге, олардан қорытынды шығарып, қоғамның даму бағытын айқындауға, ірі топтарды және тұтас қоғамды басқаруға, бағыттарды, шараларды айқындай отырып, оны стратегиялы дұрыс жолға салып отыруға тырысқан. Мысалы, «Үндістан мемлекеттері кең, халқы мол, өнімі көп уәлаят болып орныққан. Шығыс пен оңтүстігі, бәлки, батысы да мұхитпен шектеседі. Солтүстігінде бір тау бар. Ол Үндікеш, Кәпірстан және Кешмир тауларымен жалғасып тұр. Солтүстік-батысында Кабул, Ғазна және Қандаһар бар», – деп қоғамдағы алатын орнына қарай жіктесе (Жеменей, 2023: 302), «Самарқанд ғажап көркем қала, бұл қаланың бір ерекшелігі өзге қалада кемде-кем болатын жайт. Онда әр кәсіпке арналған бір базар бар, кәсіп саласы бір-бірімен араласып жатқан жоқ. Бұл дәстүр түрі іспеттес. Жақсы наубайшы және аспаздық шаруалар қалыптасқан. Әлемде жақсы қағаз Самарқандтан шығады», – дей келе (Жеменей, 2023: 70) тұрған жерінің ерекшелігі мен кәсібіне терең мән берген, тағы бірде «Әндіжан уәлаятының көшпенділерінің бірі – Шегірек тайпасы. Олар қалың жұрт. Бес-алты мың шаңырақ ел. Олар Ферғана мен Кашғар арасындағы тауларда тұрады. Олардың жылқылары көп, қойлары қалың сан. Ол тауларда сиыр орнына қодас өсіреді. Қодас молынан бар еді. Таулары берік және шекарада болғандықтан мал өткізу дәстүріне ие емес», – деп даму бағытын айқындап берген (Жеменей, 2023: 54).

Үшінші сала – әскери психология. Бабыр билеуші, әмір, қолбасшы, әскерлердің психологиялық қасиеттерінің ерекшеліктерін (қызығушылық, дағды, қабілет, мінез, темперамент және т.б.), сондай-ақ жауынгерлердің санасы мен эмоциясын терең бағамдай білген. Ол әртүрлі әскери іс-әрекеттердің психологиялық мәселелерін, оның әлеуметтік тарихи жағдайларға сәйкес даму деңгейлерін, жауынгерлердің жеке басының даярлығын, әскери ұжымдардың жауынгерлік қабілетін, саяси қырағылығы мен әзірліктерін саралап отырған. Мысалы, «Хұсрау шаһтың інісі Уәлі өзеннен өткен кісілердің үстіне бармаққа ынталанса да, Сұлтан Мәсуд мырза Уәлидің жауы Бақи

Шағанианнан жүрексініп, өзеннен өткен кісілердің үстіне бармады. Содан Сұлтан Мәсуд мырзаның әскери тобы бытырап, Ғисар (Хисар) жаққа қарай бет алды», – деп басшының әлсіздігін сараптаса (Жеменей, 2023: 57), «Гәрдіз жұрты мықтылықтан кенде емес. Гәрдіз жұрты Насыр мырзамен шайқасқанда мырзаны әжептәуір әбігерге салды», – дей келе топтың мықтылығын көрсетеді (Жеменей, 2023: 172). Сонымен қатар Бабыр «Қазақ жігіттерінің» асқан батыл, ержүрек келетінін де бірнеше жерде баян етеді. Мысалы, «Әндіжан мен Ош өңірінде де қазақ жігіттер әиарлықпен тынбай шабуылдап, жылқыларын айдап, кісілерін өлтіріп, қатты әлсіреткен болатын», «Төлен қожа атты барынның ер, бетке ұстары қазақ жігіттерден еді. Әкем Омар Шейх мырза жанашырлық қылып еді, қазір де жанашыр болып жүр. Мен өзім тәрбиелеп, бек қылып едім. Ғажап ер және қазақ жігіт еді. Жанашырлыққа лайықты еді», – деп ерекше құрмет білдірген (Асантегі, 2002: 149).

4. Зерттеу нәтижесі

Бабырға арналған барлық байыпты зерттеулерде оның басқаларға деген көзқарасында шыншыл болғандығы, реалист екендігі баса айтылады. Бұл пікірмен келіспеу мүмкін емес. Расында, Бабыр туыстарының жағымсыз қасиеттерін айтудан ұялмаған және осы жағымсыз қасиеттерін еш бүкпесіз берген, сонымен қатар қарсыластарының да қасиеттерін айтудан қорықпаған. Сонымен қатар ешқашан қарсыласына әділетсіз позицияда болмаған. Біз оны жоғарыда Шейбани ханмен мысал ретінде атап өттік. Әділеттілікті үнемі жанына ту етіп ұстаған. Мұндай ізгі қасиеттеріне объективті баға беретін болсақ, біріншіден, Бабырдың исламдық этика негізінде тәрбиеленген иманды-мұсылман болғандығынан, екіншіден, оның жаратылысына тән кең пейілділік пен шыншылдықтан, әділдіктен туындайды деп ойлаймыз. Сөзімізге дәлел болу үшін Бабырдың өз сөзіне жүгінейік: «Ұшпу сөзді шағым жасайын немесе қайырымдылығымды білдірейін деп мақтан үшін жазбадым, шындықты, болған оқиғаны ешбір қоспасыз қағазға түсіріп отырмын. Естелікті жазуда алға қойған мақсатым, шындықты, болған оқиғаны ешбір қоспасыз қағазға түсіріп отырмын. Естелікті жазуда алға қойған мақсатым – ақиқатты, қандай да болмасын істі сол қалпында баяндап жазу. Сондықтан тумаларымның, бауырларымның жақсы-жаман істерін алыс-жақын адамдардың кемшілігін де, артықшылығын да бүкпесіз айтып отырмын. Жарандар, жамағаттар, меймандар кешірім етер деймін» (Қожабекұлы, 1993: 5).

Жалпы адам жаны өте нәзік және терең сезім иірімдеріне толы келетінін білеміз. Ал оқырманына кейіпкерді кеңінен таныту мен сол сезімдерді бере білу үшін авторлық шеберлік керек. Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр ең құнды еңбегінде өзі тоқталған атаулы тұлғаларды психологиялық тұрғыдан нақты талдап өткен. Кемеңгер жазушы Мұхтар Әуезов айтқандай, «...психология араласпаса өзгенің бәрі сылдыр су, жабайының тақ-тақ жол», – деді (Әуезов, 1991: 10). Ендеше Бабырдың әлемге әйгілі мемуарлық шығармасында психологиялық портрет пен психологиялық деталь көптеп кездеседі және оны жоғарыда мысалдар арқылы дәлелдеп өттік. Яғни автор кейіпкердің тек сыртқы келбетіне ғана тоқталмай, адамдардың мінез-құлқын сипаттап, оны кеңінен ашу үшін олардың иманына, тақуалығына және исламның үкімдерін орындауына қарай оң немесе теріс баға беріп, осы мәселе бойынша өзінің

берік көзқарасын білдіреді. Бабыр өз еңбегінде адамдарды мінезіне не іс-әрекетіне қарап айыптамайды, салыстырмалы талдау да жасамайды. Әр кейіпкерін жеке тұлға ретінде қалай бар солай суреттеп көрсетеді. Мысалы, әкесінің психологиялық портретін толықтай ашу үшін оның сыртқы түр-келбетімен қоса, батырлық, әділдік, адамгершілік, имандылық тұрғысынан да бүкпесіз шындықтарды жазады. Автор кеңінен тоқталып, жан-жақты талдау жасап өткен негізгі бес кейіпкер бойынша мақаламызда талдау жүргіздік. Аталған мақсат-міндетімізге жету барысында билеушілер әмірлеріне де психологиялық талдау бойынша диаграмма құрдық.

5. Қорытынды

«Әр кейіпкер немесе әрбір мағыналы сюжет психологиямен астарласып жатады. Себебі табиғаттың төл туындысы – адамның көңіл-күйі, ой-толғаныстары, болмыс-бітімі төңірегінде нақты материалдық құбылыстар құпиясын түсінуге ұмтылу, оларға қарсы іс-әрекет іздестіру немесе бүкіл тіршілік схемасын объективті стихияларға бейімдеу деңгейіне байланысты» (Жетібай, 2022: 147).

Мақалада автордың шығармадағы психологиялық көзқарастары негізгі үш топқа бөліп қарастырылды: тұлғалық психологиялық көзқарас, әлеуметтік (қоғамдық) психологиялық көзқарас және әскери психологиялық көзқарас. Бабыр белгілі бір тұлға туралы айтқанда оның келбетін, киім киісін, талғамын, әдет-ғұрпын шынайы түрде нақтылай суреттейді, біз оны өмірде көріп, бірге өмір сүргендей боламыз. Бұған мақаладағы басты бес тарихи тұлға мен әмірлерге жасалған психологиялық талдау дәлел. Бабырдың өз көзімен көрген елдердің жер бедерін, климатын, тұрмыс-тіршілігін, өнеркәсібі мен шаруашылығын, өнер ескерткіштерін дәл әрі толық суреттегені соншалық, бұл жерлерді аралаған туристердің өзі де мүлтіксіз елестете алмайды. Сол себепті шығармадағы автордың әлеуметтік (қоғамдық) психологиялық көзқарасы кеңінен ашылған деуге болады. Қаламгер әскери тұлғалардың сыртқы келбетін, психологиясын, жүріс-тұрысын, ым-ишарасын, табиғи болмысы мен тұлғалық потенциалын айта кетіп, сонымен қатар әскери қоғамдық топтарға да ерекше тоқталып, баға беріп кетеді. Жоғарыдағы «талқылану» бөлімінде әскери психология жөнінде кеңінен тоқталып, шығармадан үзінділер келтірдік. Бір сөзбен айтқанда, мұның бәрі Бабырдың көркемдік талғамы биік қаламгер, ақын, асқан дарын иесі, өмір құбылыстарын, сонымен қатар адам психологиясын терең бақылайтын адам жанын зерттеуші екенін көрсетеді.

Бабыр еңбегіндегі тағы бір ерекшелік – белгілі бір билеуші не сұлтандар туралы ақпарат бергенде, қосымша олардың ең құрметті адамдарынан да хабар беріп кетеді. Ал билеуші әмірлері туралы деректер бергенде, есімдері аталған кейбір адамдар туралы егжей-тегжейлі ақпарат береді, ал кейбіреулерінің бір немесе екі қасиеті туралы айтылады немесе олардың кейбіреулерінің есімдері ғана тізімделеді.

Қорыта келгенде, Зәһиреддин Мұхаммед Бабырдың төл туындысы «Бабыр-наманың» зерттелуі мен ғылыми тұрғыдан жан-жақты талдануы қай ғасырда болмасын өзектілігін жоғалтпайды. «Бабырнаманың» жоғарыда келтірілген шағын үзінділеріне сүйене отырып, шығарма мәтініне психологиялық талдау жасау, ондағы психологиялық ақпараттың маңыздылығын ғана емес, сонымен қатар Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр тұлғасының жаңа қырларын ашуға мүмкіндік береді.

Зәһиреддин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнама» туындысын жан-жақты зерттеудің өзектілігі Батыс пен Шығыс халықтарының, атап айтқанда, еуропалық және түркі әдеби дәстүрлері арасындағы мәдени қалыптасқан байланыстарды түсіну қажеттілігімен байланысты. Әлемдік әдеби процестерді түсіну үшін әдебиеттің әртүрлі аймақтарда қалай дамығанын, оның халықтардың мәдени өміріне қалай әсер еткенін, әртүрлі қоғамдарда қандай тақырыптар мен идеяларға басымдық берілгенін, әңгімелердің қалай алынғанын, түрленгенін және жаңа жанрлардың қалай қалыптасқанын білу қажет. Сол себепті «Бабырнаманың» көркемдік формасын, жанрлық ерекшеліктерін зерттеу үлкен мәселе. Өз заманының озық мәдениетін өнерге қосқан ұлы перзенттердің туындыларына, қалдырған мұраларына оң баға беру мен ғылыми тұрғыдан зерттеу болашақ ұрпақ еншісінде.

Әдебиеттер:

1. Abdykadyrova S., Kalygulova S., Belekova K., Sagyndykova R. (2021) Reflection of Intercultural Concepts in the Work «Baburnama». *Open Journal of Modern Linguistics*, January 11(02), 140–148; DOI:10.4236/ojml.2021.112012
2. Aslonov Ilhom Nizomovich. (2022) The Problem of Artistic – Psychological Image in Boburnoma. *Eurasian Scientific Herald*. Volume 7. April. – 368-372 pp.
3. Асантегі Сайтбек. Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр, Бабырнама ұжымдық жұмыс. Жауапты редактор. Уахап Рахмантегі. – «Шарқ» баспасы, 2002. – 336 б.
4. Әуезов М. Анкетаға жауап. – Алматы, «Жұлдыз», №10. 1991. – 12 б.
5. Жеменей И. Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр. Бабырнама: Аударма. Ауд. Ислам Жеменей. Алматы: «Дарын» баспасы, 2023. – 458 б + 8 бет жапсырма.
6. Жетібай Р.К. Ж.Нәжімеденов прозасындағы психологизм көрінісі. Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. – Астана, №4/2022. – 147-152 бб DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-4.15>
7. Jurayeva Dilafuz Jamurodovna (2021) «Moral and Aesthetic Views of Zahiriddin Muhammad Babur». Published in *International Journal of Trend in Scientific Research and Development (ijtsrd)*, ISSN: 2456-6470, Volume-5 | Issue-5, August. pp.1974-1976 URL: www.ijtsrd.com/papers/ijtsrd46266.pdf
8. Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр энциклопедиясы. – Ташкент, 2017. – 687 б.
9. Күмісбаев Ө. Шығыс шайырлары. Бес томдық. 3-том. – Алматы: РПБК «Дәуір», 2015. – 452 б.
10. Қожабекұлы Б. Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр. Бабырнама. – Алматы: «Атабек» баспасы, 1993. – 448 б.
11. Hegyi P. Tradition and innovation in literature from antiquity to the present. – Budapest: Eotvos Lorand University, 2020. – 218 p.
12. Недаят Недаятолла. Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр, Бабырнама. Баспаға дайындаған: Ауғанстан, Мазар Шәріп, – «Ұлықбек мәдени қоры» баспасы, 2008. – 550 б.
13. Shamsiev P. Bobur Zahiriddin Muhammad. Boburnoma / for middle school children / preparing for publication: editor A. Oktam. – Toshkent: Asterisk. 1989. – 368 p.

References:

1. Abdykadyrova, S., Kalygulova, S., Belekova, K., Sagyndykova, R. (2021) Reflection of Intercultural Concepts in the Work «Baburnama». *Open Journal of Modern Linguistics*, January, 11(02), pp. 140–148 DOI:10.4236/ojml.2021.112012 (in Eng).
2. Aslonov Ilhom Nizomovich. (2022) The Problem of Artistic – Psychological Image in Boburnoma / Eurasian Scientific Herald. Volume 7. April, – 368-372 pp. (in Eng).
3. Asantegi Saitbek. (2002) Zahiruddin Muhammed Babur, Baburnama collective work. Baspаға дайындаған: Zhaǵapty redaktor. Uаhаp Rahmantegi. – «Sharq» baspasy. – 336 p. (in Kaz).

4. Auezov M. (1991) Answer to the questionnaire. – Almaty: Zhuldyz, №10. – 12 p. (in Kaz).
5. Hegyi P. (2020) Tradition and innovation in literature from antiquity to the present. Budapest: Eotvos Lorand University. – 218 p. (in Eng).
6. Hedayat Hedayatolla (2008) Zahiruddin Muhammed Babur, Baburnama [Zahireddin Muhammed Babur. Baburnama] Auganstan, Mazar Sharip, «Ulyqbek madeni qory» baspasy. – 550 p (in Afghani).
7. Jetibay R.K. (2022) The manifestation of psychologism in the prose of Zh.Nazhimedenov // Bulletin of the Eurasian Humanitarian Institute No. 4. Almaty. pp. 147-152. DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-4.15> (in Kaz).
8. Jurayeva Dilafruz Jamurodovna (2021) «Moral and Aesthetic Views of Zahiriddin Muhammad Babur» Published in International Journal of Trend in Scientific Research and Development (ijtsrd), ISSN: 2456-6470, Volume-5. | Issue-5, August, pp.1974-1976, URL: www.ijtsrd.com/papers/ijtsrd46266.pdf (in Eng).
9. Kumisbaev O. (2015) Eastern resins. Five volumes. Volume 3 // Almaty RPBK «Daur». – 452 p (in Kaz).
10. Kozhabekuky B. (1993) Babur Zahir ad-din Muhammad. Baburnama. [Babur Zahir ad-din Muhammad. Baburnama] Almaty: Atatek. – 448 p. (in Kaz).
11. Shamsiev P. (1989) Bobur Zahiriddin Muhammad. Boburnoma / for middle school children / preparing for publication: editor A. Oktam. Toshkent: Asterisk. – 368 p. (in Uzbek).
12. Zhemenei Islam (2023) Zahiruddin Muhammed Babur. Translation. Almaty: Daryn baspasy, – 458 p+8 page labels. (in Kaz).
13. Zahiriddin Muhammed Babur ensiklopediasy (2017) [Encyclopedia of Zahiriddin Muhammad Babur] Tashkent. – 687 p. (in Uzbek).

Д.Б. Асымова^{1*}, Г.К. Кенжебаев²

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail:¹Damu_kaznpu@mail.ru, ²kgabit62@mail.ru

ORCID:¹0000-0003-4322-4584, ²0000-0001-5341-5603

ОТБАСЫНЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІН КӨРСЕТУДІҢ ВИЗУАЛДЫ ТӘСІЛДЕРІ: ӨНЕРДІҢ ЖАҢА ҚҰБЫЛЫСЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Мақала Қазақстандағы жаңа медиаларда отбасының күнделікті өмірін көрсетудің визуалды тәсілдері мен түрлерін мәдени феномен ретінде зерттеуге арналған. Желідегі коммуникациялар деңгейінің дамуына қарай отбасының күнделікті өмірінің құрылымы пайдаланушының өзін-өзі таныстыруы немесе оның жеке әлемі арқылы жүзеге асырылатыны туралы сөз етіледі. Желідегі кез-келген әрекеттің ашықтығы ғаламтордағы негізгі немесе қосалқының, «мәртебелі» немесе «қарапайым» бұған дейін болған сатылық бөлінуден демек иерархияның жойылуына алып келеді, ресми емес әлемнің шекаралары жойылып, адамның жеке өмірінің кеңістігін көрсету тәсілдері түбегейлі өзгерді. Пайдаланушы желідегі парақшасынан жеке өзінің нұсқасын жасау арқылы, әлеуметтік желілерде өзінің күнделікті өмірінің сырт көзге арналған құрылымын қалыптастырады, бұл ретте әлеуметтік желілердегі визуалды хабарламалардың форматы көпшілік қалайтын адам бейнесі мен әлеуметтік жағынан мақұлданатын мінез-құлық нормаларына негізделеді. Бұл құбылыс қазіргі заманның трендіне айналған. Бұл тенденция тек қана Қазақстанда емес, сонымен қатар шет елдердің де ғаламтор кеңістігіндегі болып жатқан тәжірибе. Қазақстанда өзінді репрезентациялауға арналған кең қолданыстағы желілер-Instagram, You tube екені белгілі. Бұл желіде отбасылық парақшалар да көбейген. Бұл парақшалар отбасы мүшелерінің күнделікті тыныс тіршілігін бейнелейді. Бұл контент болашақта құнды дерек көзге айналуы әбден мүмкін. Мақала дайындау жұмыстары барысында бұндай тәжірибенің ертеңі қандай болмақ, мақсаты мен міндетін түсінуге тырыстық.

Алғыс: Мақала ЖТН №AP15473292 «XX-XXI ғасырдағы отбасы тарихының ретроспективасы: Қазақстандағы дәстүр мен модернизмнің визуалды болмысы» тақырыбындағы Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігінің қаржыландыруымен жүзеге асырылып жатқан ғылыми жобасы аясында даярланды.

Кілт сөздер: өнер, мәдениет, визуалды бейленелер, отбасы тарихы, жаңа медиалар, күнделікті өмір, визуалдылық, контент, онлайн-қатынас, өзін-өзі таныстыру.

Д.Б. Асымова^{1*}, Г.К. Кенжебаев²

^{1,2}Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

E-mail:¹Damu_kaznpu@mail.ru, ²kgabit62@mail.ru

ORCID:¹0000-0003-4322-4584, ²0000-0001-5341-5603

Визуальные способы представления повседневной жизни семьи: как новое явление искусства

Аннотация. Статья посвящена изучению визуальных способов и типов освещения повседневной жизни семьи в новых медиа Казахстана как культурного явления. По мере развития уровня онлайн-общения говорится о том, что структура повседневной жизни семьи реализуется через самопрезентацию пользователя или его личного мира. Личная жизнь человека кардинально изменилась. Прозрачность любой деятельности в интернете приводит к разрушению иерархии главного или второстепенного,

«знаметиного» или «обычного», стираются границы неформального мира, и способы презентации пространства. Создавая собственную версию своей веб-страницы, пользователь создает внешнюю структуру своей повседневной жизни в социальных сетях, при этом формат визуальных сообщений в социальных сетях основывается на желаемом образе человека и социально одобряемых нормах поведения. Это явление стало современной тенденцией. Данная практика используется не только в Казахстане, но и в интернет-пространстве зарубежных стран. Известно, что Instagram и You tube являются одной из широко используемых сетей для самопрезентации в Казахстане. Семейные страницы также увеличились по количеству зарегистрированных аккаунтов. Семейные страницы освещают повседневную жизнь членов семьи. Вполне возможно, что этот контент станет ценным источником исследования в будущем. При подготовке статьи мы попытались понять, каково будущее такого опыта, его цели и задачи.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках исследовательского проекта, финансируемого Министерством науки и высшего образования Республики Казахстан, на тему «Ретроспектива семейной истории в XX-XXI веке: визуальная сущность традиции и современности в Казахстане». в рамках НИИ № AP15473292.

Ключевые слова: искусство, культура, визуальные образы, семейная история, новые меди, повседневная жизнь, визуальность, контент, онлайн-отношения, само презентация.

D.B. Asymova^{1*}, G.K. Kenzhebaev²

^{1,2}Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹Damu_kaznpu@mail.ru, ²kgabit62@mail.ru

ORCID: ¹0000-0003-4322-4584, ²0000-0001-5341-5603

Visual ways of representing the daily life of the family: as a new phenomenon of art

Abstract. The article is devoted to the study of visual ways and types of coverage of the daily life of the family in the new media of Kazakhstan as a cultural phenomenon. As the level of online communication develops, it is said that the structure of the daily life of the family is realized through the self-presentation of the user or his personal world. The personal life of a person has changed dramatically. The transparency of any activity on the Internet leads to the destruction of the hierarchy of the main or secondary, «famous» or «ordinary», the boundaries of the informal world are erased, and the ways of presenting space. By creating their own version of their web page, the user creates the outer structure of their daily life in social networks, while the format of visual messages in social networks is based on the desired image of a person and socially approved norms of behavior. This phenomenon has become a modern trend. This practice is used not only in Kazakhstan, but also in the Internet space of foreign countries. It is known that Instagram and You tube are one of the widely used networks for self-presentation in Kazakhstan. Family pages also increased in the number of registered accounts. Family Pages highlight the daily lives of family members. It is possible that this content will become a valuable source of research in the future. In preparing the article, we tried to understand what the future of such experience is, its goals and objectives.

Acknowledgments: The article was prepared as part of a research project funded by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan on the topic “Retrospective of family history in the 20th-21st centuries: the visual essence of tradition and modernity in Kazakhstan” within the framework of the Research Institute No. AR15473292.

Keywords: art, culture, visual images, family history, new media, everyday life, visibility, content, online relationships, self-presentation.

1. Кіріспе

Қазіргі таңда адамдар күнделікті өмірдегі қарым-қатынаста көптеген медиаларды пайдаланады, оның ішінде ғаламтор әртүрлі сипаттағы ақпаратты орналастыру

мен бөлісудің әмбебап алаңына айналып отыр. Өзінің дамуы барысында ғаламтор ортақ мүдделердің, құндылықтардың немесе қандай да бір оқиғалардың негізінде әртүрлі қоғамдастықтарға бірігетін көптеген «виртуалды әлемдерден» құралған әлеуметтік жүйе сипатына ие болды. Осындай жаңа жағдайды белгілеу үшін «желілік кеңістік» ұғымын енгізді. Желілік кеңістікте ресурстардың немесе ақпараттар легінің, технологиялардың, капиталдың, ұйымдастырылған өзара іс-әрекеттердің, суреттердің, фотолардың әртүрлі түрлері мен мәдени алмасу жүреді.

Желілік медиа ортасы үшін басты ерекшелік бүгінгі күнге дейін «тап осында және дәл қазір» біреумен қызықты жаңалықпен, нақты уақытта көргеніңмен немесе естігеніңмен бөлісуге деген қажеттілік деп табылса, бүгін ол адамның күнделікті өмірінің қарапайым күндерінің де репрезентация алаңының мәдени жаршысы болып табылады. Сондықтан да әлеуметтік медиа кеңістікте үйлесімділік, тартымдылық, сүйкімділік маңызды, мұнда ештеңе кейінге қалдырылмайды, бұл дегеніміз нақты уақыт жағдайында барлығы бір-бірімен байланысты болатын өзекті кезеңнің оқиғалардың шынайылығы. Онлайн режимінде өзара іс-әрекет жасаудың жаңа түрі дәстүрлі желілік байланыстар мен өзара қатынастардың орнын топтық қарым-қатынас басатын түбегейлі жаңа жағдайды айқындады. Бұл өнердің жаңа түріне айналып бара жатқан үдеріс деп айтсақ қателеспейміз. Себебі, барлық желі пайдаланушылардың парақшасында оқырмандары бар. Соның ішінде кейбір парақшалардың оқырманы жүзге де жетпейтін болса, кейбір парақшалардың сұранысы үлкен, оқырмандар саны бір миллионнан асып жығылып жатады. Желідегі парақшалардың ішінде, жеке индивидттің парақшаларынан басқа отбасылық күнделікті өмірді бейнелейтін контенттер да аз емес. Тіпті күннен күнге көбейіп жатыр. Олардың жарияланымдарының ішінде отбасының бос уақытын өткізу (театрларға бару, көрмелерге қатысу, музейлерге бару, той думандарға қатысу, демалыс саябақтарына бару, сауда орталықтарына бару), саяхатқа отбасымен шығуы, онлайн режимінде тағам даярлау, үй ішіндегі көріністі жаңарту мен безендіру, киім үлгісін таңдау, дүкеннен азық-түлік сатып алу «лайфхактары» яғни кеңестермен ерекшелінеді, сонымен қатар соңғы кезде қоғамдағы болып жатқан ахуалды да көрсетіп жататындары да аз емес. Жалпы бұл парақшалар қазақстандық отбасылардың өмір тіршілігінің тенденцияларын, қоғамдағы проблемалар мен қажеттіліктерін көрсете алатын визуаландырылған отбасы тарихы жадының сақталу мекенінің көрсетудің ортасы болып отыр.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысы әлеуметтік желілердегі отбасының қарапайым өмірін сипаттайтын визуалды жарияланымдарын қарастыру және іс-әрекеттерінің мақсатын түсіну үшін жүргізілді. Олардың қоғам дамуының жаңа мәдени форматы немесе өнер құбылысы ма екенін ұғыну үшін, отбасының әлеуметтік желілердегі приваттық өмірін репрезентациялауының мүдессін анықтау бағытында зерттеудің кроссмәдени, пәнаралық, талдау, салыстырмалы әдістері кеңінен пайдаланды.

2.2 Материалға сипаттама

Зерттеу жұмысымыздың басты материалдық базасы ретінде қазақстандықтардың жиі қолданыстағы әлеуметтік желілеріндегі жарияланымдары болып табылады.

Жарияналымдардың мәдени ақпаратын түсіну арқылы, қоғамдағы болып жатқан өзекті, жаңа өмірлік ұстанымдарды ұйғаруға әсер етті. Егер ғаламтор өзінің алғашқы даму кезеңінде күнделікті өмірден алшақ орналасқан ерекше «киберкеңістік» ретінде қабылданған болса, қазір пайдалану жеңілдеген кезде ғаламтор күнделікті қатынастардың ажырамас бір бөлігіне айналып қана қоймай, күнделікті өзара іс-әрекеттердің мазмұнын өз бетімен тудыра бастады. Қазіргіәлеуметтік медиалар пайдаланушыға ақпаратқа көңіл бөліп қана қоймай, сонымен бірге күнделікті өмірде байланыс жасау тәжірибесіне қатысуға мүмкіндік береді. Әлеуметтік желілерді ұйымдастыру күнделікті білімнің әртүрлі конструкторларын онлайн-байланыс үшін де, интернет-кеңістіктен тыс байланыс үшін де қолдануды көздейді. Ғаламтордың желілік құрылымы достар мен таныстар тобының көмегімен тұратын баспананы, бала бақша, жұмыс іздестіруден бастап бизнесті ілгерілетуге дейінгі әдеттегі міндеттерді шешуге мүмкіндік беретін күнделікті, әлеуметтік және кәсіби тәжірибеге айналған комьюнити және нетворкинг секілді мінез-құлық түрлерін тудырды. Яғни бұқара коммуникациясының жаңа мәдени формасына айналды.

Әлеуметтік желілердің тармақталатын және ерікті ұйымы әрбір қатысушыға тұрақты байланыстар мен қатынастардың шекарасын кеңейтуге мүмкіндік береді, онда кез келген адамның кез келген уақытта серіктесті таңдауына немесе табуына, байланысты бастауына немесе қаламайтын қатынасты тоқтатуына болады. Қарым-қатынастың жаңа құрылымы «әлсіз байланыстардың» дамуына, жақын емес, формальды түрде таныс адамдардың бірігуіне, демек, күнделікті қарым-қатынас жасау процестерінің кеңістігі мен қарқындылығының кеңеюіне алып келді. Басқаша айтқанда, әлеуметтік желілер «жақын-алыс» қарама-қайшылығына негізделген күнделікті дәстүрлі байланыстарды өзгертті. Қарым-қатынас жасаудың дамыған мүмкіндіктері пайдаланушыға «алыстағымен» байланыста болуға мүмкіндік береді, сонымен қоса ештеңе шынымен жойылмаған, дегенмен жақын болмайтын «алыс емес әлем» елесін тудырады.

Жаңа медиалардың маңызды ерекшелігін байқадық, олардың әртүрлі көз-қарастар мен өмірлік ұстанымдарды көрсету, яғни әлеуметтік өмірдің әртүрлі модельдерін жасау мүмкіндігі болып табылады. Осыған байланысты әлеуметтік медиалардың табиғаты мен ерекшелігі туралы қазіргі талдауларды қарастыру керек. Бұл талдаулардың негізінде екі қарама - қарсы көзқарас белгіленген. Шетелдік зерттеушілер А. Салливан, К. Ширкидің еңбектерінде берілген бірінші ұстанымға сәйкес әлеуметтік медиалар сипаты бойынша тепе-тең, бірыңғай орталығығы, нақты белгіленген шекарасы мен иерархиялық «жоғары шегі» жоқ жаңа көпполярлы орта, пікірталастарға арналған жаңа тәуелсіз арена ретінде қарастырылды, онда пайдаланушылардың белсенді және еркін ынтымақтастық жасауы логикалық түрде дамиды. (Асымова, Кенжебаев 2024:42-53).

Басқа көзқарасқа сәйкес әлеуметтік желілер ақпараттың өзіндік бір сүзгісі әрі іріктегіші болып табылады, жаңа мазмұнды, жаңа бағалауларды қалыптастырмайды, тек ақпаратты қайта бөледі және қайта өңдейді. Мәселен, Л. Гудковтың пікірі бойынша «әлеуметтік желілер— бұл әлеуметтік қатынастың ескі тетіктерін технологиялық жаңа түрде жаңарту», онда пікір, ой, жарияланымды ұсыну мәдениетін және жалпы

қоғамға тән жаппай көңіл-күй қалыптастыратын көшбасшылар болады. Қарапайым қазақстандық пайдаланушылар парақшаларының контентін талдай келе біз олардың жартысына жуығы әлеуметтік желілерді қарым-қатынас жасау, сатып алулар және көңіл көтеру үшін, сонымен қатар көбінесе «жаңа ақпарат жасаудан гөрі, бұрыннан бар ақпаратты тарату», сонымен қатар отбасылық влогтар бұл алаңды электронды, визуалды отбасылық фото альбом контентіне үшін пайдаланатынын атап өткіміз келеді. Осылайша, онлайн-қатынаста пайдаланушылар күнделікті офлайн өмірдегі секілді қоғамдық маңызды мәселелерге емес, жеке, тұрмыстық қызығушылықтар мен әуестіктерге көбірек уақыт бөледі. «Айқын жағдайлардың әлемі» басты назарда болады, кейде маңызды емес оқиғалар – көрген пейзаж немесе достармен басқосулар – талқыланатын тақырыпқа айналуы мүмкін. «Күн тәртібі» жекелеген бөліктерге бөлініп, жеке, міндетті емес бөлік жария бөліктен асып түседі, осылайша желідегі ынтымақтастық саласынан маңызды және қажетті әлеуметтік проблемаларды ығыстырып шығарады. Д. Ланир ғаламтордың қоғамға, санаға әсерін күмәнмен бағалай отырып, «Сіз гаджет емессіз» манифестінде әлеуметтік желілер контентті жасаумен оны тұтыну жылдамдығына ерекше көңіл бөле отырып, шығармашылықтың орнына үстірт пайымдауларды ынталандырады деп мәлімдеді. Шынында да, әлеуметтік желілер бұқаралық медиа мәдениеттің стандарттары мен құндылықтарын құрудың платформасына айналуға, оларда иерархияның ерекшеліктері барған сайын айқын көрінуде, мұнда өздерінің «жұлдыздары» пайда болып, оларға өтініштер мен пікірлердің орасан үлкен көлемі тиесілі болды. Осылайша, интернет-байланысты жеке мүдделер саласына қайта бағыттау әлеуметтік желілерді «әрқайсысы пайдаланушыны «дербестік тұзағына» тұйықтайтын қатар жатқан ғаламдардың шексіз тізбегіне» айналдырды. (Golovnev, 2019:1386-1403). Басқаша айтқанда, жеке қарым-қатынастардың ортақ ойы мен құбылмалылығы жеке қауымдастықтардың даралануын күшейтіп қана қоймайды, негізінен кенеттен болатын демократия мен тәуелсіз қауымдастықтардың қалыптасу орны ретіндегі блог саласы туралы либералды мифті жоққа шығарады.

Д. Голышко-Вольфсон «бос жария сала парадоксының» себебін қоғамдағы әлеуметтік желілердің пайдаланушыны «имидждік стратегиялар мен рөлге бөлінген ойындардың ойын-сауық ортасына» еліктіріп, «ақпараттық тауарлар мен қызметтерді ыңғайлы тұтынуға, алаңсыз «репрессивтік гедонизмге» табынуды қыстырмалайтындығынан» көрді (Голышко-Вольфсон, 2019:95-105). Расында да, әлеуметтік медиалардың кеңінен таралуына қарай тұтынушылық құндылықтар мен тәжірибелер әлеуметтік өлшемге ие болатын қоғамдық кеңістікке жарнамалық-маркетингтік стратегиялар еніп жатыр. Жаңа фото және бейнехостинг қызметтерінің арқасында пайдаланушылар өздерінің нені тұтынуды қалайтынын дереу көрсетіп, сатып алғанын, көргенін, қайда саяхаттағанын достарымен және оқырмандарымен, яғни танымайтын желі пайданушыларымен де бөлісе алады. Бұл тәжірибелерді әлеуметтік медиаларда көрсету маркетингтің жаңа түрлерінің (партизандық, вирустық, сенімгерлік) пайдаланушының өміріне әсерінің кеңейіп жатқанын білдіреді.

3. Талқылануы

Біз зерттеу жұмысы кезінде әлеуметтік желілердің қандай контент түрін тудырып отырғанын қарастырдық. Байланыстың міндеттері мен шарттарына байланысты әлеуметтік желілердегі контент жазбаша, жазбаша-визуалды, сондай-ақ визуалды болуып мүмкін. Бүгінде әлеуметтік медиалардағы ақпарат барлығы дерлік, көбінесе визуалды суреттердің көмегімен беріледі. Дегенмен, беделді зерттеуші М. Бальдің пікірінше бастапқыда «Ғаламтор негізінен мүлдем визуалды болмаған» (Баль, 2012:111). Оның айрықша сипаты бейсызықтық, интерактивтілік, тұйықталмағандық секілді мәтіндік санаттармен ұсынылған гипермәтіндік құрылым болып табылады. Сондықтан М. Бальдің көзқарасы бойынша ғаламтордың визуалдылығын бастапқы деп тұжырымдап айтуға келмейді, бұл негізінен ғаламторды экрандық мәдениет бейнелерінің дискреттілігімен жақындата түседі. Бірақ, біздің пайымдауымызша, медианың барынша нақты анықтамасы В. Митчеллдің ұстанымы болып табылады, ол барлық медианы, соның ішінде жаңа медиалар «аралас» болып табылады деп санайды (Митчелл, 2014:241).

Жүргізілген пәнаралық зерттеулерге сәйкес пайдаланушылардың көпшілігі фотосуреттерді мәтінсіз жариялайды немесе оны екі сөйлемге дейін қысқартады. Әлеуметтік желілердегі визуалды контенттің басқа түрлерден неліктен басым болатындығының бірнеше алғышарттары бар.

Біріншіден, байланыстар мен ақпараттың жылдамдығын арттыру хаттан (блогингтен) қысқа мәртебелер, фотосуреттер, лүпілдер, смайлдар, түспен және қаріппен белгілеулер арқылы жүзеге асырылатын тәләмгерлікке алып келді. Жеке парақшаларды жылдам қарау әртүрлі адамдардың өмірлерін қарайтын «вуайеристік»көзқарасты қалыптастырды, сондықтан жаппай пайдаланушыны оқиғалардың мазмұны әрдайым қызықтыра бермейді, бірақ оны әрқашан бейнелік қатар қызықтырады. Қазіргі мәдениеттің мағынасы туралы пайымдай отырып, А. Генис «біздің уақытымыз тереңдігін жоғалтқан, себебі маңыздының барлығы айқын салада болады», атап айтқанда «барлығы жер бетіне шыққан әлемде маңыздының барлығы сыртта» деп атап өткен болатын (Генис, 1997:31). Басқаша айтқанда, желідегі қарапайым қатынас қосымша «семантикалық» қатысуды қажет етпейтін «қарапайым» байланыс түрлерімен сипатталады. Сонымен қатар, визуалды бейнелер мәтінге қарағанда түсіндірудің әлдеқайда берік түрі болып табылады.

Екіншіден, визуалды контенттің танымалдылығы пайдаланудың қарапайымдылығымен ерекшеленетін және пайдаланушыдан ерекше дағдыларды қажет етпейтін көптеген графикалық бағдарламалардың дамуымен байланысты. Бейне және фотоматериалдарды беруді жалпыға қолжетімді еткен дәл осы бағдарламалар кезкелген өмірбаянды, оқиғаны көрнекі қатарға айналдырады немесе жасалған суреттермен сәндеп бекітеді. Бұдан басқа, цифрлық және веб-камералардың қолжетімділігі, мысалы, селфиді қолдана отырып, элитаның ғана емес (бұл орта ғасыр кезеңінен бастап сәнді журналдар дәуіріне дейін өзгермеген ереже болды), сонымен қатар қатардағы пайдаланушылар келбетінің көптеп тарауына мүмкіндік береді. Сыншы А. Элердің пікірінше, енді әркім «өзінің ең үлкен жанкүйеріне, жеке папарацциіне» айналды, бұдан, әрине, әлеуметтік медиалар демократияланады

және еркіндік алады (Элер, 2013: веб парақша, соңғы жүгіну 22.12.2022). YouTube-тың «Өзіңізді көрсетіңіз!» деген әйгілі ұраны негізінен демократиялық сипатқа ие және өзін әркімге қолжетімді әлеуметтік жоба ретінде көрсетеді, өйткені цифрлық технологияларды пайдалана алатын кез келген пайдаланушы өз бейнесін немесе фотосуретін алдын ала іріктеусіз, цензурасыз немесе мақұлдаусыз орналастыра алады. Әлеуметтік медиа қарапайым адамдарға шығармаларды таныстырудың дәстүрлі каналдарына тән бағдарламалық редакторлар, продюсерлерсіз аудиторияға тікелей шығуға еркіндік, мүмкіндік берді, қолжетімді болды.

Үшіншіден, желілік медиа визуалдылықты түйсіну, әсерлілік және талғам сияқты сезініп қабылдаудың басқа каналдарын алмастыратын ақпаратты беру үшін пайдаланады. Американдық медиапсихолог П. Ратлидж иммерсивті технологиялар мен әлеуметтік желілердің жеке адамның және топтың мінез-құлқына әсерін зерттей отырып, негізінен визуалды байланыс ақпаратты тезірек жеткізіп, мәтінге қарағанда, әсіресе егер ол анимацияланған және динамикалық болса, өзіне әлдеқайда тезірек назар аудартады деген қорытындыға келді. Зерттеуші біздің миымыздың ерекшелігі көзбен көретін ақпаратты тезірек өңдеп, көркем және көрнекі хабарламаны бағалау немесе талқылау үшін пайдаланушыны байланысқа барынша белсенді тартады деп санайды (Электронды ресурс:соңғы жүгіну 10.03.2023).

Осылайша, әлеуметтік медиалар күнделікті өзара қарым-қатынастың визуалды түрлерін көбірек пайдаланады, бұл ретте адам болмысының қарапайым жасырын қырларын барынша көрсетеді, адамның өз болмысын бейнелеу мен өзін-өзі таныстыру ортасы болып табылады.

Қызметтердің желілік табиғаты, олардың зияндығы әлеуметтік желілерде фотосуреттер мен бейнеблогингтің жаппай таралуына алып келді. Пайдаланушының көрнекі контенті жаңа мәртебеге ие болды: оқиғаны құжаттаудың көркем, мәнерлі құралынан, тәсілінен ол байланыс құралына немесе Е. Петровскаяның айтуынша «таза қатынасқа» айналды (Петровская, 2012:48). Енді «қарапайым» пайдаланушылар желі ресурстарын пайдаланып, байланыстың жергілікті деңгейінен жаһандық деңгейіне өтуге мүмкіндік алды, виртуалды қауымдастықтың көзқарастарына, бақылау әдістеріне әсер ете алатын «пікір көшбасшылары» бола алады. Бұл жағдайда қаралымдар, лүпілдер саны мен рейтингтер визуалды контенттің табыстылық көрсеткішіне айналады, олар дәстүрлі медиалардан алынған функционалдық құрылымды қайта тудырып қана қоймай, сонымен қатар оны күшейтеді, шындық пен жалғанның, түпнұсқа мен көшірменің арасындағы айырмашылықтарды жояды. Бейне және фотохостингтер ең үздік пайдаланушы жобаларын анықтайды, «байқалмайтын адамдар» YouTube және Instagram жұлдыздарына айналып, олардың күнделікті өмірі: «Мен мейрамханадамын», «Теңізде жүрмін», «Мен көлікте келе жатырмын немесе кептелісте тұрмын» және тағы басқа немесе соған ұқсас хабарламалардан тұрады. Л. Манович дұрыс атап өткендей, әлеуметтік желілер «шынайы өмірдің көрнекі терезесіне» айналды, енді миллиондаған пайдаланушылар өзінің күнделікті өмірінің нұсқасын көрсетіп, суретке түсіреді, өздері суретке түседі, суретті әрлейтін әсерлерді таңдайды (Манович, электронды ресурс: соңғы жүгіну 12.02.2023). Адамның күнделікті өмірінің қарапайым, бұрындары көпшілікке жасырын болған қырлары

айқын болып, басқаларға ашық және қолжетімді болады. Мұндай түрдегі контент үшін мәтіндік хабарлама қажет емес, пайдаланушылар қажетті ақпаратты алуы үшін фотосуретті немесе бейнені орналастыру жеткілікті. Бүгінгі таңда Instagram-ға салынған селфилерді дәстүрлі отбасылық альбомға ұқсас «көрнекі күнделік» деп атайтыны кездейсоқ емес. Алайда, тек бір маңызды айырмашылықты есте ұстаған жөн – әлеуметтік желілерде кез келген оқиға медиялық оқиғаға айналып, қарау және талқылау үшін жалпыға қолжетімді болады. Қолжетімсіздіктің маңыздылығы жоғалады. Адамның жеке өмірі де жоқ болатындай әсер береді.

Күнделікті өмірді көрсетуді талдау үшін күнделікті өмірді құрылымдау пайдаланушының өзін-өзі таныстыруы немесе оның жеке өмірінің әлемі арқылы жүзеге асырылуы маңызды болып табылады. Енді әркім өзінің жеке нұсқасын өзі жасайды, күнделікті өмірінің визуалды траекториясын қалыптастырады. Адамның күнделікті тәжірибесінің көптеген өмірлік түрлері жасырын емес, осы уақытқа дейін көрермендердің ауқымды тобына белгісіз болып келген, көптеген факторлармен құрылған өз өмірінің тарихы арқылы көпшілікке таратылады. Интернет-пайдаланушы жер, оқиға, кездесу туралы кез келген ақпаратты жариялап, өзін, өзінің өмірін хабарламаға айналдырады, басқаларға өз өмірінің қалпын белгілейді және көрсетеді. Міне сондықтан автопортрет немесе селфи Instagram-дағы басымдыққа ие сурет болып табылады.

Контенттің жапшай таралуы әрқашан мазмұны жағынан да, технологиялық жағынан да жеңілдетуді көздейді. Желінің параметрлері суреттің сипатына ғана емес, сонымен қатар желілік фотосуреттің немесе бейненің форматын да анықтады. Күнделікті тәжірибені бекітудің барлық алуан түрлілігі кезінде әлеуметтік медидағы визуалды көрсету нормативті болып табылады, ол көп жағдайда таратудың техникалық мүмкіндіктерімен, мысалы, мобильді құрылғының шағын экранымен анықталады. Сондықтан сурет (фотосурет) басқа пайдаланушылардың назарын аударту үшін барынша айқын болуы, артық бөлшектері болмауы тиіс.

Сонымен қатар, әлеуметтік желілердегі визуалды хабарламалардың форматы көпшілік қалайтын бейнелер мен әлеуметтік жағынан мақұлданған мінез-құлық нормаларына негізделеді. Пайдаланушыларға құрылымдалған, яғни мінсіз етілген бейне ұсынылады, ол С. Сонтангтың айтуынша «біздің заттарды қалай көретініміз туралы норманы» белгілейді (Сонтаг, 2013: 110). Осылайша, визуалды нормативтілік өз материалын танымал етуге тырысатын пайдаланушының «тілектерінің құрылымымен» анықталады. Сондықтан басқалардың бағалауы (қарым-қатынас барысына тартылған достардың лүпілі түріндегі) пайдаланушының нені және қалай жариялайтынын анықтайды. Үнемі Басқаның көзқарасын ескерудің арқасында пайдаланушы өзін-өзі айқындап, жеке мүдделер мен жұмыстың арасында айырмашылық жоқ күнделікті тәжірибесін көрсетеді.

Нәтижесінде, Й. Регевтің айтуынша «жекенің аумақсыздануы», партикулярлықтың қалыпты шекарасы жойылады: бұрын күмәнді болған тұтынудың, тамақтың, сатып алулардың күнделікті адами тәжірибелері енді заңдастырылып, өздігінен қызығушылық объектісіне айналуға, бұл бізге әлеуметтік мәнімізді көрсетеді (Регев, 2014:68). Мысалы, Instagram-ға салынған тағамның көптеген фотосуреттері көптеген

пайдаланушылар үшін сырттан келетін болса да, әмбебап құндылыққа ие болады. «Басқаның көзқарасына» сүйенген күнделікті өмір басқаның жанама мүдделері арқылы жобаланған өмірге айналады. Сондықтан жай ғана желіге өзіңіздің жеке өміріңіздің суретін немесе өз (селфи) суретіңізді ғана емес, «қалыпты отбасының, әйел мен ер адамның», «саяхатшының», «жақсы достың» бейнесін жасау маңызды. Мұның бәрі орналастырылған визуалды материалдардың қазіргі адамның «өзін-өзі затқа айналдыру, self-коммодификация құралына айналатынын» білдіреді. Пайдаланушылар өздерінен және өздерінің өмірінен медиа нарықта табысты ілгерілетуге және сағуға болатын визуалды объект жасайды.

4. Зерттеу нәтижесі

Өзінің дамуы барысында әлеуметтік желілер, бейнечаттар жаңа тұтынушылық платформалар қазіргі таңда «капитализмнің жаңа рухының желілік әлеміне» айналды, ол адам болмысының жеке, күнделікті тәжірибелеріне енеді. Мысалы, YouTube бейнехостингі өзінің өмір сүру кезеңінде бірегей контентті орналастыратын элиталық каналдан пайдаланушылар бұқаралық және ойын-сауық сипатындағы визуалды контентті қарауды қалайтын таргеттелген жарнама алаңына айналды. Әлемдегі мәдениеттанушылар мен әлеуметтанушылардың сияқты салалардың зерттеушілердің пікірінше YouTube жеке адамды, қызметтерді немесе өнімдерді ілгерілетудің негізгі каналдарының біріне айналды. Оның үстіне YouTube-та өзінің жекеканалын жүргізетін танымал авторлар блогта жарнама, ақылы жазылулар немесе жарнамалық пікірлер орналастыру арқылы өз контентіне ақшалай сыйақы алатын мүмкіндігі бар. Жеке блогтың жетістігі, ең алдымен, жазылушылардың санымен, белгілі бір бейнеге басылған лүпілдер мен қаралымдардың санымен анықталады. Дәл осы лүпілдер мен қаралымдар «мінсіз квазиақша» болып табылады, олар маркетинг тұрғысынан бейнеблогтың тиімділігін анықтап қана қоймай, сонымен бірге көрсетілген оқиғаларға «Басқаның көзқарасы бойынша» маңызды және бағаланатын «жалпы факт» сипатын береді. Бұл жағынан алғанда лүпіл «таза ақжарқындылық иероглифі» ретінде топтық сәйкестікті бірден (онлайн режимінде) нығайту мен қолдауға бағытталған коммуникативтік қызмет атқарады.

Каналды коммодификациялау жағдайында сурет объектісіне не айналады? Әлеуметтік желілер күнделікті өмірдің қандай бейне нұсқаларын және оны басқаға көрсетудің тәсілдерін ұсынады? Лүпілдердің қажетті мөлшерін жинау, яғни желіде қаралуы үшін бейне немесе фотосуреттің форматы қандай болуы керек?

Қазіргі влогтар – бұл «өмір туралы қарапайым бейнелер», онда авторлар (бейнеблогерлер) өздерін камераға түсіреді және өздерінің қалай саяхаттайтынын әңгімелейді, қандай да бір жаңалықтарды талқылайды, тамақтанады, сауда жасайды, сурет салады, билейді деген сияқты. Мысалы, миллиондаған оқырмандары бар танымал влогтардың көпшілігінде дүкен аралайтын, құрбыларымен кездесетін, емтиханға дайындалатын және тағы басқа да мәселен жас бойжеткеннің күнделікті өмірі бейнеленеді. Осылайша, қарапайым адам енді жұлдызға айналады, оның қазіргі кездегі әдеткі өмірі немесе дәл осы жерде және қазір оның басынан өткен оқиғалар қызықты болады. Оның күнделікті өмірі басымдыққа ие болып, қандай да бір эталонға, әлеуметтік мақұлданған мінез-құлық нормасына айналады. Егер

бұрын әлеуметтік желілерге соңғы жаңалықтарды білу үшін кіретін болсақ, қазір – достарымыздың, белгілі сүйікті блогерлердің, үйреншікті болып қалған, көз алдымызда өмір сүріп жүрген отбасылардың өмірінде қандай жаңалық бар екенін білу үшін кіреді. Өзінің сипаты бойынша бейнеблогинг қарауды білдіреді: аудиторияға басқа адамдардың жеке өміріне қарау, оны көру мүмкіндігі ұнайды. Мак Дональд бұл қарым-қатынастарды «рұқсат етілген вуайеризм» деп атайды яғни бұл болып жатқанды бақылайтын, бағалайтын, оған пікір жазатын бүкіл көрермендер аудиториясының көзқарасы деген сөз (Доналд, 2013:50-63).

Әрине, отбасылардың күнделікті өмір сценарийлерінің саны өзгеріп отыруы мүмкін екендігі белгілі, бірақ олардың форматы интернет-қатынастың шарттарымен шектеледі, ол пайдаланушылар жасаған визуалды бейнелерден дағдылы әрекеттер мен болжамдылықты талап етеді. Сондықтан, бұл жерде зерттеуші ғалым Н. Луманның идеяларын еске түсіру маңызды, ол байланыс жүйе ретінде өзін-өзі тудыру және өзін-өзі дамыту қасиеттеріне ие деп тұжырымдады. Оның басты рөлі – өзін-өзі қолдау (автопойезис), ал субъектілер (пайдаланушылар немесе оқырмандар) оған бұл кезде, кідіріссіз, түсіндірулерсіз және кедергісіз байланыс жасауға кедергі келтірмеуі тиіс. Сондықтан, біз атап өткендей, әлеуметтік желілердегі әуесқой визуалды бейнелер «таза байланыс» функциясын орындайды және көркем бейнелерге қарағанда зерттеуші Ю. Лотманның айтуынша «онсыз байланыс әрекеті болмайтын автоматтандырылған грамматиканы» бұзбауы, керісінше оны жасауы тиіс. Әдетте, жоғары ақпараттылық пен өзіндік ерекшелік жаппай қатынасты бұзады, сондықтан пайдаланушылар контенттің бірегейлігі қатаң мөлшерленген жеке блогтарға ғана лүпіл басып, пікір қалдыруды жөн көреді (Лотман, 1970:105).

Басқаша айтқанда, әлеуметтік желілерде күнделікті өмір сүрудің бекітілген мәдени кодтарының жинағы көрініс табады, отбасының: біз достарымызбен қалай қарым-қатынас жасауымыз; қандай іс-шараларға барамыз, қандай тамақ жейміз – осының барлығы біздің іс-әрекеттерімізге бұқаралық мақұлдау алу үшін белгілі бір мақсатта ғана жазылады. Осылайша, жаңа медиадағы байланыс «қанағаттанушылықтар мен түрге келтірулер жүйесіне» және «көзқарастардың өзара алмасушылығына» сәйкес «шындықты» бұрыннан бар стереотиптер мен клишелердің көмегімен анықтайтын және реттейтін әлеуметтік бекітілген принциптер мен «фреймдерге» негізделеді. Дәл осы басқаның пайымына бағытталу мүмкіндігі әлеуметтік желілердің бір-біріне ұқсастығы, әдеттегі фотосуреттерді салуға, қауымдастық қабылдаған үлгіге сәйкес пайдаланушы аккаунттарын жасауға итермелейді. Сонымен бірге, әлеуметтік медиалар «келіспейтіннің ұқсастығы» ретінде қарама-қайшылықтардың біртұтастығы шегінде сол бір оқиғаға әртүрлі көзқарастар білдіруге мүмкіндік беретінін түсіндік.

5. Қорытынды

Осылайша, зерттеу жұмысы кезінде желідегі байланыстың дамуына қарай біздің өміріміздің, тәжірибеміздің әрбір элементі жариялануға лайық, оның үстіне желідегі кез келген әрекеттің ашықтығы желінің ретсіз әлемінде маңыздының немесе қосалқының болмауына алып келеді. Барлығы қабылданады және теңдей негізде жалпыға ортақ талқылауға шығарылады.

Басқаша айтқанда, ғаламтордағы әлеуметтік желілілердегі цифрлық бейнелердің пайда болуымен күнделікті өмір жаңа медиалардың айнасында көріне бастады. Дәл осындай сұранысы жоғары тартымды көрінісітер мәдениеттің жаңа түріне айналды, ол арқылы күнделікті өмірдің ағыны түсіріліп, отбасының өзін өзі қабылдау және өзгелерге ұсыну үдерістері еркін жүреді деп тұжырымдауға болады.

Сонымен қатар, желідегі жарияланған өмірлік сәттірінің визуалды көрінісі, оқырман аудиториясында ұқсас болып кететініне әсерін тигізеді. Жалпы адам психологиясында кең таралған қасиеттерінің бірі - ол електегіштік болып табылады. Адам еліктемейін десе де, күнделікті күні әлеуметтік желілердің пайдаланушысы болғандықтан, оның организмінің ал нақты айтқанда сана сезімнің жасаған қайтарым жауабы болуы мүмкін екенін байқадық. Сол себепті де, көптеген парақшалар тақырыбы жағынан, контенттегі жариялаған жарияланымдары бір-біріне ұқсас болып келеді. Тіпті бірдей деп айтсақ қателеспейміз. Бұл әсердің екі нәтижесі болуы мүмкін. Бірі ол бір отбасының басқа отбасының жақсы қасиеттері мен қадамдарын қайталауы, мәселен тәрбиелік мәні бар әрекеттерді қайталауы. Мысалы, отбасы ішіндегі дәстүрді нығайту. Мәселен, отбасының кішкентай мүшелерінің үлкен аға буын өкілдерін сыйлап әрекет етуінің көріністері. Баласы анасына ілтипат көрсетуі. Отбасының қайырымдылық шараларына қатысып жүргендерінің көрінісі. Бұны қайталау немесе өз отбасының басындағы тәртібімен бөлісу, көрсету әрине жаман нәтижеге алып келмес. Дей тұрағанымен, көрсете алатын жарияланымдар тақырыптарының көтеретін мәселелерінің тақырыбы көп. Бірі мәрттік пен жомарттылық көрінісі, тәрбиелік пен уақыт өткізу формасы болса. Бірі әлеуметтік жағдайының көрсеткіші, молшылық пен баршылықтың көрсеткіші болып жатады. Ол сол деңгейде өмір сүріп жатпаған оқырман аудиториясындағы адамдардың күйзелісіне де әсері болатыны сөзсіз. Сонымен қатар, жоғарыда атап өткеніміздей желілердегі «көшбасшылар» яғни оқырман аудиториясы көп блогерлердің өмірлерін қайталаймын деп өзінің жеке өмірінің сипатын жоғалтып алу қаупі де бар екенін байқадық. Желідегі өмір ағыны көркемделген визуалды жарияланым жасау өнер ретінде қабылданып бара жатса, блогерлік сол өнердің иесі ретінде қабылданып жатқанын қиынсыз байқауға болады.

Әдебиеттер:

1. Асымова Д., Кенжебаев Г. Из истории детских радиопередач в советском Казахстане // КазНУ, Вестник секция история-археология, №1, 2024. С.42-53 <https://doi.org/10.26577/JH.2024.v112.i1.04>
2. Golovnev I.A. Visual anthropology of Dziga vertov // Vestnik Sankt Peterburgskogo universiteta, Istoriya №64(4) pp. 1386-1403 <https://www.scopus.com/sourceid/21100834305?origin=resultlist>
3. Голышко-Вольфсон Д. Социальные сети в несетовом социуме (О биополитике, историзме и мифологии русских социальных сетей) // Digital Icons: Studies in Russian, Eurasian and Central European New Media. 2009. Vol. 1. №. 2. С. 95-105.
4. Баль М. Визуальный эссенциализм и объект визуальных исследований // Логос. 2012. № 1 (85). – 111 с.
5. Митчелл У.Д.Т. Визуальных медиа не существует // Медиа: между магией и технологией / Под общ. ред. Н.Н. Сосна, К.Е. Федоровой. Екатеринбург: Кабинетный ученый, 2014. – 241 с.
6. Генис А. Вавилонская башня. Искусство настоящего времени. – М.: Независимая газ, 1997. – 31 с.
7. Элер А. TheoryoftheSelfie [Электронныйресурс] // Hyperallergic. 2013. URL: <http://hyperallergic.com/94461/theory-of-the-selfie/> (жүгіну мерзімі: 20.12.2022)

8. Ратлидж П. Q&A with Director of the Media Psychology Research Center, Pamela Rutledge PhD, MBA. [Электронды ресурс] // Q&A. URL: <http://www.onlinepsy-chologydegrees.com/interview/pam-rutledge/> (жүгіну мерзімі: 10.03.2023).
9. Петровская Е. Безымянные сообщества. – М.: ООО «Фаланстер», 2012. С.48.
10. Манович Л. Инстаграм – это окно в мысли и воображение человека [Электронды ресурс] // Медиа Профи, 2015. URL: http://mediaprofi.org/community/interview/item/2492-lev_manovich_instagram (жүгіну мерзімі: 12.02.2023).
11. Сонтанг С. О фотографии / Пер. с англ. В. Гольшева. – М.: Ад Маргинем, 2013. – 110 с.
12. Реgev Й. Критика фильтрующего разума. На месте одного селфи находятся два // Логос, 2014. № 4 (100). – 68 с.
13. Доналд М. Exploring Media Discourse. – L.: Arnold, 2003. pp. 50-63.
14. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1970. – 105 с.

References:

1. Assymova D., Kenzhebaev G. (2024) From the history of children's radio broadcasts in Soviet Kazakhstan // KazNU, Bulletin section history-archeology No. 1. <https://doi.org/10.26577/JH.2024.v112.i1.04> (in Russ)
2. Golovnev I.A. Visual anthropology of Dziga vertov Vestnik Sankt Peterburgskogo universiteta, Istoriya №64(4). pp.1386-1403 <https://www.scopus.com/sourceid/21100834305?origin=resultslist>
3. Golyanko-Wolfson D. (2009) Social networks in non-network society (On biopolitics, historicism and mythology of Russian social networks) // Digital Icons: Studies in Russian, Eurasian and Central European New Media. Vol. 1. no. 2. pp. 95-105. (in Russ)
4. Bal M. (2012) Visual essentialism and the object of visual research // Logos. No. 1 (85). – 111 p. (in Russ)
5. Mitchell W.D.T.(2014) Visual media does not exist // Media: between magic and technology / Ed. ed. N.N. Pine, K.E. Fedorova. Yekaterinburg: Armchair scientist. – 241 p. (in Russ)
6. Genis A. (1997) Tower of Babel. The art of the present. – М.: Nezavisimaya gaz. – 31 p. (in Russ)
7. Eler A. (2013) Theory of the Selfie [Electronic resource] // Hyperallergic. URL: <http://hyperallergic.com/94461/theory-of-the-selfie/> (zhuginu merzimi: 12/20/2022) (in Russ)
8. Rutledge P. Q&A with Director of the Media Psychology Research Center, Pamela Rutledge PhD, MBA. [Electrondy resource] // Q&A. URL: <http://www.onlinepsy-chologydegrees.com/interview/pam-rutledge/> (zhuginu merzimi: 03/10/2023). (in Russ)
9. Petrovskaya E. (2012) Unnamed communities. – М.: Falanster LLC. – 48 p. (in Russ)
10. Manovich L. (2015) Instagram is a window into the thoughts and imagination of a person [Electrondy resource] // MediaProfi. URL: http://mediaprofi.org/community/interview/item/2492-lev_manovich_instagram (zhuginu merzimi: 12.02.2023). (in Russ)
11. Songtang S. (2013) About photography // Per. from English. V. Golyshcheva. – М.: Ad Marginem. – 110 p. (in Russ)
12. Regev J.(2014) Criticism of the filtering mind. In place of one selfie there are two // Logos, No. 4 (100). – 68 p. (in Russ)
13. Donald M.(2003) Exploring Media Discourse. – L.: Arnold, pp. 50-63. (in Russ)
14. Lotman Yu.M.(1970) The structure of the artistic text. – М.: Art. – 105 p. (in Russ)

G. Aspandiarkyzy^{1*}, G.T. Jumasseitova²

Kazakh national academy of choreography, Astana, Kazakhstan

E-mail: ¹aspandiyar.moviekz@mail.ru, ²gulnara_ili@mail.ru

ORCID: ¹0009-0004-9146-5651, ²0000-0003-0478-3164

FILM FAME AS A TOOL FOR EXPRESSING MEANING IN FILM

Abstract. The purpose of this article is to investigate the influence of film frame on the perception and interpretation of meaning by viewers on the screen. The author attempts to analyze the role of frame in cinematography to shape meaning and emotionally affect the audience. Shedding light on the technical and aesthetic aspects of cinematographic art, such as the selection of angles, frame composition, lighting, and other elements, influences the perception and interpretation of the plot, creating profound and memorable visual images. This work explores how the frame is a crucial instrument in constructing meaning in cinema and significantly influences the viewer's perception of the cinematographic work. The main directions and ideas of the research include: Examining specific filming techniques such as framing, composition, lighting, colour palette, and shooting techniques, and their influence on conveying meaning and emotional charge of scenes and analyzing how specific filming techniques can affect the viewer's emotional state and their perception of events or characters; Investigating the ability of the frame to convey information through symbolism, associations, metaphors, and other hidden and indirect means; Studying how the choice of frames and visual techniques influences the interpretation of meaning, character development, and plot progression; Analyzing the role and importance of film frame in shaping the meaning of a film and providing readers with a deeper understanding of the impact of visual aspects on the perception and interpretation of the movie.

Acknowledgments: This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (grant №AP19680192).

Keywords: frame, director of photography (cinematographer), cinematography, film character, dynamic frames, composition, editing frames.

Г. Аспандиярқызы^{1*}, Г.Т. Жұмасейітова²

Қазақ ұлттық хореография академиясы, Астана, Қазақстан

E-mail: ¹aspandiyar.moviekz@mail.ru, ²gulnara_ili@mail.ru

ORCID: ¹0009-0004-9146-5651, ²0000-0003-0478-3164

Кинематографиялық кадр – кино мағынасын білдіру құралы ретінде

Аңдатпа. Бұл мақаланың мақсаты - кинематографиялық кадрдың көрермендердің экранда болып жатқан оқиғалардың мағынасын қабылдауы мен түсіндіруіне әсерін зерттеу болып табылады. Кинематографиядағы кадрдың рөлін көрерменге мағына мен эмоционалды әсер ету құралы ретінде қарастырылды. Ракурстарды таңдау, кадрлық композиция, жарық қою және басқа сюжетті қабылдау мен түсіндіруге әсер ететін элементтер сияқты кинооператорлық өнердің техникалық және эстетикалық аспектілерін пайдалана отырып, терең және есте қаларлық визуалды бейнелер жасады. Бұл жұмыс кадрдың киноның мағынасын құрудың негізгі құралы болып табылатындығын және көрерменнің кинематографиялық шығарманы қабылдауына айтарлықтай әсер ететіндігін зерттейді. Зерттеудің негізгі бағыттары мен идеяларына мыналар жатады: Кадрлау, композиция, жарық қою, түстер палитрасы және түсіру техникасы, олардың көріністердің мағынасы мен эмоционалды зарядын жеткізуге әсері сияқты киноның спецификалық құралдарын қарастыру. Белгілі бір кинематографиялық әдістер көрерменнің эмоционалды жағдайына және олардың оқиғаларды немесе кейіпкерлерді қабылдауына қалай әсер

ететінін талдау. Кадрдың символизм, ассоциация, метафора және басқа да жасырын және жанама құралдар арқылы ақпарат беру қабілетін зерттеу. Кадрлар мен визуалды құралдарды таңдауы мағына интерпретациясына, кейіпкерлердің мінезі және сюжеттің дамуына қалай әсер ететінін зерттеу. Кино туындысының мағынасын қалыптастырудағы кинематографиялық кадрдың рөлі мен маңыздылығын талдау және оқырмандарға фильмді қабылдау мен түсіндіруге визуалды аспектілердің әсері туралы тереңірек түсінік беру.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғарғы білім министрлігі Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыру жоба аясында жазылды (грант №AP19680192).

Кілт сөздер: кадр, кинооператор, кинематограф, кино кейіпкер, динамикалық кадрлар, композиция, монтаждық кадрлар.

Г. Аспандиярқызы^{1*}, Г.Т. Жумасеитова²

Казахская национальная академия хореографии, Астана, Казахстан

E-mail: ¹aspandiyar.moviekz@mail.ru, ²gulnara_ili@mail.ru

ORCID: ¹0009-0004-9146-5651, ²0000-0003-0478-3164

Кинематографический кадр как инструмент выражения смысла в кино

Аннотация. Цель данного исследования заключается в анализе воздействия визуальных аспектов на восприятие и толкование зрителем содержания кинематографического произведения. Тщательный разбор функции кадра в кинематографии как средства формирования смысла и эмоционального воздействия на аудиторию. Технические и эстетические элементы кинооператорского мастерства, такие как выбор ракурсов, композиция кадра, освещение и другие, и их воздействие на восприятие и трактовку сюжета, создавая уникальные и запоминающиеся визуальные образы. Эта работа исследует, как кадр является ключевым инструментом в построении смысла в кино и оказывает значительное влияние на восприятие зрителем кинематографического произведения. Основные направления и идеи исследования включают: Рассмотрение специфических средств кино, таких как кадрирование, композиция, освещение, цветовая палитра и техника съемки, их влияние на передачу смысла и эмоционального заряда сцен. Анализ влияния различных кинематографических техник на эмоциональное состояние зрителя и их воздействие на восприятие событий или персонажей. Исследование способности кадра передавать информацию через символику, ассоциации, метафоры и другие скрытые и непрямые средства. Аналитика воздействия выбора кадров и визуальных приемов на толкование смысла, характеров персонажей и ход сюжета. Рассмотрение роли и значимости кинематографического кадра в формировании смысла в кинопроизведении с целью предоставления зрителям более глубокого понимания воздействия визуальных аспектов на толкование и интерпретацию фильма.

Благодарности: Статья подготовлена в рамках грантового финансирования при поддержке Комитета науки Министерства Науки и высшего образования РК (грант №AP 19680192).

Ключевые слова: кадр, кинооператор, кинематограф, киногерой, динамичные кадры, композиция, монтажные кадры.

1. Introduction

Cinematography is a remarkable invention that has had a colossal impact on shaping the worldview of individuals in the 20th century. Thanks to scholars and inventors such as Plato, Reynaud, Edison, Mare, Newbridge, Demeny, and the Lumière brothers, cinema has become a new means of expressing the thoughts of humanity as a whole. Cinema is a progressive form of art, using many scientific innovations and discoveries during its production. This art form has elevated the degree and quality of the impact of cinematography on forming the ideological and moral image of individuals - builders of a

new society. Cinematography should be considered as a logical stage in the history of the spiritual life of humanity. In contemporary culture, cinema is one of the dominant forms of art, exerting a phenomenal influence on socio-cultural processes worldwide. The choice of the topic for the article is justified not only by a broad interest in cinematography but also by the necessity for a profound understanding of how visual elements affect the perception and interpretation of films. The relevance of the film frame as a tool for expressing meaning is crucial, as it allows for a deeper comprehension of how films shape meaning and influence the viewer. The visual aspect of cinematography plays a pivotal role in communicating with the audience, as the film frame, with its unique visual components, becomes a means of conveying meaning and emotions.

What is Contemporary Screen Culture? It encompasses not only cinema but also television, video, and, of course, internet platforms. It is widely acknowledged that in the 20th and 21st centuries, audiovisual communication has significantly surpassed printed words, and screen-based art forms have replaced traditional varieties of art. Drawing upon the rich experiences of literature, theatre, painting, and music, cinema has evolved into a distinct form of screen creativity, endowed with the characteristics of «visible literature», «moving painting», and «colour music». As A.D. Golovnya articulated in his book «The Artistry of the Cinematographer», «Cinema is the only one among all visual arts that have the ability to convey emotion» (Golovnya, 1965:4). Indeed, through the screen, using the movement of images, cinema can depict human reality and imagination. Cinema has fulfilled the dual need of both the artist and the spectator for a synthetic form of creativity, enhancing the expressive potential of visual representation and intensifying the societal resonance of artistic endeavours.

Approaches to creating cinematic frames are evolving with the emergence of new technologies and trends in cinematography, including the use of digital technologies. The relevance of the research problem lies in exploring how these technological changes impact the visual expression of meaning. The purpose of the research is to analyze and comprehend the methods employed by directors and cinematographers to transform each film frame into more than just a visual backdrop but a fully-fledged means of expression and communication of meaning. Throughout the study, attention will be directed towards aspects such as frame format, composition, shot types, and camera movement, examining their influence on the emotional and cognitive facets of perceiving cinematic works and the overall reception of the film.

2. Methods and materials

2.1 Methods

Numerous works have been dedicated to analyzing films in the world of cinema. The philosopher Gilles Deleuze had a unique perspective on cinema that set him apart from other renowned French intellectuals. He was among the few who tried to express abstract ideas through the use of visual storytelling in films. Gilles Deleuze analyzed cinema meticulously, exploring it from diverse perspectives, including philosophical viewpoints and structural intricacies. Deleuze's approach entails not a cinematic study but rather a philosophical exploration of the phenomenon of cinematography. «The frame forms a multiplicity, consisting of a large number of parts, that is, elements that enter into subsets.

They can be meticulously counted. Obviously, these parts themselves are present in the image» (Deleuze, 2012: 27). Theoretically, he «deconstructed» cinema, scrutinizing it from different angles. In his works, Deleuze conveyed that the dynamism of cinema is based on the frame's ability to separate and unite different spaces. The primary research problems in the article revolve around the possibility of substantiating that, through carefully composed «correct» frames smoothly transitioning into shots and subsequently into episodes, cinema could convey the dimension of time and atmosphere through the screen.

Systematic-comparative and analytical methods were used while researching the topic of the scientific article. The works of renowned domestic and foreign film scholars were consulted to enrich the analytical framework.

The key methods used in the conducted research include:

- Frame Composition Analysis Method: The impact of element placement within the frame (composition) on information perception was investigated. Proportions, balance, and viewpoint selection were analyzed, uncovering compositional decisions that contribute to the expression of meaning.

- Frame Syntactic Analysis Method: A systematic examination of structural elements within the frame and their interactions was conducted to reveal and analyze the semantic structure of the film frame. The analysis delved into how various components of the visual scene interact to convey ideas, emotions, and information.

- Camera Movement Analysis Method: An analysis of camera movement in the context of expressing meaning was undertaken. Dynamic aspects of the film frame, such as panning, editing, and camera movement, were explored, along with their influence on perception and the conveyance of meaning.

2.2 Material description

How does the film director utilize basic visual techniques «to communicate» the feelings of the film character? Numerous films exist without colour, sound, actors, or even plots. The only indispensable element in films is the image (moving picture). The image, confined within the frames we see on the screen, is the frame we will discuss in this article. It is typically rectangular. The pioneers of cinematography chose this form precisely because it was familiar to viewers accustomed to painted canvases. Moreover, this rectangle closely resembles the human field of view. In fact, it is not a standard rectangle but slightly rounded at the edges. However, it is closer to the field of view than a circle or a triangle. Film directors can use additional intra-frame borders; this tool helps depict the character from a subjective perspective (through the eyes of the film character).

Film directors use various formats that are tailored to different genres in the world of cinema. The widescreen format is characteristic of epic productions featuring extensive crowds. Films from the era of «silent film» adhered to a 4:3 aspect ratio. Internet platforms and television adhere to the standard 16:9 ratio. Presently, film directors have the flexibility to choose the aspect ratio based on the imagination of cinematographers or the idea they aim to convey to the audience. For historical films, filmmakers opt for frame ratios accepted during specific periods. For instance, in the 1960s, films were shot in widescreen format, now perceived as «cinematic», while television adopted a different standard. The shift in aspect ratio may accompany changes in historical eras, as we subconsciously perceive 4:3 frames as retro.

These techniques serve artistic objectives, enhancing the portrayal of the protagonist's emotions and the overall film atmosphere. Taking the battle scene in the film «War and Peace. Film 3. 1812» (directed by S. Bondarchuk, 1965-1967) as an example, trimming half of the frame reduces the grandeur of the battle, redirecting the viewer's focus from the war to the main character, Pierre Bezukhov, and his perspective on the conflict. The use of a wide format in such scenes intentionally captures the full scale of the scene.

If filmmakers aim to depict a character's emotions, a large empty space on the sides hinders the viewer from «perceiving» the character and their emotions. Conversely, to engage with a character and sense their soul in a frame, the empty space on the sides is eliminated, and a close-up of the character is shown. This technique is exemplified in the film «War and Peace. Film 2. Natasha Rostova» (directed by S. Bondarchuk, 1966): the scene where the heroine Natasha Rostova engages in a compelling dialogue, emotionally expressing her feelings. This approach compels any viewer to embrace the atmosphere created by the film directors and the character within it. When the film director wants to convey a character's internal emptiness without words, as seen in the series «Sherlock» (2010), a frame with a lonely Sherlock, originally in a small square on the side, is indicative. This allows the viewer to understand his sadness. It is an effective technique for conveying the character's psychology. Narrowing the frame is necessary for the viewer to focus on the character's emotions. However, the use of such shooting methods may not always be advantageous; on the contrary, square frames can convey a sense of confinement, and a spatially small square does not allow «to take a breath». It is essential to skillfully use the frame format according to film principles.

The first rule pertains to the fact that in cinema, there are four compositional types of montage frames:

1. Static frames (when both the camera and the object are stationary)
2. Static frames with the movement of the depicted object (a stationary camera)
3. Dynamic frames, where only the camera moves
4. Dynamic frames with movement within

The cinematographer uses static frames to convey the image most objectively. They choose the camera's placement, define its «field of view», and consider potential camera movements, which impact the viewer's emotions. A static frame is a proscenium; the action unfolds like a theatrical performance, with the viewer positioned as an external observer. This sensation intensifies when there is minimal movement in the frame, employing classical compositions. By utilizing such techniques, the cinematographer decides what to reveal to the viewer and what to conceal.

Dynamic frames are crafted through camera movement. The cinematographer employs foreground focus, directing attention to a specific foreground element (be it a character or object), aiding the viewer in experiencing spatial dimensions. Regarding dynamic frames, D. Kuznetsov wrote in the book «The Language of Cinema: How to Understand Cinema and Enjoy Watching It»: «One way or another, the resulting jerky frames (there were no stabilization systems in those years) markedly differed in their internal energy from frames shot with a static apparatus» (Kuznetsov, 2019: 58). Indeed, these frames possess their own «internal energy», characterized by dynamism and easily perceived by

the viewer. The cinematographer adopts a «live» shooting style from the shoulder, a superb technique for infusing vitality into frames, creating dynamism. All these methods allow the viewer to «breathe» with these frames (e.g., «The Conformist», directed by B. Bertolucci). Dynamic frames with internal movement employ techniques such as wind effects (with papers, leaves, or even bags flying in the frame), smoke effects for atmosphere, and overall dynamics. The movement of crowds, with a stream of people directly entering the frame, generates mass action.

In the context of the article, within the scope of research on the composition of film frames, particular significance is attributed to the works of various international, Russian, and domestic film scholars. The contributions of G. Abikeeva, A. Bazen, B. Balash, S. Eisenstein, Z. Krakauer, Yu. Lotman, N. Milev, G. Mursalimova, N. Mukusheva, B. Nogerbek, I. Smailova, E. Teplits, S. Fraylikh and hold noteworthy importance.

In his work «Art and Visual Perception», Arnheim R. examines how viewers perceive and interpret visual elements in cinema. It is essential to understand how the film frame affects viewers on a perceptual level. These studies form a fundamental basis for comprehending how the film frame functions as a tool for expressing meaning in cinema, encompassing theoretical concepts to practical investigations of visual strategies in cinema.

3. Discussion

The term «frame» has a secondary meaning. It refers to a continuous segment of a film, encompassing fragments from the activation of the camera to its deactivation. In the movie «The Godfather» (directed by Francis Ford Coppola, 1972), when analyzing the dialogue between Don Corleone and Sollozzo, we observe the cinematographer depicting one conversing character in a frame. Subsequently, the frame changes, revealing the second interlocutor. The transition from one image to the next is referred to as a «Cut». In the era when films were shot on film stock, different frames were literally spliced together. In his book «Semiotics of Cinema and Issues of Film Aesthetics», Yuri Lotman wrote: «Any image with spatial extension in real life can be constructed in cinema as a temporal chain, breaking it down into frames and arranging them sequentially» (Lotman, 1965: 19). It is from this crucial sequence of frames that film is born.

A frame can vary in length, it can be short, or it can change rapidly every second. Lengthy frames can convey the tranquillity of a film character in one scene and their anxiety or excitement in situations with rapidly changing frames. This phenomenon is known as fast editing, where frames switch rapidly. Dynamic frames are employed in scenes of fights and battles. Prolonged scenes without frame changes compel the audience to monitor the events on the screen closely. This technique is sometimes utilized to make the viewer experience a sense of discomfort or emptiness. By extending these same frames, the author provides an opportunity for the audience to feel the sadness and desolation of the film character. Gradually reducing the length of frames can build up tension, which will effectively resolve in the finale. This technique is employed in horror films, where there is initially a false calm, followed by the abrupt appearance of a monster. It is referred to as a «jump scare». In Western genre films, this method is very frequently used.

Cinema adheres to its own set of rules regarding using meticulously crafted frames. Films are constructed from frames with the intention of captivating or intriguing the

audience from the very beginning; authors must skillfully attract visual attention. Initiating with a compelling frame is imperative. In films, the first frame always holds significance as it aids in understanding where and when the action unfolds or provides insight into the main plot's central mystery. In any case, it is vitally essential for narrative demonstration. The inaugural frame of a film should be as enticing as possible. The film's atmosphere can be conveyed through the initial frame, seamlessly transitioning into the narrative. The audience is unlikely to forget a genuinely powerful beginning for a considerable duration, as emphasized by cinematographer Levan Paatashvili in his book «Half a Century by the Wall of Leonardo»: «The first shot sets the tone for everything else. Despite feeling quite confident during the shoot, the first frame always triggers panic: What if I can't?» (Paatashvili, 2006: 112). If the first frame leaves an impression, it remains ingrained in memory throughout the entire film, or perhaps even forever. It serves as a cinematic tactic for establishing a connection with the audience; from the initial frames, filmmakers can surprise, frighten, or entirely captivate the audience's interest.

How can one captivate the audience's attention from the start? Through an introduction to the characters. Displaying the main character in a close-up at the very beginning is an excellent way to transition into the core plot seamlessly. Such a decision can help avoid numerous expositional dialogues that might label the author as an amateur. In the film «Inside» (directed by Lewis Davis, 2012), the audience becomes acquainted with the main character from the very first frames as he delivers his unique monologue. The extended close-up of the protagonist Alex Delarge, where he directly and persistently gazes at the camera, can evoke discomfort in the viewer (a similar technique can be found in the legendary film «A Clockwork Orange» (directed by Stanley Kubrick, 1971)). This method not only prevents the inundation of meaningless lines but also reflects the character's nature in the first few seconds. If a film begins with a wide or medium shot displaying the hero, the director must preconceive their positioning, background, and lighting. These details are crucial.

It is impossible to overlook the technique of shooting a subjective frame when it comes to film details. What is it, and how is it used in film? A subjective frame involves capturing shots from the character's spatial perspective, also known as «POV – Point Of View» shots in English. Subjective frames allow the audience «to feel» the film character's state and see the world through their eyes. Hence, this technique stands out as one of the most potent visual narrative tools. However, it needs to be employed correctly in cinema. The primary challenge with subjective frames lies in their potential to break the so-called «fourth wall easily» (breaking the fourth wall means dismantling the boundary between the audience and the art: surprising, frightening, and showing how artificial the boundaries of art are). The character looking directly into the camera, especially during dialogues, can create the sensation of the character's gaze upon the viewer. Such gestures reveal the character's awareness of the audience's presence and disrupt the sense of the reality of the unfolding events. Therefore, caution is advised in this technique, particularly in dialogues or instances where the camera directly interacts with the character. Nevertheless, there are cases where subjective frames work exceptionally well, enhancing the narrative impact. For instance, in the film «Come and See» (directed by Elem Klimov, 1985), subjective camera angles

are used in almost all dialogues. This choice is tied to the narrative style and the director's conceptualization of the film. Elem Klimov aimed to depict war through the eyes of a child. The character transforms from a child to an elderly before the viewer's eyes. The decision to employ subjective frames vividly highlights the character's transformation, emotionally impacting the audience. If these frames had been shown differently, in a more conventional three-quarter perspective, the effect would not have been as powerful, as there would be no direct contact between the character and the viewer. In the film «Come and See», this technique works poignantly, precisely, and emotionally.

Furthermore, this technique is used in the film «Rear Window» (directed by Alfred Hitchcock, 1954), where the subjective camera becomes the foundation of the visual language. Confined to a wheelchair, the photographer, out of boredom, spies on the windows across the courtyard and notices something suspicious. What is intriguing here is that the viewer visually understands what the main character sees for a significant part of the film. We receive information alongside the character, and such frames create a sense of intimacy with the characters, prompting the audience to empathize more. At times, the subjective perspective can be utilized as a means to intensify suspense. A notable example is the opening scene in the film «The Batman» (directed by Matt Reeves, 2022). Here, the viewer sees the antagonist's subjective frame through binoculars. Heavy breathing and peering through binoculars with musical accompaniment generate tension in the frame. The viewer is not shown from whose perspective the subjective shot is taken, but it is clear that this person has sinister intentions. It creates intrigue, escalating throughout the film until the revelation of the mysterious character to the audience. In the TV series «Mindhunter» (directed by David Fincher, 2017-2019), a similar example is present in the plot of the second season, where FBI agents attempt to apprehend a serial killer who kidnaps and kills children. At the beginning of the scene, the viewer sees a subjective shot in which someone ascends the stairs and reaches a platform where children are playing. Everything seems to suggest that this is the killer. This technique presents the antagonist's subjective viewpoint, and it appears clichéd. However, in this case, the author plays on this cliché and reveals to the viewer whose perspective it is. It becomes evident that it is FBI agent Smith. Such a filming method can mislead the audience, as they might assume that this subjective shot belongs to the killer.

When it comes to subjectivity in cinema, «The Silence of the Lambs» (directed by Jonathan Demme, 1990) is a crucial example. This film established frames as a cornerstone of cinematic language. Let us recall the iconic frame through night vision goggles. It is one of the chilling frames in cinema. Here, the viewer has the opportunity to observe events from the perspective of the killer, who sees in the darkness, while the heroine, Clarice, is utterly helpless. This decision creates the signature «Hitchcockian suspense», where the viewer knows more than the character, intensifying tension and emotional engagement as the viewer likely internally urges the heroine to run or hide. This example reveals intriguing details regarding subjectivity. Using goggles, masks, or other accessories to shoot frames adds a unique depth to the footage. Worth noting is a scene from the film «Blonde» (directed by Andrew Dominik, 2022): the viewer sees the protagonist putting on glasses, transitioning from a blur to a sharp image. This decision effectively places the viewer in the

character's perspective because the audience literally sees and feels through the eyes of the character. This example demonstrates how well such frames work when visually conveying the character's impact related to vision. A similar instance can be found in the film «Wind River» (directed by Taylor Sheridan, 2016): The main character is sprayed with pepper spray, and afterwards, the viewer sees her subjective perspective, visually conveying her sensations. Such frames excel in describing emotions and aiding the viewer in experiencing the influence of various states.

Filmmaker Emmanuel Lubezki exhibits a compelling approach to subjective frames in his work. Within his films, one can find intriguing transitions seamlessly from an objective point of view to a subjective one within the frame. Particularly notable is his use of such techniques in the film «Gravity» (directed by Alfonso Cuarón, 2013), where the camera shifts from a close-up of the heroine to her subjective perspective. This movement from one viewpoint to another creates a captivating effect, immersing the audience profoundly in the atmosphere. Lubezki is renowned for employing such shooting methods. In the series «Breaking Bad» (directed by Michelle MacLaren, 2008-2013), subjective frames from the perspective of inanimate objects are frequently encountered. These frames have become a signature of the series, offering a different perspective on many mundane items. The unconventional shape of these frames makes them visually intriguing. Viewers are afforded the opportunity to perceive the world from a non-traditional standpoint, entirely altering their perspective. In these frames, the character often gazes directly into the camera, yet this does not induce discomfort, as it is an unconventional subjective perspective, and formally, the «fourth wall» is not breached. Through this technique, creators have the means to emotionally engage the audience without causing unease. These are the fundamental aspects of employing subjective frames in cinematography.

4. Results

The composition within a frame and the sequence of frames construct a pathway for meaning formation, yet these are not the sole conditions for comprehending film. The manner of framing the intra-frame content and integrating the frame into a sequential series, the interplay between frames, also influences meaning. A frame, in any sense (both as an individual frame and as a sequence defined by camera movement), constitutes one of the levels of cinematic text construction, distinguished by substantial informativeness from the perspective of visual aspects. In film, a frame serves not only as a technical element but also as a means of conveying meaning, emotions, and ideas, rendering it a pivotal tool in visual communication.

5. Conclusion

This article has examined only a small portion of the technical construction of cinema. We have analyzed filming techniques, primarily focusing on the nuances of meaning creation through framing. It has been clarified that a "frame" serves as the foundation for a visually appealing image. Through appropriately utilized framing, the perspectives of shots can portray the psychology of the film's characters, convey the atmosphere of the depicted setting, and signify various aspects through specific angles, close-ups, or unconventional frame boundaries. Film creators can creatively approach even the most straightforward visual techniques to convey the character's feelings on screen effectively. While one can

theoretically study filming methods, understanding these techniques necessitates watching numerous films. Observing how successful directors apply the principles mentioned above, including the use of depth of field and achieving balance, is crucial. Watching films enables one to see how leading lines are practically implemented, how primary and secondary objects are positioned, and how special techniques and backgrounds are employed to create a fitting atmosphere. Each frame is open to diverse interpretations, rendering it a multifaceted subject of exploration that plays a significant role in shaping meaning and emotional impact in cinematic art. Thus, the frame constitutes the most vital and integral element of any cinematic work, as the director can only achieve a proper understanding of the entire picture with a well-expressed frame in piecing together the film from individual fragments.

References:

1. Abikeeva G. (2006). Nation-building in Kazakhstan and other Central Asian countries and its reflection in cinema. – Almaty: OF TsTSAK. – 308 p. (in Russ)
2. Aynagulova K., Alimbaeva K. (1990). Trends in the development of Kazakhstani cinema. – Alma-Ata: Gylym. – 160 p. (in Russ)
3. Arnheim R. (1974). Art and Visual Perception. – Moscow: Progress. – 386 p. (in Russ)
4. Barthes R. (2011). Camera Lucida: Reflections on Photography. – Moscow: Ad Marginem Press. – 227 p. (in Russ)
5. Deleuze G. (2012). Cinema. – Moscow: Ad Marginem Press. – 984 p. (in Russ)
6. Golovnya A. (1965). Cinematographer's Craft. – Moscow: Iskusstvo. – 240 p. (in Russ)
7. Gromova E. (1980). Cinematographer Anatoly Golovnya. – Moscow: Iskusstvo. – 176 p. (in Russ)
8. Kuznetsov D. (2019). The Language of Cinema: How to Understand Cinema and Enjoy Watching It. – Moscow: Bombora. – 112 p. (in Russ)
9. Lotman Y. (1965). Semiotics of Cinema and Problems of Cinema Aesthetics. – Moscow: Iskusstvo. – 56 p. (in Russ)
10. Li Yu., Lu T., Tian F. (2023). A lightweight weak semantic framework for cinematographic shot classification // Scientific Reports 13, 16089. pp. 1-12. <https://doi.org/10.1038/s41598-023-43281-w> (in Eng)
11. Metz C. (2013). Imaginary Signifier: Psychoanalysis and Cinema. St. Petersburg: European University in St. Petersburg. – 337 p. (in Russ)
12. Moskvina A. (1971). Sketch of Life and Work. Memoirs of Comrades. – Moscow: Iskusstvo. – 229 p. (in Russ)
13. Mukusheva N. (2024). Art detail's in a film and schript «Traces go beyond the horizon»: dramatic significance of the photo. *The Scientific Journal «Keruen», 82 (1)*. pp. 278-29. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.1-22> (in Kaz)
14. Nogerbek B. (2008). Screen-Folklore Traditions in Kazakh Feature Film. – Almaty: Rauan. – 376 p. (in Russ)
15. Paatashvili L. (2006). Half a Century at Leonardo's Wall. – Moscow: 625. – 112 p. (in Russ)
16. Vertov D. (1966). Articles. Diaries. Intentions. – Moscow: Iskusstvo. – 320 p. (in Russ)
17. Volynets M. (2022). Profession: Cinematographer. – Moscow: Aspect Press. – 184 p. (in Russ)

Литература:

1. Абикиева Г. Национально-культурное строительство в Казахстане и других странах Центральной Азии и как этот процесс отражается в кинематографе. – Алматы: ОФ ЦЦАК, 2006. – 308 с.
2. Айнагулова К., Алимбаева К. Тенденции развития киноискусства Казахстана. – Алма-ата: Гылым, 1990. – 160 с.
3. Арнхейм Р. Искусство и визуальное восприятие. – Москва: Прогресс, 1974. 386 с.

4. Барт Л. Camera lucida. Комментарий к фотографии. – Москва: ООО Ад Маргинем Пресс, 2011. – 227 с.
5. Вертов Д. Статьи. Дневники. Замыслы. – Москва: Искусство, 1966. – 320 с.
6. Волынец М. Профессия: оператор. – Москва: Аспект Пресс, 2022. – 184 с.
7. Головня А. Мастерство кинооператора. – Москва: Искусство, 1965. – 240 с.
8. Громова Е. Кинооператор Анатолий Головня. Москва: Искусство, 1980. – 176 с.
9. Делез Ж. Кино. – Москва: Ад Маргинем Пресс, 2012. – 984 с.
10. Кузнецов Д. Язык кино. Как понимать кино и получать удовольствие от просмотра. – Москва: Бомбора, 2019. – 112с.
11. Лотман Ю. Семиотика кино и проблемы киноэстетики. – Москва: Искусство, 1965. 56 с.
12. Li Yu., Lu T. & Tian F. (2023). A lightweight weak semantic framework for cinematographic shot classification // Scientific Reports 13, 16089. pp. 1-12 <https://doi.org/10.1038/s41598-023-43281-w> (in Eng)
13. Метц К. Воображаемое означающее: психоанализ и кино. – Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2013. – 337 с.
14. Москвин А. Очерк жизни и творчества. Воспоминание товарищей. – Москва: Искусство, 1971. – 229 с.
15. Мұқышева, Н. «Тұлпардың ізі» фильмі мен сценарийіндегі көркемдік детальдар: фотосуреттің драматургиялық маңызы. «Keruen» ғылыми журналы, 82(1), 2024. – 278–291 бб. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.1-22>
16. Ногербек Б. Экранно-фольклорные традиции в казахском игровом кино. – Алматы: Рауан. – 376 с.
17. Пааташвили Л. Полвека у стены Леонардо. – Москва: 625, 2006. – 112 с.

И. Гавриленко^{1*}, А.С. Нусупова²

Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, Алматы, Казахстан

E-mail: gavrilenko1991@bk.ru¹, nusaiz@mail.ru²

ORCID: 0000-0001-9378-0701¹, 0000-0001-7669-5492²

К ВОПРОСУ КЛАССИФИКАЦИИ ОРГАНОВ КАЗАХСТАНА

Аннотация. Органной культуре Казахстана более 55 лет. Помимо изучения композиторского творчества и исполнительского вектора, в развитии органного искусства значительную роль играет органостроение. Внутренняя конструкция, способ появления звука, информация о количестве и качестве регистров, составляющих диспозицию конкретных органов, являются неотъемлемой частью в постижении отечественного органного наследия. В Казахстане на данный момент насчитывается 16 инструментов, различающихся по размеру, эндогенному устройству, способу передачи импульса от клавиш до появления звука и прикладному значению. При более углубленном рассмотрении органов республики возник вопрос их систематизации, что стало целью предпринятого исследования. Специальные работы, посвященные избранной проблеме, в отечественном музыковедении отсутствуют, что обуславливает актуальность данной статьи. При разработке данной темы привлечены исторический, сравнительный и аналитический методы исследования, позволяющие глубоко проанализировать каждый из существующих органов и классифицировать их, стремясь всесторонне раскрыть проблематику вопроса. При изучении широкого спектра исследуемого материала, было выявлено, что существующие инструменты целесообразно дифференцировать на пять групп, используя в качестве критерия – деление по типам трактуры. Таким образом, все органы Казахстана можно условно разделить на инструменты с механической, пневматической, электрической и смешанной (комбинированной) трактурами, определив в отдельную группу электронные органы, не имеющие труб. Настоящая работа может дополнить труды в области органостроения. Статья имеет практическое значение и направлена на обеспечение высокого качества исполнительской культуры музыканта, которое весьма востребовано в профессиональной деятельности органного класса.

Ключевые слова: Органное искусство Казахстана, органостроение, классификация, типы трактуры.

И. Гавриленко^{1*}, А.С. Нусупова²

Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, Алматы, Қазақстан

E-mail: gavrilenko1991@bk.ru¹, nusaiz@mail.ru²

ORCID: 0000-0001-9378-0701¹, 0000-0001-7669-5492²

Қазақстан органдарын жіктеу мәселесі

Аңдатпа. Қазақстандағы орган мәдениетіне 55 жылдан астам уақыт болды. Композиторлық шығармашылық пен орындаушылық бағытты зерттеумен қатар, орган өнерінің дамуында маңызды рөл атқарады. Ішкі құрылым, дыбыстың пайда болу тәсілі, нақты органдардың диспозициясын құрайтын регистрлердің саны мен сапасы туралы ақпарат отандық орган мұрасын түсінудің ажырамас бөлігі болып табылады. Қазіргі уақытта Қазақстанда көлемі, эндогендік құрылымы, импульсті пернелерден дыбыс пайда болғанға дейін беру тәсілі және қолданбалы мәні бойынша ерекшеленетін 16 құрал бар. Республика органдарын неғұрлым тереңірек қарау кезінде оларды жүйелеу мәселесі туындады, бұл қабылданған зерттеудің мақсаты болды. Таңдалған мәселеге арналған арнайы жұмыстар отандық музыкатануда жоқ, бұл оның өзектілігін анықтайды. Осы тақырыпты әзірлеу кезінде аталған мәселені жан-жақты ашуға ұмтыла

отырып, қолданыстағы органдардың әрқайсысын терең талдауға және оларды жіктеуге мүмкіндік беретін тарихи, салыстырмалы және аналитикалық зерттеу әдістері тартылды. Зерттелетін материалдың кең ауқымын қарастыра отырып, қолданыстағы құралдарды критерий ретінде тактура түрлері бойынша бөлуді қолданумен қатар бес топқа бөлген жөн екендігі анықталды. Осылайша Қазақстандағы барлық органдарды жеке топқа трубалары жоқ электрондық органдарды айқындай отырып, механикалық, пневматикалық, электрлік және аралас (аралас) трактуралары бар құралдарға шартты түрде бөлуге болады. Бұл жұмыс орган құру саласындағы еңбектерді толықтыра алады. Әрі орган класының кәсіби қызметінде өте қажет болатындықтан мақаланың практикалық маңызы музыканттың орындаушылық мәдениетінің жоғары сапасын қамтамасыз етуге бағытталған зор.

Кілт сөздер: Қазақстан орган өнері, орган құру, жіктелуі, құрылым түрлері.

I. Gavrilenko^{1*}, A. Nussupova²

Kurmangazy Kazakh National Conservatory, Almaty, Kazakhstan

E-mail: gavrilenko1991@bk.ru¹, nusaiz@mail.ru²

ORCID: 0000-0001-9378-0701¹, 0000-0001-7669-5492²

On the issue of classification of organs of Kazakhstan

Abstract. Organ culture of Kazakhstan is more than 55 years old. In addition to studying the composer's creativity and the performing vector, organ building is a significant part in the development of organ art. The internal structure, the way the sound appears, information about the number and quality of organ stops that make up the disposition of specific organs are an integral part in understanding the domestic organ legacy. There are currently 16 instruments in Kazakhstan, that have difference in size, endogenous device, method of transmitting the pulse from the keys to the appearance of sound and applied value. With a deep examination of the organs of the republic, the question of their systematization arose, which became the purpose of the study undertaken. There are no special works devoted to the chosen problem in domestic musicology, which determines its relevance. When this topic was developing, historical, comparative and analytical research methods are involved, allowing for a deep analysis of each of the existing bodies and classifying them, striving to comprehensively reveal the problematic of the issue. Having studied a wide field of the material before writing, it was found that it is advisable to differentiate existing instruments into five groups, using as a criterion – division by type of tractures. Thus, all organs of Kazakhstan can be conditionally divided into instruments with mechanical, pneumatic, electric and mixed (combined) tractures, defining in a separate group electronic organs that don't have pipes. This work can complement the articles in the field of organ engineering. The article is of practical importance and is aimed at ensuring the high quality of the musician's performing culture, which is very much in demand in the professional activities of the organ class.

Keywords: Organ Art of Kazakhstan, organ building, classification, types of tractures.

1. Введение

Орган, как мощный носитель европейского начала и характерных черт западного музыкального мышления, имеет интересный путь развития. Это один из самых древних инструментов. Разумеется, в том виде, в котором мы привыкли видеть его, он сформировался не сразу, пройдя сложные этапы эволюции. Продолжая активно использоваться в католическом и протестантском богослужении в ряде стран, современный орган по сей день звучит в ведущих концертных залах мира, а также в последние десятилетия стал особенно востребованным в композиторской и исполнительской практике Казахстана.

Задействуя инструмент в сольном и ансамблевом качестве, отечественные авторы накопили множество произведений, относящихся к различным жанрам и формам.

Однако отметим, что при их создании необходима не только общая осведомленность о строении органа, но и глубокое знание специфических черт избранного инструмента, для которого пишется композиция. В ряду первоочередных вопросов существенными представляются количество мануалов, диапазон клавиатур, тембровый набор регистров и акустические параметры звучания органа. В связи с этим, знакомство композитора с устройством отдельно взятого инструмента видится особенно важным. К тому же, неизменный интерес современных авторов к тембру открыл неведомые прежде перспективы для разнообразных экспериментов, в том числе и с органной звучностью. Это, в свою очередь, благоприятствовало бурному развитию органа как самостоятельного концертного инструмента, «перешагнувшего» своё изначально прикладное, сугубо церковное предназначение. Его богатые тембро-динамические возможности позволили воспроизводить звучание целого симфонического оркестра.

Изучение строения органов актуально и для исполнителей. Помимо понимания внутренней системы организации инструмента и определения способа передачи импульса от клавиши до появления звука в трубе, для органиста большое значение имеют сведения о художественно-выразительных возможностях конкретного органа. К ним относится информация о количестве и качестве регистров избранного инструмента (обозначается термином «диспозиция»), о наличии вспомогательных устройств, об исполнительских приемах. Обладая необходимыми данными, органист сможет заранее подготовить план «регистравки» исполняемого произведения, т.е. продумать палитру тембральных красок, отметить для себя или ассистента динамические изменения оттенков, переключения регистров. При исполнении музыкант сумеет создать наиболее разнообразный план колористического комплекса, достигнув убедительного художественного воплощения замысла композитора. Ведь качество звучания органа и производимый им эффект напрямую связаны с четырьмя факторами: это трубы, воздушные камеры, давление воздуха и место органа в помещении. В связи с вышеперечисленным, изучение устройства органа и множественности его деталей представляется чрезвычайно значимым.

Подробное рассмотрение конструкции инструмента, способов появления звука, типов строения органа, анализ звучания регистров и другие компоненты относятся к органостроению, которое является важной составляющей в постижении отечественной органной культуры. Наряду с исполнительской и композиторской практикой, инструментарий Казахстана играет значительную роль в становлении органного искусства республики.

За 55 лет существования органа в стране функционируют шестнадцать инструментов. Из них двенадцать представляют собой трубчатые органы, остальные четыре – цифровые. Органы имеются в Алматы (5), Астане (5), Караганде (3), Шахтинске (1), Актобе (1) и Кокшетау (1). По прикладному назначению их можно условно разделить на концертные и учебные, а также инструменты, участвующие в богослужении.

В процессе рассмотрения органов Казахстана довольно остро встают вопросы, связанные с их классификацией. Данная постановка проблемы впервые становится предметом отдельного исследования в отечественном музыковедении и, в целом,

не имеет единого устоявшегося научного подхода. Согласно мнению немецкого органиста и композитора XVIII века Д. Тюрка, изложенного в трактате «О наиважнейших обязанностях органиста», все органы должно классифицировать на «полные, половинные, четвертные и восьмерные», где «полный» инструмент имеет на главном мануале 16-футовый *principal*, «половинный» – 8-футовый, «четвертной» – 4-футовый, а «восьмерной» – 2-футовый (Панов, 2010: 114). Более современный принцип разделения органов показан в Российской энциклопедии (авторы – Кривицкая Е.Д. и Кравчун П.В.), здесь дано их перечисление по принципу «концертные – учебные – церковные», однако не берутся в расчет цифровые аналоги. В альбоме А. Бурделева и А. Дрибас «Органы Беларуси. The organs of Belarus» они распределены на три масштабные группы – барочные, романтические и современные.

Барочные инструменты, производимые до середины XIX века, имеют склонность к строгой регламентации в подборе регистров. В диспозиции присутствуют большое количество принципиальных и флейтовых регистров, разнообразные аликвоты, микстуры (большая и малая) и пару ярко выраженных язычковых голосов. В органах романтического типа, появившихся в середине XIX века, число регистров заметно увеличивается, они представлены более разнообразно. Их нередко называют симфоническими, т.к. они содержат регистры, имитирующие тембры инструментов симфонического оркестра. Органы, построенные позже, условно можно причислить к современным (Зарецкий, 2007).

Проблема их группировки в соответствии с общими признаками имеет свою специфику, суть которой заключается в знании внутреннего строения (De Pegue Leoz, 2007). Для того, чтобы отнести инструмент к определенной группе, прежде всего, необходимо ознакомиться с его устройством и подробно исследовать внутреннюю конструкцию.

Классификация органов по типам трактур видится наиболее приемлемой, достоверной и обоснованной, т.к. основывается на профессиональном подходе к изучению его эндогенного устройства и способе функционирования. Только предварительно исследовав фасадный облик органа, ознакомившись с набором регистров, рассмотрев внутреннее строение инструмента и прикоснувшись к клавишам, возможно составить компетентное квалифицированное мнение об инструменте как целостном явлении и отнести его к тому или иному типу. Представленный вариант систематизации открывает возможность выявить общие и отличительные черты звучания между инструментами одного типа трактуры, а также сравнить по звуковым и тембральным характеристикам органы разных трактур.

Трубчатые органы обладают оригинальными способами соединения клавиши с появлением звука, что в органостроении обозначается термином «трактура», подразумевающим основной механизм управления инструментом. Наиболее существенное значение при их исследовании приобретает игровая и регистровая трактуры. Первая из них представляет собой совокупность механизмов, обеспечивающую связь клавиш органа с клапанами и другими устройствами, открывающими или закрывающими доступ нагнетаемого воздуха к трубам, благодаря чему появляется звук. Регистровая трактура позволяет управлять включением

и выключением регистров инструмента. Дифференцируют механический, пневматический, электрический и смешанный (комбинированный) типы.

Механическая трактура снабжена специальными устройствами, контролирующими процесс доведения импульса от нажатия клавиши на мануале до появления звука в трубе: деревянные абстракты, регистровые тяги, виндлада, тоновые клапана.

Пневматическая трактура встречается в инструментах, созданных на рубеже XIX – XX веков. При звукоизвлечении в ней открывается пневматический клапан управляющего воздуховода, который, в свою очередь, предоставляет подачу воздуха в одной или в целом ряде труб одного тона.

Суть электрической трактуры: клапаны труб регулируются посредством управляющих реле.

Смешанный вид подразумевает комбинацию пневматической и механической трактур. Сейчас подобный способ не используется, он применялся лишь до тех пор, пока не были разработаны методы электрической трактуры.

Электропневматическая трактура встречается довольно редко. Она представляет собой вариант пневматического соединения, но с электрической передачей сигнала вместо воздухопроводов.

Электромеханическая трактура самая распространенная в органостроении. Она позволяет сохранить контроль туше и динамику открытия клапанов, присущие органам с механической трактурой, а также способствует электрическому управлению регистрами труб.

2. Материалы и методы исследования

2.1 Методы исследования

Для изучения поставленных задач задействованы разные методы, среди которых особое значение имеют исторический, сравнительный и аналитический. Исторический метод позволил восстановить хронологию появления отечественных органов в республике с различными типами трактур. Их анализ дал возможность глубоко изучить строение инструментов. Сравнительный подход способствовал выработке критериев для сопоставления концепции органов и осуществлению их классификации.

2.2 Материалы исследования

Материалом исследования послужили фото и видео органов Казахстана, консультации с настройщиками инструментов, а также беседы с исполнителями в разных городах республики. Для детального рассмотрения избраны следующие инструменты: орган в Большом концертном зале им. Е. Рахмадиева и учебный цифровой инструменты в Казахской национальной консерватории им. Курмангазы, пневматический орган в Римско-католическом приходе Святого Иосифа, орган в Казахской государственной филармонии им. Жамбыла и инструмент в Органном зале Казахского национального университета искусств.

В качестве важнейших критериев отбора инструментария выступили востребованность инструментов в педагогической и концертной деятельности и принципы устройства: содержание регистров в диспозиции, наполненное различными тембрами, и наличие вспомогательных механизмов, напрямую влияющих на

выразительные возможности инструмента. Примечательно, что исследуемые органы являются показательными с точки зрения внешнего облика, закономерностей строения и управления. Они практически подтверждают найденные нами теоретические положения о конструкции инструментов, на конкретном примере демонстрируя особенности того или иного типа трактуры.

Обзор литературы

Специальная литература, посвященная классификации органов Казахстана как самостоятельному феномену в музыкальном искусстве страны, отсутствует. К числу трудов, непосредственно связанных с тематикой исследования, относится статья Г. Несипбаева, где рассматриваются предпосылки возникновения отечественной органной школы (Несипбаев, 2004). Наиболее информативными в плане краткого обзора о появлении органов в республике оказались работы Л. Латышовой (Латышова, 2021).

Существенный вклад в разработку изучаемой проблемы внесли изыскания ученых об органостроении других стран. К ним относятся научные труды М. Моисеевой и М. Чебуркиной, способствовавшие раскрытию понятия национальной органной школы как направления в инструментальной музыке, определению ее основополагающих черт, а также выявлению механизмов взаимодействия органных исполнительских традиций с различными национальными композиторскими школами, опираясь на органостроение (Моисеева, 2010, Чебуркина, 2013).

В изучении вопросов классификации органов важное значение имеют статьи А. Панова, посвященные истории западноевропейского органного искусства и особенностям его органостроения (Панов, 2006, Панов, 2010). Особую ценность представляет его анализ отдельно взятых инструментов, а также рекомендации автора по использованию готовых регистровых комбинаций при интерпретации органной музыки (Панов, 1993, Панов, 2012а, Панов, 2012б).

3. Обсуждение

Органы с механической трактурой.

Как известно, механическая трактура представляет собой аутентичный тип органной игровой и регистровой трактуры. Являясь эталонной, она позволяет исполнять широкий круг сочинений, относящихся к различным эпохам. Ее отличительная особенность состоит в отсутствии «запаздывания» звука. Данная трактура основана на механической связи всех элементов управления инструмента с винтладами и трубами. Так, шляйфы на винтладе (верхняя дощечка ящика, открывающая доступ к трубам при манипуляции включении регистров) связаны с рукоятками на кафедре посредством рычагов и тяжей, тогда как для соединения клавиш клавиатур с тоновыми клапанами существуют абстракты – небольшие деревянные планки, передающие импульс от нажатия до появления звука.

Обращаясь к исполнительству, отметим, что механическая трактура при игре дает достаточно конкретные тактильные ощущения от движения абстрактов и позволяет ощущать все тонкости появления звука. Сказанное открывает возможность органисту различать исполнительские приёмы и рационально использовать их, получая взамен быструю обратную связь с инструментом. Данная конструкция способствует лучшему контролю за органом в процессе выступления.

Из шести органов в Казахстане с механической трактурой четыре – представители немецких органостроительных фирм («Alexander Schuke» и «Hugo Mayer»), один – австрийской фирмы «Pfluger», один из Англии («Martin&Coate Oxford»). Примечательно, что пять из шести инструментов были впервые собраны в Казахстане, сконструированы по заказу музыкальных ВУЗов страны и Католического собора Караганды. Будучи новыми, они начали отсчет своего возраста с момента установки в республике. Все они считаются молодыми, т.к. по меркам, принятым в мировой практике, инструменты до 100 лет относятся к таковым.

Лишь английский орган лютеранского храма является повторно использованным. До момента появления в Казахстане, он служил в английской церкви, после чего был отремонтирован в Германии и привезен в 2022 году в Астану.

Ввиду отсутствия традиций собственного производства, предлагаем в рассмотрении органов с механической трактурой опираться на основы немецкого органостроения, как на наиболее близкий для Казахстана пример устройства инструмента.

Органы Германии построены по «принципу верков», подразумевающему, что каждый мануал по звуковому содержанию является абсолютно законченным и самостоятельным, отличается от других мануалов не только количеством регистров, но и их качеством – звуковой палитрой. Отметим, что интонировка основных регистров зачастую направлена на сольное звучание отдельных индивидуальных тембров, тогда как микстуры по большей части не примыкают к общему ансамблю голосов, а делают громче звучание органа. При этом их прямое предназначение – внедряться в центральный ряд звучания принципалов, делая линии прозрачными, что непосредственно отражается на фактуре полифонической ткани.

Изучая педальную клавиатуру в традициях немецкого органостроения, отметим ее индивидуальность и полнозвучие. Обычно, немецкая педаль содержит основательно выстроенный, вплоть до миктур, принципиальный ряд и солидный перечень язычковых регистров, подходящих как для соло, так и для регистровки звучания всего органа. Остается константной и форма педали – прямая, где все клавиши параллельны друг другу. Эта форма была изобретена немцами в XIV – XV веках и считается стандартом педали Ассоциации немецких строителей органов (Bund Deutscher Organbaumeister).

Таким образом, представленная диспозиция немецких инструментов позволяет воплощать динамическую контрастность и свободно менять регистровку. Органист легко может подготовить звучность каждой из клавиатур, чтобы в процессе исполнения самостоятельно переходить с одного мануала на другой. Независимость каждой клавиатуры, включая педаль, открывают перед исполнителем-органистом грандиозные перспективы в области динамических и тембровых экспериментов.

Остановимся более подробно на истории появления и строения одного из ярких образцов данной группы – концертном органе КНК им. Курмангазы.

Алматы – первый город Казахстана, где был установлен орган (Пахульский 2022). В 1967 году здесь появился инструмент фирмы «Alexander Schuke»* из Постдама (Германия) (рисунок 1). История установки «нового, несвойственного для азиатской культуры инструмента» оказалась сложной (Гавриленко, Нусупова 2022: 299).

Орган представляет собой концертный инструмент с игровой механической трактурой, двумя мануалами, педалью и 32 регистрами.

Рисунок 1 – Фото Концертного органа КНК им. Курмангазы

Целесообразно все регистры, составляющие диспозицию органа, классифицировать более детально с точки зрения их тембральной окраски, включая основные регистры (принципалы, флейтовые, штрайхеры, язычковые) и вспомогательные (аликвоты и микстуры).

Как известно, базис полной звучности любого органа составляет ансамбль основных голосов, именуемых принципалами. В первом органе Казахстана принципальная пирамида представлена 8 регистрами – по три в педали и на первом мануале, два – на втором. Первый, самый низкий принципал на отдельном верке, имеет название «principal/prinzipal/prestant», остальные – обозначаются «oktave/octave/octav».

Так, в педали (Pedalwerk'e) находятся следующие принципальные регистры: Principal 16', Oktave 8' и Oktave 4', звучание педали органа имеет хорошую трехголосную основу. На первом мануале (Hauptwerk'e): Principal 8', Oktave 4' и Oktave 2'. Первый содержит три принципала, однако самый нижний из них определяется 8-ю футами и соответствует нотной записи, тогда как в педали самый низкий принципал – 16 футов. Принципалы на втором мануале (Unterwerk'e): Principal 4' и Oktave 2'. Их всего два, основной из них – 4 фута, второй – на октаву выше.

Изучив принципальную пирамиду данного органа, отметим ее безупречную выверенность и сбалансированность: 16 футов в педали гармонично сочетаются с основным 8-футовым принципалом на первом мануале и 4-футовым принципалом на втором мануале. Это сообщает звучанию принципального ряда ясность и строгость.

Орган «Alexander Schuke» чрезвычайно богат набором флейтовых регистров. В педали это Subbaß 16', Gedacktbaß 8' и Rohrflötenbaß 2'. Флейтовые регистры придают звучковому плану педали объем и способствуют равномерному заполнению акустики * «Alexander Schuke» – старинная органостроительная фирма, насчитывающая более 200 лет существования.

зала. На первом мануале закреплены четыре флейтовых тембра: Pommer 16', Dulzflöte 8', Rohrflöte 8' и Spitzflöte 4'. Все флейтовые регистры первого мануала дополняют звучание органа, обогащая его различными красками. Второй мануал содержит пять флейтовых тембров: Quintadena 8', Gedackt 8', Nachthorn 4', Blockflöte 2' и Sifflöte 1'. Флейтовые регистры второго мануала разнообразны по тембрам и сообщают особую колористическую выразительность, применяются сольно и в ансамбле.

Обратимся вспомогательным регистрам концертного органа консерватории. Аликвотов всего три: Nassat 2 2/3', Terz 1 3/5' и Quinte 1 1/3'. В педали они отсутствуют. Микстур четыре, они даны на каждом из верхов. В педали – Mixtur 5 f., на первом мануале – Mixtur 5-6 f. и Cymbel 4 f., на втором – Scharff 5 f.

Последняя группа регистров – язычковые. Их пять, они представлены на всех верхах органа. В педали это Posaune 16' и Trompete 8', на первом мануале – Trompete 8', на втором мануале – Dulcian 16' и Trichterregal 8'.

Проанализировав группы регистров Концертного органа консерватории, выявлено, что инструмент обладает всем необходимым набором тембральных красок, пригодных как для исполнения сольных мелодий на каждой из клавиатур, так и для громогласного звучания tutti всего органа.

Несмотря на масштабы инструмента, орган довольно хрупок в обращении и требует постоянного ухода и систематически проводимого ремонта, включающего переинтонировку. Инструмент был отреставрирован в 1990-е годы, в 2003г. его перенесли в новый концертный зал, где были учтены все требования для наилучшего функционирования.

В процессе релокации проводились консультации с профессором Г. Несипбаевым. Так, архитектурный проект вобрал в себя некоторые важные его рекомендации, способствующие улучшению акустики и общего звучания. В результате тембровая палитра чрезвычайно обогатилась. Сказанное преследовало цель создания условий для передачи звучания различных инструментов симфонического оркестра. При этом был сооружен специальный фундамент под органом для более прочной установки, оказывающий непосредственное влияние на качество воспроизведения звука.

Открытие нового зала состоялось 10 декабря 2004г. Год спустя была осуществлена реконструкция органа фирмой «Alexander Schuke». В 2020г. в консерватории начался ремонт Большого зала, во избежание загрязнения концертный орган закрыли (рисунок 2). Были разработаны специальные акустические мероприятия: в Большом зале удалили ковrolан, благодаря чему изменилась акустика и инструмент по своим тембро-колористическим возможностям стал более близок к звучанию органа католического собора.

Рисунок 2 – Орган в концертном зале консерватории, 2020 г.

19 марта 2022г. состоялось торжественное открытие Большого концертного зала им. Е. Рахмадиева КНК им. Курмангазы с участием органа. Данный инструмент в соответствии с его диспозицией относится к барочному типу инструментов. Однако, учитывая год его постройки (1967г.), логичнее будет называть его необарочным. Очевидно, что диспозиция хоть и тяготеет к барочному типу, но является настолько продуманной и полной, что на концертном органе консерватории можно свободно исполнять органную музыку любых эпох. Орган активно участвует в учебной и концертной деятельности консерватории.

Исследовав инструмент, отметим, что необарочный тип является оптимальным вариантом для освоения игры на органе. В виду того, что образование в органном классе консерватории основано на изучении мировых шедевров классической музыки, первоначальное знакомство с необарочной диспозицией позволяет сформировать у студентов, начинающих профессиональную деятельность, правильное слуховое восприятие регистров инструмента. Итак, концертный орган фирмы «Alexander Schucke» в Большом зале КНК им. Курмангазы восходит к богатым традициям немецких мастеров эпохи барокко.

Органы с пневматической трактурой.

Продолжая линию немецкого органостроения, подчеркнем, что именно в нем появились многие яркие изобретения, в числе которых реализация достоинств пневматического устройства, а также введение электрики в воздухонагнетательную систему органа. Особенность пневматической трактуры видится в том, что передача усилий от нажатия клавиши до открытия клапана осуществляется посредством воздушного давления. В сравнении с первым типом, у пневматики нет упругости и плавности механического рычага, позволяющего органисту тонко ощущать момент появления звука. Здесь необходимо обратиться к термину «druckpunkt», означающему момент повышенного напряжения на клавише из-за срабатывания механизма. В плане конструкции – это положение клавиши, когда усилие пальца преодолевает давление игровой пружины и воздуха в виндладе, после чего открывается клапан и подается звук. Пневматическая трактура гораздо более чувствительна к малейшим неточностям при игре. Неудобства при исполнении на данном типе трактуры часто обусловлены недостаточно отрегулированными клавишами без необходимой глубины нажатия, без надежного контакта с клапаном, что чревато опасностью играть нечисто, т.к. соседняя клавиша вызывает звук даже при легчайшем нажатии.

Рассмотрим инструмент в католической церкви Святого Иосифа с пневматической трактурой (Караганда).

Храм Римско-католического прихода – первая официально зарегистрированная католическая церковь Казахстана, проводящая богослужения.

Здание построено в 1978г. и внешне ничем не примечательно. Однако внутреннее убранство поражает красотой и великолепием (рисунок 3).

Избранный орган имеет литовское происхождение, документы об установке утеряны. По свидетельствам служителей церкви он был введен в эксплуатацию в 1978г., одновременно с открытием церкви. Орган – подарок верующих из Литвы Казахстану, по высказываниям настоятелей ему более 100 лет. При транспортировке некоторые трубы подверглись повреждению и сейчас не функционируют. Монтаж произведен немецкими мастерами, служившими в храме в то время.

Рисунок 3 – Римско-католический приход внутри

Это инструмент с пневматической трактурой, имеющий два мануала, педаль, 18 регистров и ряд копуляций.

Изучим группы регистров, составляющих диспозицию органа, с точки зрения тембров: основные регистры (принципалы, флейтовые, штрайхеры, язычковые), вспомогательные (аликвоты и микстуры). Принципиальная пирамида состоит из четырех регистров: Principalbas 8' в педали; Principal 8' и Octava 4' и на первом мануале; General principal 8' на втором мануале.

Рисунок 4 – Диспозиция органа прихода Св. Иосифа

Ряд основных лабиальных регистров продолжают флейтовые тембры: Subbas 16' и Octava bas 4' в педали; Bordun 16', Bordun 8', Superoctava 2' и Fleita 4' на первом мануале; Sp. fleita 4' на второй мануале. В органе присутствуют регистры из семейства штрайхеров (Viola 8', Fugara 4' и Neoline 8') и регистр-гибрид (Gemshorn 4').

Помимо основных регистров имеются вспомогательные звучания: Kvinta 2 2/3', Mixtura 3 f. и Voxceo festis D'. Орган карагандинского католического прихода не содержит языковых регистров.

Дополнительные устройства представлены стандартными копулами, а также суб и супер копуляциями.

Литовское происхождение инструмента подтверждается названиями регистров, не свойственных общепринятым определениям тембров в европейской органной традиции. Например, определение «Fleita» в данном органе будет соответствовать названию «Flöte» в немецком органостроении, регистр «Mixtura» принято в Европе обозначать «Mixtur», а «Bordun» – «Burdon».

Сейчас орган нуждается в ремонте: из 18 регистров работают лишь несколько, и даже они не полностью охватывают клавиатуру. Трубы расстроены, некоторые клавиши западают. На первом мануале действуют четыре регистра – Principal 8), Burdon 8), Viola 8), Fleita 4), в педали могут звучать только скопулированные регистры с первого мануала*. Второй мануал полностью не функционирует. По мнению настоятеля, отца Юрия, следящего за инструментом, орган не подлежит настройке по причине его почтенного возраста и первоначально неудовлетворительного состояния на момент прибытия в Казахстан.

Подчеркнем, что орган католического прихода Святого Иосифа используется исключительно в богослужениях. В литургии в качестве органиста принимает участие одна из прихожан – Мария, получившая базовое фортепианное образование.

Электрическая трактура.

Электрика была привнесена в устройство органа немецкими мастерами. Цель нововведения – получение необходимого количества и различного давления воздуха. К качественно новому этапу органного мышления привели поиски в сфере необычных звучаний. Базирующееся на художественных завоеваниях эпохи романтизма, органостроение этого периода фиксирует иные принципы, ставшие фундаментальными в XX – XXI веках.

К изменениям в устройстве органа, касающихся внедрения электроники относится появление внутренних мини-компьютеров, передающих информацию от манипуляций органиста во время исполнения за пультом органа к появлению звука в трубах. Подобный механизм характеризуется прямой передачей сигнала к электромеханическому реле открытия-закрытия клапана посредством импульса постоянного тока в электрической цепи. Это единственный тип трактуры, не подразумевающий каких-либо ограничений по взаиморасположению и количеству регистров в органе.

Именно таким типом внутренней конструкции обладает орган в Казахской государственной филармонии им. Жамбыла в Алматы, являясь уникальным инструментом. (рисунок 5).

* Короткий отрывок звучания инструмента – <https://youtube.com/shorts/HxLWAH-MPLE?feature=share>

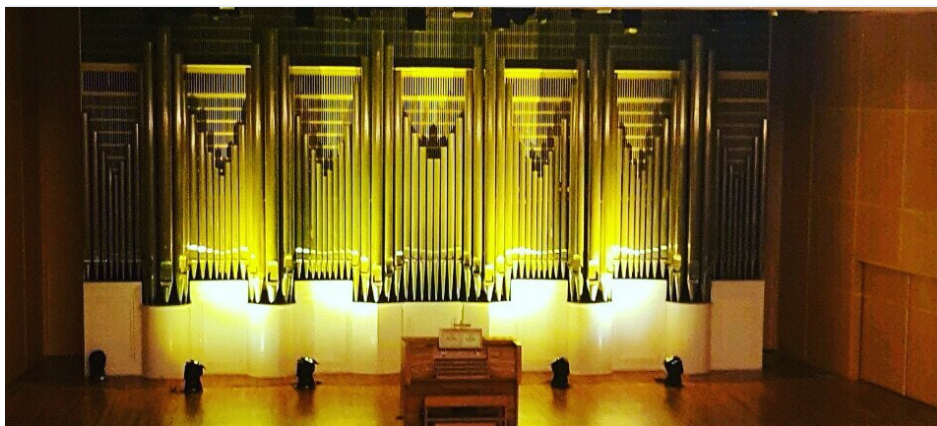

Рисунок 5 – Орган в Казахской государственной филармонии им. Жамбыла

В 1988 году в Алматы появился большой концертный орган симфонического типа. Для его приема в 1987г. в Чехословакию отправились В. Тебенихин и его ученик Е. Перебеев, а позже состоялось торжественное открытие. Интонировщиком органа филармонии оказался опытный мастер Ян Кастера, продемонстрировавшего ответственное и серьезное отношение к настройке инструмента, продуманно составив его диспозицию. Орган филармонии – один из удачных опусов Rieger-kloss.

Исследуемый орган имеет полностью электронную трактуру: игровая и регистровая механическая части связаны с кафедрой посредством электрических коммутаторов. Таким образом, при музицировании на Rieger-kloss есть одно большое преимущество – кафедра способна передвигаться по сцене, что оказывает положительное влияние

на ощущения органиста. Исполнитель может более тонко подбирать регистровку для интерпретаций, руководствуясь слуховыми восприятиями непосредственно со стороны зала, а не находясь практически внутри органа, как это обычно бывает, когда инструмент имеет механическую трактуру и, соответственно, неподвижный органный пульт.

Концертный орган филармонии обладает невероятными возможностями в техническом и художественном плане: 4 мануала, педаль, швеллер на втором и третьем мануалах, вальце, 4 свободные, две дополнительные свободные педальные комбинации и три свободные комбинации (рисунок 6).

Рисунок 6 – Кафедра органа Казахской государственной филармонии им. Жамбыла

Орган «Rieger-kloss» филармонии обладает роскошной диспозицией тембров (74 регистра) большого симфонического оркестра. Рассмотрим каждую из групп.

Принципиальная пирамида, состоящая из 13 регистров, распределена, как и положено, по всем пяти веркам: два принципала в педали (Principal 16», Oktave 8»), четыре – на первом мануале (Principal 16», Principal 8», Oktave 4», Spitzoctave 2»), четыре – на втором (Principal 8», Principal 4», Oktave 2», Superoktave 1»), два – на третьем (Principal 8», Oktave 4»), один – на четвёртом (Oktave 4»).

Группа флейтовых представлена в органе филармонии во всем великолепии. В педали – Maior Bass 32», Subbass 16», Burdon 16», Bassflöte 8», Choralbass 4», Blockflöte 4» и Bauernflöte 2». На первом мануале флейтовые регистры представлены четырьмя наименованиями: Stillgedackt 16», Rohrflöte 8», Zartflöte 8» и Koppelflöte 4». На втором мануале их столько же: Gedackt 8», Quintadena 8», Kleingedackt 4» и Spitzflöte 2». На третьем мануале флейтовые регистры выражены пятью позициями: Burdon 16», Flaut maior 8», Flaut harm. 4», Querflöte 2», Flautino 1» и Gedacktflöte 8». В итоге, становится ясно, насколько разнообразным и ярким может быть звучание группы деревянных духовых.

Перечислим регистры группы штрихеров, имитирующих струнные инструменты: Violon 16» в педали, Gambit 8» на первом мануале, Viola 8» на втором мануале, Salicional 8» и Violino 4» на третьем мануале. В Концертном органе филармонии присутствуют регистры, относящиеся в классификации групп сразу к двум семействам, – флейтовых и штрихеров, это Gemshorn 8» и Schwebung 8».

Проанализировав основные регистры лабиальной группы труб органа филармонии, очевидно, что инструмент обладает достаточными звуковыми возможностями для solo и tutti.

Обратимся к вспомогательным голосам органа – аликвотам и микстурам. Первых всего пять: Quinte 10 2/3», Quinte 2 2/3», Quinte 1 1/3», Nasard 2 2/3» и Terz 1 3/5». Примечательно, что микстур достаточно большое количество. Это 13 наименований, равномерно расположенных на всех пяти верках: Rauschbass 4f. 51/3», Mixtur 5f. 2 2/3», Mixtur maior 5f. 2», Scharf 5f. 1», Oktav Cimbels 2f. 1/2», Sesquialter 2-3 f. 2 2/3», Mixtur minor 4f. 2/3», Obertöne 3f. 2/7», Mixtur 5f. 1 1/3», Terzcimbels 3f. 1/3», Rauschpfeife 4f. 2 2/3», Terzepta 1-2f. 1 3/5» и Mixtur 4f. 1». Итак, звучание основных лабиальных регистров дополняется звучанием аликвотов и миктур, вследствие чего инструмент может звучать мощно и громко.

Последняя группа представлена язычковыми регистрами. Язычковые в педали: Bombarde 16», Fagott Trem. 16», Trompete 8» и Klarine 4»; на первом мануале: Trompete 16» и Trompete 8»; на втором: Dulcianregal 16» и Krummhorn 8»; на третьем: Fagott 16», Trompete harm. 8», Оboe 8», Vox Humana 8» и Clairon 4»; на четвертом мануале: Solo Trompete 8» и Solo Trompete 4».

Как видно из анализа регистров, данный орган обладает поразительными тембровыми возможностями для воплощения художественных задач любой сложности. На инструменте можно играть органную музыку самых разнообразных эпох, направлений и жанров, у него нет ограничений в исполнении, все музыкальные полотна будут звучать величественно и масштабно.

Огромное количество регистров и исключительное разнообразие тембров, наличие 32-футовых регистров и обилие оркестровых звучностей в диспозиции, объем и размер – все это дает право отнести орган филармонии к симфоническому типу инструментов. Ежемесячно в Казахской государственной филармонии им. Жамбыла проводятся концерты органной музыки. Ведущими солистами являются Габит и Адиль Несипбаевы, хранителем – Виктор Васильев.

Отметим, что органостроитель может чувствовать себя настоящим мастером-художником лишь тогда, когда находит наиболее полное воплощение своих идей в исполнительской деятельности музыканта. В этом смысле роль ведущего органиста Г. Несипбаева в процессе реконструкции инструмента представляется весьма значимой.

В 2007г. чешские мастера, приступив к реставрации органа, произвели общую очистку инструмента, заменили электромеханическую систему управления и органную кафедру, появился второй швеллерный ящик на втором мануале, а также секвенцер, супер- и суб- копуляции. Ремонт завершился весной 2008 года. По своим эстетическим, исполнительским, тембровым возможностям и качественным характеристикам данный инструмент стал совершенно иным, значительно преобразившись. Сейчас в нем установлены два мощных процессора, обладающие вспомогательными функциями и имеющие около 10000 регистровых комбинаций в памяти. Инструмент получил высокие оценки органостроителей, исполнителей, отметивших, что в результате реставрации удалось добиться органичного баланса между тембровыми возможностями органа и акустикой концертного зала филармонии им. Жамбыла.

Для этого мастерами была разработана оптимальная пространственная схема органа и его величина. Работа специалистов была направлена на решение акустических задач формирования инструмента и, соответственно, создаваемого им звукового поля в зале. Определив данный комплекс вопросов (расположение органа в зале, размещение комплексов труб внутри инструмента, положение пульта), они перешли к проблеме вычисления оптимальных мензур (параметров труб), зависящих также и от ожидаемой акустики зала. Благодаря предпринятым манипуляциям, орган зазвучал более естественно, его стало хорошо слышно с разных ракурсов.

В 2017 г. немецкие мастера провели частичный ремонт и переинтонировку органа филармонии. За эти годы было проведено 4 фестиваля «Весенний Алматы», куда съезжались органисты из Польши, Германии, Туркмении, России, США.

На сегодняшний день орган «Rieger-Kloss» в Казахской государственной филармонии им. Жамбыла – самый большой орган в Центрально-Азиатском регионе по количеству звучащих регистров. Следует отметить его сходство с образцами из французского органостроения, что выражается во внешнем различии с органами из Германии. Во французских аналогах, обычно, комбинационные и копуляционные механизмы приводятся в движение рычагами ног, тогда как немецкие органостроители предоставляют для этих целей обилие кнопочных мануальных включателей. В этой связи инструмент филармонии близок к стандартам французского органа. Углубимся в это сравнение более подробно.

Французское органостроение характеризуется следованием трем традициям, сложившимся на протяжении нескольких веков. Во-первых, приемы нарастания звучания существенно отличаются от немецких. У французов *crescendo* и *diminuendo* основываются на соединении и разъединении мануалов, а не на системе вальце, как в немецких органах, когда кресцено опиралось на шаблонное увеличение звучностей. Во-вторых, одной из характерных черт французского органостроительства являются «anches» – рычаги в педали с готовым звучанием набора регистров, смеси язычковых и микстур. Третья характерная черта – богатый по звучанию и набору регистров третий мануал со швеллером, позволяющий достигать существенный вес в нарастании звучности всего органа.

В филармоническом органе присутствуют первый и третий перечисленные признаки. Конечно, не следует упускать из виду факт, что «Rieger-kloss» построен чехословацкой фирмой, именно поэтому у него не столь много общего с элементами французских аналогов.

Примечательно, что французские органы имеют клавиши немного меньше немецких по размеру, а мануалы находятся по высоте ближе друг к другу. Подобное устройство рассчитано для облегчения переходов с мануала на мануал. Отдельно отметим педаль. Ее общая поверхность слегка выгнута, а форма – сферична, что кардинально отличает ее от немецкой, с традициями строения прямой педали. Задумавшись о более удобном расположении клавиш педали и сопоставив его с моделью движения ног при игре, становится очевидным, что закругленная педаль является более комфортной и естественной для исполнителя. Именно такой формы педаль находится в органе Казахской государственной филармонии им. Жамбыла, что еще раз подтверждает близость инструмента к нормам органостроения Франции.

Соответственно, произведенный анализ показывает, что исследуемый орган по своему устройству более схож с французским органостроением, чем с немецким. Резюмируя, можно утверждать, что все перечисленные тонкости, восходящие к французской традиции и нашедшие применение в филармоническом органе в Алматы, несомненно, оказали позитивное влияние на обогащение звуковой эффективности инструмента.

Однако, исследуя электрическую трактуру органа филармонии, отметим имеющийся недостаток – это разрыв «обратной связи» пальца органиста и воздушного клапана, вследствие чего может появиться задержка звука за счёт времени срабатывания электрических реле клапанов и коммутатора-распределителя. В настоящее время подобный тип трактуры всё чаще вытесняется электро-механической.

Органы с комбинированной (смешанной) трактурой.

Инструмент со смешанной трактурой представляет собой пример комбинированной работы внутреннего механизма. Различают сочетание механической и пневматической типов (встречается крайне редко), электропневматической и электромеханической. В процессе творческих изысканий органостроителей рождались самые разные опыты. К наиболее удачным трактурам можно отнести электромеханическую, соединяющую в себе легкость передачи импульсов от исполнителя к появлению звука и позволяющую охватывать большой объем регистров, благодаря чему значительно

увеличивается способность органа к новаторству в сфере тембро-колористических красок. В Казахстане лишь один инструмент относится к данному типу трактуры – это концертный орган в КазНУИ.

Органное искусство Астаны начинает отсчет своей деятельности с 2005г. – с момента установки первого органа немецкой органостроительной фирмы «Hugo Mayer» в КазНУИ. Органный зал ВУЗа построили специально для исследуемого инструмента, с соблюдением всех технических требований. Для наилучшего просчета акустических данных приглашение получили специалисты из Омска, для более гармоничного звучания органа под сцену положили несколько тонн стекла (за отсутствием хрусталя), по примеру мастеров, построивших Рахманиновский зал МГК им. П.Чайковского.

Орган «Hugo Mayer» весит около 4-5 тонн, имеет комбинированную, электро-механическую трактуру, 3 мануала и 48 регистров (рисунок 7).

Рисунок 7 – Концертный орган «Hugo Mayer» в Органном зале КазНУИ

Остановимся на каждой из регистровых групп – принципалы, флейтовые, штрайхеры, аликвоты, микстуры и язычковые.

Принципальная пирамида включает семь позиций: Principalbass 16' и Octavbass 8' в педали; Prestant 16', Principal 8' и Octave 4' на первом мануале; Principal 4' на втором и Geigenprincipal 4' на третьем.

Более разнообразна группа флейтовых регистров. В педали это Subbass 16', Weitgedackt 8', Choralbass 4' и Astanaflöte 2'. На первом мануале встречаются два голоса из семейства флейтовых – Konzertflöte 8' и Superoctave 2'. На втором – находятся три флейтовых тона: Quintation 8', Holzgedeckt 8' и Rohrflöte 4'. Третий мануал обогащен четырьмя флейтовыми регистрами: Bourdon 16', Cor de nuit 8', Flûte traversière 4' и Doublette 2'.

Помимо основных лабиальных и флейтовых регистров, концертный орган КазНУИ имеет регистры из семейства штрайхеров, имитирующих звучание струнных

инструментов. Их всего три, это Gamba 8', Voix celeste 8 и Salicional 8'. В педали и на втором мануале штрайхеров нет. Однако присутствуют два регистра-гибрида, чья окраска схожа с тембрами флейты и струнных: Koppelflöte 4' и Gemshorn 2'.

Перейдем к аликвотам и микстурам, которые не принято использовать самостоятельно, а следует совмещать с основными регистрами. Аликвотов, «зафиксированных» обертонов, на всех клавиатурах органа, включая педаль, пять: Quintbass 10 2/3', Quinte 2 2/3', Larigot 1 1/3', Nasard 2 2/3' и Tierce 1 3/5'. Микстур – шесть. Они способны дополнить громогласное звучание концертного органа, разбавив его строгое октавное звучание «гроздьями» обертонов: Hintersatz 4 f. 2 2/3', Mixtur 4-5 f. 1 1/3', Cornett 5 f. 8', Sesquilter 2 f. 2 2/3', Symbel 3 f. 2/3' и Plein jeu 4-5 f. 2'.

Инструмент содержит двенадцать язычковых регистров. Это Kontraposaune 32', Posaune 16' и Trompette 8' в педали; Trompette 8', Bourdon 8' и Bombarde 16' на первом мануале; Cromorne 8' на втором мануале и пять регистров на третьем мануале: Hautbois 8', Diapason 8', Basson 16', Trompette harm. 8', Clairon harm. 4'.

Проанализировав диспозицию концертного органа Астаны, отметим ее художественно продуманную структуру и масштаб. Значительное количество регистров, предназначенных для проведения сольных голосов, а также насыщенный ряд основных лабиальных и язычковых регистров дают возможность органу звучать гармонично. Впечатляет солидный состав разнообразных копул, среди которых помимо базовых, непременно присутствующих в любом классически выстроенном органе, есть также супер- и суб-копуляции, позволяющие переносить звучность на октаву ниже или выше при копулировании.

Многочисленное звучание голосов «Hugo Mayer» находится в органичном единстве, замечательно сочетаясь в разных комбинациях. Внешне привлекательный, орган представляет собой эстетически-звуковую ценность. Вследствие богатства тембров и разнообразия их конфигураций, «Hugo Mayer» обладает настолько поразительными возможностями имитации других инструментов, что даже самая незамысловатая одноголосная мелодия, преобразуется в удивительное сочинение, яркость восприятия которого подкрепляется мощностью звучания и изумительным внешним видом инструмента.

Орган «Hugo Mayer» 2005г. активно используется в концертной и учебной деятельности Астаны. Благодаря систематическим выступлениям органистов ВУЗа, а также гастролирующих музыкантов, концертная жизнь столицы насыщена и представлена обширным спектром органной музыки.

Цифровые органы.

Первый образец классического цифрового органа появился в конце 1970-х годов. Такой инструмент функционирует на основе применения технологий сэмплирования звука органа. Хотя его звуковые характеристики не сопоставимы с качеством звука трубного органа, электронный инструмент обладает бесспорными достоинствами:

– зачастую цифровой орган содержит максимальное количество регистров, соответствующих разным стилям, поэтому исполнителю доступно стилистически выдержанное исполнение произведений барокко, романтического или симфонического склада;

- существует возможность записи исполнения;
- имеются динамики и вход для наушников, позволяющие управлять громкостью звучания; при богослужении к инструменту можно подключить динамики для акустического заполнения пространства церкви, при самостоятельных занятиях использовать наушники;
- компактность и небольшие габариты;
- доступная стоимость и относительно недорогое обслуживание;
- эрзац-орган не нуждается в настройке.

Остановимся на принципе его работы, рассмотрев электронный орган в 331 классе КНК им. Курмангазы голландской фирмы «Content D4330», установленному в 2009 г. (рисунок 8).

Учебный цифровой орган «Content D4330» КНК им. Курмангазы имеет два мануала, педаль, 31 регистр и дополнительное устройство швеллер. Рассмотрим каждую группу диспозиции. Принципиальная пирамида электронного органа консерватории состоит из четырех регистров: Oktave 8' в педали; Principal 8', Oktave 4' и Oktave 2' на первом мануале; на втором мануале принципы отсутствуют.

Рисунок 8 – Электронный орган в 331 классе КНК им. Курмангазы

Более показательным по комплектации является семейство флейтовых регистров, содержащее десять наименований и «разбавляющее» строгое звучание принципалов на всех верхах. В педали это Subbass 16', Gedackt 8' и Choralbass 4'; на главном мануале Quintadena 16', Rohrflöte 8' и Flöte 4'; на вспомогательном мануале Holzgedackt 8', Nachthorn 4', Waldflöte 2' и Sifflöte 1'. В избранном органе присутствуют регистры из группы штрайхеров: Violin 8', Viola di Gamba 8' и Voix céleste 8'.

Аликвотов четыре, они расположены только на мануальных клавиатурах: Quinte 2 2/3', Nasat 2 2/3', Terz 1 3/5' и Quinte 1 1/3'. Микстур – три, они тоже отсутствуют в педали, это Cornett 3 f., Mixtur 4 f. и Scharff 3 f.

Диспозиция цифрового органа обогащена семью языковыми регистрами: Posaune 16', Trompete 8', Klarine 4', Fagott 16', Trompete 8', Dulcian 8' и Vox humana 8'.

Как видно из расположения, регистровый набор электронного органа достаточно многолик. Здесь представлены все три группы лабиальных регистров: принципалы, изобилие флейтовых, а также штрайхеры. Интересными с точки зрения наполнения диспозиции являются тембры Voix celeste («Небесный голос») и Vox humana («Человеческий голос»). Внушительное количество язычковых регистров открывает возможность студентам детально ознакомиться с каждым из них. Помимо основных регистров в диспозиции показаны и вспомогательные.

Электронный орган в 331 классе КНК им. Курмангазы активно задействуется в учебном процессе. Наличие швеллера помогает студентам научиться свободно обращаться с ним.

Относительно вопроса ухода за инструментом, стоит отметить, что, как и механические органы, цифровой эрзац не требует настройки из-за отсутствия труб. Однако, могут возникать проблемы, касающиеся электроники. Так, в 2021г. была проведена ревизия инструмента: заменены резинки на клапанах для более качественной работы клавиш, прочищен корпус органа.

Важно подчеркнуть, что в мировой органной практике существует специальная должность, полномочия которой определяются обслуживанием инструмента, включая систематическую подстройку. Хранитель трех органов консерватории – Аркадий Черкасов. В его обязанности входит наблюдение за состоянием инструментов, настройка и поддержание всех необходимых условий для их благополучной деятельности.

4. Результат исследования

Примечательно, что в мировой музыкальной практике не существует двух одинаковых органов. Каждый из них уникален, имеет свой неповторимый набор регистров и оригинальный стиль звучания. В этой связи, изучение проблем органостроения и классификации инструментов обретает особую актуальность.

Для более ясного понимания строения органа обратимся к некоторым составным частям инструмента и их взаимодействию между собой. Устройство органа можно разделить на три основных сегмента: воздухонагнетательный механизм, кафедра и трубы. К воздухонагнетательному механизму относятся мотор, магазинный мех, воздуховоды и виндлады – все детали строения, участвующие в появлении и передаче воздуха.

Органная кафедра представляет собой мануалы и педаль, рукоятки или переключатели регистров, пюпитр, зеркало, т.е. все средства управления. Перед кафедрой устанавливается скамья для органиста, здесь же располагается выключатель органа.

Трубы органа многочисленны и разнообразны. Они могут иметь различный материал изготовления, форму и конструкцию. Определенные трубы, объединенные по тембру звучания, составляют регистры, находящиеся на той или иной клавиатуре органа.

Подчеркнем, собственной органостроительной фирмы в республике не существует. Исторически сложилось, что Казахстан – центральноазиатская страна с восточным менталитетом и мышлением. В этой связи орган для казахской музыкальной культуры является привнесённым инструментом, потому не имеет персонального производства. Безусловным лидером по изготовлению установленных органов на территории республики выступает Германия, ее фирмам принадлежит авторство шести инструментов. Англия и Литва подарили Казахстану три и два органа соответственно (диаграмма №1).

Диаграмма 1 – Количество органов в Казахстане разных стран-производителей.

Проанализировав конструкцию шестнадцати инструментов Казахстана и избрав в качестве главного критерия классификации их внутреннее строение, разделим исследуемые органы на пять групп (диаграмма №2):

- Органы с механической трактурой;
- Инструменты с пневматической трактурой;
- Электрический тип трактуры в устройстве;
- Органы со смешанным (комбинированным) типом конструкции;
- Цифровые эрзац-органы.

Диаграмма 2 – Классификация органов Казахстана по типам трактур.

К органам Казахстана с механической трактурой относятся шесть инструментов:

- Концертный орган в Большом концертном зале им. Е. Рахмадиева Казахской национальной консерватории им. Курмангазы, Алматы (1967*, «Alexander Schuke», ор.383);

* Число, стоящее рядом с наименованием органа, сообщает о годе установки инструмента в Казахстане. Указание двух лет (через символ «слэш») свидетельствует о том, что данный орган был построен в другой стране (первая дата – год установки за рубежом) и лишь потом привезен в РК (вторая дата – появление в Казахстане). В списке значатся инструменты, чей настоящий возраст, к сожалению, неизвестен, он обозначен символом «?».

- Учебный орган в 122 классе Казахской национальной консерватории им. Курмангазы, Алматы (1971, «Alexander Schuke», op. 417);
- Учебный орган в 207 классе Казахского национального университета искусств, Астана (2007, «Hugo Mayer», op. 405);
- Учебный орган в 208 классе Казахского национального университета искусств, Астана (2007, «Hugo Mayer»);
- Церковный орган в Римско-католическом кафедральном соборе Пресвятой Девы Марии Фатимской Матери всех народов, Караганда (2010, «Pflüger Orgelbau GmbH»);
- Церковный орган в Евангелическо-Лютеранском храме Христа Спасителя, Астана (1883/2022, «Martin&Coate Oxford»).

С пневматической трактурой в стране функционирует четыре церковных инструмента:

- Орган в Римско-католическом приходе святого Иосифа, Караганда (?/1978, литовское происхождение);
- Орган в монастыре Кармелиток Босых, Караганда (?/2000, «Walcker»);
- Орган в Римско-Католическом приходе Доброго Пастыря, Актобе (?/1979, литовское происхождение);
- Орган в Римско-католическом приходе Святого Антония Падуанского, Кокшетау (1948/1999, «Ludwik Saganowski»).

К электрическому типу трактуры в Казахстане относится один инструмент:

- Концертный орган в Казахской государственной филармонии им. Жамбыла (1988, «Rieger-kloss»).

Один орган связан со смешанным типом трактуры:

- Концертный инструмент в Органном зале Казахского национального университета искусств, Астана (2005, «Hugo Mayer», op.396).

Цифровых эрзац-органов четыре:

- Электронный орган в Приходе Матери Божией Неустанной Помощи, Астана (2001, «Protégé by Allen»);
- Электронный орган в 331 классе Казахской национальной консерватории им. Курмангазы, Алматы (2009, «Content D4330»);
- Электронный орган в Римско-католическом приходе Рождества Пресвятой Богородицы, Шахтинск (?/2018, «Viscount»);
- Электронный орган в Римско-католическом приходе Святого Иосифа, Алматы (?/2022, «Viscount»).

Более подробно остановимся на понятиях трактур и внутреннем устройстве показательных инструментов вышеупомянутых групп.

5. Заключение

Исследуя органостроение Казахстана, напомним, что собственной фирмы, занимающейся созданием инструментов, в стране не имеется. В разных городах функционируют шестнадцать органов (Алматы, Астана, Караганда, Шахтинск, Актобе и Кокшетау). Из общего числа инструментов четыре являются эрзац-органами цифрового типа, двенадцать – трубчатые. Лидирующей страной по производству трубчатых органов Казахстана предстает Германия (фирмы «Alexander Schuke»,

«Hugo Mayer»), достойно демонстрируя традиции немецкого органостроения. Среди фирм цифровых органов особенно популярна английская фирма «Viscount» – мировой лидер в производстве электронных инструментов.

Трубчатые органы можно систематизировать по видам трактур. Из двенадцати позиций в Казахстане шесть органов составляют инструменты с механической трактурой, четыре – с пневматической, один – с электронной, один – с комбинированным видом.

При множественности и разнородности видов, характеризующих инструментарий отечественных органов, обилие разных названий регистров все же скрывает порой сходные принципы их построения, что позволяет провести параллели между регистровыми названиями и выявить некоторые общие принципы органных диспозиций.

Таковыми конгруэнтными особенностями строения диспозиций являются:

- наличие основного (16' или 8') и октавных (4', 2', 1') принципалов; указанный принципал может также иметь нижнее октавное удвоение (32');
- дублирование принципалов на той же высоте одной или двумя флейтами (обозначаются по-разному: Subbas, Gedacktbas, Rohrflotenbas, Choralbass, Bourdon, Pommer, Dulzflote, Rohrflote, Spitzflote, Gedackt, Nachthorn, Blockflote, Sifflothe, Gemshorn, Holzgedeckt, Sifflet, Doublette, Hohlflote, Clairon, Traversflote, Schwebung, Oboe);
- существование регистров с двойными рядами труб (Nassat/Nasard, Sesquialtera) и микстур (Mixtur, Cymbel, Scharff);
- обилие квинтовых звучностей (Quintadena, Quinte) и высоких аликвотов (Terz, Cornett);
- присутствие язычковых тембров (Posaune, Trompete, Dulcian, Fagott, Bombarde, Krummhorn, Regal).

Однако ключевой особенностью органов Казахстана остается их многогранность. Базирующиеся на 8- или 16-футовой основе инструменты имеют весьма разноплановый характер; количество и качество регистров значительно варьируются от одного инструмента к другому.

Мастерство исполнения оттачивается в Казахстане в КНК им. Курмангазы (Алматы) и в КазНУИ (Астана). Астанинская органная школа динамично развивается, несмотря на более сжатый отрезок бытования в сравнении с алмагинской. Регулярно проводятся концерты органной музыки, в Католическом и Лютеранском храмах звучат произведения как во время богослужений, так и на музыкальных мероприятиях. Органы Астаны представлены в светском и в церковном направлениях. Имея один концертный орган, два учебных и два инструмента, применяемых в богослужениях, органостроение столицы охватывает широкий спектр инструментария.

Исследуя алмагинские органы, особо отметим их качество и многообразие. В Алматы находятся пять инструментов, из которых два – действующих концертных органа, что расценивается как солидное достижение. Неobarочный орган консерватории и симфонический орган филармонии свидетельствуют о необычайной прозорливости, профессионализме органистов того времени, осуществлявших планирование и реализацию проекта от заказа инструмента до его установки. Тщательная проработка ими предварительных расчетов обусловила богатейший

выбор регистров. Оба величественных органа Алматы систематически участвуют в концертной деятельности и способны воспроизвести звучание симфонического оркестра. На органе «Rieger-kloss» выступают солисты филармонии Адиль и Габит Несипбаевы, инструмент «Alexander Schuke» задействован в выступлениях студентов и преподавателей КНК им. Курмангазы. На необарочном инструменте исторически ориентировано звучит музыка добарокко и барокко, обучение построено на изучении мировых шедевров классического органного наследия. Симфонический орган позволяет исполнять сочинения самых разных стилей, но опусы, созданные в эпоху романтизма, оказываются гораздо ближе к аутентичному направлению исполнительского искусства. Сказанному способствует набор регистров и наличие разнообразных вспомогательных устройств. В консерватории активно функционирует органский класс: на двух учебных инструментах проводятся занятия.

Один инструмент в Алматы выполняет свои функции в духовной сфере, участвуя в литургиях Римско-католического прихода Святого Иосифа. Несмотря на цифровой тип, его звучание содействует естественному вхождению в процесс богослужения.

Отметим достаточно хорошее состояние и качество инструментов. Органы поддерживаются настройщиками, мелкие дефекты устраняются оперативно. Безусловно, алматинским концертным органам в ближайшее десятилетие не помешает основательный ремонт, предполагающий полную чистку инструментов, переинтонировку труб и замену устаревших регистров на новые.

Таким образом, в статье предпринято исследование исторической эволюции конструкции органов в Казахстане, благодаря изменению которых становятся возможны поиски новых средств исполнительской выразительности. Ведя концертную практику на органе, вне зависимости от типа трактуры, рекомендуем ориентироваться на естественные художественные ресурсы инструмента, не взирая на постоянно растущие возможности большего воздухообеспечения. Музыканты не должны увлекаться чрезмерными воздушными потоками, которые предоставляют современные органы, превращающими инструмент в «громогласного монстра». В этой связи, органисты должны стремиться к благородному звучанию органа, при каждом выступлении подтверждать высокое звание «короля» музыкальных инструментов, которое, в свою очередь, обусловлено внушительными размерами, великолепным диапазоном звучания и неповторимым богатством тембров.

Литература:

1. Гавриленко И.А., Нусупова А.С. К проблеме становления национального органного искусства Казахстана (1967-1974 гг.). «Keruen» 77 (4) 2022. – С.293-308. ISSN: 2078-8134 | eISSN: 2790-7066. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-24>
2. De Peque Leoz Í. (2018) Organ Building in Bilbao in the Nineteenth Century: Documentary Contributions / Revista de Musicologia. – Vol. 41, No. 2. pp. 539-565. DOI: 10.2307/26554764.
3. Зарецкий Д.Ф., Панов А.А., Кравчун П.Н. Органы Санкт-Петербургской консерватории // Органное искусство. Выпуск №4. – 2007. – С. 35-54.
4. Латышова Л.В. Органный инструментарий в Казахстане: хронология, функциональность и технические характеристики / Доклад на Международной научной конференции «Исполнительское искусство: история, теория, методология» 5-6 апреля 2021 г. / Новосибирская государственная консерватория им. М.И. Глинки, Новосибирск, Россия. <https://www.youtube.com/watch?v=BPJOsH9vkdC>.

5. Моисеева М.А. Органное искусство Испании эпохи Высокого Возрождения и барокко: диссертация ... кандидата искусствоведения: 17.00.02 / Моисеева Мария Александровна; [Место защиты: Моск. гос. консерватория им. П.И. Чайковского]. – Москва, 2010. – 285 с.: ил. РГБ ОД, 61 12-17/24.
6. Несипбаев Г.Т. Секция органа / Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, 60 лет. – Алматы, Asu anima, 2004. – С. 57-63.
7. Panov A. (2012) Jérôme-Joseph de Momigny and the Classical French Organ Registration // Journal of the Royal College of Organists. – №5.
8. Панов А.А. Компетентность в органостроении и содержание своего инструмента в хорошем состоянии (Д.Г. Тюрк о «наиважнейших обязанностях органиста») // От барокко к романтизму. Музыкальные эпохи и стили: эстетика, поэтика, исполнительская интерпретация. Сборник статей. – Научно-издательский центр «Московская консерватория», 2010. – С. 111-127.
9. Панов А.А. Практика немецкого органиста XII-XVIII столетий в зеркале исторических документов: диссертация ... доктора искусствоведения: 17.00.02 / Панов Алексей Анатольевич; [Место защиты: Моск. гос. консерватория им. П.И. Чайковского]. – Москва, 2006. – 733 с.
10. Панов А.А. Принципы регистровки во французской органной музыке XVII-XVIII столетий / Казань: Казанская государственная консерватория им. Н.Г. Жиганова, 1993. – 49 с.
11. Панов А.А. Регистровка в немецкой органной музыке XVII-XVIII веков / Лекция по истории органного искусства. – Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing, 2012. – 160 с.
12. Фильм «Казахская национальная консерватория им. Курмангазы» к 60-летию юбилею, реж. А. Пахульский. – Студия «Волшебная гора», Алматы-Москва, 2022. https://youtu.be/_QxZVYt77cI.
13. Чебуркина М.Н. Французское органное искусство Барокко: музыка, органостроение, исполнительство: диссертация ... доктора искусствоведения: 17.00.02 / Чебуркина Марина Николаевна; [Место защиты: Моск. гос. консерватория им. П.И. Чайковского]. – Москва, 2013. – 874 с.

References:

1. Cheburkina M. (2013) French Baroque organ art: music, organ building, performance. – Moscow: Moscow State Conservatory, PhD Thesis. – 874 p. (in Russ)
2. De Peque Leoz Í. (2018) Organ Building in Bilbao in the Nineteenth Century: Documentary Contributions / Revista de Musicologia. – Vol. 41, No. 2. pp. 539-565. DOI: 10.2307/26554764. (in Eng)
3. The film “Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy” to the 60th anniversary, directed by A. Pahulsky. – Magic Mountain Studio, Almaty-Moscow, 2022. https://youtu.be/_QxZVYt77cI. (in Russ)
4. Gavrilenko I., Nussupova A. (2022) On the problem of the formation of national organ art in Kazakhstan (1967–1974). *The Scientific Journal «Keruen»* 77 (4). pp. 293-308. ISSN: 2078-8134 | eISSN: 2790-7066. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-24> (in Russ)
5. Latyshova L. (2021) Organ instruments in Kazakhstan: chronology, functionality and technical characteristics / Report at the International Scientific Conference “Performing Arts: History, theory, methodology” 5-6 of April, 2021 / Novosibirsk State Conservatory named after M.I. Glinka, Novosibirsk, Russia. <https://www.youtube.com/watch?v=BPJOsH9vkdC>. (in Russ)
6. Moiseeva M. (2010) Organ art of Spain of the High Renaissance and Baroque. – Moscow, Moscow State Conservatory, PhD Thesis. – 285 p. (in Russ)
7. Nesipbayev G. (2004) Organ Section / Kurmangazy Kazakh National Conservatory, 60 Years Old., Editor-Compiler Gabit Nesipbayev. – Almaty, Asu anima. pp. 57–63. (in Russ)
8. Panov A. (2012) Jérôme-Joseph de Momigny and the Classical French Organ Registration // Journal of the Royal College of Organists. – №5. (in Eng)
9. Panov A. (2010) Competence in organ building and the maintenance of your instrument in good condition (D.G. Turk about “the most important duties of an organist”) // From Baroque to romanticism. Musical epochs and styles: aesthetics, poetics, performance interpretation. Collection of articles. – Research and Publishing Center “Moscow Conservatory”. pp. 111-127. (in Russ)
10. Panov A. (2006) The practice of the German organist of the XII-XVIII centuries in the mirror of historical documents. – Moscow, Moscow State Conservatory, PhD Thesis. – 733 p. (in Russ)
11. Panov A. (1993) Principles of registration in French organ music of the XVII-XVIII centuries / Kazan: Kazan State Conservatory named after N.G. Zhiganov. – 49 p. (in Russ)
12. Panov A. (2012) Registration in the German organ music of the XVII-XVIII centuries / Lecture on the history of organ art. – Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing. – 160 p. (in Russ)
13. Zaretsky D., Panov A., Kravchun P. (2007) Organs of the St. Petersburg Conservatory // Organ art. Issue №4. pp. 35-54. (in Russ)

А.Б. Кенджакулова^{1*}, Ж.С. Кайынбаева²

¹М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

²М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал, Қазақстан

E-mail: ¹ainura8883@mail.ru, ²zhannatarlan@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-8559-6429, ²0000-0001-6773-1623

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ӨНЕР ЖӘНЕ ОНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК МӘДЕНИЕТТЕГІ ОРНЫ

Аңдатпа. Мақала қазіргі бейнелеу өнеріндегі авангардтық ағым-бағыттарға арналған. Қазіргі заманғы өнер деп аталатын бұл жаңа ағымның бір түрі перформанс пен инсталляция шығармаларын зерттеуге бағытталған. Концептуалды өнерде жұмыс жасайтын суретшілер шығармашылығы кеңінен қарастырылып, инсталляциялары мен перформанстарына кешенді талдау жасалды. Қазіргі өнердегі перформанстың түр тарихы мен типологиялық ерекшелігін қарастыра келе, перформанстың негізгі төрт элементі, түрлері мен өзіндік даралығы зерттелді. Қазақстанның қазіргі заманғы өнері, оның ішінде перформанстың қарқынды дамуы тәуелсіздік кезеңімен тұспа-тұс келгені жайында сөз қозғалып, отандық концептуалды өнерге шолу жасалды. 90-жылдары трансавангард қозғалысының негізін тұрғызған «Қызыл трактор» тобының көркем суреті, инсталляциялары мен перформанстары, графикасы сипатталып. Заманауи суретшілер отандық «Адуғ-асрап» тобының мүшелері – Алия Абубакирова, Гүлмарал Тәтгібай, Бейбіт Әсемқұл, Наталья Лигай, Жеңіс Нұртасұлы суреткерлігі талданды. Сонымен қатар, әлемдік бейнелеу өнеріндегі перформанс пен инсталляция терминдеріне шолу жасалып, әлем өнертануындағы бұл терминдердің анықтамалары беріліп суретшілер перформанстары мен инсталляциялары сарапталды. Заманауи бейнелеу өнеріне келген перформанс, инсталляция ұғымдарының жаңа термин болып бекітілгендігін негіздейтін теориялық ғылыми еңбектер мен авангардтық өнердің өкілдері алыс-жақын шетелден И.Кляйн, В.Аккончи, Г.Нич, К.Бурден, Й.Оно, Й.Бойс, ресейлік О.Кулик, М.Абрамович, В.Зарян сынды өнерпаздардың шығармашылығы да назардан тыс қалмады.

Алғыс: Мақала AP14871030 «Қазіргі Қазақстан мәдениетіндегі интермедиялдық феномені. Теориялық негіздері мен көркемдік тәжірибелері» атты гранттық ғылыми-зерттеу жобасы аясында әзірленді.

Кілт сөздер: қазіргі заманғы өнер, концептуалды өнер, перформанс, ультраперформанс, инсталляция, интернет-перформанс, квест-перформанс.

А.Б. Кенджакулова^{1*}, Ж.С. Кайынбаева²

¹Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

²Западно-Казахстанский Государственный Университет имени М. Утемисова,

Уральск, Казахстан

E-mail: ¹ainura8883@mail.ru, ²zhannatarlan@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-8559-6429, ²0000-0001-6773-1623

Современное искусство и его место в общественной культуре

Аннотация. Статья посвящена авангардным течениям в современном изобразительном искусстве. Этот новый тип течения, известный как современное искусство, фокусируется на изучении перформансов и инсталляций. Широко рассмотрены работы художников, работающих в концептуальном искусстве,

проведен комплексный анализ инсталляций и перформансов. Рассматривая первобытную историю и типологическую специфику перформанса в современном искусстве, были изучены четыре основных элемента перформанса, типы и самобытность. Речь шла о том, что современное искусство Казахстана, в том числе стремительное развитие перформанса, совпало с периодом независимости, был проведен обзор отечественного концептуального искусства. Описана художественная картина, инсталляции и перформансы, графика группы «красный трактор», положившей начало трансавангардскому движению в 90-е годы. Проанализированы картины современных художников-членов отечественной группы «Адыр – аспан» - Алии Абубакировой, Гульмарала Таттибая, Бейбита Асемкула, Натальи Лигай, Жениса Нуртасулы. Кроме того, был проведен обзор терминов перформанс и инсталляция в мировом изобразительном искусстве, даны определения этих терминов в мировом искусствоведении, проанализированы перформансы и инсталляции художников. Рассмотрены теоретико-научные труды, которые обосновывают закрепление понятий перформанс, инсталляция в современном изобразительном искусстве новым термином, а также не остались без внимания представители художники авангардного искусства из дальнего и ближнего зарубежья И. Кляйн, В. Аккончи, Г.Нич, К.Бурден, Й. Оно, Й.Бойс, россияне О.Кулик, М. Абрамович, В. Зарян.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках грантового проекта AP14871030 «Феномен интермедальности в современной культуре Казахстана. Теоретические основы и художественные практики».

Ключевые слова: современное искусство, концептуальное искусство, перформанс, ультраперформанс, инсталляция, интернет-перформанс, квест-перформанс.

A.B. Kenjakulova^{1*}, Zh.S. Kaynbaeva²

¹M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

²M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan,

E-mail: ¹ainura8883@mail.ru, ²zhannatarlan@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-8559-6429, ²0000-0001-6773-1623

Contemporary art and its place in public culture

Abstract. The article is devoted to the avant-garde trends in modern visual art. This new type of movement, known as contemporary art, focuses on the study of performances and installations. The works of artists working in conceptual art are widely considered, a comprehensive analysis of installations and performances is carried out. Considering the primitive history and typological specifics of performance in modern art, four main elements of performance, types and identity were studied. It was said that the modern art of Kazakhstan, including the rapid development of performance, coincided with the period of independence, and a review of domestic conceptual art was conducted. The article describes the artistic painting, installations and performances, graphics of the Red Tractor group, which initiated the trans-Avant-Garde movement in the 90s. The paintings of contemporary artists - members of the national group «Адыр – аспан» - Aliya Abubakirova, Gulmaral Tattibai, Beibit Asemkul, Natalia Ligai, Zhenis Nurtasula are analyzed. In addition, an overview of the terms performance and installation in the world of fine art was conducted, definitions of these terms in world art criticism were given, performances and installations of artists were analyzed. Theoretical and scientific works that substantiate the consolidation of the concepts of performance, installation in modern visual art with a new term are considered, as well as representatives of avant-garde artists from far and near abroad I. Klein, V. Akkonchi, G. Nich, K. Bourdain, J. Ono, J.Boyce, russians O. Kulik, M. Abramovich, V. Zoryan.

Acknowledgments: The article was prepared within the framework of the grant project AP14871030 «The phenomenon of intermediality in modern culture of Kazakhstan. Theoretical foundations and artistic practices».

Keywords: contemporary art, conceptual art, performance, ultra performance, installation, internet performance, quest performance.

1. Кіріспе

XX ғасырдың ең күрделі және түсініксіз өнер түрлерінің бірі – перформанс (*ағылш. performance-орындау, ұсыну, орындау*) шығарманы белгілі бір жерде, белгілі бір уақытта суретшінің немесе топтың әрекеттерінен құралған қойылым. Қазіргі заманғы өнердің түрлері – перформанс жобалары көрерменнің көз жауын алып, бірден тамсана кететін дәстүрлі өнер түрінен алшақтау, мұнда суретшінің ішкі жан дүниесі күрделі формада беріледі, яғни, көркем пластика өзгеріп, әртүрлі стильдердің бір арнада кездесуі көрермен санасын шатастыруы мүмкін, бірақ суретшінің көтерген әлеуметтік-мәдени тақырыбы бірер минуттардан соң ойға қонымды секілді болып көрінері анық, осы тұста өнертанушылардың пікіріне назар аударатын болсақ: «Язык современного искусства становится очень сложным, выразительным, насыщенным эмоциями и тайным смыслом, нуждающимся в интуиции искусствоведа в роли историка, теоретика, пророка, который может определить художественную значимость произведения и потенциал художника. Важным становится стремление мастера через сугубо личное высказывание, через познание собственного экзистенциалистского выбора определить этические ценности всего нашего общества, обращаясь именно к возможностям диалога разных источников» деп толықтыруымызға болады (Шарипова, 2021:181).

Әлемдік тәжірибеге сүйене отырып, перформансты негізгі төрт элементке бөліп қарастыруға болады: уақыт, орын, суретші және көрермен. Ультраперформанс – бұл қазіргі заманғы өнердің жаңа түрі, онда туынды суретшінің немесе топтың белгілі бір жерде сол уақытта жасаған әрекеттерінен тұрады. Театр, би, музыка, цирк қойылымдары және т. б. сияқты дәстүрлі өнер түрлері де кейде перформанс деп аталады, алайда заманауи өнерде «перформанс» термині авангардтық және концептуалды өнер түрлерінде кеңінен пайдаланылады.

Перформанс футуристердің, дадаистердің, сайқымазақтардың, көше театрының қойылымдарынан туындаған өнер түрі. Перформанс - бұл көрерменге әсер етудің және арандатушылықтың ерекше тәсілі болып табылады. Бұл терминді де бірнеше түрге бөліп қарауға болады, мысалы:

1. Перформанс-арт - өнер туындысын жасаудың негізі құралы суретші немесе суретші тәні.

2. Халық қойылымы (перформанс). Қатысушылар ретінде көптеген көрермендерді тарта отырып, жаппай қойылым жасалады. Мысалға шерулер, демонстрациялар немесе флешмобтар болуы мүмкін.

3. Интернет-перформанс. Бүкіл әлем бойынша көрермендерге бейне жабдықтар арқылы онлайн режимінде таратылатын әрекет.

4. Квест-перформанс. Негізінде, декорация мен сюжеті бар театрландырылған қойылым (ойын) деуге келеді. Ол қойылымда жалданған актерлер перформанс қатысушыларына түрлі эмоционалды әсер беріп, сол перформанстың шындыққа жанасатынындай көңіл-күй сыйлайтын ерекше түрі, көбінесе *horror* жанрында кездеседі.

«Перформанс» термині алғаш рет композитор Дж. Кейдждің «4 <33» композициясымен танылды. Ол сахнада «4 <33» деп аталатын композициясын орындап

шыққан (туындының ұзақтығы 4 минут 33 секундты құрайды). Жоғарыда аталған перформанстың түрлері жалпылама өнерде кездесе, бейнелеу өнеріндегі перформанс 1960 жылдардың басында жанр ретінде кең қанат жая бастады. Авангардтық өнердің бастауында алыс-жақын шетелден И.Кляйн, В.Аккончи, Г.Нич, К.Бурден, Й.Оно, Й.Бойс болса, ресейлік О.Кулик, М.Абрамович, В.Зарян сынды өнерпаздарды алғашқылардың бірі ретінде тануға болады.

Әлемдік тәжірибедегі перформанс 1972 жылы қойылған Джозеф Бойстың «Қасқыр: мен Американы жақсы көремін, ал Америка мені...» атты перформансымен танылған. Дж.Бойстың бұл құбылысы дәстүрлі өнерден алшақтау еді... Дж.Бойс Нью-Йоркке әуежайдан жедел жәрдем көлігімен Рене Блок галереясының залына киізге оранған зембілде жеткізіліп, үш күн бойы ол бір кішкентай бөлмеде жабайы койотпен өткізген. Шопан бейнесіндегі суретші қалың, сұр киіз көрпеге бүркенген күйінде сабанға жатып, койот екеуі бір-бірін аңдумен өткізген үшкүндік «амал» жасаған.

Үш күннен кейін Дж.Бойс өзіне үйреніп қалған жануарды құшақтап, Америка жерін баспаған күйінде әуежайға жедел жәрдем көмегімен жеткізіледі. Суретшінің айтуынша: «мен өзімді оқшаулағым келді, өзімді қорғағым келді, Америкада койоттан басқа ештеңе көрмедім» (ZenkoFoundation) деген. Дж.Бойстың мұндай іс-әрекетін қазақи таныммен жобаласақ, халық емшілері түрлі ару-сырқауға, жарақатқа киіз күйдіріп басқанын білеміз. Сонымен қатар, адам ауруын «малға көшіру» деген де ем түрі кездеседі. Суретшінің бұл әрекеті осы халық еміне ұқсас екендігін байқау қиын емес. Халық арасында киіздің әртүрлі тән ауруын емдейтін қасиетіне қандай сенімді болсақ, жан «жарасын» жазуға да себепші болғанын Дж.Бойстың осы ерекше шығармасынан, перформансынан анық көруге болады. Шығарманың ерекшелігі де осылай айқындалып тұр.

Дж.Бойс. «Қасқыр: мен Американы жақсы көремін, ал Америка мені...». 1972

Перформанс заманауи өнердің трансформациялануына айтарлықтай үлес қосты, өнер мен оның функцияларын қабылдауды өзгертті. «Трансформации в искусстве сопровождались и серьезными изменениями в отношении к искусству самого общества, его роли и места в новой этнокультурной среде потребителей искусства, что вызвало появление новых критериев в творческом процессе и его восприятия. Вместе с тем, интенсивность творческих процессов опережала процесс их осмысления и

оценки, что стало превращаться в одну из актуальных проблем как теории, так и практики» (Кобжанова, 2017:247) автордың бұл пікірі ойымызды нақтылай түседі.

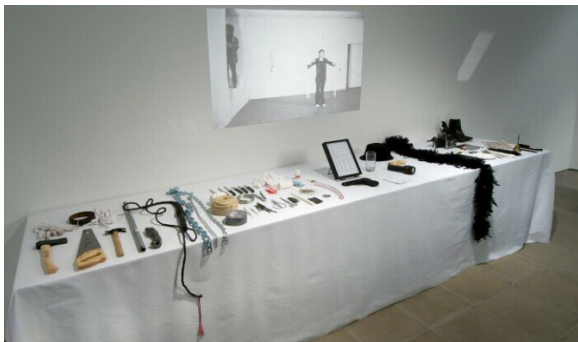
Марина Абрамович сияқты суретшілер өз денелерін экспрессивтіліктің негізгі құралы және физикалық, эмоционалды төзімділіктің шегін зерттей отырып, перформанс бағытын келесі деңгейге көтерді.

М.Абрамовичтің «Ритм 0» жұмысының негізгі идеясы – көрерменнің психо-эмоционалды күйін бақылау, олардың іс-әрекеті. Автордың 1974 жылы таныстырған «Ритм 0» перформансында орындаушы мен көрермендер арасындағы өзара байланыстың шегін тексеру үшін ұйымдастырылған ең күрделі және танымал қойылымдарының бірі (Артхроника, 2009).

М.Абрамович «Ритм 0» 1974

Қойылым барысында М.Абрамович үстелге адамдар қалағанынша пайдалана алатын 72 затты құрайтын әртүрлі заттарды қойып шығады: қайшы, пышақ, қамшы және тіпті бір патронды мылтық болды.

М.Абрамович «Ритм 0» 1974

Суретші көрермендерге оның денесі мен қозғалысын алты сағат бойы басқаруға мүмкіндік берді. Бастапқыда көрермендер тек бақылаушы болса, бірер уақыттан кейін көрермен агрессивті күйде суретші денесімен эксперименттер жасай бастады. Перформанстың түпкі идеясына мән берсек: егер сіз шешім қабылдауды көпшілікке

қалдырсаңыз, адам аяусыз «тілгілеп», тіпті өлтіруі де мүмкін екеніндігін осы қойылымнан көре аламыз. Бұл шығармада адамның ішкі дүниесінің өзгеруі де суреттеліп тұр.

2. Зерттеу әдістері мен материалдар.

2.1 Зерттеу әдістері

Мақала тақырыбына сәйкес өнертану ғылымындағы ағым-бағыттарды түсіндіруде *анализ жасау әдісі* – зерттеу нысанын және оның қасиеттері мен белгілеріне жіктеуде кеңінен қолданылса, әлемдік өнертану саласындағы ғылыми басылымдардағы жалпылама тұжырымнан жеке тұжырым жасап, қорыту үшін *дедукция әдісі* тиімді пайдаланылды, суретші-перформаторлардың өзіндік стилистикалық ерекшелігін анықтауда, шығармаларына анализ жасауда – *формалық-стильдік талдау* жүргізілді, сонымен қатар, *салыстырмалы зерттеу әдісі* Қазақстанның авангардтық өнерінің даму үрдістерін әлемдік контексте қарастыруға мүмкіндік бере алды. Сонымен қатар, *Performance studies* пәнаралық зерттеу саласы – перформанстың мәдени-әлеуметтік рөлін анықтауда басымдылыққа алынды.

2.2 Материалдарға сипаттама

«Performance art» концептуалды өнер түрлерінің алдыңғы қатарына шыға бастады деуге бірнеше себептер бар. «Performance» жанрында көптеген топтар мен зерттеу орталықтар пайда бола бастады. Отандық бұл өнер түрінің форматы енді қалыптаса бастады, ал, «performance» термині батыс өнерінде ХХ ғасырда бекітілген.

Халықаралық деңгейге көтерілген өнер түрі соңғы онжылдықта бірнеше ғылыми-теориялық еңбектермен жылдан-жылға толықтырыла түсуде. Перформанстың дамуы мен орындалуына бағытталған батыстың теориялық еңбектері де басты назарда – Роузли Голдбергтің «Искусство перформанса. От футуризма до наших дней» (Голдберг, 2019), Эрика Фишер-Лихтенің «Эстетика перформативности» (Фишер-Лихте, 2015), Ричард Шехнердің «Теория перформанса» (Шехнер, 2020) және Клэр Бишоптың «Искусственный ад» (Бишоп, 2018) монографиялары осының дәлелі.

3. Талқылау

Қазақстанның қазіргі заманғы өнерінің, оның ішінде перформанстың қарқынды дамуы тәуелсіздік кезеңімен тұспа-тұс келеді деуге болады. Соңғы онжылдықта осы өнер түрі әлеуметтік мәдени ортада белсенділік танытып, көрермендерінің өнерге деген көзқарасын жаңа сатыға көтере түсті.

Қазіргі өнертану саласындағы шығармашыл топ өкілдерінің тақырыбы күрделі өзгеріске ұшараған, жаңа зерттеу стратегиялары пайда болады, сұрақтар мен зерттеу тақырыптарының ауқымы кеңейеді (Келсінбек, 2023: 226).

Кенестік дәуір құлдырағаннан кейін Тәуелсіздік кезеңі тұсында отандық өнер көптеген жылдар бойы цензурадағы тақырыптарға батыл қадам жасап, өнерді өз тілінде «сөйлете» бастады. Осы дәуірдегі отандық суретшілер әлеуметтік-тұрмыстық тақырыптарда жұмыс жасаған, мысалға, қылқалам шеберлерінің мәңгілік тақырыбына айналған фольклор, суретшілердің қай заманда болмасын қайнар көзі, елінің әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрін суреттеуде шабыттанған мекені болғандығы аға буыннан мирас болып қалған көркемсуреттерден көреміз. Алайда, саясат қазақ тарихын бейнелейтін шығармашылық туындыларда идеологиялық тыйым салғандығын да айта кету керек (Шарипова, 2022).

«Мінсіз ер-тоқым» (1997) перформансының авторы - кескіндеме, перформанс, инсталляция, видео-артта белсенді жұмыс істеген Рустам Халфин. Перформанста суретші пластикалық материалға саз балшықты пайдаланады. Бұнда - аттың үстіне саз балшық жағып шабандозды жалаңаштай отырғызған бейнесінің көрінісін байқаймыз. Осылайша «мінсіз ер-тоқым» пайда болды.

Танымал трансавангардистер - Виталий Симаков, Саид Атабеков, Смайыл Баялиев, Асхат Ахмедьяров, Молдақұл Нарымбетов бастаған «Қызыл трактор» дербес тобы. Олар бірнеше рет отандық және шетелдік көрермендерге өздерінің батыл шығармаларымен танымал болды. Бұл топтың негізгі идеясы архаика, исламға дейінгі дәуір, шаманизмді таныту еді. Топ өкілдері шамандар мен бақсылар, халық емшілері, дервиштерге қызығушылығын өз шығармаларына арқау етті.

Қызыл трактор «Тазарту». 2018

90-жылдардың басынан бері белсенді еңбек етіп жүрген «Қызыл трактор» мүшелері, трансавангард қозғалысының негізін салушылар, 2018 жылы Нью-Йоркте өткен көрмеде өздерінің үш жүзге жуық экспонатын қойған, олардың түрі де сан алуан - көркем сурет, графика, инсталляциялар, перформанстар. Осы көрмеде «Қызыл трактор» тобы «Тазарту» атты өзінің танымал перформанстарының бірін ұсынды.

Бүгінгі таңда заманауи өнер түрлерінде жұмыс жасап жүрген суретшілер қатары аз емес. Олардың ішінде «Aduг-aspan» тобын ерекше атап өтсек.

Бұл топты Наталья Лигай, Бейбіт Әсемқұл, Гүлмарал Тәттібай, Алия Қанибекова, Жәніс Нұртасұлы сияқты суретшілер құрайды.

Бұрынғы атауы KADMII Қызыл қазіргі «Aduг-aspan» тобы 2016 жылы Астана қаласының Ұлттық музейінде Жер-Ана перформансын ұсынды. Медициналық қорғаныш киімдерін кигендер Шымылдықта 25 метрлік кимешек киіп отырған «Жер ана» образындағы кейіпкерді залалсыздандыру жұмыстарын жасап жатқан көрінісін байқауға болады. Мұнда суретшілердің алған басты тақырыбы – қоршаған ортаның табиғи жағдайын жақсарту, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану, табиғи байлықтарды сақтау және көркейтуді. Мағынасы табиғат пен қоғамның өзара үйлесімді әрекетін жалғастыруға бағытталған. Қоршаған ортаны қорғау – қоғам мен табиғаттың гармониялық қарым-қатынасын қамтамасыз ету.

2023 жылы дәл осы топтың экологиялық мәселелерді көтеретін тақырыпта орындалған тағы бір жұмысы – «Шалқыма» деп аталады.

«Aduг-aspaн» «Шалқыма». 2023

Перформанс Астанадағы Талдыкөл тақырыбын қозғайды. 3-4 жыл бойы дауға айналған кіші Талдыкөл маңындағы құрылысты тоқтату мақсатында табиғат жанашырлары дабыл қағып көлдің жағдайына назар аударту үшін жасалған шаралар еді. Бұл көл туралы қоғам пікірі кереғар екендігі шығарманың тақырыбынан да айқындалып тұр.

«Aduг-aspaн» тобының келесі жұмысы 2023 жылы Астана көшелерінде орындалған «Көрінбейтін суретші» (Невидимка). Перформанстың идеясы отандық суретшілердің Заң алдындағы, Суретші құқығы қорғалмағандығы жайлы еді. «Aduг-aspaн» өкілдерінің бұл акциясының салмағы да ауыр, себебі өнер қайраткерлерінің ойында жүрген мәселесін көтерген: біріншісі, суретшінің қоғамдық ортадағы рөлі болса, екінші мәселесі, бейнелеу өнеріне жаны жақын, талантты жасөспірімдерге мәдениет ошағы, нақтырақ айтсақ – бейнелеу өнері академиясын салып беруді сұрамақ мақсатында шеруге шыққан.

«Aduг-aspaн» Көрінбейтін суретші. 2023

Перформансты тамашалаған қарапайым халық қолдап та жатты. Наразылық танып жатқан қарапайым халық та болды. Үрейленген жұрттың мұндай наразылығын түсінуге де болады, себебі мұндай көріністер қала тіршілігінде күнде бола бермейді.

Перформер-суретші Гүлмарал Тәттібай 2023 жылы орындаған «Ел ана» перформансында ХХ ғасырдың басынан бүгінгі күнге дейінгі 7 тағдырлы кезеңді 7 оқиғаны сөйлете білді.

Мұнда түрлі тарихи оқиғаның куәгері болған 32 шапан қойылған. Тарихтан сыр шертіп тұрған көне шапанның бірі 1940 жылы тігілген десе-ді. Осы «Ел ана» қойылымындағы шапандардың басым бөлігі Ақмола облысындағы Мәдениет ауылының тұрғындарынан жиналған. Ерекше атап кететін жәйт, Гүлмарал Тәттібаеваның *шапандар топтамасы* бұған дейін Германия, Қытай және Түркия жұртшылығына ұсынылған еді.

Гүлмарал Тәттібай. Шапандар топтамасы

Бұдан бөлек, суретшінің таңдаулы қылқалам туындылары Венгрия, Түркия, Оңтүстік Корея, Латвия, Голландия, Ресей, Йордания, Ұлыбритания және Қытайдың көрмелерінде қойылған.

«Ел ана» перформансының мазмұны қазақ әйелдерінің тағдырын заманауи тілмен сөйлете білуімен ерекшеленді. Қазақ әйелдері – үлкен феномен. Дала мәдениетіндегі қазақ әйелдеріне тән жігерлілік, табандылық, имандылықты пен төзімділік «Ел ана» перформансында кеңінен көрсетілген.

Г.Тәттібай «Ел ана». 2023

Әйел қауымының басынан кешірген жеті оқиғасы – ашаршылық пен ұлт-азаттық көтеріліс, тың игеру кезеңдері, Желтоқсан оқиғасы, 90- жылдардағы экономиканың күйреуі – әйелдер қауымының басына түскен үлкен сынақ еді. Осындай сынақтарда мойымаған әйел бейнесі заманауи көзқараспен тартымды берілген. Егер жай ғана тақырыппен шыққан картиналар болса, мұндай тартымды болар ма еді?.

Өнер үнемі өзгеріске ұшырап отырады – бұл заңдылық. Бүгінгі бейнелеу өнерінде әлеуметтік проблема, қоғам және адами құндылықтар тақырыбы суретшілерді бейжай қалдырмайтыны көңілге медеу болғандай әсер берді

4. Зерттеу нәтижелері

Бүгінде әлемдік көрмелерде өзінің заманауи өнерін танытып жүрген отандық суретшілер аз емес. Заманауи сурет өнері болып танылған инсталляция мен перформанс, фото-видео арт бағытындағы суретшілеріміздің батыл қадамдары өз көрермендерін бей-жай қалдырмайды. Көрмелерді аралап, үнсіз қайту емес, сол жерде суретшінің жан дүниесінің өз шығармасымен үндесуін байқай алуын да қамтамасыз етеді. Тағы бір ерекшелік: қоғамдағы болып жатқан мәселелердің батыл көріністері, бейнелеу өнеріндегі прогрестік бағыт. Бұл топтағы суретшілердің өнерге деген көзқарастары да басқаша. Олардың ойынша өнер арқылы адамды жақсы жолға тәрбиелеуге болады деу қателік.

Қазақстандағы заманауи өнерді насихаттаушы суретшілердің бірі Сырлыбек Бекботаевтың пікірінше «Өнерде мәжбүрлеуге жол жоқ». Өзінің заманауи сурет өнерінде танымалдылығын «Қызыл трактормен» байланыстырған суретші өз туындыларында ауылдағы әлі де кездесетін ақпараттық сауатсыздық, әлеуметтік жағдай, ел тарихынан көріністерді батыл бейнелеген. Оның «Қызыл сүзгі», «Қырғыз асуы», «Үлкен мәлімет» инсталляциялық туындыларын суретші мен көрерменнің диалогі деп те қарауға болады.

Заманауи өнердің тағы бір тобы Сәулет Жәнібек, Гүлмарал Тәттібаева, Айгерім Мажитханқызы сияқты жастармен толығып келе жатқаны көрерменін де, сыншыларды да қызықтыруда. Олар заманауи өнердің өміршеңдігін, кеңістік талғамайтынын, кез келген ортада үйлесім таба алатындығын дәлелдеуде.

5. Қорытынды

Ағымдағы жылдың 26-30 наурызы АР14871030 «Қазіргі Қазақстан мәдениетіндегі интермедиаалдылық феномен. Теориялық негіздері мен көркемдік тәжірибелер» жобасы аясында орындалған ғылыми іссапардың нәтижесінде Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Hassanat галереясы қорынан көптеген материалдар жиналып, осы мақаланың зерттеу нәтижесіне енгізілді.

Концептуалист суретші «Aдyг-aspaп» тобының мүшесі Гүлмарал Тәттібайдың жеке шеберханасына баруға да жол түсті. Суретші шеберханасындағы өзінің алтын қорындағы туындыларын көрсетіп, бірнеше жұмыстардың көшірмелерін алуға мүмкіндік берді. Сонымен бірге, «Aдyг-aspaп» тобының мүшелері Алия Қанибекова мен Бейбіт Әсемқұл шеберханасында да сұхбат алынып, материалдар жиналды. Жоғарыда есімі аталған суретшілердің шығармашылығы АР14871030 жобасы аясында жарық көретін ұжымдық монографияда толықтырылып ұсынылады.

Ел ордасы Астана қаласында заманауи өнерге қолдау көрсетілетіндігін де айта кету керек. Мұнда суретшілер еркін түрде перформанстар көрсетіп, видео-арт жасап, өз шығармашылық ортасын қала көшелерінен тапқан. Осындай батыл қадамның бірін Айгерім Мажитханқызы да көрсетуде. Оның «Қиын жол» видео-арт туындысы Италияда үздік отыз жұмысқа енген. Ал, айналада болып жатқан оқиғаларды «Жол белгілері» топтамасымен таңбалаған жұмыстары Воронеж қаласындағы ұлттық саябаққа қойылған. Бұл - бір ғана мысал.

Заманауи өнер өкілдерінің шығармалары адамның ішкі және сыртқы жан дүниесін байланыстыра отырып, сезімді сыртқа батыл шығара алуымен ерекшеленіп келеді. Олар өз туындылары арқылы күнделікті тіршілікті қоғамдық мәселелермен байланыстыра алады.

Жас суретшілердің бұл қадамдары әлі де талай «шедеврлерді» дүниеге әкелуі сөзсіз. Сондықтан да перформанс өнері түсініксіздіктен таң қалуға дейінгі аралықта өз шарықтау шегін тоқтатпақ емес. Қорытындай келе, бейнелеу өнері қай заманда болмасын қоғамдық сананың бір көрінісі болып отырады.

Әдебиеттер:

1. Бишоп К. Искусственный ад. Партиципаторное искусство и политика зрительства. – V-A-C- Press, 2020. – 528 с.
2. Голдберг Р. Искусство перформанса. От футуризма до наших дней. - М: Ad Marginem, 2019. 320 с.
3. Келсинбек, М., Шарипова, Д., Кобжанова, С. Мир вещей традиционной культуры в натюрморте казахстана и национально-культурное самопознание. *Keruen*, 81(4), 2023. Б. 260–284. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.4-21>
4. Кобжанова С.Ж. Перформанс и инсталляции в современном искусстве Казахстана // Изобразительное искусство Казахстана в контексте мирового художественного процесса (коллективная монография) – Алматы: ИЛИ МОН РК, 2017. – 312 с.
5. Марина Абрамович играет со смертью // Архроника – 2009. № 2/2009. – С.32-39.
6. Фишер-Лихте Э. Эстетика перформативности. – Канон+, 2015. – 384 с. ISBN 978-5-88373-670-3.
7. Шарипова Д.С., Кобжанова С.Ж., Кенджакулова А.Б. Интертекстуальность в современном искусстве Казахстана в аспекте культурной памяти // Вестник Казахского национального женского педагогического университета. 2021; (2). – С. 179-190. <https://doi.org/10.52512/2306-5079-2021-86-2-179-190>
8. Sharipova D.S., Tulenova A.I., Kenjakulova A.B., Kenzhebayeva L.A. (2022) Representation of the past in the fine arts of Kazakhstan through an appeal to national folklore (THE 1970s–2010s) // Terra Sebus. Т. 14. pp. 233 – 256. https://www.cclbsebes.ro/wp-content/uploads/2023/05/11_Dilyara_S_Sharipova_et_alii.pdf
9. Шехнер Р. Теория перформанса. – V-A-C- Press, 2020. – 488 с. ISBN 978-5-907183-08-7.
10. https://www.google.com/search?q=%D0%BA%D0%BE%D0%B9%D0%BE%D1%82+%D0%B1%D0%BE%D0%B9%D1%81&rlz=1C1YTUH_ruKZ1094KZ1094&oq=%D0%BA%D0%BE%D0%B9%D0%BE%D1%82+%D0%B1%D0%BE%D0%B9%D1%81&gs_lcrp=EgZjaHJvbWUyBggAEEUYOTIICAEQABgWGB4yCggCEAAyGAAQYogQyCggDEAAyGAAQYogQyBggEEEEYPNIBCjExOTczajBqMTWoAgmWAgE&sourceid=chrome&ie=UTF-8

References:

1. Bishop K. (2020) Artificial hell. Participatory art and the politics of spectatorship. – V-A-C-Press. – 528 p. (in Russ).
2. Goldberg R. (2019) The art of performance art. From futurism to the present day. – Moscow: Ad Marginem, 2019. – 320 p. (in Russ).

3. Kelsinbek M., Sharipova, D., Kobzhanova, S. (2023). The world of things of traditional culture in still life of Kazakhstan and national-cultural self-knowledge. *The Scientific Journal «Keruen», 81(4)*. pp. 260–284. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.4-21>
4. Kobzhanova S.J. (2017) Performance and installations in contemporary art of Kazakhstan //Fine art of Kazakhstan in the context of the world artistic process (collective monograph). – Almaty: OR the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. – 312 p. (in Russ).
5. Marina Abramovich plays with death // *Arthronika* – 2009. No. 2/2009. – pp. 32-39.
6. Fischer-Lichte E. (2015) The aesthetics of performativity. – Canon+. – 384 p. ISBN 978-5-88373-670-3. (in Russ).
7. Sharipova D.S., Kobzhanova S.J., Kenjakulova A.B. (2021) Intertextuality in contemporary art of Kazakhstan in the aspect of cultural memory // *Bulletin of the Kazakh National Women’s Pedagogical University; (2)*. – pp. 179-190. <https://doi.org/10.52512/2306-5079-2021-86-2-179-190> (in Russ).
8. Sharipova D.S., Tulenova A.I., Kenjakulova A.B., Kenzhebayeva L.A. (2022) Representation of the past in the fine arts of Kazakhstan through an appeal to national folklore (THE 1970s–2010s) // *Terra Sebus. T. 14*. – pp. 233 – 256. https://www.cclbsebes.ro/wp-content/uploads/2023/05/11_Dilyara_S_Sharipova_et_alii.pdf (in Eng)
9. Schechner R. (2020) *Theory of performance*. – V-A-C-Press. – 488 p. ISBN 978-5-907183-08-7 (in Russ)
10. https://www.google.com/search?q=%D0%BA%D0%BE%D0%B9%D0%BE%D1%82+%D0%B1%D0%BE%D0%B9%D1%81&rlz=1C1YTUH_ruKZ1094KZ1094&oq=%D0%BA%D0%BE%D0%B9%D0%BE%D1%82++%D0%B1%D0%BE%D0%B9%D1%81&gs_lcrp=EgZjaHJvbWUyBggAEEUYOTIICAEQABgWGB4yCggCEAAYgAQYogQyCggDEAAYgAQYogQyBggEEEUYPNIBCjExOTczajBqMTWoAgmwAgE&sourceid=chrome&ie=UTF-8 (in Russ)

М.Я. Сепп^{1*}, Д.Ж. Амирова², И.В. Олексенко³

^{1,2,3}Қазақстан Республикасының консерваториясының Курмангазы, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹maia1985@mail.ru, ²dinakz@yandex.ru, ³olexenkoi@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-8366-0263, ²0000-0002-7756-0773, ³0000-0002-5523-7537

ФОРТЕПИАННОЕ ИСКУССТВО В КОНТЕКСТЕ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ КАЗАХСТАНА

Аннотация. Статья посвящена фортепианному искусству Казахстана. Формирование и становление национальной фортепианной школы происходило в сложных исторических условиях. Авторами подчеркивается важность социокультурных факторов, которые оказали влияние на формирование академического музыкального искусства в республике. В то же время система музыкальных учреждений стала одним из главных условий развития фортепианного искусства в Казахстане. В статье выявляются особенности формирования казахстанской фортепианной школы, предпринимается попытка исторической хронологизации данного процесса. Авторы опираются на системный подход, обуславливающий рассмотрение становления казахстанской фортепианной школы как взаимодействие различных компонент. Использован также исторический подход, позволивший проследить истоки казахстанского фортепианного искусства в контексте общего процесса формирования новой музыкальной культуры в республике. Авторы отмечают возрастающий интерес ко многим вопросам, касающимся академического искусства в казахском музыковедении. Это обусловлено уникальностью самого процесса формирования новой музыкальной культуры. В ходе исследования были изучены обнаруженные в архиве Казахской национальной консерватории имени Курмангазы ценные документы, касающиеся первых десяти лет формирования казахстанской фортепианной школы. Результаты исследования могут быть использованы в процессе обучения пианистов (исполнителей, исследователей, педагогов), а также музыковедов. В статье содержатся таблица и диаграмма, отражающие результаты исследования.

Ключевые слова: академическое искусство, музыкальная культура, фортепианное искусство, казахстанская фортепианная школа, фортепиано.

М.Я. Сепп^{1*}, Д.Ж. Амирова², И.В. Олексенко³

^{1,2,3}Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹maia1985@mail.ru, ²dinakz@yandex.ru, ³olexenkoi@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-8366-0263, ²0000-0002-7756-0773, ³0000-0002-5523-7537

Қазақстанның музыкалық мәдениеті контекстіндегі фортепиано өнері

Аннотация. Мақала Қазақстанның фортепиано өнеріне арналған. Ұлттық фортепиано мектебінің қалыптасуы мен дамуы күрделі тарихи жағдайларда өтті. Авторлар республикадағы академиялық музыка өнерінің қалыптасуына әсер еткен әлеуметтік-мәдени факторлардың маңыздылығын атап көрсетеді. Сонымен бірге музыкалық мекемелер жүйесі Қазақстандағы фортепиано өнерінің дамуының басты шарттарының біріне айналды. Мақалада қазақстандық фортепиано мектебінің қалыптасу ерекшеліктері анықталады және осы процесті тарихи хронологиялауға әрекет жасалады. Авторлар қазақстандық фортепиано мектебінің қалыптасу ерекшеліктерін әртүрлі факторлардың өзара әрекеттестігі ретінде

қарастыруды, сондай-ақ республиканың жаңа музыкалық мәдениетін қалыптастырудың жалпы процесі мәнмәтінінде қазақстандық фортепиано өнерінің даму көздерін қадағалауға мүмкіндік беретін тарихи тәсілді негіздейтін жүйелі тәсілге сүйенеді. Авторлар қазақ музыкатануындағы академиялық өнерге қатысты көптеген мәселелерге қызығушылықтың артып келе жатқанын атап өтті, бұл оның қалыптасу процесінің бірегейлігіне байланысты. Зерттеу барысында Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының мұрағатынан табылған қазақстандық фортепиано мектебінің қалыптасуының алғашқы он жылдығына қатысты құнды құжаттар зерделенді. Келтірілген нәтижелер пианистерді (орындаушылар, зерттеушілер, тәрбиешілер), сондай-ақ музыкатанушыларды оқыту процесінде пайдалы болуы мүмкін. Мақалада зерттеу нәтижелерін көрсететін кесте мен диаграмма бар.

Кілт сөздер: академиялық өнер, музыкалық мәдениет, фортепиано өнері, қазақстандық фортепиано мектебі, фортепиано.

M. Ya. Sepp^{1*}, D. Zh. Amirova², I. V. Oleksenko³

^{1,2,3}*Kurmangazy Kazakh National Conservatory, Almaty, Kazakhstan,*

E-mail: ¹maia1985@mail.ru, ²dinakz@yandex.ru, ³olexenkoi@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-8366-0263, ²0000-0002-7756-0773, ³0000-0002-5523-7537

Piano art in the context of musical culture of Kazakhstan

Abstract. The article is devoted to the piano art of Kazakhstan. The formation and development of the National Piano School took place in difficult historical conditions. The authors emphasize the importance of sociocultural factors that influenced the formation of academic musical art in the republic. At the same time, the system of musical institutions became one of the main conditions for the development of piano art in Kazakhstan. The article discovers the specifics of the establishment of the Kazakh piano school and attempts to show the chronological sequence of this process from historical point of view. The authors rely on a systematic approach that determines the consideration of the specifics of the Kazakh piano school establishment as an interaction of various factors, as well as on a historical approach that makes it possible to trace the origins of the development of the Kazakh piano art in the context of the overall process of formation of a new musical culture of the republic. The authors note the growing interest in many issues related to academic art in Kazakh musicology, which is based on the unique character of the process of its formation. Valuable documents were found in the course of a study in the Archive of Kurmangazy Kazakh National Conservatory relating to the first ten years of establishment of the Kazakh piano school were studied. The results presented can be useful in the process of teaching pianists (performers, researchers, teachers), as well as musicologists. The article contains a table and a diagram reflecting the results of the study.

Keywords: academic art, musical culture, piano art, Kazakhstan piano school, piano.

1. Введение

В музыкальной культуре современного Казахстана фортепианное искусство достаточно широко распространено. Оно характеризуется синтезом лучших исполнительских традиций русского и мирового пианистического искусства, которому способствовал целый комплекс рассматриваемых ниже социокультурных факторов.

К числу наиболее актуальных вопросов, связанных с историей фортепианного искусства Казахстана и требующих более тщательного исследования, можно отнести не только изучение собственно исполнительского творчества представителей казахстанской фортепианной школы, но и исторические связи казахстанского фортепианного исполнительства с лучшими традициями мирового фортепианного исполнительства. Несомненно, одним из важнейших факторов формирования новой

академической культуры в Казахстане в целом стало сотрудничество музыкантов республики с Московской, Ленинградской, Киевской, Одесской, Свердловской и другими консерваториями. Тесное «взаимодействие культур» (Абдалимова и Мергалиев, 2016: 104) послужило фундаментом становления и развития казахстанской фортепианной школы. В целом в результате такого взаимодействия современная казахстанская культура является «интегрирующей, многоязычной, открытой полисистемой» (Джумакова, 2003: 72).

Другим важным фактором становления фортепианного исполнительства в республике стало внедрение и развитие в Казахстане системы европейского в своей основе музыкального образования. При этом, как отмечает Дюсенбинова А., фортепиано как музыкальный инструмент стал в Казахстане своеобразным «двигателем» европейского музыкального образования, и с ним, в том числе, связан массивный прорыв инструментального исполнительства в Казахстане (Дюсенбинова, 2015: 61).

Цель настоящей статьи – выявить особенности казахстанского фортепианного искусства как части национальной музыкальной культуры. В этой связи была предпринята попытка раскрыть наиболее важные исторические предпосылки возникновения фортепианного исполнительства в республике, а также выявить общие и специфические закономерности данного процесса. В частности, по-новому, с учетом ранее не известных свидетельств, прослеживается становление национальной фортепианной школы в стране, где до 1930-х годов наблюдались лишь редкие, эпизодические факты, свидетельствующие о том, что европейское музыкальное искусство постепенно проникает в культуру казахов. Данный период в целом представляют интерес с точки зрения первых упоминаний о появлении европейских музыкальных инструментов на территории Казахстана.

2. Методы и материалы исследования

2.1 Методы

В основе выбора методологии исследования лежит понимание того, какие аспекты реальности мы хотим изучать (Bresler, 2022: 15). В настоящем исследовании авторы, мысля системно, предпринимают попытку глубоко проанализировать казахстанское фортепианное искусство как целостную систему. Системное мышление играет доминирующую роль в широком спектре областей (Bertalanffy, 1968: 3). Система – это взаимосвязанный набор элементов, который организован таким образом, чтобы чего-то достичь. Система должна состоять из трех частей: элементов, взаимосвязей и функций или цели (Meadows, 2008: 28). Согласно словарю Мерриам-Вебстера, система определяется как регулярно взаимодействующая или взаимозависимая группа элементов, образующих единое целое (Arnold, Wade, 2015: 670). Когда работает целая системная модель, она становится чем-то большим, чем абстрактное явление. Это становится средством развития целостности (Kenny, 1985: 9). Данный метод дает возможность целостно рассматривать казахстанское фортепианное искусство как часть системы функционирования институтов академической музыкальной культуры, в которую входят специальное образование и концертные организации, и, в свою очередь, выявлять элементы фортепианного искусства республики.

2.2 Материалы исследования

Материалами исследования служат исторические источники и документальные базы данных, касающиеся казахстанского фортепианного искусства. Кроме того, авторами привлекаются некоторые концептуальные понятия, связанные с вопросами истории и теории исполнительства.

В казахстанском музыкознании рассматривается хронология появления европейских музыкальных инструментов и новых для региона форм музицирования, освещаются некоторые малоизученные страницы музыкального прошлого (XIX–XX вв.). В частности, приводятся сообщения с информацией о первых кружках и обществах любителей музыки. Первые сведения о появлении музыкальных классов относятся к концу 19 века.

Авторы опираются на труды, связанные с казахской музыкальной культурой XX века, такие как: У. Джумаковой (2003), Б. Аманова и А. Мухамбетовой (2002), исследования Абдалимовой Ж. и Мергалиева Д. (2016), Б. Байкадамовой (2019), А. Дюсенбиновой (2015), диссертация Р. Жумашева (2004). Работы Мухамбетовой А.И. относятся к числу наиболее значимых с точки зрения музыкальной культурологии.

Анализ упомянутых исследований способствовал разработке своей исторической периодизации фортепианного искусства Казахстана и выявить основные принципы казахстанской фортепианной школы.

В своем исследовании мы опираемся на системный подход, который подробно разработан в исследованиях таких зарубежных авторов как Bertalanffy, Meadows, Kenny, Arnold and Wade, Bresler. Полезные сведения о музыкальном образовании получены нами из работ авторов Zhukov & Sætre.

3. Обсуждение

Феномен фортепианного искусства Казахстана рассматривается нами с учетом многовекторности формирования фортепианной школы республики. Данный признак является одним из важнейших, поскольку он отражает взаимообусловленность становления академической культуры и фортепианного искусства и глубоких преобразований в социальной жизни казахского народа. К главным факторам становления академической культуры и искусства в республике мы относим следующие:

- а. Формирование городской культуры;
- б. формирование системы профессионального музыкального образования;
- с. профориентационная помощь квалифицированных специалистов в подготовке национальных кадров.

Что касается первого фактора, то необходимо отметить, что после присоединения Казахстана к России в конце XIX века появляются такие города как Семипалатинск, Павлодар (Кереку), Петропавловск (Кызылжар), где осуществлялся интенсивный культурный обмен, появлялись русские и европейские музыкальные инструменты, в том числе, фрагментарно, и фортепиано. Но в целом до 20–30-х гг. XX столетия существовали лишь единичные очаги городской культуры. Как замечает Мухамбетова А., своеобразие кочевого казахского общества состояло в том, что города, городские формы жизни не играли в нем определяющей культурной роли (Аманов, Мухамбетова,

2002: 359). Освоение различных форм городской культуры, в том числе музыкальной, активизировалось в годы установления в республике советской власти. В свое время Б.В. Асафьев достаточно оптимистично описывал этот процесс: «...когда на смену культуры аулов приходит культура социалистических городов... неизбежно наступает эпоха усвоения опыта передовой культуры и отбора художественных ценностей прошлого, т. е. сложный процесс перековки местно-национальных культур и взаимопроникновения их в общем творческом содружестве» (Асафьев, 1987: 73).

Однако творческая активность нуждалась в целенаправленной организации. Кардинальным событием, запустившим стремительный процесс становления академической культуры и искусства в республике, стал государственный регламент образования, объявленный Советским правительством в 1930-х гг., что повлекло за собой создание в Казахстане основных институтов европейской музыкальной культуры, одним из которых и стала система музыкального образования.

Музыкальное образование республики исторически обусловлено следующими социокультурными факторами:

1. Формирование новой творческой практики на основе взаимосвязи с Московской и Ленинградской пианистическими школами, а также деятельность приезжих музыкантов.

2. Возникновение государственного регламента обучения, охватившего все слои населения. Молодая республика остро нуждалась в профессиональном образовании для подготовки кадров. Несомненно, этим обусловлено появление музыкального образования, а затем и возникновение национальных исполнительских школ.

3. Профориентационная работа квалифицированных специалистов по подготовке национальных кадров. Ранний этап становления государственного профессионального образования и возникновения национальных исполнительских школ, совпавший с тяжелым военным периодом, вместе с тем характеризуется активным развитием академического музыкального искусства в республике, поскольку в Казахстан были эвакуированы специалисты высокого уровня. И, несмотря на сложные условия, профессиональное музыкальное искусство продолжало развиваться.

Следует подчеркнуть, что такая деятельность российских специалистов (добровольцев из числа носителей русского музыкально-исполнительского искусства) началась еще в 1930-е гг. Но именно в 1940-е гг., данная работа достигла наибольшей интенсивности. Но решающим фактором данного процесса стало открытие Алматинской консерватории в 1944 г.

Именно первые миссии учителей и педагогов, которыми руководило подвижническое начало, самоотверженная деятельность, направленная на достижение высоких целей и передачу знаний молодым национальным кадрам, явилась тем необходимым импульсом, который способствовал устойчивому развитию казахстанского фортепианного исполнительства. Несмотря на относительно небольшое число специалистов, которые участвовали в создании фортепианной школы республики, колоссальный прогресс на начальном этапе был осуществлен силами именно этих энтузиастов. Существенным представляется и то, что специалисты, прибывшие в республику, смогли передать опыт, полученный ими на

базе различных фортепианных школ Европы, ареал которых охватывает географию от Москвы до Вены. Уместно отметить, что универсальная модель «мастер–ученик», которая присуща профессиональному искусству, в значительной степени укоренилась в высшем музыкальном образовании по всему миру (Zhukov & Sætre, 2022: 206).

Таким образом, казахстанская фортепианная школа уже на начальном этапе основывалась на синтезе различных исполнительских традиций, которые восходят к ведущим европейским пианистическим школам.

Уже на начальном этапе становления академической культуры и искусства возник целый комплекс различных вопросов и проблем, которые необходимо было незамедлительно решать. Сложность внедрения и развития европейского музыкального искусства в республике усугублялась, кроме прочего, сжатостью сроков и ограниченностью ресурсов.

Одной из важнейших проблем было отсутствие или ограниченное число образовательных учреждений, академических филармоний, оркестров. Их создание началось приблизительно в одно время. Первые оркестры комплектовались из числа еще не окончивших обучение студентов. Параллельно активизировалось обучение казахской молодежи в Алма-Ате, Москве, Ленинграде. Данный процесс наблюдался вплоть до 1970-х гг. Профессиональное развитие и наставничество были предложены в качестве способов поддержки учителей музыки по мере того, как они осваивались в профессии (Robinson, 2022: 88).

4. Результаты

Систематизация фактов, касающихся истории развития казахстанского фортепианного искусства, привела нас к возможности выстроить периодизацию исполнительской школы, сложившейся в республике. Таким образом, процесс формирования казахской фортепианной школы (КФШ – здесь и далее) можно разделить на следующие исторические периоды:

I. Предпосылки становления: около 1900-х гг. – середина 1930-х гг.;

II. формирование системы профессионального музыкального образования: середина 1930-х гг. – 1941г.;

III. развитие системы музыкального образования: 1941–1945 гг.;

IV. формирование КФШ: 1946 – конец 1960-х гг.;

V. 1970–е – конец 1980–х гг.: развитие КФШ;

VI. современный этап развития КФШ: 1991 г. – до настоящего времени.

Предпосылки становления КФШ возникли на любительском уровне в крупных городах (Оренбург, Верный, Акмола, Петропавловск). Характерно, что в данный период появляются первые образцы сочинений для фортепиано (обработки) первых казахстанских композиторов, деятельность которых была связана с музыкальной этнографией (А. Затаевич, А. Жубанов).

Формирование системы профессионального музыкального образования, которым отмечен второй этап развития фортепианного искусства Казахстана, затронуло прежде всего крупные административные центры страны. В то время одной из них была новая молодая столица Казахстана – город Алма-Ата. В 1930-е годы советская власть выпускает постановление о всеобщем обязательном начальном

образовании (12): 25 августа 1930 года его приняли ЦИК и СНК Казахской АССР. Его повсеместное внедрение за короткие сроки начинает давать результаты: уровень грамотности среди населения многократно возрастает. Качественно новым явлением можно назвать Декрет Совета Народных Комиссаров Казахской ССР об открытии художественных организаций (музыкально-драматического техникума, детской специальной музыкальной школы, музыкально-хореографического комбината, музыкального училища).

В 1936 году образовалась Казахская советская социалистическая республика, а с появлением нового типа государственности были приняты первые регламентированные стандарты обучения. Все это повлекло за собой открытие музыкального техникума, а также реорганизацию детской музыкальной школы. В Алма-Ату приехали первые приглашенные педагоги по классу специального фортепиано – представители российских и украинских консерваторий К.А. Господарь, Г.И. Гринфельд, Р.С. Кацман, Л.Г. Шаврина, М.К. Романова, И.С. Станишевская, Б. Рольник, Ю. Фридман, Р. Парецкая, А. Болдырева, О. Бенедиктова. Большую подвижническую работу проводила выпускница Венской консерватории и директор первой детской музыкальной школы им. А. Кашаубаева В.И. Лазарева, приглашая учителей из разных уголков страны. Р. Жумашев уделяет особое внимание «культурно-исторической традиции», которая невозможна без «изучения имен и идей выдающихся представителей культуры, образования и науки». Ведь «вместе с этими именами к нам возвращаются традиции отечественной культуры» (Жумашев, 2004: 3).

Для третьего периода характерен интенсивный приток специалистов и открытие консерватории в Алма-Ате. В связи с эвакуацией в Алма-Ату прибыла целая плеяда замечательных педагогов-музыкантов. Широкое распространение получило так называемое «шефство», суть которого заключалась в «насыщении» преподавательского состава Алматинских образовательных учреждений квалифицированными представителями Московской, Ленинградской, Свердловской, Киевской, Одесской консерваторий: Р. Кацман, Е. Зингер, Э. Росман, А. Сапожникова, Л. Кельберг, Я. Фудиман, С. Крепс, И., Е. и С. Коган, В. Хесс. Преемники европейской традиции исполнительского искусства и выпускники российских и зарубежных консерваторий делились своими знаниями. Преподавание западного исполнения по-прежнему опиралось на ценности и стандарты XIX века, которые концентрируются на принципе «овеществления произведения, осознавая замысел композитора» (Correia et al, 2021: 3). В период 1941-1945 гг. происходила активизация новой области казахстанской музыкальной культуры – инструментального исполнительского искусства и последующее формирование направлений в этой области.

Особая творческая и профессиональная атмосфера послужила стимулом для возникновения в Казахстане, в частности, в столице Алма-Ате первого государственного высшего учебного заведения – консерватории. Не менее важным оказалось и то обстоятельство, что четверо видных представителей культурной интеллигенции, а именно Ю. Завадский, Г. Уланова, В. Марецкая и Н. Сац инициировали письмо руководству союзного правительства с просьбой об открытии

первой консерватории в Казахстане (Байкадамова, 2019: 5). Так, годы Великой отечественной войны ознаменовались еще одним историческим событием. Важный рубеж становления профессиональной культуры страны связан с открытием в 1944 году первой казахской консерватории, что способствовало интенсивному развитию фортепианного исполнительства.

Консерватория стала подлинной кузницей творческих кадров профессионального искусства республики. В значительной степени это движение коснулось зарождающейся профессиональной фортепианной школы Казахстана, чему безусловно способствовала целая плеяда музыкантов, получивших блестящее образование в консерваториях Москвы, Санкт-Петербурга, Киева, Свердловска, Одессы, Минска. В числе первых педагогов кафедры: доценты и профессора Е.Ф. Гировский (зав. кафедрой), Г.Н. Петров, К.А. Господарь, А.Г. Гринфельд, Р.С. Кацман, М. Гозенпуд, Е. Зингер, И. Станишевская, Л.Я. Саксонский, С.А. Маргулис, С.Е. Гинзбург, А.Н. Канторович, С.И. Кан, Л. Кельберг, М.В. Моклецова, В.Я. Миндлин, М.И. Окунь.

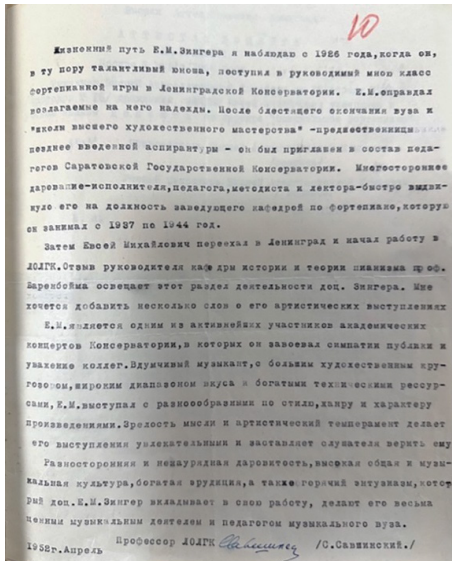

Рис. 1 –
Рекомендация С.И. Савшинского
на Е.М. Зингера
(Архив Казахской национальной
консерватории имени Курмангазы)

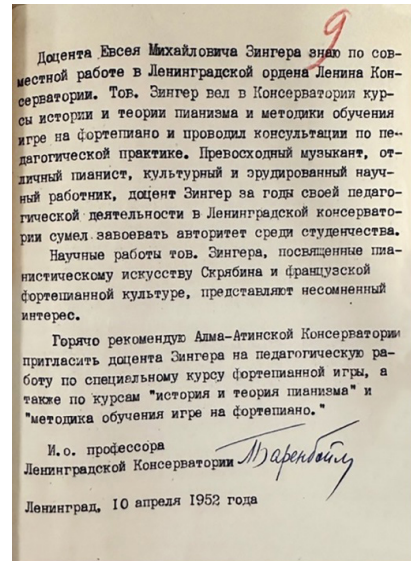

Рис. 2 –
Рекомендация Л.А. Баренбойм
на Е.М. Зингера
(Архив Казахской национальной
консерватории имени Курмангазы)

Важную роль в прогрессивном становлении фортепианного исполнительского искусства сыграли первые учебные программы и новая репертуарная политика. Репертуар существенно обогатился произведениями западноевропейских классиков с учетом разнообразия стилей и форм.

Четвертый этап истории фортепианного искусства Казахстана, включая раннее становление КФШ, длился до конца 1960-х годов. Этот этап – один из самых насыщенных в истории фортепианного искусства Казахстана. Актуализировались задачи, которые были ранее лишь намечены:

- формирование кафедры;
- разработка новых учебных программ;
- научно-методическая работа;
- научно-исследовательская работа;
- концертная работа.

Решение поставленных задач отличалось активностью, что можно проследить по репертуарным требованиям. В течение всего периода они значительно усложнились. Данный период имел решающее значение, поскольку его становление связано с актуальным вопросом развития образования в послевоенные годы и с появлением первых национальных квалифицированных специалистов. За период 1949–1954 гг. Алма-Атинскую консерваторию окончили 15 пианистов. Среди них и первый казахский выпускник-пианист консерватории, ученик Е.Ф. Гировского (специальное фортепиано) и Е.Г. Брусиловского (композиция) Нагим Мендығалиев (выпуск 1951 г.).

Приведем наиболее существенные факты из истории становления казахской фортепианной школы. Важно, что в Алма-Ате после войны остались многие эвакуированные музыканты. К ним присоединились первые выпускники консерватории по классу специального фортепиано. В 1960-х гг. педагогический состав укрепился новыми кадрами, окончившими как Алматинскую, а также Московскую и Ленинградскую консерватории. К работе на кафедре привлекаются выпускники Московской консерватории, в числе которых была выпускница профессора Г.Р. Гинзбурга Е.Б. Коган и выпускник профессора Е.Ф. Гировского А.Г. Гринфельд.

В 1957 году профессор Е.Ф. Гировский покинул Алма-Ату, и кафедрой фортепиано с 1957 г. по 1962 г. поочередно руководили ученица А.Н. Есиповой и А. Шнабеля, А.В. Бирмак (1957–1958 гг.), Л.Л. Кельберг (1958–1961 гг.) и Р.С. Кацман (1961–1962 гг.). В конце 1950-х гг. кафедру специального фортепиано пополнили молодые выпускники, окончившие музыкальные вузы Москвы и Свердловска. С 1958 года на кафедре трудились молодые выпускники Уральской государственной консерватории имени М. Мусоргского Э.А. Росман и А.Л. Сапожникова (Барак), а с 1964 – выпускницы Московской консерватории А.П. Исакова и А.Г. Квернадзе.

С 1962 года заведующим кафедрой была назначена Е.Б. Коган (1928–1985 гг.), с именем которой почти четверть века связана деятельность кафедры специального фортепиано. Работа кафедры под руководством Заслуженной артистки КазССР, профессора Алматинской консерватории Е.Б. Коган стала важным этапом в развитии не только консерватории, но и музыкального искусства республики в целом.

В 1960-е годы к работе кафедры все больше привлекались талантливые выпускники Алматинской консерватории, многие из которых вышли из класса профессора Е.Б. Коган (доценты Н.И. Потешкина, Л.Р. Зельцер, М.А. Вартамян, кандидат искусствоведения А.Ж. Досаева, Г. Жолымбетова, профессор С. Массовер, доценты,

кандидат искусствоведения А. Мухитова, Ш. Жубанова, Ш. Кыдырбек). В результате следующий период 1970-1980-х гг. был подготовлен предыдущим периодом, когда появилось новое поколение педагогических кадров, демонстрировавших лучшие достижения кафедры и ее высокий потенциал. К этому поколению относятся выпускники и Алматинской, и Московской консерваторий (Заслуженный деятель РК, доценты А.Б. Байсакалова, доцент В.Г. Пестов, профессор В.М. Ибраева, М.Д. Курманаева, Е.И. Ванглер, А.Ж. Карасаева, профессор Д. Мамбетова).

Пятый период (средний) начинается с 1970-х гг. В работу кафедры включаются казахстанские специалисты, получившие образование в российских консерваториях, так называемая «национальная плеяда», сформировавшаяся на базе русско-советской фортепианной культуры. В этот период происходит расцвет исполнительства, кульминацией которого явилось появление первого в истории фортепианного искусства Казахстана лауреата Международного конкурса в лице Гульжамилы Кадырбековой. Творческий триумф деятеля казахстанской культуры на мировой арене обеспечил принятие национальной культуры за рубежом. Можно отметить, что пианистическое искусство республики вступает в пору своего расцвета.

Гульжамилы Кадырбекова стала первой казахстанской пианисткой, добившейся международного признания, одержав в 1980 году блистательную победу на 31 международном конкурсе пианистов им. Виотти в Верчелли (Первая абсолютная премия). Музыкальные критики (газеты «Stampa Sera», «La Repubblica», «La Sesia», «L'Eusebiano») в своих множественных рецензиях единодушно признали появление нового яркого артистического имени, называли «великой пианисткой», «пианисткой международного класса», «тигром клавиатуры», подчеркивали необычайную музыкальность, соединенную с «головкружительной техникой», отмечали «совершенное исполнение» произведений, вошедших в программу ее выступлений, сравнивали ее игру с выдающимися исполнителями XX столетия А. Чикколини, Л. Берманом и Д. Циффрой. Л. Викторов (журнал «Музыкальная жизнь») пишет: «Подводя итоги конкурса, печать особо выделяет выдающийся успех Г. Кадырбековой – первой пианистки из далекого Казахстана, удостоившейся столь высокого международного признания» (Викторов, 1981: 14). Доцент, кандидат искусствоведения В.А. Клопов* так описывает реакцию на победу Г. Кадырбековой: «Первого лауреата международного конкурса пианистов ждали все, и вот, наконец, Гульжамилы принесла стране эту победу, абсолютно ею заслуженную». Партнер пианистки по камерным концертам, скрипач, Заслуженный деятель Республики Казахстан, профессор КазНУИ С.О. Сырлыбаев вспоминал**: «Для меня, как и для всех моих коллег, казахстанских музыкантов, это была очень радостная весть. Потому, что в то время стать лауреатом Международного конкурса была большая удача, большая честь и билет в будущее. То вдохновение, которое мы испытали после победы Гульжамилы на конкурсе Виотти, я помню до сих пор». Заслуженный деятель Республики Казахстан, профессор КазНУИ (г. Астана) Н.Т. Исмаилов отмечает***:

* Из интервью, взятого М. Сепп

** Из интервью, взятого М. Сепп

*** Из интервью, взятого М. Сепп

«Сейчас проходит множество конкурсов различного уровня, многие талантливые дети и студенты становятся лауреатами. Но в те годы это было событие, поскольку само участие в международных конкурсах было практически невозможным. И победа Гульжамиле Кадырбековой была настоящей сенсацией». Учитель Г.И. Кадырбековой, Заслуженный артист РСФСР, лауреат Международных конкурсов, профессор Московской государственной консерватории им. П.И. Чайковского Г.Б. Аксельрод в своей рецензии так отзывался о сенсационной победе своей ученицы*: «1980 год принес Гульжамиле Кадырбековой блистательную победу на Международном конкурсе имени Виотти в г. Верчелли (Италия). Она стала абсолютной победительницей этого трудного и ответственного соревнования музыкантов из многих стран мира, получив Главный приз конкурса. Победа молодой пианистки из Советского Казахстана стала сенсацией конкурса. Казахстан получил своего первого лауреата среди пианистов республики». Ученик профессора Г.Б. Аксельрода Заслуженный артист Республики Карелия, доцент Московской государственной консерватории им. П.И. Чайковского Р.А. Островский отмечает**: «Глеб Борисович часто вспоминал Гульжамилу и рассказывал о ее волнительном успехе, который, конечно же, был сенсацией – победа на конкурсе Виотти в Верчелли».

Г.И. Кадырбекова начала свою деятельность на кафедре специального фортепиано Алма-атинской консерватории им. Курмангазы в 1974 году после окончания Московской консерватории и ассистентуры-стажировки по классу Заслуженного артиста РСФСР, профессора Г.Б. Аксельрода, с 1992–1998 она заведовала кафедрой. Педагогическую деятельность пианистка успешно совмещала с насыщенной концертной практикой в качестве солистки Госконцерта СССР и Казгосфилармонии им. Жамбыла***.

В эти же годы на кафедре начинают свою работу молодые талантливые выпускники Московской консерватории: Заслуженные деятели РК, профессора Н.Т. Измайлов, А.К. Кусаинов, доцент Р.З. Ермаков, профессор Г.С. Нурланова, Заслуженный деятель РК, профессор Г.Т. Несипбаев, проявившие себя не только как педагоги, но и незаурядные исполнители. Одним из достоинств кафедры было то, что молодые кадры, влившиеся в среду зрелой педагогической элиты консерватории, успешно совмещали исполнительскую и педагогическую деятельность, учась у старших коллег и перенимая их опыт. Сотрудничество двух поколений определяло стремительно растущий профессиональный уровень казахстанских пианистов. Новые кадры вносили живую струю в работу кафедры, как в педагогическом, так и в исполнительском плане.

В этот период кафедра пополнилась плеядой молодых талантливых пианистов: Заслуженный деятель Республики Казахстан, профессор Г. Узенбаева (по фортепиано

* Характеристика Засл.арт. РСФСР, профессора МГК им. П.И. Чайковского Г.Б. Аксельрода (из архива Г. Кадырбековой)

** Из интервью, взятого М. Сепп

*** За выдающийся вклад в музыкальное искусство Казахстана, в 1982 году Г. Кадырбековой было присуждено звание Заслуженной артистки КазССР, а в 1991 году – звание Народной артистки РК и звание профессора (ВАК). В 2000 году указом Президента РК награждена орденом «Курмет» и в 2010 – орденом «Парасат».

класс профессора Е. Коган, по композиции – Г. Жубановой), Ж. Аубакирова (лауреат 2 премии на международном конкурсе пианистов им. М. Лонг-Ж. Тибо, класс профессора Л. Власенко), лауреат международных конкурсов, доцент Б. Айгалкаева (класс доцента А. Досаевой), доцент Г. Курамбаева.

Шестой период охватывает время с 1991 года по сегодняшний день. Казахская фортепианная школа вступила в пору зрелости. В Казахстане на протяжении трех четвертей века, в стенах сначала Алматинской консерватории, а в дальнейшем Казахской национальной консерватории имени Курмангазы, успешно внедрялись и реализовывались задачи по воспитанию и пропаганде классического музыкального образования. Данный период характеризуется модернизацией системы музыкального образования. В 2010 году в Будапеште (Венгрия) было принято решение о вхождении Казахстана в Болонскую систему, и Казахстан стал первым центральноазиатским государством – полноправным членом европейского образовательного процесса.

Сегодня в республике выросло новое поколение пианистов, которые продолжили лучшие традиции национальной фортепианной школы. Среди них: доктор PhD, лауреат международных конкурсов А. Тлеубергенов, А. Несипбаев, А. Романенко, Р. Дюсембаева, Л. Акшпекова, М. Сепп, С. Хегай.

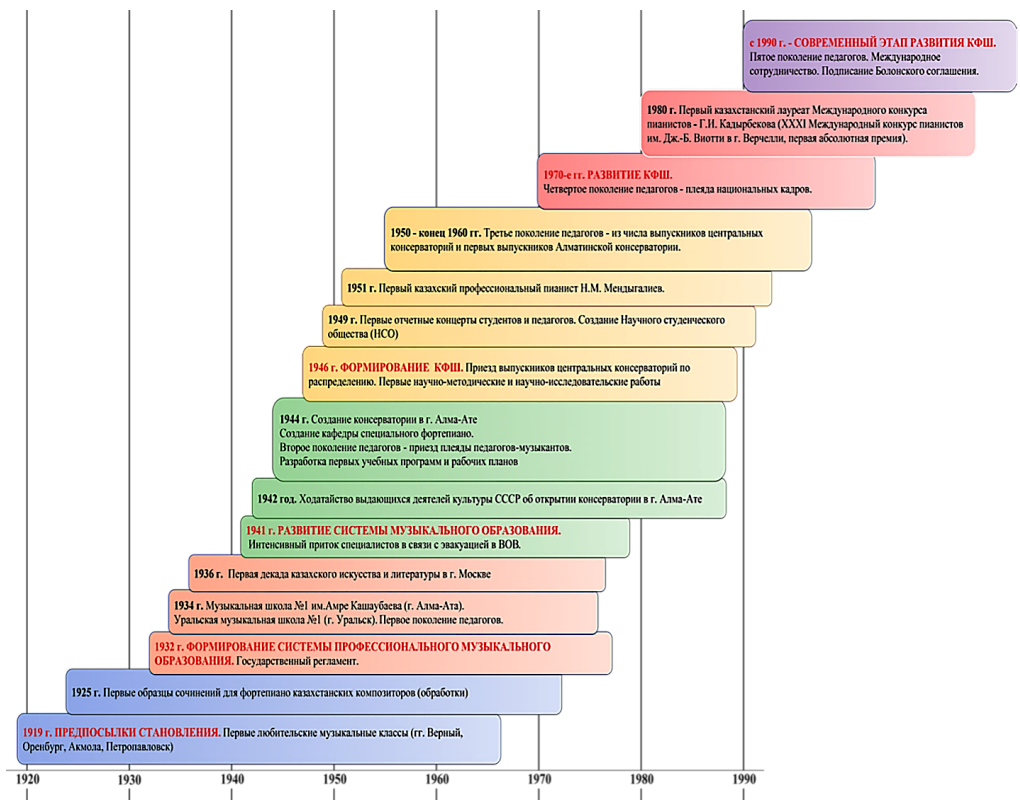

Рис. 3 – Этапы истории фортепианного искусства Казахстана

В результате анализа ценных исторических сведений, касающихся развития казахстанского фортепианного искусства, были выявлены сложность и многоаспектность данного процесса. Деятели казахской музыкальной культуры на протяжении нескольких десятилетий столкнулись с необходимостью решать сложнейшие задачи. Необходимо было: *адаптировать европейское академическое музыкальное искусство в целом через внедрение социальных институтов, важнейшим из которых стала система музыкального образования, а затем укрепить, укоренить и далее развивать его* посредством формирования собственных профессиональных кадров. Только на такой основе стало возможным достичь высоких результатов, одним из которых явилось развитие собственной фортепианной исполнительской школы.

На основе анализа материала авторами была предпринята попытка определить основные принципы казахстанской фортепианной школы как целостного явления, функционирующего в контексте музыкальной культуры Казахстана. К ним относятся следующие положения:

- Фортепианное искусство Казахстана является важной составной частью современной музыкальной культуры Казахстана;
- казахстанская фортепианная школа (КФШ), в свою очередь, входит в систему фортепианного искусства Казахстана как результат творческой и педагогической деятельности нескольких поколений пианистов, работавших в республике с 1930-х по 2020-е годы;
- КФШ на первоначальном этапе синтезировала в себе творческие традиции разных фортепианных школ благодаря их носителям, работавшим в республике;
- в процессе своего становления и развития КФШ выделилась в самостоятельное явление.

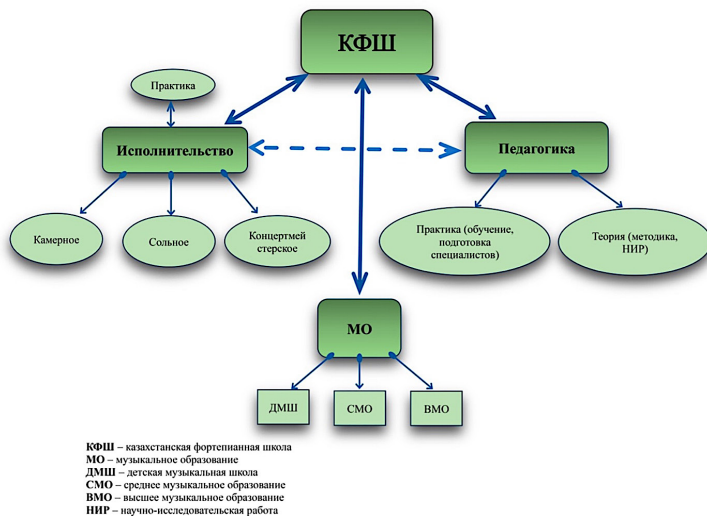

Рис. 4 – Казахстанская фортепианная школа (КФШ)

- КФШ показала высокую адаптивность в процессе истории, продемонстрировав высокие результаты, достигнутые за короткий срок;
- национальные традиции оказали влияние на важную часть фортепианного искусства Казахстана – казахстанский фортепианный репертуар из сочинений отечественных композиторов;
- универсализм КФШ как части мирового фортепианного искусства сочетается с самобытными элементами, такими как специфическая система приемов звукоизвлечения, связанных с имитацией звучания казахских традиционных музыкальных инструментов при интерпретации произведений казахских композиторов, а также с эмоциональной стороной исполнения (сердечность, теплота, проникновенность);
- значимость вклада в развитие КФШ Гульжамилы Кадырбековой – первого лауреата Международного конкурса пианистов из Казахстана и первой исполнительнице большинства фортепианных сочинений казахстанских композиторов.

5. Заключение

В статье были рассмотрены основные историко-культурные особенности становления и этапы развития казахской фортепианной школы (КФШ). Системный метод, широко применяемый авторами в данном исследовании, дал возможность выявить важнейшие особенности явления.

Изучение фортепианного искусства Казахстана необходимо вести с точки зрения историко-культурного контекста, в котором оно формировалось. Такой подход позволяет выявить трудности и в то же время высокую результативность процесса адаптации европейских традиций в республике.

О высокой адаптивности музыкальной культуры Казахстана говорит и Б.В. Асафьев, отмечая, что «тяготение казахов к новым видам музыки... в основе своей не есть простое подражание европейским более крупным и сложным формам... Оно возникает из стремления раскрыть новое...» (Асафьев, 1987: 75).

Литература:

1. Абдалимова Ж., Мергалиев Д. Жанры в казахской фортепианной музыке // Культурное наследие Сибири 1 (19). – 2016. – 104 с.
2. Аманов Б., Мухамбетова А. Казахская традиционная музыка и XX век. – Алматы: Дайк-пресс, 2002. – 359 с.
3. Arnold R., Wade J. (2015) A Definition of Systems Thinking: A Systems Approach // Procedia Computer Science. – № 44. – 670 p. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2015.03.050>
4. Асафьев Б. О народной музыке. – Л.: Музыка, 1987. – С. 73-75.
5. Байкадамова Б. Алматинская консерватория. Год первый // Saryn art and science journal, 2019. – № 3(24). – 5 с.
6. Bertalanffy L. (1968) General System Theory: Foundations, Development, Applications – New York: George Braziller. – 3 p.
7. Bresler L. (2022) The form, rhythm, and orchestration of an academic career: Cultivating and navigating inner compasses within institutional terrains, 2022. – № 44 (1). – 15 p. <https://doi.org/10.1177/1321103X211036327>
8. Виктор Л. Безраздельная победа // Музыкальная жизнь. – 1981. – 14 с.
9. Джумакова У.Р. Творчество композиторов Казахстана // 2003. – 72 с.
10. Дюсенбинова А. Предпосылки и зарождение фортепианной музыки в Казахстане // Культурология и искусствоведение. – 2015. – 61 с.

11. Жумашев Р. Историография становления и развития культуры Казахстана // 2004. – 3 с.
12. Zhukov K., Sætre J. (2022) "Play with me": Student perspectives on collaborative chamber music instruction // Research Studies in Music Education. – № 44 (1). – 206 p. <https://doi.org/10.1177/1321103X20974804>
13. Kenny C. (1985) Music: A Whole Systems Approach // Music Therapy. – № 5 (1). – 9 p.
14. Meadows D. (2008) Thinking in Systems. A Primer. – London: Sterling, VA. – 28 p.
15. Принято постановление ЦК ВКП (б) о введении всеобщего обязательного начального обучения <https://www.prilib.ru/history/619410> Дата доступа 10 октября 2023.
16. Robinson J. (2022) So many expectations: A study of Australian early-career secondary school music teachers // Research Studies in Music Education. – № 44(1). – 88 p. <https://doi.org/10.1177/1321103X211009328>
17. Correia et al. (2021) Artist Career in Music: Stakeholders Requirement Report // REACT – Rethinking Music Performance in European Higher Education Institutions. – 3 p. <https://doi.org/10.48528/wfq9-4560>

References:

1. Abdalimova Zh., Mergaliev D. (2016) Genres in Kazakh piano music // Cultural heritage of Siberia 1 (19). – 104 p. (in Russ)
2. Amanov B., Mukhambetova A. (2002) Kazakh traditional music and the 20th century. – Almaty: Dykepress. – 359 p. (in Russ)
3. Arnold R., Wade J. (2015) A Definition of Systems Thinking: A Systems Approach // Procedia Computer Science, No. 44. – 670 p. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2015.03.050> (in Eng)
4. Asafiev B. (1987) About folk music. – L.: Music, pp. 73-75. (in Russ)
5. Baikadamova B. (2019) Almaty Conservatory. Year one // Saryn art and science journal, No. 3(24). – 5 p. (in Russ)
6. A resolution of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks was adopted on the introduction of universal compulsory primary education <https://www.prilib.ru/history/619410> Accessed October 10, 2023. (in Russ)
7. Bertalanffy L. (1968) General System Theory: Foundations, Development, Applications. – New York: George Braziller. – 3 p. (in Eng)
8. Bresler L. (2022) The form, rhythm, and orchestration of an academic career: Cultivating and navigating internal compasses within institutional terrains, No. 44(1). – 15 p. <https://doi.org/10.1177/1321103X211036327> (in Eng)
9. Correia et al. (2021) Artist Career in Music: Stakeholders Requirement Report // REACT – Rethinking Music Performance in European Higher Education Institutions. – 3 p. <https://doi.org/10.48528/wfq9-4560> (in Eng)
10. Dzhumakova U.R. (2003) Creativity of composers of Kazakhstan. – 72 p. (in Russ)
11. Dyusenbinova A. (2015) Prerequisites and origin of piano music in Kazakhstan // Culturology and art history. – 61 p. (in Russ)
12. Kenny S. (1985) Music: A Whole Systems Approach // Music Therapy. – No. 5(1). – 9 p. (in Eng)
13. Meadows D. (2008) Thinking in Systems. A Primer. – London: Sterling, VA. – 28 p. (in Eng)
14. Robinson J. (2022) So many expectations: A study of Australian early-career secondary school music teachers // Research Studies in Music Education. – No. 44(1). – 88 p. <https://doi.org/10.1177/1321103X211009328> (in Eng)
15. Viktorov L. (1981) Undivided victory // Musical life. – 14 p. (in Russ)
16. Zhukov K., Sætre J. (2022) "Play with me": Student perspectives on collaborative chamber music instruction // Research Studies in Music Education. – No. 44(1) – p. 206. <https://doi.org/10.1177/1321103X20974804> (in Eng)
17. Zhumashev R. (2004) Historiography of the formation and development of culture in Kazakhstan. – 3 p. (in Russ)

Д.О. Карамолдаева^{1*}, Б.А. Кажнабиева², К.Б. Ермакова³

^{1,2}Темірбек Жүргенов атындағы қазақ ұлттық өнер академиясы,
Алматы, Қазақстан

³Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы,
Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹k_arna@mail.ru, ²78bayan@mail.ru, ³ermekovak@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-8544-3975, ²0000-0001-8743-0801, ³0009-0009-8043-9606

САХНАЛЫҚ БЕЙНЕ СОМДАУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада сахналық бейне сомдау үдерісі туралы сөз қозғалады. Кезінде осы мәселенің теориялық жағын зерттеп, сахналық тәжірибелерімен ұштастыру арқылы, өздерінің әдіс-тәсілдерін ұсынған атақты режиссерлер, актерлер, белгілі ұстаздар К.С. Станиславскийдің жүйесіне, М. Чеховтың тренингтеріне, В.Мейерхольдтың биомеханикалық, Ута Хагеннің актерлік техникаларына шолу жасай отырып, олардың сахналық бейне сомдаудағы негізгі қағидаларының бір-бірінен айырмашылығы, ұқсастықтары, ерекшеліктерін талқылау басты назарға алынды. Бүгінгі күні Республикамызда өзіндік қолтаңбаларымен белгілі, театр өнерінің әрі қарай дамуына елеулі үлес қосып жүрген белгілі режиссерлер және актерлеріміздің, өзіміздің актерлік, ұстаздық қызметіміз нәтижесінде жылдар бойы жинақталған сахналық бейне сомдаудың өзекті мәселелері туралы ой-түйіндерімізді сараптау және оны оқытудың әдіс-тәсілдерін нақты мысалдар арқылы жүзеге асыра отырып, атақты ұстаз, ғалым К.Ушинскийдің принциптері негізінде оқу үдерісіне енгізу мәселелері - біздің негізгі мақсатымыз. Сахналық бейне сомдау – театр өнері туындаған уақыттан бері зерттеу және әдістемелік тұрғыдан алып қарағанда, әлі нақты шешімін таппай келе жатқан, күн тәртібінен түспеген, әлі де түспек емес мәселе. Себебі, ол әр актердің жеке ерекшелігіне, дәуірлік кезеңдерге байланысты үздіксіз қозғалыста болып отыратын мәңгілік, өмірлік тақырып. Отандық актерлік өнер саласына оқытудың бұл жүйелендірілген қағидасын ендіру 2024-2025 оқу жылына жоспарланып отыр. Аталған дидактикалық қағидаларды актерлік білім беру жүйесіне ендіру жаңа көзқарас, жаңа бағыт әкеледі деп ойлаймыз.

Кілт сөздер: Сахналық бейне, актерлік шеберлік, кейіпкермәнділік, кейіпкержандылық үдерістері, жүйелендірілген қағидалар, вербальды, бейвербальды.

Д.О. Карамолдаева^{1*}, Б.А. Кажнабиева², К.Б. Ермакова³

^{1,2}Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова,
Алматы, Казахстан

³Казахская национальная консерватория имени Курмангазы,
Алматы, Казахстан

E-mail: ¹k_arna@mail.ru, ²78bayan@mail.ru, ³ermekovak@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-8544-3975, ²0000-0001-8743-0801, ³0009-0009-8043-9606

Актуальные проблемы создания сценического образа

Аннотация. В статье рассматривается процесс создания сценического образа. Особое внимание уделялось всемирно известной системе К.С. Станиславского, тренингам М. Чехова, биомеханике В. Мейерхольда, актерской технике Уты Хаген, которые исследовали этот вопрос с теоретической стороны и, соединив его со своими сценическими практиками, представили свои методы. Нами были отмечены их различия, сходство и особенности принципов создания сценического образа. Целью нашей работы является осуществление методов систематизированного обучения по предметам

актерского мастерства, на основе общепедагогических принципов известного педагога, ученого К.Д. Ушинского. Проанализировав труды известных режиссеров, актеров работающих в театрах республики и наш накопленный годами личный опыт актерско-педагогической деятельности, изучения актуальных проблем создания сценического образа, мы разработали методические рекомендации на конкретных примерах. Анализируется опыт, значения и эффективности общепедагогических дидактических принципов обучения, методы их реализации. Создание целостного сценического образа, берущее свое начало с глубины веков, с рождения театрального искусства и продолжающееся по сегодняшний день, является одной из сложных и нерешенных до конца проблем. Потому что это вечная, жизненная тема, которая постоянно находится в движении в зависимости от индивидуальности каждого актера, эпохальных периодов. Внедрение данного систематизированного принципа обучения в сфере отечественного актерского искусства планируется на 2024-2025 учебный год. Полагаем, что внедрение данных дидактических принципов в систему актерского образования принесет новый подход, новое направление.

Ключевые слова: Сценический образ, актерское мастерство, процесс переживания, перевоплощения, систематизированные принципы.

D.O. Karamoldaeva^{1*}, B.A. Kazhnbieva², K.B. Yermekova³

^{1,2}Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts,

Almaty, Kazakhstan

³Kurmangazy Kazakh National Conservatory,

Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹k_arna@mail.ru, ²78bayan@mail.ru, ³yermekovak@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-8544-3975, ²0000-0001-8743-0801, ³0009-0009-8043-9606

Current problems of creating the stage image

Abstract. The article discusses the process of creating a stage image. Particular attention was paid to the world-famous system of K.S. Stanislavsky, M. Chekhov's trainings, V. Meyerhold's biomechanics, Uta Hagen's acting technique, who investigated this issue from the theoretical side and, combining it with their stage practices, presented their methods. We noted their differences, similarities and features of the principles of creating a stage image. The purpose of our work is to implement the methods of systematic training in the subjects of acting, based on the general pedagogical principles of the famous teacher, scientist K.D. Ushinsky. After analyzing the works of well-known directors, actors working in the theaters of the republic and our personal experience accumulated over the years in acting and teaching, studying the actual problems of creating a stage image, we developed methodological recommendations based on specific examples. The experience, values and effectiveness of general pedagogical didactic principles of teaching, methods of their implementation are analyzed. The creation of an integral stage image, originating from the depths of centuries, from the birth of theatrical art and continuing to this day, is one of the complex and unresolved problems. Because it is an eternal, vital theme that is constantly in motion, depending on the individuality of each actor, epochal periods. The introduction of this systematic principle of education in the field of domestic acting is planned for the 2024-2025 academic year. We believe that the introduction of these didactic principles into the system of acting education will bring a new approach, a new direction.

Keywords: Stage image, acting skills, the process of experiencing, reincarnation, systematized principles.

1. Кіріспе

Актер дайындау мәселесі қай мемлекетте, қай қоғамда, қай дәуірде болсын, жан-жақты білімді, саналы шығармашылық өкілдерінің назарынан тыс қалмаған.

Әсіресе, режиссерлер, драматургтар, өз заманының белгілі актерлері, өнер қайраткерлері ой-пікірлерін, мақалалар, сын пікірлерін бұқаралық ақпараттар бетінде жариялап отырған.

Алғаш рет бұл жұмысты орыс және басқа да шетел театрларының сахна шеберлері, режиссерлерінің сахналық бейне сомдау мәдениетінің озық үлгілерін саралап

және өзінің актерлік, режиссерлік қызметі барысында жинақтаған тәжірибесімен салыстыра, сабақтастыра отырып, ғылыми тұрғыда зерттеген ұлы ұстаз, театр реформаторы, режиссер, актер К.С. Станиславский болатын. Бұл жүйе тарихта «К.С. Станиславский жүйесі» деген атпен белгілі.

К.С.Станиславский жүйесі және одан кейінгі жарық көрген белгілі тұлғалардың еңбектерінде актерлік шеберлік және оны оқытуды қалай жоғары деңгейге жеткізуге болады деген өзекті мәселелер ең негізгі міндет саналған.

Мәселенің өзекті болу себебі, актер өзі бейнелеген кейіпкер арқылы, қай ғасырдың, қай кезеңнің болмасын өмір шындығын жеткізе алуы, сол арқылы өскелең ұрпақты тәрбиелеуі тиіс. Өйткені ол замана бейнесі, уақыт келбеті.

«Мәдениет - қоғам дамуының белгілі бір кезеңін білдіретін құбылыс болғандықтан оның дәуірлік сипаты үстем болады. Сол мәдени дамудың нәтижесінде өнер туады», - деп көрсетеді Т.Қоңыратбай (Қоңыратбай, 2022: 19).

Айтпағымыз, бұл жерде актердің сахналық бейне сомдауы үшін қажетті, өте маңызды вербальды, бейвербальды әрекеттерді шынайы қолдана білуінің мәні ерекше екендігі.

Халқымыз «елу жылда ел жаңа» деп бекер айтпаған. Өйткені, заман ағымына қарай сана-сезіміміз, қимыл-қозғалысымыз, дүниетанымымыз бәрі өзгеріске ұшырайды. Бүгінгі актер боламын деген білім алушы, осы заманғы қалыптасқан (қай жағынан алып қарасақ та) болмысымен әр дәуір кезеңіне тән сахналық кейіпкер бейнесін арнайы дайындықсыз шынайы жеткізе алмасы хақ. Сондықтан да, актерлік білім беру саласында нақты, жүйеге келтірілген қағидалар болуы тиіс деп ойлаймыз.

Актердің толыққанды сахналық бейне сомдауы үшін көптеген қиындықтарды жеңуге тура келетіні ежелден белгілі жағдай. Бірден кейіпкер бейнесіне сай танымастай болып өзгеру сирек болатын құбылыс. Ол ойлы актердің күнделікті роль сипатына, жалпы қойылым түйініне байланысты ішкі жан-дүниесінің қозғалысқа түсіп, жүйелі түрде жүргізілген тынымсыз ізденісінің, еңбегінің арқасында ғана бірте-бірте қалыптасып, нәтижесін бере бастайды. Қандай да бір кейіпкерді сомдау барысында, оған белгіленген актерлердің бір-біріне ұқсамайтын, бірақ өте шеберлікпен сахналанған немесе керісінше оның ішкі жан-дүниесі, кескін-келбеті ашылмаған кейіпкер бейнелерін көреміз.

Мысалы: Республика театрларындағы М. Әуезовтың «Қарагөз» бейнесін сомдаған актрисалардың кейіпкерлері туралы сын-пікірлерді алып қарасақ, олардың көпшілігі «сәтті шығарылған бейне» деп бағаланған, әрқайсысының тиімді, ұтымды тұстары талқыланып, әділ баға берілген немесе керісінше, «солғын шыққан роль» деген сын-пікірлер айтылған. Дегенмен де, оны талдап, таразылау барысында бір-біріне ұқсамайтын, әркімнің өзінің ішкі жан-дүниесіне, өресіне, білімділігіне, кескін-келбетіне, актерлік техниканы шебер меңгергендігіне, сөйлеу мәнеріне, бейвербальды әрекеттерді дәуір келбетіне сай нақты қолдана білуіне, пластикасына, жүріс-тұрысына, сахналық еркіндігіне, жеке ерекшелігіне т.б. байланысты актердің жетістіктері мен кемшіліктерін белгілібір құзіреттіліктерге сүйене отырып қарастыру мәселесі әлі де толыққанды қолға алынбағанын айтуымыз қажет.

Сондықтан да басқа пәндер сияқты, актерлік өнер пәндерін оқытуда да, дидактикалық қағидаларды басшылыққа ала отырып, оны оқытудың арнайы әдіс-тәсілдерін қолданудың мәні зор екендігі айқындала түседі.

Сахналық бейне сомдаудан бұрын ең алдымен оның әліппесін, алғашқы қадамын қандай да бір қағида, әдіс-тәсілдер болсын игеруден бастап, оны қолдануға болатын мерзімнің тез келе қоймайтынын ескерген жөн, олар тыңғылықты игеруді қажет етеді, сонда ғана өзінің жемісін береді. Актердің болашақ кәсібіне жол көрсететін нағыз бағдаршам қызметін атқарады.

Қайсыбір оқу орны, қай мамандық болсын оларды кәсіби тұрғыда дайындауда ұлы ұстаз, жазушы, Ресейдегі ғылыми педагогиканың негізін салушы К.Д. Ушинскийдің сонау XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, білім беру саласында міндетті түрде басшылыққа алынуы тиісті қалыптасқан жалпы дидактикалық қағидалары және оны жүзеге асырудың әдіс-тәсілдері бар. Актерлік өнерге дайындау барысында да біз осы бірнеше ғасырлардан бері қолданылып келе жатқан жалпы дидактикалық қағидаларға сүйенуіміз қажет. Атап айтар болсақ, ол – саналылық, көрнекілік, қызығушылық пен белсенділік, ұғымдылық, жүйелілік пен бірізділік, жас және жеке ерекшеліктерін ескеру, білімнің берік болу қағидалары. Оның мәні – оқыта, білім бере отырып тәрбиелеу.

Біздің пайымдауымызша, осы ұсынылып отырған қағидаларға байланысты жүйелендіріп оқыту әдіс-тәсілдері актерлік өнер пәндерін оқытуға жаңа қырынан келу, жаңа көзқарас болып табылады.

Ол, әрине, маман дайындайтын оқу орындарының өз бағдарламаларына шығармашылық тұрғыда қарап, оның заман ағымына байланысты мән-мазмұнын өзгертіп тұруына тікелей қатысты мәселе. Бұл ретте Мелисса Фентон «...Қажетті дағдылардың барлық спектрін қамту және өзектілігін шешу мақсатында, музыкалық театр артисі мамандарын дайындайтын университеттер мен консерваториялар өз оқу бағдарламаларын «үнемі қайта қарап отыру» процесін ендіруі тиіс», – деп көрсетеді (Fenton, 2024, 57).

Актерлік шеберлікті қалыптастыруды дұрыс бағытқа қою үшін оқытушылар ең алдымен студенттің өзіндік болмысын шынайы көрсете алу мүмкіндігін аша білуі, сана-сезімін, қарапайым психофизикалық әрекеттерді бүгінгі қалыптасқан заманауи лексика арқылы жеткізе білу талғамын қалыптастыра алуы керек. Сонда ғана біз өзіміз ұсынып отырған қағидалар талаптарына сәйкес болашақ актердің жеке, оның өзіне ғана тән ерекшеліктерін «танып, білуге» қол жеткізе аламыз. Бұл сахналық бейне сомдауды тиімді жүзеге асырудағы ең күрделі міндет болып табылады.

2. Зерттеу әдістері мен материалдар

Зерттеу еңбегіміздің негізгі материалдары ҚР Ұлттық және орталық ғылыми кітапханалардан, бұқаралық-ақпараттық құралдардан алынды.

Зерттеу жұмысының теориялық негізі кезінде осы мәселенің теориялық жағын зерттеп, сахналық тәжірибелерімен ұштастыру арқылы өздерінің әдіс-тәсілдерін ұсынған атақты режиссерлер, актерлер, белгілі ұстаздардың еңбектеріне сүйене отырып жүргізілді. Артур Бартоу «Актерское мастерство: Американская школа» (2015), Байсеркенов М. «Сахна және актер» (1993), Гинзбург Л. «Исследования, статьи, очерки» (1971), Құлбаев А.Б. «Сахнадағы сымбаттылық» (2015), Қуандықов Қ. «Театрда туған ойлар» (2022), Мұқан А. «Театрда туған толғамдар» (2019) еңбектері, мақалалары, ғылыми пайымдаулары негізге алынды. Зерттеу материалы ретінде

Тоқпанов А. «Бүгінгі күнге дейін. Ойлар, мақалалар, пьесалар» (1976), Сарабьян Эльвира «Большая книга актерского мастерства» (2019), Обаев Е. «Бәрі...бәрі... есімде» (2019), Рахимов Ә.С. «Театр. Атаулар мен ұғымдардың қысқаша сөздігі» (2021), К. Ушинскийдің жалпы педагогикалық принциптері еңбектері алынды. Одан өзге, сахналық бейне сомдау үдерісіндегі Республика театрларындағы жүзеге асырылып жатқан соны режиссерлік бағыттар, көзқарастар, олардың ерекшеліктері жан-жақты сарапталды.

2.1 Зерттеу әдістері

Ғылыми мақала жазу барысында эксперимент, баяндау, қорытындылау, тәжірибе жүзінде бақылау, дамытушы (дәрістер, әдістемелік семинарлар, практикалық конференциялар т.б.) және интенсивті (тренингтер және т.б.) оқытулар секілді зерттеу әдістері қолданылды.

2.2 Материалға сипаттама

Толыққанды сахналық бейне сомдау – театр өнері туындаған сонау ықылым заманнан бері зерттеу және әдістемелік тұрғыдан алып қарағанда ұшы-қиыры жоқ, әлі нақты шешімін таппай келе жатқан, күн тәртібінен түспеген, әлі де түспек емес мәселе. Себебі сахналық бейне сомдау мәңгілік, өмірлік тақырып.

Сахналық бейне сомдау үшін болашақ актер драматургтың қаламынан туындаған белгілі бір кейіпкердің жан-дүниесіне, сана-сезіміне бойлай енуді, өміртанымын анықтауды, әртүрлі оқиға себептеріне байланысты оның өзіне ғана тән мінез-құлық, көңіл-күй ерекшеліктерін сезінуді, т.б. көптеген мәселелерді шешуіне тура келеді. Басқа тұлға кейіпіне ену үшін актер адам танымастай болып өзгеруі керек (кейіпкермәнділік).

Кезінде осы мәселенің теориялық жағын зерттеп, өзінің тікелей тәжірибесімен ұштастыра отырып, өз әдіс-тәсілдерін ұсынған атақты режиссерлер, белгілі ұстаздардың, сахна шеберлерінің еңбектерін зерделей, ой елегінен өткізе отырып, сахналық бейне сомдау үдерісінде атақты ұстаз, ғалым К.Д. Ушинскийдің жалпы дидактикалық қағидалары негізінде жұмыс жүргізудің жолдарын ұсынууды жөн көрдік. Отандық актерлік өнер саласында оқытудың бұл қағидасын ендіру енді ғана қолға алынып отырған мәселе. Сондықтан да аталған үдеріс оқу жүйесінде жаңаша қырынан жол табуы тиіс деп ойлаймыз.

Мақала өзіміз жоғарыда келтірген оқытудың жалпы педагогикалық дидактикалық қағидаларын, оны жүзеге асырудың әдіс-тәсілдерін, актерлік өнер пәндерін оқытуда жүйелендіре отырып қолданудың мән-мағынасына, тиімділігіне талдау жасауға, әдістемелік тұрғыда нұсқаулар ұсынуға арналған.

Актерлік өнер пәндерін осы қағидаларға сүйене отырып жүйелендіре оқыту әдістемесін жүзеге асыру студенттің ойына қозғау салады, қиялын қанаттандырады, өз жүрегінен туған жан-дүниесінің қозғалысын, қамығу, қуану, түйсіну, қабылдау секілді көңіл-күйінің сан алуан иірімдерін жеткізе алуға, еркіндікке үйретеді. Актерлік шеберліктің қос қанаты секілді вербальды, бейвербальды әрекеттердің заман ағымына байланысты қолданылуы тиісті техникасын, қыр-сырын игереді. Өйткені әр қоғам өнер атаулыдан, әсіресе театр өнері саласынан өз тілінде «сөйлеуді» талап етеді.

3. Талқылау

Қазақ театр өнеріне елеулі еңбек сіңірген қайраткер, тұңғыш кәсіби режиссер А. Тоқпанов былай дейді: «Актерлік шеберліктің негізін жасаған, арнаға түсіріп ережесін тапқан адам ұлы ғалым, ұлы режиссер, ұлы актер және педагог К.С.Станиславский.

Ұлы ұстазымыз ол ережені актерлік шеберліктің қағидасын ойынан шығарып, ойлап тапқан жоқ, театрлар тарихындағы ұлы актерлердің творчестволық жетістіктеріне, ұлы драматургтердің терең толғаныстарына, пікірлеріне, тәжірибе қорытындыларына сүйене отыра, өз тәжірибесінде қорытқан,...бұл ұстаздың атын атамай, бұл кісіден кеңес-ақыл сұрамай ешбір шынайы дарын тұлға өте алмайды» (Тоқпанов, 1976: 182-183).

К.С. Станиславский өзінің кейіпкержандылық мектебін өте жоғары бағалап, актер өнерінің негізіне арнап төрт кітап жазған. Онда актердің органикалық табиғи шығармашылығына, сомдалған кейіпкер бейнесінің қайткенде табиғи болып шығатындығына, жеке ерекшелігін ашуға қалай қол жеткізетіндігіне, қисындылық тұрғыдан дұрыс өрістеп, өмір шындығымен қабысып кетуінің тетігі неде деген жағдайларға терең тоқталып, жан-жақты талдау жасаған.

К.С. Станиславскийдің жеті тезис, он екі заңдылықтан тұратын бүкіл әлем теар өнеріне танымал атақты жүйесінен басқа, қазіргі кезде АҚШ, Еуропа театрлары актер дайындауда негізге алған К.С. Станиславскийдің шәкірті М. Чеховтың атақты методикасы да өзінің назар аударарлық әдіс екендігін айқындап келе жатыр. Оның мәні – актерлік шабыттану мен санадан тыс [сверхсознание] өренің ең жоғарғы деңгейіне көтерілу. Оны М. Чехов «Что-то» деп атаған. Оның қазақ тіліндегі баламасын «не екен?» деп түсінуге болады. М. Чеховтың әдісін актер дайындауда өзінің маскамен жұмыс тәсілі арқылы әрі қарай дамытуды көздеп, жүзеге асырған Пер Браге: «Әріптес актерлермен сұхбаттасу барысында мен өзіме мынадай сұрақ қоямын: бұл не? Оқиға ма? Төрт қабырғаның ішінде ерекше бір құбылыс туындай ала ма? Әлгі «не екен» деген ғажайып дәл осы жерде табыла ма?

Ондағы мақсатым – актер бойынан табылуға тиісті ең маңызды сұңғыла қабілет пен қасиет бұл жерде ашылар ма екен деген ниет», – деп көрсетеді (Бартоу, 2015: 173-174).

М. Чехов осы «Что-то» сұрағына жауап табуы үшін өзінің 23 жыл өмірін арнайды. Оның жаңа буын актерлерге, режиссерлер мен драматургтерге арналған өсиетін «Режиссер мен драматургке» деген еңбегінен табуға болады. Оның қысқаша түйіні: «Нағыз профессионал театрды жан-тәнімен жақсы көреді. Неге? Ең алдымен ол оның қиялына, актерлік ойынына қанат бітіретін таңғажайып әлем. Мұндағы кілттік сөз «ойын». Драматург пьеса жазу барысында барлық рольді ой-санасында ойнап шығады; режиссер дайындық кезінде барлық рольді өз бойынан өткізіп, көз алдына елестетеді, сезінеді; актер болса өзінің әр кейіпкерінің сахналық бейнесіне ену үдерісінен және олардың мінез-құлқы арқылы өзін көрсете алу мүмкіндігінен нәр алады» (Бартоу, 2015: 174-175).

Белгілі бір сахналық қойылым жүріп жатқан кезде актер үшін ең күрделі сәт – ол әрбір өзіне берілген кейіпкердің өмірін нақты шығармада көрсетілгендей етіп

шынайы жеткізу, оның өмірімен өмір сүру, драматург пен режиссердің міндетін атқара отырып, қимыл-қозғалыстарды, ым-ишараттарды орындау барысында өзіндік туа біткен дарынын, жеке ерекшелігін жоғалтып алмау.

Актердің сахнада өзін еркін сезінуі басты мәселелердің бірі деп ойлаймыз. Айтпағымыз, актердің кейіпкер бейнесін сомдау барысындағы оның сан-алуан көңіл-күйін (қуанышқа толы жүзін бірден өзгертіп, қайғы-мұңға толы күй кешу немесе ашу-ыза, таңғалу, жылау, күлу т.б.) шынайы еркін жеткізе алуы. Бұл үлкен актерлік шеберлікті көрсететін қасиет.

Е. Брусиловскийдің «Қыз Жібек» операсындағы Жібек ролін алғашқы сомдаған ҚСРО халық әртісі Күләш Байсеитова туралы белгілі жазушы Б. Нұржекеұлы былай деп жазады: «Сәбидің еркелігіндей сыңғыр дауысымен сызылта ән салған Жібек – Күләш көрерменнің жүрегін алғаш аузын ашқан сәттен-ақ жаулап алады. Оның киімі, киімінің коньымы, қабағымен сөйлеп, қасындағыларға қарағаны, үлбіреп бұрылғаны, күлімдеп тыңдағаны; Төлегенді ұнатып тұрып, ұнатқанын білдіріп алмайын деп ұялғаны; Бекежанды көргенде бет жүзінің бір сәтте-ақ суып салуы, қысқасы, сахнада оның шашынан табанына дейінгі бүкіл дене мүшесі мен киім-кешегінің түгел ойнауы – көргенді де, көрмегенді де мәңгі арманда қалдыратын күдірет» (Мұқан, 2019: 43).

Сахналық бейне сомдауда өзіндік орны бар Ута Хагеннің актерлік техниканы меңгеру әдісі де назар аударарлық. Оның әдісінің негізі «Актер міндеті» (A Challenge for the Actor) еңбегіндегі үш қағидада жатыр:

- рольді құрастырудың негізін өзіміздің жан-дүниемізден іздеу керек;
- дауыс пен тіл, жан (душа) мен сана, тәннен бөлек өмір сүрмейді, ол оны тудырады және олардың жол сілтеушісі (проводник) қызметін атқарады;
- актердің атқарған жұмысы әрқашанда әрекет барысында көрініс табуы тиіс.

У. Хаген актер ойынына әрқашанда зерттеу, оны сомдаушының адами құпиясының кілтін табу тұрғысынан қараған. Адам бойына біткен бес сезім оның тәнді, жанды, сананы және жүректі қозғаушы күші деп есептеген. Ута Хаген техникасының негізі – ол оның «Актер міндеті» кітабына енген алты қадам және он жаттығуы. Оны жүзеге асырудағы қолданатын әдісі мына кезеңдерді қамтиды:

- мақсаты;
- мазмұны;
- дайындық кезеңі;
- тәжірибе жүзінде қолдану.

В.Э. Мейерхольд өзінің адам тәнін физикалық тұрғыда дамытуға арнап құрастырған жаттығулар жүйесін биомеханика деп атаған. Ондағы мақсат – актерлердің берілген тапсырмаларды орындауға физикалық тұрғыдан алып қарағанда, әрқашан дайын болуы. Оның пікірінше, марионеткалар (куыршақтар) куыршақ жүргізушілердің қимыл-қозғалысына қалай тәуелді болса, актер денесі де актер еркіне солай бағынуы керек.

Мәні – өзін-өзі бақылау дағдыларын шыңдау, бойындағы күш-қуатты, жігерді өзіне бағындыра білу.

В. Мейерхольд техникасын меңгерудің маңыздылығы – оның болашақ актерлердің басқа да атакты режиссерлар мен ұстаздардың әдіс-тәсілдерін меңгеруге ешбір қолайсыздық тудырмауы және бөгет болмауы. Оның құндылығы осында.

Биомеханикаға құрылған В. Мейерхольд жаттығулары сахналық қозғалысқа және тыныс алу дағдыларын қалыптастыруға арналған. «Бұл жаттығуларсыз әрі қарай жылжу және өз бойындағы әлеуетін дамыту мүмкін емес» - деп есептейді Э.Сарабьян (Сарабьян, 2019: 311).

Осыған орай актерлік өнер мамандарын дайындайтын оқу орындары, әлемге әйгілі жоғарыда аталған ұлы реформатор К. Станиславскийдің жүйесін, М. Чеховтың тренингтерін, В. Мейерхольдтың биомеханикалық, У. Хагеннің актер техникасын меңгеруге оқытуда қандай қағидалар мен әдістерге сүйенеді екен деген сұрақ туындайды.

Әлем театрларына кеңінен танымал К.С. Станиславский, М. Чехов, Ута Хаген, В. Мейерхольд т.б. режиссерлер, актерлер, ұстаздар актерлік техникаға өте үлкен мән берген және актердің өз бойындағы дарынын ашу және әрі қарай дамытудың ірге тасын қалауға мүмкіндік беретін негізгі дағдылардың бірі деп санаған. Шынында да, болашақта нағыз сахна саңлағы болуға талпынушы студент актер техникасы туралы ұғымды толыққанды зерделеп, ұғынбай тұрып, ешқашан өз кәсібін толыққанды меңгере алмайды. Біздіңше болашақ актер өзінің бір қырынан ғана көрініп, бір бағыттағы рольдерді сомдау үшін жұмыс істесе, ол тек өзі қалаған бағытында қалып қояды. Актер бірнеше техникалық бағыттарды қатар меңгерсе, ол қандай да болмасын сипаттағы рольдерді емін-еркін сомдай алады, әрине ол үшін күш-жігер, қажыр-қайрат, терең білім, табандылық, мақсаттылық қажет. «Вклад в технику – это инвестиция, которая в течение жизни окупиться не единожды» - деп жазады Артур Бартоу (Бартоу, 2015: 12).

Біздің өз жұмысымызда көрсеткен әртүрлі мектептер өкілі, әдіскерлер, ұстаздар, режиссерлердің өзіндік көзқарастары кейбір тұстарда бір-бірімен өзара сабақтасып жататынын айта кетуіміз керек.

Актердің толыққанды маман ретінде қалыптасуы оның жеке өзіндік ерекшелігіне байланысты, сондықтан да ол қалыптасқан әртүрлі жүйе, әдістерден өзінің жеке шығармашылық дарының ашуға көмектесетін оқыту формасын іздейді, соған ұмтылады. Одан өзге болашақ маман өздеріне бөлінген кредит сандарындағы өзбетінше жұмыс негізінде өнер, театр тарихын, психология пәндерін оқып, зерделеумен айналысуы тиіс. Актерлік өнер мамандығы сахналық бейне сомдауға байланысты өмір бойы оқуды, ізденуді, зерттеуді талап етеді. Сондықтан білім алудың алғашқы күнінен бастап, оқытушымен арнайы өткізілетін тәжірибелік сабақтармен қатар, білім алушылардың өздігінен жұмыс жүргізу қабілеттілігіне, ізденісіне ерекше мән беріледі.

Аталған қағидаларға сүйене отырып дұрыс жүргізілген үдеріс біртіндеп өз нәтижесін көрсете бастайды. Ең алғашқы қағида – *саналылық*. Өнер атты әлемнің табалдырығын енді ғана аттаған білім алушы өзінің таңдаған мамандығына байланысты әрбір оқытылатын пәннен ондағы қолданылатын заңдылықтардың қыр-сырын, мазмұнын терең, саналы түрде игеріп, түсінгенде ғана, актерлік шеберлік дағдыларын тезірек меңгереді. Әрбір болашақ актер алғашқы сабақтан бастап,

К.С. Станиславскийдің *кейіпкерсіндылық және кейіпкержандылық* өнерінің бір-бірінен айырмашылығын түсініп, оларды жаттығулар, этюдтер құрастыру барысында саналы түрде қабылдауға талаптануы тиіс.

Біз неге өз еңбегімізде актерлік шеберлікке баулуды осы екі бағыттан бастауды жөн көріп отырмыз? Болашақ маманның кейіпкерсіндылық пен кейіпкержандылық өнер салаларының ара-жігін ажырата алуы өте маңызды. Бұл жөнінде М. Байсеркенов былай дейді: «Егер «кейіпкержандылық» (переживание) өнері актерден сахна алаңына аяқ салған сайын - тың шешім, тың сезім, соны ойын-өрнегін, суырып салма (импровизация) немесе табан асты тауып кету (экспромт) сияқты ойын үлгісін талап етсе, «кәсіпқойлық» (кейіпкерсіндылық) өнер актерден бір рет табылып әбден қасаң болып қалыптасқан, спектакль ойнаған сайын қайта-қайта қайталана беретін, көреремнді ығыр қылатын таптаурынға ұшыраған дайын ойын үлгісін ұсынады» (Байсеркенов, 1993: 56).

Әдетте мастерлер өз пәндерін оқытуды этюдтер құрастырудан бастайды. Болашақ актерлердің білім алудың алғашқы кезеңінде *этиюд* терминін саналы ұғынуының мәні зор.

Ондағы мақсат – білім алушылардың сахналық бейне құрастыруға тікелей келмес бұрын, алдын-ала оның мән-жайын терең түсініп, түрлі іс-қимыл әрекеттер арқылы зерделеуі болып табылады.

ҚР еңбек сіңірген қайраткері, профессор, режиссер Ә.Рахимовтың Театр атты атаулар мен терминдердің қысқаша сөздігінде этюд былайша ұғындырылады: «Этиюд – театр педагогикасында – шәкірттің бойындағы актерлік суырып салмалық техниканы жетілдіру және дамыту үшін жасалатын, оқиғасы мен қақтығысының бастауы, шарықтау шегі мен шешімі бар өмірдің шағын көрінісіне арналған жаттығулар. Этюдтар: жануарлар әлемі, жансыз заттар, жеке адамдық, екі адамдық, топтық, сурет бойынша, ән мәтіні бойынша, шағын арнайы тақырыптарға арналған, т.б. болып жасалатын түрлері саналуан» (Рахимов, 2021: 190).

Бұл жерде тек саналылық қағидасы ғана емес, көрнекілік, ұғымдылық қағидалары да сабақтаса қолданылады. Мастердің бұл қағидаларды түсіндіруі, оны тәжірибе жүзінде көрсетуі көрнекілік қағидасына жатады.

Саналылық қағидасын студент бойына сіңіру барысында, жанама түрде басқа қағидалар мен әдістерге де жүгінуге тура келеді, себебі, атқарылатын әрекеттер тез жүзеге аса қоятын оңай дағды емес.

Біз тілге тиек етіп отырған саналық қағидасына сүйене отырып, оны білім алушыға саналы, ұғымды, ең қарапайым мысалдардан бастап жеткізіп, санасына сіңіру курс жетекшісінің ең негізгі міндеті болып табылады. Егер пән оқытушысы (мастер) өзінің міндетіне адалдық, жауапкершілікпен қарап өзінің жеке тәжірибесі, еліміздің белгілі танымал актер өнері саласы қайраткерлерінің сомдаған сахналық бейнелерін назарға ала отырып, талдау, сараптау арқылы өз шәкірттерін қызықтыра білсе, онда студент белсенділігі арта бастайды. Оқытудың *қызығушылық пен белсенділік* қағидасы іске қосылады. Бұл көрсетілгендердің бәрі актер шеберлігіне баулуда *жүйелілік пен бірізділік* қағидаларын басшылыққа алғанда ғана жүзеге асады. Аталған қағиданың ең негізгі өлшемі – қандай да бір дағдыны қалыптастыру болсын, оңайдан-қиынға,

айналамызды қоршаған белгілі нәрселерден-белгісізге қарай бірте-бірте жылжу болып табылады. Қай салада болмасын, бүгінгі күнгі білім беру бағдарламаларының құрастырылуы осы қағидаға сүйене отырып жасалынады. Осылай, бірте-бірте біздің қиындығы мен қызығы мол парасатты, бекзат актерлік өнеріміздің «құпиясы» шешіле бастайды, студентке өздігінен жұмыс істеуі үшін берілетін тақырыпқа, тапсырмаға байланысты олардың ізденушілікке деген ынтасы артады, саналы түрде пайымдай бастайды. Бүгінгі таңда жастарға үлгі болатын, өз ісінің шеберлері, танымал актерлер баршылық. Атап айтсақ: сахналық бейне сомдаудың хас шеберлері, КСРО халық артистері А. Ашимов, Ф. Шарипова, Қазақстанның халық әртістері Т. Жаманқұлов, З. Шарипова, Қазақ КСР-нің Халық артисі Ә. Өмірзақова, Қазақ КСР-нің Еңбек сіңірген әртісі Ғ. Әбдінабиева, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Д. Ақмолда т.б.

Болашақта еліміздің актерлік өнер жетістіктерін халықаралық деңгейге шығарып, өзіміздің сахналық бейне сомдау шеберліктерімізге тәнті еткіміз келсе, мәселені талапкер қабылдау кезеңінен бастаған жөн. Бұл кезде К.Д. Ушинскийдің *жас және жеке ерекшеліктерін ескеру* қағидасы көмекке келеді. Біздің мамандығымыз бойынша талапкерлер қабылдауда ол өте маңызды роль атқарады. Өйткені, жалпы маман дайындауға қатысты оқыту барысындағы ортақ ұқсастықтармен қатар, өнер саласына байланысты айырмашылықтарды ескеру міндетті. Бұнда жалпы ой-өрісі, білімділігімен қатар, сырт келбетіне, бойына, дене құрылысына, дауыс аппаратына (тіл мүкістігін тудыратын кемшіліктер болмауы тиіс), импровизацияға, икемділігіне, органикасына, жас ерекшелігіне мән беріледі. Болашақ актерлердің суырып-салмалық өнерге бейімділігі өте маңызды. Сахнада кездейсоқ болып жататын әртүрлі жағдайлардан шыға білу жан-жақты білімділікті қажет ететін қасиет. «Ежелден қалыптасқан импровизация дәстүрі бүгінгі мәдениетімізді байытып, көптің рухани қажеттілігін өтеп келеді» (Сейітжанов: 2022: 18)

Білімнің берік болуы қағидасының көздейтін мақсаты – қайталау мен пысықтау. Сахналық бейне сомдауды жүзеге асырудағы аталған қағиданың ролі өте зор. Белгілі бір кейіпкер сомдау барысында үстел маңындағы жұмыстардан кейінгі кезең, актердің сол кейіпкердің ішкі-сыртқы техникаларын жүзеге асыру болып табылады. Дәл осы кезде, кейіпкер өмір сүрген кезеңге сәйкес вербальды, вербальды емес құралдарды меңгере отырып, әр табылған сөздің интонациясын, әр қимылды қадағалау, пысықтау үдерісі барысында жинаған білімдерінің берік болуына әкеледі. Солай, біртіндеп, әр дайындық кезеңі барысында бір деңгейде, бір сарында қалып қоймай, табылған қимыл-қозғалыстардың, ым-ишараттардың, сөздердің әрі қарай тұрақталып, жаңа бояумен көркемделе беруіне жетелейді. Білім алушы бұл кезде жоғарыда өзіміз көрсеткен кейіпкерсіндылық мектептің шеңберінде қалып қоймай, сомдаған ролінің жанды, шынайы түрде қалыптасуына тырысады, өзіндік қолтаңбалар таба бастайды, сахналық еркіндік пайда болады.

Орыс халқының ұлы әншісі Ф. Шаляпин туралы оның замандасы, белгілі опера әншісі С.И. Мигай өзінің мақаласында былай деп жазады: «...было особенно заманчиво наблюдать, - как Шаляпин с каждой репетицией, с каждым спектаклем, уже, видимо, на протяжении многих лет, докапывается до новых и новых черт, оттенков и психологии своего героя и соответственно с этим прибавляет все новые и новые яркие и выразительные краски к уже нарисованному сценическому образу» (Гинзбург, 1971: 227) .

С. Сейфуллин көрсеткендей: «Театрға құлағы естімейтін адам келсе, ол сахнада болып жатқан іс-әрекетті көзімен көріп, түсініп, содан ләззат алуы керек. Ал егер көзі көрмейтін зағип кісі келсе, ол тыңдап ләззат алуы керек» (Обаев, 2019: 223).

Жүйелі және бірізділікпен жүргізілген жұмыстардың нәтижесі, өз бетінше жұмыс істеу, іздену барысында табылған кішігірім нюанстер, дағдылар оларды қолдану үдерісінде қол жеткен нәтижелер ғылымилықтың нышаны болып табылады. Ендігі мақсат – оқытушының өз білім қоржынындағы педагогика, психология, филология, философия, тарих саласындағы жинақтаған тәжірибелерін, оның мән-мағынасын студенттің кішігірім талпынысымен байланыстыра отырып, оны әрі қарай дамытуға қол жеткізу. Олай болмаған жағдайда актерлік шеберлік (сахналық бейне сомдау деңгейі) өз биігіне көтеріле алмайды.

Ғылымдық қағида осы бағытта жұмыс жүргізуді қолдайды. Болашақ актер өзіне белгіленген кейікерді жан-жақты зерттемесе, толыққанды бейне шығара алмасы хақ. Мәселен, актер дауысы кейіпкер көңіл-күйіне қарай таза, ешбір кедергісіз шығып, үні алысқа ұшуы үшін дыбыс шығару аппаратының қызметін, оған түрлі-түсті бояу беретін бұлшық еттердің, дауыс шымылдығының жұмысын, тыныс алу ережелерін, т.б. жақсы білуі керек.

Жоғарыда көрсетілген қағидаларды тәжірибе жүзінде жүзеге асыруға септігін тигізетін арнайы әдістер бар. Олар - *қорытындылау; алды шолу, өткенге оралу; синтез және анализ; эмоциялық драматургия әдісі.*

Бұл әдістердің әрқайсысы жеке-жеке, тек бір элементтерді игеру үшін ғана емес, сабақ тақырыбына, мақсаты мен міндеттеріне, жүргізілетін іс-әрекеттер сипатына байланысты сабақтастыра қолданылады. Аталған әдістер мынадай әрекеттерді қамтиды: білім алу барысында игерген дағдыларын өмірден алған тәжірибелерімен байланыстыра отырып, әрі қарай бекіте түседі, сахналық шындық пен өмірлік шындықтың ара-жігін ажырата білуге деген талпыныс пайда болады, ой-елегінен өткізе отырып тұжырымдай алуды үйренеді, жаңа элементтерді игеру басырында алдыңғы қалыптасқан дағдыларға сүйене отырып меңгеруге ынталы болады, игерілген дағды пысықталады, жаңасын игеруге қызығушылық артады, олардың айырмашылығы мен ұқсастығына сараптама жасауды үйрене бастайды.

Атақты сахна реформаторлары К.С. Станиславскийдің жүйесінен, М. Чеховтың тренингтерінен, В. Мейерхольдтың биомеханикалық, У. Хагеннің актер техникасын меңгеру әдістерінен өзі қалаған жаттығуларын саналы түрде таңдауға және игеруге мүмкіндік алады.

Нақты мысал ретінде М. Чеховтың тәжірибелік сабақтары, оның көп жылғы режиссерлік және актерлік еңбегінің нәтижесінде жинақталып, бес принципке негізделген актерлік дарынды оятуға себепкер болатын төрт сапалық бағытты келтіріп отырмыз.

Ол – сахнада өзін жеңіл сезіну (легкость); форма; тұтастық; сұлулық.

Аталған төрт сапалық бағытты жүзеге асыру мақсатында, ол арнайы жаттығулар құрастырып, актерлердің өзін-өзі әрі қарай дамытып жетілдіруі үшін қимыл-қозғалыс, сөз, жан-дүниенің қобалжуын іске қосу арқылы меңгеруді ұсынды.

Өзін жеңіл сезінуге арналған жаттығудың мәні: тыныш, тұзу тұрған қалпында, адам өзін-өзі меңгеруге ұмтылуы керек. Оған мағынасы – қарама-қайшы екі сөйлем

арқылы жаттығу. Біріншісі – «мен жерде екі аяғыммен тұзу, әрі нық тұру арқылы өз салмағымды сезініп тұрмын», екіншісі – «мен өзімді өте жеңіл сезініп тұрмын, өйткені менің осы қалыбым мені материя ауырлығынан босатады».

Форма – сахнада өзінді еркін, мәнерлі сезіну үшін өзіңнің форманы сезе білу қабілетінді ояту керек.

Тұтастық туралы М. Чехов былай дейді: «Егер де, сахнаға шыққан кезіңізде өзіңізге берілген рольдің тек сол сәтке тән, жеке көріністерін ойнайтын болсаңыз, басталуы мен соңын ұмытып кетсеңіз, онда сіз рольді толық меңгермегеніңіз» (Сарабьян, 2019: 583, 584). Оның мәні – рольдің әрбір жеке сахнасын ойнау барысында оның басы мен соңын қамти білу сезімі бірте-бірте пайда болатын құбылыс. Оған машықтану барысында ең алдымен айналамыздағы қоршаған ортаны (адамдар, жан-жануарлар, өсімдіктер т.б.) тұтастай қабылдай білуді үйренуіміз қажет. Содан соң ғана оның ішіндегі өзіміз байқаған адамдарды, нәрселерді, заттарды сол көрініспен байланыстыра отырып, осы ортадағы оның алатын орнын зерттеуіміз керек. Әрбір пьесадағы өзіміз бейнелейтін кейіпкерді сомдау да сол секілді.

Осыған орай, қандай бағыттардағы жаттығулар болсын әуелі жеңілінен бастаған жөн, содан соң біртіндеп күрделендіре беруге болады.

Сұлулық туралы ұлы режиссер «Истинная красота коренится внутри человека, ложная – вовне» - деп түйіндеген (Сарабьян, 2019: 585). Мәніне келер болсақ – өзіңіздің ішкі жан-дүниеніңдегі енді ғана пайда болып, тамырланып келе жатқан өте нәзік сұлулық сезімін тезірек сыртқа шығаруға тырыспаңыз. Кезегі келгенде ішкі сарайыңыздағы шынайы сұлулық сіздің сыртқы келбетіңізді өзі-ақ нұрландырып тұрады. Тек қана асығыстық жасамау керек.

М. Чеховтың практикалық сабақтарымен жұмыс істеу барысында, біз басшылыққа алып отырған жалпы дидактикалық қағидалармен оның тренингтерінің үндестігін байқауға болады (ұғымдылық, жүйелілік және бірізділік, жас және жеке ерекшелігін ескеру, саналылық). М.Чеховтың мына түсініктемелері оған дәлел: «Истинная непосредственность присущая талантливому актеру вспыхивает и расцветает в нем с новой силой после систематической, сознательной и упорной работы...старайтесь рассматривать каждое упражнение как маленькое, законченное в себе произведение искусства. Выполняйте каждое упражнение ради самого себя» (Сарабьян, 2019: 475-476).

Заманымыздың көрнекті режиссері, белгілі ұстаз Е. Обаев былай дейді: «Кез келген спектакль өз заманының тілінде сөйлейді.

Көреремен тек әртістің эмоциясына ғана байланып қалмай, кәдімгі кинодағыдай арнайы әсер беретін керемет көріністерді тамашалай алады.

Шығармашылық топтың көздеген мақсатын не десек, ең бастысы – көрерменнің көкірек күймесін бос қайтармау, ойлау, сырлы азықпен толықтырып шығару (Обаев, 2019: 221).

4. Зерттеу нәтижесі

Соңғы 15-20 жыл көлемінде театр сахналарында режиссураға, актерлік өнер шеберліктеріне деген жаңаша бетбұрыстар пайда бола бастады. Оны Республикалық театр сахналарындағы жүзеге асырылып жатқан қойылымдардан байқауға болады. Жылдар бойы репертуардан түспей келе жатқан айтулы қойылымдардың өзі жаңаша

«сөйлей» бастады. Ол ұлттық өнерімізде жаңа көзқарасты режиссерлердің пайда болуы деп білеміз. Осы атқарылып жатқан жұмыстардың бәрі-актерлердің сахналық бейне сомдау дәрежесін әрі қарай жетілдіру, сан ғасырлар бойы жинақталған, әлі де театр өнері саласында қолданылып үлгермеген белгілі сахна саңлақтарының, режиссерлердің, әдіскер ұстаздардың әдіс-тәсілдері арқылы жаңа белеске көтерілу.

Зерттеу нәтижесі жүйелендіріліп оқыту саласында әлі де олқылықтар бар екенін көрсеткенімен, оны жүзеге асыруға ынталы профессор-оқытушылар құрамының жеткілікті екендігін де дәлелдеді. Оны осы жүйелендіріп оқыту бойынша актерлер дайындап жатқан мастерлердің, кейбір жеке ән салу оқытушыларының тәжірибелік-эксперименттік сабақтарына қатысу арқылы көз жеткіздік. Жаңа оқу жылына қабылданатын талапкерлерге білім беру бағдарламасын құрастыру барысында осы өзіміз ұсынып отырған жүйе оқу үдерісіне ендірілмек.

5. Қорытынды

Актерлік шеберліктің ең биік тұғыры сахналық бейне сомдау шыңына қол жеткізуі үшін білім алушының оқу орнына алғашқы аяқ басқан қадамынан бастап, әрі қарай жүйелі түрде дамуының себепкері – ол оқытушы және оның өзіндік әдіс-тәсілдері. Оқыту әдісі – оқытушының жылдар бойы жинаған тәжірибесінің, оның ішкі жан сарайы сүзгісінен өтіп, біте қайнасқан әрекет түрі. Қалыптасқан әдісті өзгерте қою оңай емес, әсіресе өнер саласында. Ол оқытушының өзін өзгерткенмен бірдей. Өнер адамдарының арасында «Әлемде қанша оқытушы болса, сонша әдіс бар деген мәтел тегін айтылмаса керек.

Актерлік өнер пәндерін осы қағидаларға сүйене отырып жүйелендіре оқыту әдістемесін жүзеге асыру студенттің ойына қозғау салады, қиялын қанаттандырады, өз жүрегінен туған жан-дүниесінің қозғалысын, қамығу, қуану, түйсіну, қабылдау секілді көңіл-күйінің сан алуан иірімдерін жеткізе алуға, еркіндікке үйретеді. Актерлік шеберліктің қос қанаты секілді вербальды, бейвербальды әрекеттердің заман ағымына байланысты қолданылуы тиісті техникасының қыр-сырын игереді. Өйткені әр қоғам өнер атаулыдан, әсіресе театр өнері саласынан өз тілінде «сөйлеуді» талап етеді.

Біздің міндетіміз – болашақ актерді сахналық бейне сомдау өнеріне баулу барысында «бірегей әдіс» құрастыру емес, оқудың жалпы дидактикалық қағидаларын мамандыққа сәйкес бір жүйеге келтіріп, оқыту арқылы «алымды актер қандай болу керек» деген ұғымға бірінғай түсінік қалыптастыру. Бұл өте күрделі мәселе десек те, жүйелендіріп оқыту нәтижесінде студент санасында бірте-бірте оның өзіне ғана тән ішкі жеке ерекшелігін игеру барысында, драматург қаламынан туындаған белгілі бір кейіпкердің жан-дүниесіне, сана-сезіміне бойлай енуге, өміртанымын анықтауға, әртүрлі оқиға себептеріне байланысты, мінез-құлық, көңіл-күй ерекшеліктерін сезінуге, әр қойылым сайын өзінің бейнелейтін кейіпкерінің жаңа қырларын ашуға деген ынталылық және талпыныс пайда болады. Басқа тұлға кейіпіне ену үшін сахнада, актер мүлде жаңа адам болып өзгеруі керектігін түсінеді (кейіпкермәнділік). Сөйтіп ол кейіпкерсіндылықтан арылып, бір деңгейде қалып қоймауы үшін ізденеді.

«Актер сахнада ойнаған өзінің ролі арқылы, сахнада өткен іс-әрекет, қимыл-қозғалыстары арқылы көрермен үшін шынайы өмірдің көркемдік, сахналық өмірін сипаттайды. Театр өнері өмірдегі шындықтың жай көшірмесі емес, күрделі

өмір әрекетін өнер құралдарымен жаңадан жасап көрсете білуінде», – деп жазады А.Б.Құлбаев (Құлбаев, 2015: 356)

Міне, бұл сахналық бейне сомдаудың ешқашан бір орнында тұрып қалмай, сахнаға шыққан сайын актер ізденісінің бір ұшқынын өзімен бірге ала шығып, рольді ширықтыра түсуге деген ұмтылысы.

Әдебиеттер:

1. Бартоу А. Актерское мастерство: Американская школа. – Москва: «Альпина нон-фикшн», 2015. – 406 с.
2. Байсеркенов М. Сахна және актер. – Алматы: «Ана тілі», 1993. – 336 б.
3. Гинзбург Л. Исследования, статьи, очерки. – Москва: «Советский композитор», 1971. – 251 с.
4. Қоңыратбай Т.Ә. Қазақ халықының музыкалық мұрасын зерттеудің синергетикалық мәселелері. «Keruen» ғылыми журналы. 74 (1) 2022. –18-33 бб. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-01>
5. Құлбаев А.Б. Сахнадағы сымбаттылық: монография. – Алматы: «Қазақ университеті», 2015. – 374 б.
6. Мұқан А. Театрда туған толғамдар. (Зерттеулер, мақалалар, рецензиялар). – «Алматы», 2019. – 336 б.
7. Обаев Е. «Бәрі...бәрі...есімде» (Эсселер). – Алматы: «Балауса», 2019. – 232 б.
8. Сарабьян Эльвира. Большая книга актерского мастерства. (Уникальное собрание тренингов по методикам величайших режиссеров. Станиславский, Мейерхольд, Чехов, Товстаноков). – Москва: «Издательство АСТ», 2019. – 800 с., ил. – (АктерТренинг)
9. Сеітжанов З.Н. Мекебаева Л.А. Нуртазина А.О. Қазіргі айтыстың тақырыптық-идеялық және жанрлық ерекшеліктері. «Keruen» ғылыми журналы, 77 (4) 2022. – 17-22 бб. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-01>
10. Тоқпанов А. Бүгінгі күнге дейін. Ойлар, мақалалар, пьесалар. – Алматы: «Жалын», 1976. – 280 б.
11. Рахимов Ә.С. Театр. Атаулар мен ұғымдардың қысқаша сөздігі. – Алматы: «Қазақ университеті», 2021. – 206 б.
12. Melissa Fenton. (2024) A proposed framework for reviewing and revising musical theatre curricula. «Studies in Musical Theatre», № 1, Volume 18. pp. 57 - 73 DOI: [https://doi.org/10.1386/smt_00149_1\(im Eng\)](https://doi.org/10.1386/smt_00149_1(im Eng)).

References:

1. Bartow A. (2015). Acting Mastery: The American School. – Moscow: «Alpina non-fiction». – 406 p. (in Russ)
2. Bayserkenov M. (1993). Stage and actor. – Almaty: «Ana tili». – 336 p. (in Kaz)
3. Ginzburg L. (1971). Studies, articles, essays. – Moscow: «Soviet composer». – 251 p. (in Russ)
4. Konyratbai T.A. (2022). Synergistic problems of researching the musical heritage of the Kazakh people. *The Scientific Journal «Keruen»* 74 (1). pp. 18-33. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-01>
5. Kulbaev A.B. (2015). Grace on stage: a monograph. – Almaty: «Kazakh University». – 374 p.
6. Mukan A. (2019). Labors born in the theater. (Studies, articles, reviews). – «Almaty». – 336 p.
7. Obaev E. (2019). Everything...everything...I remember (Essays). – Almaty: «Balauasa». – 232 p.
8. Sarabyan Elvira. (2019). Big book of acting skills. (Unique collection of trainings on the methods of the greatest directors. Stanislavsky, Meyerhold, Chekhov, Tovstanogov). – Moscow: «AST publishing house». – 800 p., ill. – (ActorTraining) (in Russ)
9. Seitzhanov Z.N. Mekebaeva L.A. Nurtazina A.O. (2022). Thematic-ideological and genre features of modern speech. *The Scientific Journal «Keruen»* 77 (4). pp. 17-22. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-01>
10. Tokpanov A. (1976). Until today. Thoughts, articles, plays. – Almaty: «Zhalyn». – 280 p.
11. Rakhimov A.S. (2021). Theater. A short glossary of names and concepts. – Almaty: «Kazakh University». – 206 p.
12. Melissa Fenton. (2024) A proposed framework for reviewing and revising musical theatre curricula. «Studies in Musical Theatre», № 1, Volume 18. pp. 57 - 73 DOI: [https://doi.org/10.1386/smt_00149_1\(im Eng\)](https://doi.org/10.1386/smt_00149_1(im Eng)).

Е.Е. Жаманбалинов

М.О. Әуезов атындағы атындағы Әдебиет және өнер институты,

Алматы, Қазақстан

E-mail: ernat-knc@mail.ru

ORCID: 0000-0001-9251-3054

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН КҮЙШІЛІК ДӘСТҮРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Аңдатпа. Мақала Шығыс Қазақстан, Алтай-Тарбағатай күйшілік дәстүрінің зерттелу тарихын, өңірлерге жасалған экспедициялар нәтижелерін, осы дәстүрге байланысты шыққан ғылыми еңбектерді саралауға және күйлерге талдау жасауға бағытталған. Қазіргі таңда кейбір күй өнері мамандарының арасында «Шығыс Қазақстан күйлері бірсарынды, бір-біріне ұқсас» деген стереотипті пікірлер қалыптасқан. Сол себепті аталмыш күйшілік дәстүрдің Баян-Өлгий, Іле, Алтай-Тарбағатай, Шыңжаң, Шығыс Түркістан сияқты ірі аймақтарының мұрасы біршама зерттелгенімен, Шығыс Қазақстанның Күршім, Зайсан, Марқакөл, Катон-Қарағай, Шұбартау, т.б. ішкі аудандарында сақталған туындылар мен олардың шығарушылары, жеткізушілері туралы зерттеу жұмыстары кенжелеп тұр. Олар туралы бірлі-екілі еңбектерде тек танымдық ақпараттар берілгенімен, күйлердің барлығы дерлік нотаға түсіріліп, талданбаған. XX ғасырдың 60-жылдары бұл аудандарға жасалған экспедиция материалдары қазіргі таңда Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының Фольклорлық ғылыми зертханасында сақтаулы. Онда Шығыс Қазақстанның түкпір-түкпірінде өмір сүрген күйшілер жаздырған көптеген авторлық және халықтық туындылар бар. Жоғарыда аталған мәселелерді ескерсек, Шығыс Қазақстан күйшілік дәстүрін әлі де терең қарастырып, күйлерін нотаға түсіріп, олардың дыбыс сапасын жақсарту, күй жинақтары мен зерттеу еңбектерін шығару кезек күттірмейтін мәселелердің қатарында екені сөзсіз. Бір мақала көлемінде бүкіл күйшілік мұраны қамту мүмкін болмағанымен, осы бір өзекті мәселені жазу барысында сирек орындалатын бірнеше күйлерге талдаулар келтірілді.

Алғыс: Мақала BR20281009 «Қазіргі әдебиеттану мен өнертанудың өзекті мәселелері» атты іргелі ғылыми зерттеу аясында әзірленді.

Кілт сөздер: Шығыс Қазақстан, Алтай-Тарбағатай, күйшілік дәстүр, аймақтық күйшілік мектептер, экспедициялық материалдар, нотаға түсіру, талдау.

Е.Е. Жаманбалинов

Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова,

Алматы, Казахстан

E-mail: ernat-knc@mail.ru

ORCID: 0000-0001-9251-3054

История изучения кюевой традиции Восточного Казахстана

Аннотация. Статья содержит обзор истории изучения Восточно-Казахстанских, Алтай-Тарбағатайских кюевых традиций, результатов экспедиций в данные регионы, специфики научных трудов, посвященных этой традиции, и анализу кюев. В настоящее время у некоторых специалистов-кюеведов можно заметить стереотипные представления о том, что «Восточно-казахстанские кюю однообразны и мало чем отличаются друг от друга». В этой связи уточним, что, если наследие таких крупных регионов, как Баян-Улыгий, Іле, Алтай-Тарбағатай, Сынцзян, Восточный Туркестан, в

значительной степени освоено, то исследовательские работы по изучению произведений, найденных во внутренних регионах Восточного Казахстана, в таких, как Курчум, Зайсан, Маркаколь, Катон-Карагай, Шубартау и др., их авторов и исполнителей, к сожалению, ведутся гораздо реже. Хотя в отдельных работах представлены сведения познавательные характера, почти все записанные кюий вышеуказанных районов не расшифровываются и не анализируются. Материалы экспедиций, проведенных в 60-е годы XX века, в настоящее время хранятся в Фольклорной научно-исследовательской лаборатории Казахской национальной консерватории им. Курмангазы. Здесь имеется в наличии много авторских и народных произведений, записанных кюйши-исполнителями, жившими в разных уголках Восточного Казахстана. Учитывая вышеизложенное, подчеркнем, что, безусловно, в числе актуальных вопросов по-прежнему – углубленное изучение кюйевой традиции Восточного Казахстана, их нотная расшифровка, улучшение качества их аудиозаписей, издание сборников кюйев и исследовательских работ. Понимая, что в объеме одной статьи невозможно охватить все кюйевое наследие региона и проблемы его изучения, в ходе предпринятой разработки данного «массива» осуществлен анализ нескольких редко исполняемых кюйев.

Благодарности: Статья подготовлена в рамках фундаментального научного исследования BR20281009 «Актуальные проблемы современного литературоведения и искусствоведения».

Ключевые слова: Восточный Казахстан, Алтай-Тарбагатай, кюйевая традиция, региональные кюйевые школы, нотная расшифровка, анализ.

Y.Y. Zhamanbalinov

M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ernat-knc@mail.ru

ORCID: 0000-0001-9251-3054

The history of study of the East Kazakhstan kuy tradition

Abstract. The article contains an overview of the history of the study of East Kazakhstan, Altai-Tarbagatai kuy traditions, the results of expeditions to these regions, the specifics of scientific works devoted to this tradition, and the analysis of kuy. Currently, some cui specialists may notice stereotypical ideas that «the kuys of East Kazakhstan are monotonous and differ little from each other». In this regard, let us clarify that if the heritage of such large regions as Bayan-Ulgiy, Ile, Altai-Tarbagatai, Xinjiang, East Turkestan has been largely mastered, then research works on the study of works found in the inner regions of East Kazakhstan, such as Kurchum, Zaisan, Markakol, Katon-Karagai, Shubartau, etc., their authors and performers, unfortunately, are conducted much less frequently. Although some works present information of a cognitive nature, almost all the recorded kuys of the above-mentioned areas are not deciphered or analyzed. The materials of the expeditions conducted in the 60s of the twentieth century are currently stored in the Folklore Research Laboratory of the Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy. There are many original and folk works recorded by kuyshi performers who lived in different parts of East Kazakhstan. Considering the above, we emphasize that, of course, the in-depth study of the kuy tradition of East Kazakhstan, their musical interpretation, improvement of the quality of their audio recordings, publication of collections of kuy and research papers are still among the topical issues. Realizing that it is impossible to cover all the kuy heritage of the region and the problems of its study in the volume of one article, during the attempted development of this «array», an analysis of several rarely performed kuy was carried out.

Acknowledgments: The article was prepared within the fundamental scientific research project BR20281009 «Actual problems of modern literary and art history».

Keywords: East Kazakhstan, Altai-Tarbagatai, kuy tradition, regional kuy schools, musical notation, analysis.

1. Кіріспе

Қазақстанның күй өнері жүйесінде Шығыс Қазақстан аймағы үлкен бір тармақты құрайды. Бұл өлкенің ауқымына күйтанушылар Шығыс Қазақстан облысы, Қытай,

Моңғолия және Алтай, Іле жерлерінде мекендеген қазақтардың күйшілік дәстүрін жатқызады.

Осы аймақтардағы домбыра өнерінің зерттелуі бүгінгі таңда қарқынды жүргізіліп, жан-жақты қарастырылуы нәтижесінде Шығыс Қазақстан аймағы толығымен игерілген сияқты болып көрінеді. Сүзгі-сараптамалық жұмыстардың нәтижесінде көбінесе Қытай, Моңғолия, Алтай өңірлеріндегі қандастарымыздың күйшілік өнері жайында жазылған ғылыми зерттеулер екендігіне көзіміз жетті. Ал кей жағдайда «Шығыс Қазақстан күйлерінің Қытай және Моңғолиядағы қандастарымыздың аспапты музыка туындыларынан еш айырмашылығы жоқ» деген пікірлер қалыптаса бастады. Әрине, осындай құбылыстардың контекстінде Қазақстанның өзінде орналасқан Шығыс аймағының жекелеген елді мекендерінің күйшілік дәстүрі зерттелген сияқты болып көрінеді. Дегенмен Зайсан, Марқакөл, Күршім, Катон-Қарағай, Шұбартау, Аягөз, Шыңғыстау және т.б. өлкелердегі күйшілік өнердің зерттелуі әлі күнге дейін ғылыми айналымға түспегені аңғарылды. Аталған аймақтың қазіргі кезге дейін шетел қазақтарының күйшілік өнері контекстінде жалпылама түрде ғана қаралып келгендігі, Қазақстан аумағында осы аймақ өкілдерінің толықтай зерделенбеуі, олардың шығармашылықтарының жіктеліп қарастырылмауы бүгінгі таңда өзекті мәселелердің бірі екендігі сөзсіз. Бұл ретте осы өңірдің зерттелу мәселесінен бөлек, күйшілік өнердің насихатталуының, күйшілік мектептердің сақталуы мен дамуының, бүгінгі ұрпақпен жалғасуының кенжелеп тұрғаны басқа да сұрақтардың басын ашты. Осыған орай, «Шығыс Қазақстан өңірінде басым көпшілігінде халық күйлерінің кең тарауына байланысты, олардың сахна төрінде орындалмақ түгіл, күйшілердің репертуарынан, оқу бағдарламасынан түсіп қалуының себебі неде?» немесе «Музыкалық қоғамда «Шығыс Қазақстанда күй жоқ» деген пікірлердің қалыптасуына қандай жағдайлар түрткі болды?» деген сауалдар Шығыс Қазақстан өңірінің шертпе дәстүріндегі күйшілік мектептер жаңа тараптан қарастырылып, жүйелі түрде тарихи-теориялық тұрғыдан зерттеуді қажет етеді деген тұжырымға келіп тіреледі. Оның үстіне ХХ ғ. 1970 ж. консерватория тарапынан жасалған ғылыми экспедиция барысында осы аталған өңірлерден көптеген күйшілердің орындауында әртүрлі тақырыптағы аңыз желісіне құралған халық күйлері, авторлық күйлер жазылып алынған. Бірақ олар әлі зерттеліп, нотаға түсіріліп, баспаға шықпағандығы, Байжігіт күйшілік мектебінің өкілдерінің есімдері әлі күнге дейін белгісіз болып келуі мақаланың өзектілігін арттыра түседі.

Жоғарыда көтерілген мәселелер Шығыс Қазақстан облысына қарасты Күршім, Зайсан, Шыңғыстау, Аягөз, Катон-Қарағай, т.б. аудандарының домбыра өнерін тарихи-теориялық тұрғыдан талдап, осы өңірдің өзіндік стильдік ерекшеліктерін айқындау – тақырыптың мақсаты болып табылады.

Мақала тақырыбы негізінде Шығыс Қазақстан шертпе күй дәстүрінің өкілдері Жүнісбай Стамбаев, Шайқы Құсайынов, Сүбеек Нұрбаев, Беделбек Әбілмәжинұлы, Құсайын Қанағатов, Рахымбек Ноғайбаев, т.б. көптеген күйші-композиторлардың репертуарындағы халық күйлері мен олардың төл туындылары қарастырылмақ.

Осылайша Шығыс Қазақстан облысының Күршім, Зайсан, Шыңғыстау, Аягөз, Катон-Қарағай, т.б. аудандарында өмір сүрген, көп зерттелмеген күйшілердің жаңа

есімдерін тілге тиек ете отырып, олардың өзіндік стилін, күйшілік қолтаңбасын анықтау және талдау сияқты мәселелер алдыңғы қатарға шығады.

2. Зерттеу әдістері және материалдары

2.1 Зерттеу әдістері

Шығыс Қазақстан облысының Күршім, Зайсан, Шыңғыстау, Аягөз, Катон-Қарағай, т.б. аудандарының зерттелу деңгейін жазу ҚХР және МХР территориясында тұратын қандастарымыздың күйшілік өнерімен өзара салыстыру арқылы жүргізілді. Сондай-ақ көптеген іргелі еңбектерге баса назар аударылды. Мақалада күйлерді талдау мақсатында бүгінгі күйтанушылар Ә. Мұхамбетова, С. Өтеғалиева, Г. Омарова, П. Шегебаев, С. Қалиев, Р. Несіпбай, А. Қазтуғанованың зерттеулері қолданылды.

Аймақтық ерекшелікті айқындау мақсатында Т. Бекхожина, У. Бекенов, М. Мағауин, А. Сейдімбек, А. Тоқтаған, М. Хұсайынұлы, Д. Бекенов, Д. Кәсімбайұлы, М. Таңғытұлы, Б. Мүптекеев, А. Мәулетұлы, Б. Игілік, М. Әбуғазының және т.б. еңбектері пайдаланылды.

Мақалада зерттеу нысанына алынып, нотаға түсірілген күйлер орындаушылық және музыкалық-теориялық тараптардан кешенді талданды. Хатталған халық күйлері мен авторлық күйлердің ұқсастығы мен айырмашылығын ажыратуда салыстырмалы талдау әдістері пайдаланылды.

2.2 Материалға сипаттама

Музыкатушы, өнертану ғылымдарының кандидаты В.Е. Недлинаның «Жоғалған мектептер мен дәстүрлердің қайта жандануы уақыттың маңызды белгісіне айналуға. Олардың арасында айтыс (музыкалық аспаптың, көбінесе домбыраның сүйемелдеуімен суырып салма әнші-ақындардың байқауы), Шығыс Қазақстан шертпе домбыра мектебінің мұрасы, бақсылық рәсімдері, сопылық зікір (зікір) сияқты дәстүрлі мәдениеттердің құбылыстары бар»¹ (Nedlina, 2016: 2-3), – деп жазғанындай, қазіргі таңда Шығыс Қазақстан күйшілік дәстүрін қайтадан терең зерттеу өзекті мәселелердің қатарында екені даусыз.

Шығыс өңірінің күйшілік дәстүрі аймақтық жағынан кең ауқымды қамтиды. Бұл дәстүрге еліміздің Шығыс Қазақстан, Семей, Алтай, Тарбағатай, Шыңғыстау, Шұбартау, Аягөз, Катон-Қарағай, Күршім өңірлерінің, сонымен қатар Қытай Халық Республикасының Шығыс Түркістан, Шыңжаң, Моңғолияның Баян-Өлгий аймағы қазақтарының күй мұралары жатады. Бұл туындылар өзінің көп тақырыптылығымен, әртүрлі нұсқаларының болуымен ерекшеленеді. Жоғарыда аталған өңірлерде аттас күйлер^{**2}, аңыз, тарихқа негізделген туындылар кең тараған. Шығыс Қазақстан, Алтай-Тарбағатай мектептерінің күйлері ертеден келе жатқан аңыз оқиғалар желісіне құрыла отырып, адам мен табиғат арасындағы байланысты көрсететіні белгілі.

¹ A revival of almost lost schools and traditions becomes an important sign of the times. Among them there are such phenomena of traditional cultures as aitys (competition of improvisational singer-poets with the accompaniment of a musical instrument, often dombra), the heritage of the East Kazakhstan shertpe dombra school, baqsylyq shamanic rituals, Sufi zikir (dhikr) (Nedlina 2016: 2-3).

² Қазақтың күйтану саласында аттас күйлер кеңінен қарастырылған. Мысалы, «Аққу» күйлері С.Аманованың, «Науысқы» күйлері П.Шегебаевтың, «Балбырауын» Г.Омарованың, «Қосбасар» С.Қалиевтің, «Қамбархан» Б.Мүптекеевтің, «Ақжелең» Д.Бактығалиеваның, «Арнау» А.Қазтуғанованың зерттеулерінде қарастырылған.

Осы ауқымды да үлкен күйшілік дәстүрді зерттеу мәселесі тек XX ғ. 60-70-жылдарынан бастап қолға алына бастады және сол кезеңдерде У. Бекеновтің, Қ. Ахмерұлының, Т. Бекхожинаның еңбектері жарыққа шыға бастады.

«Народная музыка в Казахстане» атты мақалалар жинағында Талиға Бекхожинаның «Кюи-легенды» мақаласы жарияланған. Автор мақалаға шағын кіріспе ретінде аңыз күйлердің зерттелу жолдарын баяндай отырып, Батыс және Шығыс Қазақстандағы аңыз күйлер формасының сақталуын салыстырады: «... в Западном Казахстане, где инструментальная, преимущественно домбровая, музыка достигла наивысшего расцвета, эта форма, по-видимому, исчезла, а сама программность кюев приобрела как бы лирико-эмоциональный характер...» (Народная музыка в Казахстане, 1967: 130).

Мақаланың негізгі бөлімінде 1962-63 жж. М.О. Әуезов ат. Әдебиет және өнер институтының Семей және Шығыс Қазақстан облыстарына жасаған экспедициясы кезінде жиналған күй аңыздары келтірілген. Атап айтсақ, олардың ішінде Бекбосын Сағадиев деген респонденттен жазылып алынған «Жорға аю», «Көк төбет», «Өрелі кер», «Тансаңшы», «Тезек батыр», «Телқоңыр», «Балжыңкер», «Жұмағұл күйі», «Бел асар», «Бозинген», «Қалмақтың қара жорғасы», «Көк бесті», «Бозайғыр күйі», «Ақсақ құлан», «Кер торы», «Қорамжанның күйі», «Тел киік», «Қосқақы», «Таукүдірет», «Қара атты мен торы атты» сияқты көне күй аңыздары берілген (Народная музыка в Казахстане, 1967: 130-138).

Шығыс Қазақстан күйлерін жинақтап, зерттеп, орындап, насихаттау жолында күйші, зерттеуші Уәли Бекеновтің еңбегі орасан зор. Ғалым осы дәстүрдің күйлері мен күйші-композиторлары жайында «Күй табиғаты», «Күй керуені», «Шертпе күй шеберлері» кітаптарында көптеген құнды деректер жазып, бірқатар ноталарын жариялады.

У.Бекеновтің «Күй табиғаты» атты кітабының «Тереңнен толғап сыр тартқан» атты тараушасында автор Қорқыт, Кетбұға заманында қалыптасқан күйшілік өнерді тілге тиек ете отырып, М. Өскінбаев арқылы жеткен «Ақсақ құлан» күйінің аңызын баяндайды. Күйлерді желісіне байланысты аңыз күйлері және қоғамның, халықтың тыныс-тіршілігінен сыр шертетін туындылар деп бөліп қарастырады. Әрі қарай шертпе күйдің негізін қалаушы Байжігіт жайында деректер келтіреді. Мұнда көбінесе Байжігіттің шәкірттерін өмір сүрген кезеңдеріне қарай бөліп қарастыруы өте құнды әрі маңызды болып табылады. Атап айтсақ, 1931 ж. дейін өмір сүрген Мүсәпірхан Доғалұлы, Кеней, Раш, Дүбіра, Мақажан, Бадау, Құлыншақ, Хаймолда сияқты шәкірттері. Солардың ішінде күйші Қаймолданың ұлы Омар Хаймулдиннің Мүсәпірханнан алған деректерін, соның ішінде Байжігіттің «Қоңыр қаз» күйінің шығу тарихын баяндаған.

О. Хаймулдин «Ақсақ құлан», «Қара жорға», «Жекейторы», «Қаракөк», «Көксерке», «Көк қаршыға», «Жалғыз жан», «Салқара», «Саршыған», «Кербалақ», «Сылаң торы», «Қайың сауған», «Алмажай», «Тепеңкөк» сияқты күйлердің жеткенін айтып, олардың бірсыпырасын өзі де орындап, Қ.Жүзбасовтың лайықтауымен нотаға жаздырған екен.

Әрі қарай автор Байжігіттің келесі ізбасарларының бірі күйші Жүнісбай Стамбаев жайлы деректер келтіреді. Байжігіттің күйлерін Бодау ақыннан, Қызай домбырашыдан үйренген Жүнісбай өз кезегінде оларды жиені Т. Әсемқұловқа үйреткен.

Мақаланы қазақ күйлерінің жалпылама даму тарихымен, зерттелу деңгейімен өрбіте отырып, қорытындысында шертпе күйлердің таралу аймақтарын, олардың насихатталуын, практикалық қолданысын баяндайды.

«Қазақ күйлерінің орындалу ерекшеліктері» атты тарауында автор композиторлық шығармашылыққа назар аударып, Батыс Қазақстан күйшілік дәстүрінен Дина, Үрістембек Омаров, Мұрат Өскінбаевтың шығармашылығын, Тәттімбет, Сүгір күйшілік мектептерін, сондай-ақ Шығыс Қазақстан күйшілік дәстүрінің өкілдері Раздық Ахметжанов, Шанақ Ауғанбаев, Бағаналы Саятөлеков сияқты күйші-композиторлардың өмірі мен шығармашылығынан деректер келтіреді.

Белгілі күйші Шотайбайдың шәкірті Раздық Ахметжанов туралы мақаласын Уәли Бекенов Раздықтың ұстаздығы, күй үйрету әдісі, шәкірттері жайлы естеліктерінен бастайды. Әрі қарай Раздықтың «Аңшының зары», «Шыңырау», «Сал күрең» күйлерінің шығу аңызын баяндап, олардың музыкалық-көркемдік ерекшеліктерін сипаттайды. Мақала Шығыс Қазақстан күйшілік дәстүрінде кең тараған сыбызғы өнерімен жалғасып, оның көрнекті өкілі, белгілі сыбызғышы, күйші-композитор Шанақ Ауғанбаевтың өмірі мен шығармашылығы жайлы айтылады. Сонымен бірге Бағаналы Саятөлеков, Закария сияқты күйшілер жайлы және олардың репертуары айтылады (Бекенов, 1981).

1976 ж. белгілі жазушы М. Мағауин «Жұлдыз» журналының 9-нөмірінде «Күй иесі – Байжігіт» атты мақаласын жариялаған. Мақаланың 1-бөлімінде Байжігіттің тікелей ұстазы, атақты күйші Сары Нияз төренің өнері, күй-тартыстары баяндалады. 2-бөлімінде Байжігіттің өмірі, ол ғұмыр кешкен дәуірдің тарихи оқиғалары (қалмақ шапқыншылықтары, «Ақтабан-шұбырынды»), сол тарихи оқиғалар желісіне туындаған «Ақтабан», «Қайың сауған», «Ақтабан-шұбырынды», «Азат» сияқты күйлерінің тарихы баяндалып, олардың музыкалық ерекшеліктері сипатталады. Автор мақаланың 3-бөлімінде Байжігіт күйлерінің тақырыптық ерекшеліктерін, олардың шығу тарихын жазады. Соңғы 4-бөлімі – Байжігіт күйлерінің таралу жолдары және шәкірттері жайында (Мағауин, 1976: 180-186).

Байжігіт туралы құнды деректер келтіретін мақалалар сондай-ақ 1991 ж. жазушы, әдебиет зерттеушісі, ғалым, филология ғылымдарының докторы А. Сейдімбектің «Орталық Қазақстан» газетінің 235-236-нөмірлерінде жариялаған «Байжігіт (XVI-XVII ғасырлар)» және 2003 ж. «Дидар» газетінің 33-нөмірінде жарық көрген Т.Баяқовтың «Күй құдіреті (Байжігіт туралы тарихи дерек)» атты еңбектерден жалғасын тапты.

1977 ж. Қ. Ахмерұлының «Баян-Өлгий қазақтарының домбыра және сыбызғы күйлері» атты еңбегі жарық көрді. 3 бөлімнен тұратын бұл жинақтың 1-бөліміне домбырада орындалатын халық күйлері мен олардың аңыздары енген. Олардың бірқатарын атап өтсек, көпнұсқалы «Ала байрақ», «Ақсақ құлан», «Ақсақ қаз», «Балжыңкерлермен» қатар, «Бұлбұл Торғай», «Жалғыз киік», «Ертіс толқыны», т.б. күйлер. 2-бөлімінде К. Құмақайұлы, Ж. Ыбырай, Байал, Б. Тарлаубай сияқты

сыбызғышылардан жазылып алынған көптеген авторлық және халық күйлері мен олардың аңыздары қамтылған. Жинақтың 3-бөлімінде домбыраға арналған авторлық күйлер бар (Ахмерұлы, 1977).

1996 ж. Т. Бекхожинаның «Даламның назды саздары» атты кітабы шыққан. Оған Шығыс Қазақстан күйлері мен жыр мақамдары енген. Кітаптың 1-бөлімі Шығыс Қазақстан өңірінің аспаптық музыкасы» деп аталады. Бұл тараудың ерекшеліктерінің бірі – автордың күйлерді тақырыптық мазмұнына байланысты жіктеуі. Ол күйлерді «Эпикалық жыр құрамына кірген және тарихи аңыздарға енген күйлер», «Хайуанаттар туралы күйлер», «Жаратылыс туралы күйлер» деп 3 бөлікке топтастырып, олардың әрқайсысына ғылыми түсініктемелер береді. «Домбыра күйлері» атты тарауында Шығыс Қазақстан күйлерінің қоғамдағы рөлін, олардың мелодиялық, көркемдік, орындаушылық ерекшеліктерін айта отырып, Бейсенбі, Әбділ, Бекбосын, Ақбұзау сияқты күйшілердің өмірі мен шығармашылығынан құнды деректер келтіреді.

«Сыбызғы күйлері» атты тарауында сыбызғы аспабының жасалу, қолдану жолдары, дыбыстық, диапазондық ерекшеліктері айтылады. Экспедиция нәтижесінде домбыра мен сыбызғы күйлерінің таралу аймақтарын салыстырады. Сонымен қатар Шығыс Қазақстан облысының Күршім, Катон-Қарағай аудандарынан шыққан Шерубай, Биқан Шерубаев, Шанақ Ауғанбаев сияқты күйшілердің өміріне, шығармашылығына, орындау ерекшеліктеріне, күйлерінің аңыздарына тоқталады (Бекхожина, 1996).

Шертпе күйді, оның ішінде Шығыс Қазақстан күйшілік дәстүрін зерттеуде С. Қалиевтің «Күйшінің шығармашылық ойлау контекстіндегі шертпе күйлердің өміршеңдік құрылымдары» («Формы функционирования кюев-шертпе в контексте творческого мышления кюйши») тақырыбындағы кандидаттық диссертациясын атап өту маңызды.

Автор осы көлемді зерттеу еңбегінде көптеген жаңа терминдер мен ұғымдарды ашқан. Диссертацияның 1-тарауы «Қазақ халқының дәстүрлі музыка мәдениеті контекстіндегі шертпе-күйлер» («Кюй-шертпе в контексте традиционной музыкальной культуры казахского народа») деп аталған. Мұнда жанр аралық байланысты зерттеу аясындағы халықтың аспаптық музыкасының заманауи ахуалдары қарастырылады. Шертпе күйдің орындаушылық, жанрлық-стильдік ерекшеліктерін және композициялық заңдылықтарын аша отырып, автор «қайта интонациялау» («переинтонирование») деген жаңа терминге назар аударады. Осы термин арқылы халық музыкасының шығармаларының өзінің табиғи контекстінен алынып, қала мәдениетіне, яғни жазба дәстүріне ауысып, ансамбль, оркестрлердің репертуарына қосылғанын тілге тиек етеді.

Диссертацияның 2-тарауы «Арқа дәстүріндегі шертпе күйлердегі суырып-салмалықтың және нұсқалықтың өміршеңдігі» («Импровизационность и вариативность как формы функционирования кюев-шертпе Аркинской традиции») деп аталады және ол 3 бөлімнен тұрады:

Күйдің болмысындағы нұсқалық әдістер (Вариантность как способ существования кюев);

Күй нұсқалығының үш түрі (Три формы вариантного функционирования кюев);

Күйлердегі бірінші «күйден» екіншіге ауысуының кейбір тұрғылары жайында (О некоторых принципах перехода кюев из одного «состояния» в другое).

Бұл бөлімдердің әрқайсысында күйдің нұсқалық сақталу формалары екі жақты қарастырылған. Біріншісінде автор бұл формаларды бір күйшінің әр кезде орындаған күйі, бір мектептің өкілі болып табылатын орындаушылардың нұсқасы, әртүрлі жастағы орындаушылардың нұсқасы, әртүрлі мектептердің өкілдері орындаған нұсқалар деп бөлсе, екінші жағынан нұсқалықты объективтік-технологиялық жағынан топтастырады. Оған «жанр», «күйдің тұрақталу деңгейі», «күйшінің беделі және эталон», «шеберлік пен кәсіпқойлық», т.б. ұғымдарды жатқызады. Сонымен қатар күйлерді алғаш рет «тұрақты форма», «импровизациялық форма» және «аспаптық шағын әуендер» деп 3 топқа жіктейді.

Диссертацияның 3-тарауы «Күйші шығармашылығының ауқымдылығы және нұсқалық мәселелері» («Зонность творчества кюйши и проблемы вариантности») деп аталады. Ол өз кезегінде шығармашылықтың суырып-салмалық қасиеті және күйлердегі мәтінаралық факторлардың тұрақтылығы» («Импровизационность творчества и внутритекстовые факторы стабилизации кюев») және «Күйшінің шығармашылық ауқымы туралы және «жеткізу әдісі»» («Принцип «доводки» и о зонах творчества кюйши») деп екіге бөлінген.

Біріншісінде «Қосбасар» күйлер тобынан күйшінің шығармашылығын, композициялық-формалық ерекшелігін бір жүйеге салатын және тұрақтандыратын ортақ мәтіндік элементтер таба білген.

Тараудың 2-бөлімінде күйді тыңдаушыға жеткізудің бірнеше әдіс-тәсілдері айтылған. Мұнда автор «жеткізу» («доводка»), микродеңгей («микроуровень») деген жаңа терминдерді ашады және композитордың шығармашылық дәстүрдегі белгілі бір заңдылықтарға бағынатын шекарасын анықтаған (Қалиев, 1996).

Тағы бір арнайы ғылыми зерттеу жұмысы ретінде Д. Бекеновтің «Іле қазақтарының күйлері» (1998) атты еңбегін атап өтуге болады. 2 тараудан тұратын бұл еңбектің 1.1-тараушасы «Шыңжаң қазақтарының тарихы» деп аталады. Мұнда Қытайдың Шығыс Қазақстанмен шекаралас жатқан аумақтарында (Шыңжаң, Іле қазақ автономиялық облысы, т.б.) өмір сүретін қазақтардың күйшілік өнері, фольклорлық мұрасы, күйшілері жайында мағұлмат беріліп, олардың зерттелу деңгейі жайлы айтылған. Сонымен бірге әр кезеңде болған қалмақ шапқыншылығы, қазақтардың өмір салты да баяндалған.

«Шыңжаң қазақтарының этнографиясы жөнінде» деп аталатын тараушада Қытай жерінде өмір сүретін қазақтардың таралу аймағын Іле аймағы (астанасы – Құлжа), Тарбағатай (орталығы – Шәуешек қаласы) және Алтай аймағы (орталығы – Алтай қаласы) деп бөліп қарастырады. Осы аймақтардың әрқайсысына кіретін аудандар атап өтілген. Олардың мал шаруашылығы, салт-дәстүрлері жайлы айтылған.

Кітаптың 2-тарауы «Шыңжаң күйшілері» деп аталады. Мұнда Қожеке Назарұлы, Әшім Дүңшіұлы, Камал Мақайұлы сияқты күйшілердің өмірі мен шығармашылық жолы қарастырылған.

«Іле қазақтары күйлерінің көркемдік ерекшеліктері» атты тарауда жоғарыда аталған күйші-композиторлардың туындыларына талдаулар келтірілген. Олардың тарихына тоқтала отырып, ладтық, құрылымдық ерекшеліктерін анықтаған. Автор бұл жерде күйлерді «Интонациялық комплекс» термині арқылы бөліп қарастырады (Бекенов, 1998).

XXI ғ. зерттеулерге келер болсақ, А. Қазтуғанованың «Моңғолия қазақтарының сыбызғы және домбыра күйлері» (2014) зерттеуін, Б. Игіліктің «Алыстағы шұғыла» (2011), «Өр-Алтай қазақтарының музыкалық қазынасы» (2020) монографияларын және А. Мәулетұлының «Шыңжаңдағы қазақ домбыра күйлерінің көркем-шығармашылық тәжірибесі – ұлттық бірегейлікті сақтау факторы ретінде» (2018) тақырыбында PhD дәрежесін алу үшін қорғаған диссертациясын айтуға болады.

А. Қазтуғанованың еңбегінде Баян-Өлгий қазақтарының аспаптық музыкалық мәдениетіндегі көне күйлердің сақталуы, яғни олардың бүгінгі күнде насихатталуы, олардың күйшілер шығармашылығында алатын орны сараланған. Сонымен бірге күй өнерінің (домбыра және сыбызғы) көне үлгілері тақырыптық жағынан жіктеліп, ортақ тақырыпта кездесетін күйлер топтастырылып, бір топқа жататын күйлер талданған. Осы өлкеде кең тараған ағайынды сыбызғышылар Әлен Сәметұлы, Арыстан және Еңбек Абдоллаұлының күйлері зерттелген. Оған қоса осы аймақтың домбыра өнерінің көрнекті өкілі Сейіт Жұмажанұлының шығармашылығы қарастырылған.

Күйлерді талдау бөлімінде аттас «Жорға аю» халық күйлеріне, Әлен Сәметұлының «Егемен», Арыстан Абдоллаұлының «Ел көшкенде», Еңбек Абдоллаұлының «Сағыныш», «Қайнар бұлақ», «Атамекен» күйлеріне ғылыми түсініктемелер мен талдаулар берілген. Зерттеу жұмысына қосымша ретінде күйші-композиторлардың репертуары, авторлық күйлері, тақырыптық бейнесі көрсетілген, сондай-ақ күйлерді жеткізушілер жайлы мәліметтер кесте түрінде берілген (Қазтуғанова, 2014: 267-334).

Б. Игіліктің «Өр-Алтай қазақтарының музыкалық қазынасы» монографиясы да Шыңжаң, Алтай қазақтарының күйшілік мұрасын зерттеуге бағытталған еңбектердің бірі. Бұл зерттеуі «Шыңжаң (ҚХР) өңірінің тарихи, этнографиялық және музыка мәдениетінің зерттеулері» және «Алтай (Шыңжаң) қазақтарының домбыра күйлерінің ерекшеліктері» деп аталатын үлкен екі тараулардан тұрады.

Кітаптың 1-тарауында Шыңжаң қазақтарының тарихы мен этнографиялық бейнесі, Шыңжаң (Алтай) қазақтары дәстүрлі музыка өнерінің отандық және шетел ғалымдарының зерттеу еңбектерінде алатын орны және Алтай қазақтарының аспаптары және аспаптық музыкалық сипаты сияқты мәселелер қарастырылған. Сондай-ақ бұл тарауда Қытай қазақтарының күйшілері арасында кең тараған релятивті, сандық нота жүйесінің алатын орны айтылып, оған қатысты деректер мен ғылыми түсініктемелер келтірілген.

2-тарауда Алтай (Шыңжаң) қазақтарының күйлеріне композициялық, жанрлық-стильдік талдаулар келтірілген. Талдау негізінде Бейсенбі Дөненбайұлы (1803-1872), Мүкей Әбілқайырұлы (1884-1916), Тайыр Белгібайұлы (1921-1984), Дәулет Халықұлы (1939-2008) сияқты күйшілердің шығармашылығы алынған. Бұл күйшілердің туындылары тақырыптық тұрғысынан, композициялық құрылымы, интонациялық, ладтық, ырғақтық, өлшемдік ерекшеліктері жағынан толықтай зерделенген. Олардың күйлерінің ноталары кітаптың қосымшасында берілген (Игілік, 2011).

А. Маулеттің «Шыңжаңдағы қазақ домбыра күйлерінің көркем-шығармашылық тәжірибесі – ұлттық бірегейлікті сақтау факторы ретінде» (2018) диссертациясы да Шыңжаң қазақтарының күйшілік мектебін зерттеуге бағытталған. «Шыңжаңдағы қазақ күйшілік өнері қалыптасуының тарихи-мәдени негіздері» тарауында «Ұлттық

бірегейлік» категориясын философиялық, этимологиялық талдау, XIX ғасырдағы Шыңжаң қазақтарының музыка өнері бастауларына жалпы сипаттама, Шыңжаң өлкесіндегі қазақтардың көшпенді өмір-салты және оның күйшілік-орындаушылық дәстүріне әсері сияқты мәселелер қарастырылған.

Диссертацияның 2-тарауы «Шыңжаң қазақтарының XIX ғасырдағы күйшілік мектептеріндегі көрнекті тұлғалардың ұлт ділін қалыптастырудағы рөлі» деп аталады және ол «Іле аймағындағы күйшілік дәстүр және Әшім Дүңшіұлы күйлерінің көпнұсқалылығы», «Алтай аймағының халық күйлері және Бейсенбі Дөненбайұлы шығармашылығындағы тақырыптық бейнелер» және «Тарбағатай аймағы күйшілік өнерінің көрнекті тұлғасы Қайрақбай Шәлекенұлы күйлерінің құрылымы» деп аталатын бөлімдерден тұрады.

«Шыңжаң өлкесіндегі қазақ күйлерінің көркемдік және орындаушылық сипаты мен оның қазіргі ұлттық бірегейлікті нығайтудағы ықпалы» деп аталатын 3-тарауда көбінесе «Кеңес» күйлері аймақтық және құрылымдық ерекшеліктері бойынша сараланған. Сонымен бірге Шыңжаң күйшілеріне тән орындаушылық әдіс-тәсілдер мен пернелік жүйелер қарастырылып, домбыраның бірнеше түрлері жайлы мәліметтер кездеседі. Сондай-ақ диссертацияда Бейсенбі Дөненбайұлы, Қайрақбай Шәлекенұлы, Әшім Дүңшіұлымен қатар, Мазак Жалғалбайұлы (1863-1937), Қоңқай Шоқырақұлы (1838-1914), Тілеміс Есенұлы (1863-1920), Тергеусіз Бәлекейұлы (1886-1947), Заманбек Әлжанұлы (1888-1944), Үрістем Дүйсенбайұлы (1895-1962), Жұмажан Сыдықұлы (1909-1982), т.б. күйшілердің шығармашылығы берілген. Олардың күйлерінің тақырыптық желісі, құрылымдық ерекшеліктері зерттелген (Маулет, 2018).

Бұл зерттеулер күні бүгінге дейін өзектілігін жоғалтпаған, әрі кең қолданысқа ие. Кейінгі жылдары Шығыс Қазақстан, Алтай-Тарбағатай күйшілік дәстүріне байланысты Қ. Абдоллаұлының «Бейсенбі күйлері» (2006), О. Кәсімбайұлының «Кәсімбай ән-күйлері» (2008), К. Мақайұлының «Күй пірі. Әшім Дүңшіұлының күйлері» (2008), М. Әбуғазы мен А. Маулеттің «Әшім және Іле аймағының күйлері» (2008), Д. Кенешұлы мен Б. Ысқақовтың «Алтай-Тарбағатай өңірінің домбыра күйлері» (2009), М.Әбуғазының «Шығыстың шыңырау күйлері» (2009), «Қазақтың домбыра өнері» (2016), Д.Кәсімбайұлының «Кәсімбай шығармалары» (2010), М. Таңғытұлының «Жайсаң» (2010), М. Хұсайынұлы мен Қ. Ахмерұлының «Алтай-Қобда қазақтарының домбыра және сыбызғы күйлері» (2018), А. Кәсімбайұлының «Өткен күндер-ай» (2016), т.б еңбектері мен күй жинақтары жарық көрген.

Шығыс Қазақстан, Алтай-Тарбағатай күйшілік дәстүрінде Бейсенбі Дөненбайұлының өнері маңызды орын алады: Бежең (Бейсенбіге халық берген есім) күйлерді орындаған композитор ғана емес, сонымен бірге ол сол кездегі қазақ даласында болған жер дауын, жесірлер дауын, мал дауларын әділ шешетін болған. 1836 жылы Алтайдағы төрт бидің бірі болып сайланды. Бейсенбі қазақ ұлтына қызмет еткен әділ де парасатты би және күйшілік өнерімен танылып, артынан көптеген мұра қалдырған өнерпаз³ (Zhamenkeyev, Y.Y., Medeubek, S.M., Sengirbay, G.S., Yerbol, M.Y.

³ Bezheng (the name given to Beisenbi by the folk) was not only a composer who performed the kuis, but he was also a by who accomplished fair judging of the disputes of lands, dispute of widows, cattle-stealing disputes that occurred on Kazakh steppes at that time. In 1836 he was elected as one of the four beys in Altay. Beisenbi

2016: 11438).

Шығыс Қазақстанның күйшілік дәстүрінде ұлы Абайдың мектебі де кең тараған. Кезінде Абай күйлерін белгілі домбырашы Ғайса Сармурзиннен Уәли Бекенов жазып алған. «Күйлерді 1983 жылы У.Бекенов Ғайса Сармурзиннің орындауында жазған. Ғайса бұл күйді Абайдың немересі Исраилден алған, ол оны Абайдың өзі орындаған кезде «қолынан» үйренген. «Май түні» күйінің музыкалық ерекшеліктеріне келетін болсақ, онда табиғат сұлулығы жеткізіліп, терең сезіммен орындалады. Күйдің сипаттамаларында натуралды және гармониялық минор салыстырылады. Бұл Абай әндеріне тән құбылыс. Атап айтқанда, «Есінде бар ма, жас күнін», «Татьяна сөзі» әнінің 4-нұсқасы. Күй әуенінің дамуы оның әндерінің сабақтастығын да көрсетеді. Мысалы, күйдің кіріспе бөлімінде бірте-бірте дамып келе жатқан әуенде «Бойы бұлған» әнінде кездесетін техникаға ұқсас өткір секіріс бар. Күй әуенінің бірте-бірте дамуы «Көзімнің қарасы» «Қараңғы түнде тау қалғып», «Қарашада өмір тұр» әндерін еске түсіреді*⁴ (Kaztuganova, Omarova, Turmagambetova, Kasimova, Kuzembay, 2019).

Т. Ибрагимов пен С. Малаев «Шыңғыстау өңірінің шертпелері» (Ибрагимов, Малаев, 2016) атты жинағын шығарды. Онда Абайдың, Шәкәрімнің, Берікбол Көпенұлының, т.б. күйшілердің туындыларымен қатар, бірқатар халық күйлері енді.

А. Есенұлы мен Г. Елеусізқызының «Күй керуені» (1997) жинағында «Сары өзен», «Ақсақ құлан» халық күйлерінің бірнеше нұсқасы берілсе, А. Райымбергенов пен С. Аманованың «Күй қайнары» (1990) жинағында Ш. Ауғанбаев пен К. Құмақайұлының орындауындағы «Бөкен жарғақ», «Есік алды балқурай», «Қош есен бол», «Қазақтың күйі», «Қалмақтың күйі», «Тепеңкөк», «Хан жұбату», «Бегім бер», «Қызылқан», «Жүндібайдың сазы», «Жорға аю» сияқты сыбызғыға арналған авторлық және халық күйлері қамтылған.

Дегенмен Қытай, Моңғолия қазақтарының күйші композиторларының шығармашылығына байланысты жоғарыда аталған біршама жинақтар мен еңбектер шығарылса, Қазақстанның ішкі аймақтарындағы Күршім, Зайсан Марқакөл, Шұбартау, Шыңғыстау, т.б. аудандарынан шыққан күйшілер жайлы жинақтар жоқтың қасы. Кей жағдайда олар жайлы деректер де табылмай жататын жағдайлар кездеседі.

Шығыс Қазақстан күйшілік аймағының зерттелу деңгейін анықтау барысында филологтардың, күйшілердің, музыканушылардың еңбектері назарға алынды. Бұл еңбектердің басым бөлігі Қытай және Моңғолия елдеріндегі қандастарымыздың күйшілік дәстүріне арналған болса, Шығыс Қазақстанның жергілікті аймақтары

was a fair and wise bey, who served the Kazakh nation and an artistic figure who fulfilled the kui heritage and passed down his art (Zhamenkeyev, Y.Y., Medeubek, S.M., Sengirbay, G.S., Yerbol, M.Y. 2016: 11438).

⁴ «The kuy was recorded in 1983 by U.Bekenov in performance of Gaisa Sarmurzin in 1954. Gaisa received this kuy from Issrail the grandson of Abai, who learned him from “the hands” when Abai himself was performing it. As for the musical characteristics of the kuy “Mai Tunj”, the beauty of nature is conveyed in it and performed with deep feeling. In the fret characteristics of the kuy, the natural and harmonic minor are compared, which is typical for the songs of Abai. In particular, in the song “Esinde bar ma, zhas kunin” (“Do you remember your youth”), “Tatiana sozi” (“Tatiana’s Letter”) 4th option. The development of the kuy melody also indicates the continuity with his songs. For example, in the introductory part of the kuy in the gradually developing melody, there is a sharp jump, which is similar to the technique which is found in the song “Boiy bulgan” (“Boaster, insolent”). The gradual melody of the kuy reminds the song “Kozimmin karasy” (“You are – the apple of my eye”), “Karangi tunde tau kalgyp” (“Mountain Peaks”), “Karashada omir tur” (“So autumn has come”) (Kaztuganova, Omarova, Turmagambetova, Kasimova, Kuzembay, 2019).

жайында жазылған еңбектерде ақпараттық мәліметтер, өмірбаяндық деректер жазылған. Зерттеу барысында мұрағат материалдарынан айқындалған жаңа есімдер туралы мағлұматтар ешбір басылым беттерінде жарық көрмеген. Олар туралы деректерді келешекте аймақтық мұрағаттардан қарастыру қажет. Дегенмен осы өңірлерде туған кейбір күйлер тұңғыш рет нотаға түсіріліп, 2020 жылы жарық көрген «Ұлы даланың көне сарындары» антологиясының 2-томына енгізу арқылы жаңғыртылды деуге болады (Ұлы даланың көне сарындары, 2020: 284-447).

3. Талқылау

Шығыс Қазақстан аймағынан табылған, бірақ көп жылдар бойы архивте жатып, баспа бетін көрмеген немесе өте сирек орындалатын күйлердің кейбіреулерін төмендегі кестеден көруге болады.

№	Күй	Автор	Орындаушы
	«Жасыл бақ»	Ибраев Ж. (Семей облысы, Шұбартау)	Ибраимов Ж.
	«Сарыарқа күйінің құлақ күйі»		
	«Боз айғыр»		Кәрменов Сарқыт
	«Қара атты мен торы атты»		
	«Шыңырау»	Халық күйі	Мотышев Манекс
	«Ақпан»		
	«Қара атты мен торы атты»		
	«Сайбақтың сары өзені»		
	«Мұңлы қыз»		
	«Сұр теке»		
	«Құлақ күйі»	Стамбаев Жүнісбай (Абай ауданы)	Стамбаев Жүнісбай
	«Аққу»		
	«Бозінген»		
	«Телқоңыр»		
	«Қазақтың қара жорғасы»		Смагулов Болат
	«Ақтабан Шұбырынды – Алқакөл сұлама»		
	«Өмір арманы»	Құсатаев Телман	Құсатаев Телман
	«Сайтан торы»		
	«Қос басқан»		
	«Сұржекей»		Мырзаханов Маман
	«Күй басы»		
	«Маңғабыл»		
	«Арнау»		
	«Шалап»		
	«Кеңес күйі»		

Мақалада Шығыс Қазақстан күйлерін ғана емес, сонымен бірге фольклорын терең меңгерген күйші, әнші Беделбек Әбілмәжинұлының орындауындағы «Шағидың зары» және «Алшаңгер» халық күйлеріне талдау жасамақпыз. Беделбек Әбілмәжинұлының репертуары әртүрлі тақырыпты қамтиды. Мәселен, жануар, құс атауларына байланысты «Бұлбұл», «Алшаңгер», батырлықты, ержүректікті дәріптейтін «Қамшыгер» (Моңғолия, Қытай елдерінде қазіргі күнге дейін жеткен өнер), аңыз-әңгіме желісіне негізделген «Тансаңшы» және қазақ күй өнерінде кең тараған аттас «Терісқақпай» тақырыбындағы туындылар.

Жалпы Беделбек Әбілмәжинұлының шертісінде Шығыс Қазақстандық стильден бөлек, Арқа, Жетісу дәстүрлерінің де орындау тәсілдері анық байқалады. Мысалы, күйші жеткізген «Шағидың зары» атты халық күйінде орындаушылық, кейбір әуендік жүріс тұрғысынан Тәттімбеттің «Азамат қожа» туындысына ұқсас тұстары бар. Бұл аталған екі туынды да теріс бұрауда жүреді. Әсіресе төмен қағыспен саға бөліміне өрбіп шыққан кіріспе бөлімі Арқаның ән дәстүріндегі «ақынның әуен құрылымы» (С.Елеманованың термині) іспеттес. Салыстырмалы талдауға алынған екі күйі де ауқымы жағынан көлемді, орындаушылық шеберлік тұрғысынан күрделі туындылар болып есептеледі. Әдетте көне күйлерде үстіңгі ішектің бурдон дыбысы сақталады, бұл ретте екі күйдің кейбір тарауларында үстіңгі ішекте әуендік әдістер пайдаланылған:

«Шағидың зары»

«Азамат қожа»

«Шағидың зары» күйінің формасы көлемді, диапазоны кең болып келеді. Бұл Шығыс Қазақстан күйшілік дәстүріндегі көне аңыз желісіне құрылған халық

күйлері үшін сирек кездесетін құбылыс. Күйдің формасын А-В-А₁В₁ бөлімдеріне бөліп қарастыруға болады. Бұл бөлімдер аздаған өзгеріске ұшырап қайталанады әрі олардың арасын қорытынды әуен жалғап тұрады.

А бөлімі:

Жүрдек, екпінін үдете

The musical score for section A consists of three staves. The top staff is the melody, starting in 4/4 time and changing to 2/4, 3/4, and 4/4. It begins with a forte (*f*) dynamic. The middle and bottom staves provide accompaniment, with the bottom staff featuring a bass line with some chords and rests. The piece concludes with a double bar line and repeat dots.

Қорытынды әуен:

The concluding phrase consists of two staves. The top staff is the melody, and the bottom staff is the accompaniment. The time signature changes from 2/4 to 3/4, then to 8/8, and finally to 7/8. The piece ends with a double bar line and repeat dots.

В бөлімі:

The musical score for section B consists of four staves. The top staff is the melody, and the bottom three staves provide accompaniment. The time signature changes frequently, including 3/4, 2/4, 8/8, 4/4, 3/8, 7/8, and 6/8. The piece concludes with a double bar line and repeat dots.

Бұл күйдің метроритмдік жүйесі де күрделі болып келеді, мұнда 2/4, 3/4, 4/4, 5/8, 6/8, 7/8, 8/8 сияқты өлшем түрлері кездеседі. Сондай-ақ мұнда күрделі әуендік жүріспен қатар, ырғақтық жүйе де маңызды рөл атқарады. Күйде бөлшектенген, пунктирлі, синкопалық, бірыңғай ырғақ түрлері бар. Күйдің ладтарынан трихордтық жүрістер, субкварталық секірістер жиі кездеседі. «Шағидың зары» күйін Беделбек Әбілмәжинұлының репертуарындағы күрделі, шеберлікті қажет ететін және күйшінің өзіндік орындаушылық қолтаңбасын көрсете алатын туындылардың біріне жатқызуға болады. Күйдің әуендік жүрісі бір регистр айналасында дамымай, бас буын, негізгі, орта, кіші саға аймақтарын қамтып отырады. Бұл да болса, Шығыс Қазақстанның жергілікті аймақтарына тараған халық күйлері үшін сирек құбылыс деген тұжырымға алып келеді.

Ал Беделбек Әбілмәжинұлының репертуарындағы «Алшаңгер» күйінің әуені негізінен бір интонациялық комплекс арқылы орындалады, сонымен бірге күйді шумақты формаға жатқызуға болады. Күйді АВАВА₁ бөлімдеріне бөліп қарастыруға болады. Метроритмдік жүйесінде 2/4, 3/4, 4/4, 3/8, 5/8, 7/8, 8/8 өлшемдері ауысып отырады. Күй шағын кіріспемен басталып, негізгі әуенге ауысады:

Алшаңгер

Халық күйі
Орындаған Беделбек Әбілмәжинұлы
Нотаға түсірген Жаманбалинов Ернат

Жүрдек ♩ = 164-190

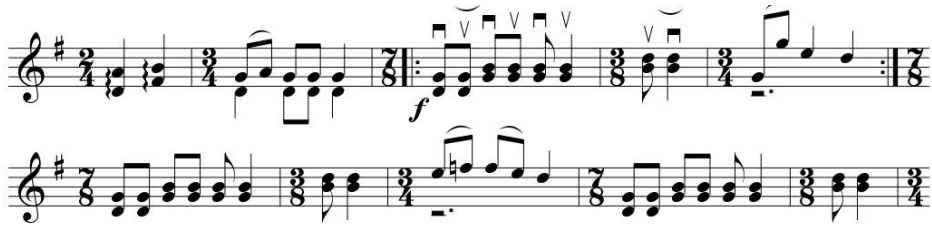
The musical score for "Alshanger" is written in G major (one sharp) and consists of two staves. The first staff begins with a tempo marking of "Жүрдек ♩ = 164-190". The music features a variety of time signatures: 2/4, 3/4, 4/4, 3/8, 5/8, 7/8, and 8/8. Dynamics include *mf* (mezzo-forte) and accents (*acc.*). The score includes repeat signs and first/second endings.

А бөлімінің әуені d-g ладтық тірегінен басталып, үстіңгі ішектен астыңғы ішекке ауысып отырады және ол бірнеше рет қайталанып келіп, күйдің интонациялық негізін құрайды:

This musical score illustrates the melodic structure of the A section. It is written in G major and shows the transition between different time signatures and rhythmic patterns. The notation includes accents and dynamic markings to highlight specific melodic features.

Шумақты түрде екі рет қайталанған әуен В бөліміне ауысады да, сәйкесінше А және В бөлімдеріне қайтып келеді. Мұндай екі интонациялық комплексті кезектестіре қайталап отыру Сүгірдің «Жолаушының жолды қоңыры» (жігіттің тартқаны) күйінде кездеседі. Ал күйдің қорытындысы ретінде А бөлімі сәл өзгеріске ұшырап аяқталады.

В бөлімінің әуені d-g, g-h, h-d ладтық тіректері арқылы II октаваның соль нотасына секіріп, секвенция арқылы А бөліміне қайтып келеді:

Сондай-ақ Б. Әбілмәжинұлының авторлық «Шалқыма» туындысы да күй өнерінде кең тараған аттас күйлер тобына жатады. Автор өз естеліктерінде оның шығу тарихын төмендегідей баяндайды: «Өнерде шабыт деген қасиетті ұғым бар. Ұлың ұлы домбыраның тілін ұғып, құлағында ойнап жатса, қалай бойыңа шабыт келіп, шалқымайсың? «Шалқыма» деген күйімді 1984 жылы сол ұлыма арнап шығарып едім. Үйреткен күйлеріме көп қиналмады, десе де саусақтары қысқа болып қиналған жерлеріміз болды. «Шалқыманың» төменгі сағасын қиындатыңқырап ұлыма үйретіп едім».

Күй «атына заты сай» көңілді, жүрдек екпінде орындалады. Ауқымы кең бұл күйде бөлімдер арасы секвенциялық әуенмен жалғасып отырады:

Мұндай үрдіс осы Шығыс Қазақстан күйшілік мектебінің өкілі, композитор Рахымбек Ноғайбаевтың «Атамекен» күйінде кездеседі. Осыған орай заманауи Шығыс Қазақстан күйлері өзіндік бір эволюцияға ұшырау үстінде деген пікір қалыптасады.

4. Зерттеу нәтижесі

Бұл талдаулардан түйетініміз, Шығыс Қазақстанның Өскемен, Күршім, Зайсан аудандарында сақталған халық күйлерінде пентатоникадан бөлек басқа да халық ладтарының түрлері жиі кездеседі. Бұл үрдіс Шайқы Құсайынов пен Беделбек Әбілмәжинұлының репертуарынан анық көруге болады. Және осы екі күйшінің орындауында жеткен «Жортуыл күйдің бір термесі», «Алпыс тоғыздың бір бұтағы», «Қоңырдың бір бұтағы», «Көксері», «Шағидың зары», «Алшаңгер», «Терісқақпай», «Көкбесті», «Қамшыгер», т.б. күйлердің табылуы зерттеліп отырған аймақтарда сақталған күйлердің мол мұрасы сақталғанын көрсетеді.

Шығыс Қазақстанның жергілікті күйлерінің таралуы ареалдық жағынан өте кең аумақты қамтиды және осы аумақтардың көптеген күйшілерінің орындаушылық

ерекшеліктеріне байланысты олардың өнерін жекелеген мектептер ретінде қарастыруға болады. Бұл дәстүрдің күйлері тақырыптық жағынан өте ауқымды. Олар үшін көне аңыздар, тотемдік наным-сенімдер, нақтылы тарихи оқиғалар, белгілі тұлғалардың есімдері, т.с.с. факторлар әрдайым өзекті болып табылады.

Халық күйлеріне музыкалық-теориялық талдау жасау арқылы келесі ерекшеліктер анықталды: оң және теріс бұраудағы күйлер кең тараған; оң және теріс бұраудағы халық күйлерінің басым көпшілігіне тән маңызды үрдістердің бірі – оларда кенеттен үстіңгі ре ішегіне ауысып, бөлім арасын жалғайтын қорытынды әуендер кездеседі; салыстырмалы тұрғыдан аттас күйлерді қарастырғанда Шығыс Қазақстан күйлерінің өлшем бірлігі ауыспалы өлшемде жазылған; ладтық бояуында басым бөлігі ионийлік, миксолидийлік ладтар кездесе, локрийлік және пентатоника сирек ұшырасады. Күйлердің қағыс ерекшелігінде Арқа күйлерінің қағыстарына жақын келеді. Атап айтқанда, күреп қағу тәсілдері, екі ішекті алма-кезек ауыстыра отырып іліп орындау, теріп ойнау, төмен немесе жоғары қағыстардың қатар келуі, тұтып қағу тәсілдері орын алған. Әуендік ерекшелігінде тізбектелген дыбыс қатарымен берілген толқынды иірімдер, пентатоника дыбыс қатарына негізделген интонациялар, терция және секунда аралығында құбылмалы дамитын әуендер көрініс тапқан.

5. Қорытынды

Қорыта келе, Шығыс Қазақстан облысында орналасқан жергілікті аймақтарда тараған күйшілік өнерін болашақта әлі де кеңінен қарастырып, көптеген жаңа тұлғаларды тауып, олардың күйлерін нотаға түсіріп, баспа беттеріне жинақ, монография, т.б. ғылыми еңбектер түрінде шығару қажет. Сонымен бірге Шығыс Қазақстанның Зайсан, Марқакөл, Күршім, Катон-Қарағай, Шұбартау, Аягөз, Шыңғыстау аймақтарына тараған күйлерді Қытай, Моңғолия елдеріндегі туындылармен салыстырмалы талдау жұмыстарын жүргізіп, олардың күйшілік дәстүрден алатын орнын, өзіндік музыкалық тілін, орындаушылық ерекшеліктерін айқындау арқылы Шығыс Қазақстан, Алтай-Тарбағатай күйшілік дәстүрінде алатын орнын белгілеу де болашақтың еншісінде. Сондай-ақ бұл өңірлерде тараған күйшілік мұраны насихаттап, оқу бағдарламасына енгізіп, орындаушылардың репертуарын байыту арқылы ұлттық құндылықтардың сақталуына, дамуына және ұрпақтан-ұрпаққа жалғасуына септігін тигізеді.

Әдебиеттер:

1. Ахмерұлы Қ. Баян-Өлгий қазақтарының домбыра және сыбызғы күйлері. – Өлгий, 1977. – 173 б.
2. Бекенов Д. Іле қазақтарының күйлері. – Алматы: Өнер, 1998. – 143 б.
3. Бекенов У. Күй табиғаты. – Алматы: Өнер, 1981. – 176 б.
4. Бекхожина Т. Даламның назды саздары. – Алматы: Өнер, 1996. – 208 б.
5. Бекхожина Т. Кюю-легенды. // Дернова В.П. Народная музыка в Казахстане (сб.статей). – Алматы, 1967. – 267 с.
6. Ибрагимов Т., Малаев С. Шыңғыстау өңірінің шертпелері: күйлер. – Алматы: «Айғаным» баспа үйі, 2016. – 96 б.
7. Игілік Б. Алыстағы шұғыла. Шыңжаң қазақтарының күйлері. – Алматы: Инжу-маржан, 2011. – 311 б.
8. Калиев С. Формы функционирования кюев-шертпе в контексте творческого мышления кюйши: автореф. дис. ... канд. иск.: 17.00.02. – Алматы, 1996. – 25 с.
9. Kaztuganova A., Omarova A., Kasimova Z., Turmagambetova B., Kuzembay S. (2019). Kazakh music in the global context // Utopía y Praxis Latinoamericana; ISSN 1315-5216; ISSN-e 2477-9555 Año 24, n° Extra 5, 2019, pp. 90-102 sjr 0.10 Q2 Percentile 32. DOI:10.32014/2020.2224-5294.124

10. Казтуғанова А. Инновационные методы в изучении казахского домбрового искусства. «Keruen» ғылыми журналы, 74(1) 2022. – 295–306 бб. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-23>
11. Қазақтың музыкалық фольклоры. Казахский музыкальный фольклор. – Алматы: Ғылым, 1982. – 263 б.
12. Қазтуғанова А. Моңғолия қазақтарының сыбызғы және домбыра күйлері // Шетел қазақтарының өнері: музыка мәдениеті. 1-кітап. Ұжымдық монография. – Алматы: «Қазақ университеті», 2014. – 267-334-б.
13. Мағауин М. Күй иесі Байжігіт. // Жұлдыз журналы, 1976. – № 9. – 180-185-б.
14. Маулет А. Шыңжаңдағы қазақ домбыра күйлерінің көркем-шығармашылық тәжірибесі – ұлттық бірегейлікті сақтау факторы ретінде: Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация: 6D041600 – Өнертану / ғыл. кеңесшілер: А.С. Сабирова, Ж.Хуаң; Т.Қ. – Алматы: Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, 2018.
15. Nedlina V. Kazakh traditional music in the system of culture: the reinterpretation of heritage between 20th-21st centuries // От голоса к инструменту: феномен звука в культурном наследии тюркоязычного мира. 5-й симпозиум исследовательской группы «Музыка тюркоязычного мира» при ICTM (21-23 апреля, 2016). – Алматы: Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, 2016. – С. 302–312.
16. Ұлы даланың көне сарындары: Антология. Үш томдық. – Т. 2: Аспаптық көне сарындар. Дәстүрлі күй өнері / Жауапты редактор Қазтуғанова А.Ж. – Алматы: «Brand Book», 2020. – 1184 б.
17. Zhamenkeyev Y.Y., Medeubek S.M., Sengirbay G.S., Yerbol M.Y. (2016). Jocose kuys of Kazakh dombra tradition (International Journal of Environmental and Science Education), 11 (18), pp. 11427-11448. Article number: ijese.2016.829.

References:

1. Ahmeruly K. (1977). Dombra and sybyzgy kuys of Bayan-Olgii Kazakhs. – Olgii. – 173 p. (in Kaz)
2. Ancient motifs of the great steppe. Antology. (2020). Three volumes. – V. 2: Ancient instrumental motifs. Traditional art of kuy / Managing editor Kaztuganova A.Zh. – Almaty: Brand Book. – 1184 p. (in Kaz., Russ., Eng)
3. Bekenov D (1998). Kuys of Ili Kazakhs. – Almaty: Oner. – 143 p. (in Kaz)
4. Bekenov U. (1981). The nature of the kuy. – Almaty: Oner. – 176 p. (in Kaz)
5. Bekhozhina T. (1996). Gentle clays of my steppes. – Almaty: Oner. – 208 p. (in Kaz)
6. Bekhozhina T. (1967). Kuys-legends. // Dernova V.P. Folk music in Kazakhstan (collection of articles). – Almaty. – 267 p. (in Russ)
7. Ibragimov T., Malaev S. (2016). Shertpe kuys of Shingistau region: kuys. – Almaty: Aiganym. – 96 p. (in Kaz)
8. Igili B. (2011). A distant glow. The kuys of Xinjiang Kazakhs. – Almaty: Inzhu-marzhan. – 311 p. (in Kaz)
9. Kaliyev S. (1996). The forms of shertpe kuys functioning in the context of kuyshe's creative thinking: abstract of diss. ... Cand. of Art: 17.00.02. – Almaty. – 25 p. (In Russ)
10. Kazakh musical folklore. (1982). – Almaty: Gylm. – 263 p. (in Kaz)
11. Kaztuganova A. (2014). Sybyzgy and dombra kuys of Mongolian Kazakhs // Art of foreign Kazakhs: music culture. Book 1. Collective monograph. – Almaty: Kazakh university. pp. 267-334. (in Kaz)
12. Kaztuganova A., Omarova A., Kasimova Z., Turmagambetova B., Kuzembay S. (2019). Kazakh music in the global context // Utopía y Praxis Latinoamericana; ISSN 1315-5216; ISSN-e 2477-9555 Año 24, n° Extra 5, 2019, pp. 90-102 sjr 0.10 Q2 Percentile 32. DOI:10.32014/2020.2224-5294.124 (in Eng)
13. Kaztuganova, A. (2022). Innovative methods in the study of kazakh dombra art. *The Scientific Journal "Keruen"*, 74(1), 295–306. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-23> (in Russ)
14. Magauin M. (1976). The owner of kuy Baizhigit // Zhuldyz journal. – № 9. pp.180-185. (in Kaz)
15. Maulet A. (2018). Artistic and creative experience of Kazakh dombra kuys in Xinjiang as a factor in preserving national identity: Diss. ... Doctor of Philosophy (PhD): 6D041600. – Art history / scientific consultants: A.S.Sabirova, J.Huañ. – Almaty: T.Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts. (in Kaz)
16. Nedlina V. (2016). Kazakh traditional music in the system of culture: the reinterpretation of heritage between 20th-21st centuries // From voice to instrument: the phenomenon of sound in the cultural heritage of the Turkic-speaking world. The 5th symposium of the research group «Music of the Turkic-speaking World» at ICTM (April 21-23, 2016). – Almaty: Kurmangazy Kazakh national conservatory. pp.302–312. (in Eng)
17. Zhamenkeyev Y.Y., Medeubek S.M., Sengirbay G.S., Yerbol M.Y. (2016). Jocose kuis of Kazakh dombra tradition // International Journal of Environmental and Science Education, 11 (18), pp. 11427-11448. Article number: ijese.2016.829. (in Eng).

Журнал 24.03.2005 жылы
Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитетінде тіркелген.
Бұқаралық ақпарат құралын есепке қою туралы куәлік N 5844-Ж.

Журнал зарегистрирован 24.03.2005 года
в Комитете информации и архива Министерства культуры,
информации и спорта Республики Казахстан.
Свидетельство №5844-Ж по регистрации средства массовой информации

The journal was registered on March 24, 2005
in the Information and Archives Committee of the Ministry of Culture,
Information and Sports of the Republic of Kazakhstan.
Certificate No. 5844-Ж for registration of mass media

Дизайн және беттеу: **Ж. Рахметова**

Басуға 24.06.2024 ж. қол қойылды.
Көлемі 70x100¹/₆. Офсеттік басылым.
24,43 баспа табақ. Таралымы 500 дана.